A duce

Kis Aladár

Kis Aladár
A duce

Kis Aladár

A duce

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST, 1989

Fedélterv

SZABÓ ÁRPÁD

munkája

© Kis Aladár, 1989

A FEKETEINGES ITÁLIA SZÜLETÉSNAPJA

1922. október 30-án 10 óra 30 perckor különleges gyorsvonat futott be a római Termini pályaudvarra. A szerelvény mindössze mozdonyból és egy hálókocsiból állt, és Milánóból érkezett. A hálókocsiból egy 39 éves férfi szállt ki. Benito Mussolini volt, a fasiszta párt vezére, gyakorlatilag már Olaszország új miniszterelnöke, a legfiatalabb kormányfő Olaszország kormányainak történetében. Mivel nem volt római lakos, a király, III. Viktor Emánuel előző este táviratban értesítette kinevezéséről. Most azért jött Milánóból a fővárosba, hogy megbízatását személyesen is átvegye. A vonatot lelkes fiatalok fogadták, s a leszálló új kormányfőt újságírók ostromolták meg, hogy nyilatkozzék kormánya programja felől. Olaszország kormányának elnöke – állítólag – lakonikus rövidséggel csak ennyit mondott: „Holnaptól kezdve minden vonalon rendet teremtünk Itáliában." Majd beült az ott várakozó három gépkocsi egyikébe és a király rezidenciájába, a Quirinale palotába hajtatott.

Az útvonalat szegélyező házakat Olaszország zöld-fehér-piros, középen az uralkodó Savoiai-dinasztia címerével ékesített zászlókkal lobogózták fel. Végig az útvonalon tapsoló és éljenző fiatalok hada állt sorfalat, és számos csoportjuk egészen a királyi palotáig kísérte a menetet, amely 11 óra körül érkezett a Quirinálehoz. A gépkocsik behajtottak a királyi palota udvarára, s a bejáratnál csak egy kakastollas carabinieri állt tovább szenvtelenül. A járókelők nem sokat értettek az egész jelenetből. Nem tudták, hogy Olaszország történetében új korszak megindulásának lehettek tanúi: megkezdődött a fasiszta korszak, amely – tekintsünk előre az időben – majd negyedszázadot ölelt fel Itália történetében.

Mussolini fedetlen fővel, civil ruhában, de a mozgalmát szimbolizáló fekete ingben e szavakkal lépett a király elé: „Bocsánatot kérek Felségedtől, amiért arra kényszerültem, hogy visszatérőben a szerencsére vértelen csatából... még fekete ingben jelentkezem. Vittorio Veneto győzelmétől újra felszentelt Itáliáját hozom Felségednek és Felséged hű szolgája vagyok."* Átadott a királynak egy még Milánóban sebtében összeállított kormánylistát, majd eltávozott, hogy a pártokkal tanácskozzék a kormány összetételéről. Este újra a királyhoz ment, hogy átnyújtsa a végleges névsort, amelyben a királynak olyan hűséges alattvalói foglaltak helyet, mint Armando Diaz tábornagy, „a Győzelem hercege" és Paolo Thaon di Revel admirális, „a Tenger hercege". Előbbi hadügyminiszterként, utóbbi tengerészeti miniszterként lépett a kormányba. Mindketten első világháborús érdemeikért kapták hercegi címüket. A király 1922. október 30-án este – miként uralkodása alatt egyetlen esetet kivéve valahányszor tette – ellenvetés nélkül megadta a hozzájárulást és Mussolininek a végleges kinevezést. A fasiszta kormány másnap formálisan is megalakult, a fasizmus győzelmet aratott.

A fasiszta propaganda és a fasiszta történészek a hatalomra jutást fasiszta forradalomnak mondták, s a győzelmet úgy állították be, mint a felfegyverzett fasiszta tömegek Róma elleni elsöprő erejű támadásának, bevonulásának, azaz a Marcia su Rómának végkifejletét. Az elmondottak fényében eleve kételkedni lehet a beállítás hitelében. Milyen forradalom az, ahol a forradalom vezére első osztályú hálókocsiban érkezik a tett színhelyére, ahol az ütközetnek végbe kellett volna mennie? Milyen forradalom az, ahol a forradalom vezére a király kezéből veszi át megbízatását, hogy elindítsa a „fasiszta forradalom" korszakát? Eladdig – egy-két kivételtől eltekintve – a forradalmak általában a társadalmi fejlődéssel szembehelyezkedő monarchiát is célba vették, s a lezajlott forradalmakban rendszerint maga az uralkodó is „elvérzett". S milyen forradalom az, amelynek vezérkarában a monarchia magas rangú katonái is helyet kaptak, amelyre

* Vittorio Veneto, észak-olaszországi város. Térségében fejeződött be Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia között folyó háború 1918. október 31-én az olasz csapatok győzelmével.

igent mondott a Szentszék és a legfelsőbb klérus is, és amelyet még a mérsékelt polgári szemlélet is mindig reakcióként tartott számon. Megváltozott volna a történelem addigi alakulásának logikus menete, vagy valami más történt? És hol voltak a tömegek?

Mintegy 30–40 ezren, katonai alakulatokba szervezve, napok óta ott állomásoztak Róma körül, várva a támadásra felhívó parancsot. Az alakulatok egyike sem volt közelebb Rómához 30–40 kilométernél, az úgynevezett tartalékok és a vezérkar pedig 100 kilométernél is távolabbra állították fel hadállásaikat. De a támadási parancsot sohasem kapták meg. Amíg nem tisztázódott, hogy az olasz királyi hadsereg mit tesz, vagy mit tenne, ha Róma ellen egy gyülevész haderő támadást intézne, semmilyen más utasítást nem kaptak, mint hogy várjanak sorukra. Az olasz hadsereg, amelynek főparancsnoka az alkotmány szerint maga a király volt, rendelkezett olyan erővel, hogy ezt a sebtében szervezett félig katonai, félig civil „haderőt" néhány ágyúlövéssel vagy géppuskatűzzel elzavarja a várostól, ha támadni merészelnének. Néhány tettrekész tábornok vállalta is volna ezt a feladatot. De a főparancsnok, vagyis a király „megálljt" vezényelt, mert előzőleg a „forradalom" ügye a királyi palota szalonjaiban végérvényesen eldőlt. Mivel a „forradalom vezére" garantálta, hogy a beérkező fasiszta csapatok nem fogják veszélyeztetni a közrendet, az egységeket 1922. október 31-én ellenállás nélkül beengedték a városba.

Az egyes „támaszpontokról" a fasiszták – inkább felbomlott, mint szervezett egységekben – gyalog, kerékpáron, tehergépkocsikon, vagy éppen vonaton utazva „vették be" Rómát. S hogy „forradalmuk" igazi jellegét megmutassák, rávetették magukat Róma munkásnegyedeire. Itt azonban ellenkező fogadtatásra találtak, mint amilyet a passzivitásra kényszerített hadsereg tanúsított. Róma egyik legsűrűbben lakott munkásnegyedében a munkások ellenálltak, s a véres összecsapásoknak mindkét részről több halálos és sebesült áldozata lett. Az újdonsült miniszterelnöknek immár arra kellett felügyelnie, hogy csapatainak rendezetlen fellépése nehogy kérdésessé tegye a már kivívott győzelmet, s Róma munkásai nehogy megtépázzák a győztesek presztízsét. Úgy-ahogy rendbe szedette a csapatokat és megszervezte a győzelem hatalmas parádéját.

Miután Mussolini kijelölte, hogy a csapatok „összpontosítási körlete" a Villa Borghese, Róma egyik legnagyobb parkja legyen, az összesereglett 50 ezer főnyi fasiszta előtt győzelmi beszédet tartott. Ezután – szigorúan ügyelve, hogy a diadalmas haderő egyetlen tagja se hagyja el a menetoszlopot – a fasiszták díszfelvonulásra fejlődtek fel. A menet a Via del Corsón vonult a Haza Oltárához*, majd a Quirinale palota elé tartott, amelynek balkonján III. Viktor Emánuel, Elena királyné és az újdonsült tábornok-miniszterek foglaltak helyet. A menetben zengett az üdvözlés: „Éljen a király! Éljen a hadsereg!" Mussolini nem sokáig maradt a díszmenetet fogadó király társaságában. Sürgősen kiment a Termini pályaudvarra, hogy a Via Nazionálén odaérkező fasiszta egységeket ő maga fogadja. A valóságban azonban inkább rendben történő elutazásukat kívánta személyesen is felügyelni, amelyre garanciát vállalt. A pályaudvaron szerelvények várták a „győzteseket", hogy visszaszállítsák az egységeket kiindulópontjaikra. Úgy tűnt, a miniszterelnök egyik programpontja máris megvalósult. A vonatok menetrendszerűen indultak. Mint ironikusan megjegyzik: a miniszterelnök első fegyverténye magukon a fasisztákon csattant, amikor arról gondoskodott, hogy híveit minél előbb eltüntesse Rómából, és alkotmányosan elnyert hatalma számára szabad kezet biztosítson a „békés hétköznapokra".

A feketeinges Itália megszületett. De milyen folyamatok vezettek létrejöttéhez? Kik voltak főszereplői? Milyenek voltak „békés hétköznapjai"? Milyen szerepet töltött be Olaszország történetében? E kérdésekre kíván válaszolni könyvünk oly módon, hogy bemutatja a történelmet formáló embereket, mindenekelőtt a főszereplőket, szem előtt tartva, hogy jóllehet az emberek maguk formálják a történelmet, de eközben tevékenységüket, lehetőségeiket determinálják is a körülmények, amelyek között élnek, fejlődnek és működésüket kifejtik.

Minthogy történetünk esetében a főszereplők között olyan

* A grandiózus emlékművet az antik császári paloták elképzelt mintájára építették, s 1911-ben, az egységes olasz nemzeti állam megalakulásának 50. évfordulóján avatták fel. Előterébe II. Viktor Emánuelnek, a Haza Atyjának lovasszobrát állították fel. 1921-ben itt helyezték el az ismeretlen katona sírját is.

emberről van szó, aki emlékezetessé tette nevét a két világháború közötti korszak európai, sőt talán világtörténetében is, könyvünk kitér az úgynevezett történelmi személyiség problémájára is, boncolgatva az örök talányt: mi és milyen okok vezettek arra, hogy egy ember élére kerüljön bizonyos történelmi folyamatoknak, s egy nagyobb történelmi periódust átfogó időszaknak vezérévé, elsődleges személyévé váljék. Köztudott, hogy nemegyszer többen – hasonló, sőt olykor nagyobb képességekkel – készen álltak arra, hogy betöltsék azt a szerepet, amely a kiemelkedett vezérnek lett majd osztályrésze. A kiválasztódás semmiképpen sem szűk körű. Minden rendszer és minden kor végül is megtalálja a maga legmegfelelőbb emberét, azt, aki igényeit legpregnánsabban tudja kifejezni, de aki a követelményeket úgyszólván előre látja, megfogalmazza, majd végrehajtja.

Könnyebbnek látszik ezt az elemzést elvégezni a történelem nagy, pozitív személyiségeinek esetében. A történelem azonban nemcsak fényekből, hanem árnyakból is áll, s vannak korok, amikor a sötétség annyira elterebélyesedik, hogy már-már úgy tűnik, sohasem tör át rajta a világosság. E koroknak is megvannak a maguk előtérben álló szereplői, a kort megtestesítő, sok esetben meghatározó figurái. Ellenszenvet, gyűlöletet kiváltó, rettegett nevek. Nem lehet elmenni mellettük szótlanul. Nem lehet őket kiiktatni a történelemből, „művüket" nem lehet meg nem történtté tenni. Elsősorban a tanulságok miatt. A történettudománynak kötelessége feltárni, hogy milyen életpálya juttatta a történelemnek dicstelen szereplőit arra a magaslatra, amelynek révén hírhedt nevük átöröklődött az utókorra. Valójában azonban nem is annyira személyüknek kell a vizsgálat középpontjában állniuk. Sokkal inkább fontos magát a kort és a rendszert feltárni. Maguk a vezérek a történelem panoptikumának kuriózumszámba menő figurái maradtak volna, ha nem áll mögöttük egy félelmetes társadalmi háttér és egy nem kevésbé félelmetes politikai rendszer, amelyet szolgáltak és megtestesítettek, s amelynek politikai profilját a vezér személyének jellemzői csak teljessé formálták. E gondolatok jegyében kívánja a szerző átnyújtani a Tisztelt Olvasónak az olasz fasizmus vezéréről, Benito Mussoliniről készített életrajzi munkáját.

A LÁZADÓ (1883–1914)

Gyermek- és ifjúkor (1883–1901)

Csaknem minden Mussolini-életrajz, melyeknek száma ma már egész könyvtárra tehető, az ősök, a szülők, a családi ház, a gyermekkor, az iskolaévek és a serdülőkor bemutatásakor magát Mussolinit szólaltatja meg. Szeretett írni. Írásai ugyan bőbeszédűek, de nem szintelenek. Nem nélkülözik a kifejezőerőt, a színes fordulatokat, az élénk észjárást, végül a ferdítésre, szépítésre való hajlandóságot. Rövid börtönélete (néhány hónap csupán), majd első bukása után a csaknem német házi őrizettel felérő második diktátorsága idején saját életrajzát több változatban is megírta.

Az ősökről nem sokat tudott. Mindössze annyit, hogy apai és anyai ágon egyaránt a mezőgazdaságáról híres Romagnában, illetve annak egyik jelentős városa, Forli körül éltek. Továbbá azt, hogy ősei a romagnai nép egyszerű fiai voltak. Apai nagyapja, Luigi Mussolini még viszonylag terjedelmesebb birtokon gazdálkodott, de tönkrement, birtokát elvesztette, s a családi örökségből önmaga számára csupán egy kis tanyai házacskát tudott megőrizni Varano dei Costa nevezetű kis településen, amely Forli megye Predappio körzetének Dovia nevű faluja határában volt található. Fia, Alessandro Mussolini, aki 1856-ban született, a birtokocska elvesztése miatt már nem is folytathatta a gazdálkodást, és iskolába sem járatták. Tízéves korában elküldték egy közeli faluba, ahol kitanulta a kovácsmesterséget, s nem sokkal később Doviában kis műhelyt rendezett be. Itt ismerte meg 26 éves korában Rosa Maltoni elemi iskolai tanítónőt, aki 1859-ben született vidéki értelmiségi családból. Miután Forliban leérettségizett és tanítónői képesítést szerzett, Romagna több falujában tanított, míg végül Doviába került, ahol

a sors összehozta Alessandróval, a helybéli kováccsal. Hamarosan megszerették egymást, és 1882-ben összeházasodtak. Három gyermekük született: elsőnek történetünk főszereplője, Benito Mussolini, aki – mint maga írja – 1883. július 29-én, vasárnap délután két órakor érkezett a világra Varano dei Costán, a romagnai lankás dombvidék egyik magaslatán elhelyezkedő öreg tanyán, az ősi családi fészekben. Az elsőszülöttet két év múlva követte Arnaldo, majd öt év múlva egy leány, Edvige.

A legkorábbi gyermekévekről alig találunk adatot. Életrajzának írói gyakran csupán egy mozzanatot rögzítenek. A gyermek Benito nagyon lassan tanult meg beszélni. Hároméves koráig a legegyszerűbb artikuláció is alig hagyta el ajkát, s a szülők aggódtak: fiuk talán örökre néma marad. Egy falusi orvos azonban megnyugtatta a szülőket, fiuk nemcsak beszélni fog, de egykor még túl fogja harsogni egész Itáliát. Ha a történet igaz, a doktor mindenesetre a világtörténelem egyik legjelesebb jósának bizonyult.

A felcseperedés éveiről – már Mussolini részéről is – bővebb információk tudósítanak. Mussolini otthonának környéke dombjaival, patakjaival, ligeteivel nagyszerű terepe minden gyerek kielégíthetetlen mozgásvágyának, alkalmas színtere a gyerekcsatáknak, csínytevéseknek. A gyerek Mussolini alig tartózkodott házuk falai között, szinte minden percét a mezőn töltötte, ahol a gyerekcsapatok mindent eljátszottak, amit képzelőerejük csak sugallt. A verekedés éppúgy a mindennapi játékok megszokott része volt, mint a gyümölcsösök rendszeres dézsmálása és az apróbb tolvajlások. Mussolini mindezekben vezérszerepet játszott, s – mint maga is elismeri – a sok rossz kölyök között is a legvásottabbnak bizonyult, aki sohasem adta alább, minthogy a gyerekcsapatok fő verekedője és bandavezére legyen.

A gyerek Mussolini azonban két olyan tulajdonsággal rendelkezett, amelyek alapján egyéniségére már kezdetben is csak ellenszenvvel lehet tekinteni: képtelen volt egy csatában becsületesen veszteni, s minden fondorlatot, erőszakot, becstelenséget megragadott, hogy felülkerekedjék. Ennél is visszataszítóbb volt azonban szadizmusa; örömét lelte az állatok megfélemlítésében és megkínzásában. Visszaemlékezések szerint elevenen kopasztotta a tyúkokat és kiszúrta a madarak szemét. Gyermeki szilaj-

ságának csak a csőszök botja és Alessandro papa nevelési elvei vetettek gátat. Ezek az elvek nem voltak túlságosan bonyolultak. Alessandro, aki egyébként nem sokat törődött fiai nevelésével, mindennél fontosabbnak ítélte a testi fenyítést, s ezt egy bőrszíjjal juttatta kifejezésre, amit állandóan öve mellett hordott. A fentiek alapján érthető, hogy a szíj gyakorta suhogott, de Mussolini később sohasem vádolta apját a gyakori verésekért.

Mussolini vad természetének okát a családi élet ridegségére, a szeretet hiányára, és nem utolsósorban a családot fojtogató szegénységre vezette vissza. E magyarázatai ellentmondásosak és sok tekintetben túlzottak. Egyfelől előszeretettel hangsúlyozta népi származását, s – még duce korában is – ingerültséget váltott ki belőle, ha megtudta, hogy hízelgő történészek arisztokrata ősöket akarnak kimutatni családjában. Másfelől azonban – éppúgy mint későbbi diktátortársa, Adolf Hitler – eltúlozta családjának sanyarú gazdasági helyzetét. A Mussolini által nyújtott kép szerint a család összezsúfolva élt abban a három helyiségből álló kis házban, amelyet Rosa Maltoni számára szolgálati épületként adtak át részben lakás, részben az iskolai oktatás céljaira. Az egyik a szülők ágyának és a leánygyermek fekhelyének adott helyet. A másik egy füstös konyha volt, amelyben a két fiúgyermek közös ágyát is elhelyezték. Közöttük volt a harmadik helyiség, amely az iskolai oktatás célját szolgálta.

Mussolini szerint a család anyagiakban nem bővelkedett. „Megszokott ételünk – írja – fekete kenyér és leves volt mindennap, húst csak vasárnap fogyasztottunk, s köretként hozzá rendszerint polentát." A Mussolini által felvázolt kép alapján jogosnak tűnhet a megállapítás: családja életnívója lényegében egy romagnai bracciante, vagyis agrárproletár család életkörülményeivel volt azonos. Ez a kép azonban nem fedte teljesen a valóságot.

Bár az apát kevéssé érdekelték a család anyagi gondjai, csekélyke jövedelmet előteremtett a kovácsmesterség révén. Idejét azon túl inkább a kocsmáknak, a gyengébb nemmel folytatott kalandoknak, és legfőképpen a politikának szentelte. Rosa Maltoni tanítónői fizetése azonban viszonylag biztos alapot adott a családnak, hiszen az 50 líra körüli fizetés az akkori árak mellett – ha nem is bőséges, de mindenesetre lényeges hiányoktól men-

tes megélhetést biztosított egy öttagú család számára. Ezenfelül a házhoz földecske is tartozott, ahol megtermelhették az olasz étkezéshez mellőzhetetlen borszükségletet és a zöldségeket. A viszonylag kiegyensúlyozott anyagi helyzetet tükrözte, hogy Rosa Maltoni egy cselédet is alkalmazni tudott, aki mind a háztartásban, mind a mezei munkában segített. S bár igaz, hogy Mussolininek meg kellett osztania fekhelyét öccsével, a helyiség kielégítően be volt rendezve a kor falusi szokásainak megfelelő bútorzattal.

Végül Alessandro teljesen élősdi életmódja is bizonyos fokig kétségbe vonható. Ügyes mesterember lévén például összeállított egy búzadaráló masinát, amit aztán pénzbeli vagy természetbeli ellenszolgáltatás fejében kölcsönbe adott a parasztoknak. A Mussolini család tehát nem nyomorgott, sőt azt kell mondanunk, hogy életnívója valamelyest felette is állt a környék átlagos paraszti életszínvonalának. Ennek legperdöntőbb bizonyítéka, hogy a Mussolini fiúkat egészen tizennyolc éves korukig iskoláztatták, vagyis leérettségiztették, ami az akkori Itáliában – még esetleges egyházi segítség mellett is – a nép egyszerű fiai számára szinte kivételszámba ment.

A család bizonyos értelemben szellemileg is különbözött a környék parasztjaitól. A magyar olvasó számára különösnek hangzik, ha arra utalunk, hogy Rosa Maltoni jóvoltából a Mussolini-házban olaszul beszéltek, s nem a környék romagnai nyelvén, amit egy más vidékről származó olasz nem ért meg. Ez módot adott a fiúknak, hogy érdekes olvasmányokhoz jussanak, amelyekből – Alessandro pár kötetes forradalmi könyvgyűjteménye mellett – néhány kötet az egyébként nem gazdag házi könyvespolcon is rendelkezésre állt.

Már ez utóbbi mozzanat is érzékelteti, hogy a szülők nemcsak a család iránti gondoskodás, a gyerekek nevelése terén különböztek, de egész emberi habitusukban, mentalitásukban két teljesen szembenálló típus megtestesítői voltak. Az anya családjának, hivatásának élő, mélyen vallásos asszony, aki nem mulasztotta el, hogy az egyházi liturgia követelményeinek maradéktalanul eleget tegyen. Fiait magától értetődően megkereszteltette, rendszeresen magával vitte a misékre, s betartatta velük a gyónás és áldozás kötelezettségét. Alessandro egyetlenegyszer sem ment

A szülők: Alessandro Mussolini és Rosa Maltoni

velük a templomba, s nemcsak ügyet sem vetett a vallásra, de egyenesen gúnyolta azt. Gyűlölte a klérust és a papokat. Ő szocialista volt, forradalmár és ateista. Világnézeti szembenállásuk már a házasságkötéskor is majdnem súrlódáshoz vezetett. A vallásos Rosa ragaszkodott az egyházi esküvőhöz, Alessandro vonakodott, de végül is beleegyezett. Mikor szocialista elvtársai számonkérték tőle engedékenységét, találékony fordulattal válaszolt: „Ateista vagyok, de szerelmes ateista." És hozzájárult, hogy később gyermekeiket is megkereszteljék.

Nincs okunk sem kétségbe vonni, sem megmosolyogni ennek a szabados természetű és könnyelmű életet folytató, de egyben erős akaratú ember forradalmiságát, legalábbis abban az értelemben nem, amit ez a forradalmiság a múlt század 70-es, 80-as éveiben Romagnában jelentett. E vidéket, Emilia-Romagna tartományt hosszú történelmi korszakon át Itália „vörös zónájának" nevezték (s méltán nevezik annak mind a mai napig), mivel

a baloldali, radikális, anarchista (később szocialista, majd kommunista) mozgalmak valóságos szülőhazája volt. A jelenség oka a vidék társadalmi összetételében gyökerezett. A termékeny Pósíkság, amelynek jelentős részét az Adriáig, vagyis a Pó-deltáig elnyúló Emilia-Romagna tartomány alkotja, a nagyüzemi mezőgazdasági termelésre a legkedvezőbb lehetőségeket nyújtja. E vidéken már a középkor is jelentős latifundiumokat hagyott hátra, s az agrártermelésnek a XVIII. században meginduló kapitalizálódása nemcsak nem változtatott e struktúrán, de – fokozatosan tönkretéve a közbeékelt kisparaszti birtokokat – csak tovább növelte a nagybirtok osztatlan uralmát. A birtokos parasztság tömeges elszegényedése rendkívül széles agrárproletár réteg kialakulását eredményezte. Ez a nincstelen, mezőgazdasági munkás réteg, amelyet bracciantinak neveztek, élethalálharcot folytatott a megélhetésért, a foglalkoztatottságért, a létminimumot biztosító munkabérért. A kiút – ha a földtelen zsellér nem választotta a kivándorlást, amellyel százezrek éltek Itáliában – csakis a napszámosok, mezőgazdasági munkások összefogásában és szövetkezésében rejlett. Sorra alakultak bracciantiligák, amelyek elsősorban azt igyekeztek kiharcolni, hogy a nagybirtokos ne egyénekkel, hanem a ligákkal kössön bérleti vagy munkaszerződést. Követelték a munkaalkalmak folyamatos biztosítását is, hogy a napszámosok ne csak a mezőgazdasági szezonban jussanak munkabérhez. A liga által kötött kollektív szerződések kötelező erejűek voltak minden szövetkező agrárproletár számára, s azt maga a liga vaskövetkezetességgel igyekezett betartatni, hiszen mindenféle egyéni kilengés a kollekíva többi tagjának megélhetését fenyegette. Az agrárproletár rétegnek ez a gazdasági harca politikailag monarchia- és általában burzsoáellenes magatartással párosult, ami egy sajátos paraszti szocializmus képében jelentkezett a politikai küzdőtéren. Az éppen csak egy-két évtizede megszületett egységes polgári-nemzeti Olaszország, amely nem radikális agrárforradalommal párosuló forradalmi folyamat, hanem a monarchia körül tömörülő ipari és kereskedelmi nagyburzsoázia, valamint a nagybirtokosok közötti kompromisszum eredményeként jött létre, a nincstelen agrárproletárok számára nem jelentett semmi mást, mint helyzetük állandósítását. Ezért ellenségesen fordultak

szembe a királysággal, a burzsoáziával, az új hatalom mindenféle megnyilvánulásával, az igen mérsékelt demokratizmust mutató, és csakhamar nyílt, diktatórikus kormányzással éppúgy, mint az új rezsim külpolitikai kezdeményezéseivel, a militarizmussal és a rövidesen meginduló gyarmatosítással.

E harcnak igyekeztek érvényt szerezni helyi síkon is: amikor az új Olaszországban bevezették a helyi önkormányzat választási rendszerét, a falu lakosai igyekeztek a helyi ökormányzatot megszerezni, ami további esélyeket biztosított számukra a földesurak elleni harcban. Mint látható tehát, ezt az agrárproletár mozgalmat inkább lehet demokratikus, köztársasági, egyben antifeudáliş és antikapitalista mozgalomnak nevezni, mintsem szocializmusnak, s ténylegesen a mozgalom távol állt mindazon ismérvektől, amelyek a korszakban már megszületett és elterjedt marxi szocializmust jellemezték. Mégis egyfajta szocializmusként tartják számon, mivel eszmei forrásait a korszak proletármozgalmaiból merítette. E források nagyon különbözők és szerteágazók, s megtalálhatók köztük a nemzeti egység hősének, Garibaldinak humanizmusból fakadó szocialisztikus eszméi éppúgy, mint a nagy demokratikus forradalmár, Mazzini kispolgári szocializmusának tanításai. Leginkább azonban a korabeli anarchizmus és olasz képviselőinek, Errico Malatestának és Andrea Costának elvei befolyásolták a mozgalmat.

Ennek a garibaldiánus, mazzinista, anarchista eszmékből sarjadó spontán szocializmusnak volt meggyőződéses híve Alessandro Mussolini is. Magától értetődik, hogy ez a kusza elvekből összetevődő spontán szocializmus Alessandro részéről az őszinte, de formális megnyilvánulásoktól kezdve egészen a drasztikusnak tűnő leegyszerűsítésekig sok mindent felölelt. Ezzel kapcsolatban csaknem minden Mussolini-életrajz írója rámutat, hogy Alessandro papa forradalmi elkötelezettségét még a fiainak adott nevekkel is bizonyította.

Elsőszülött fia a Benito, Amilcare, Andrea neveket kapta a keresztségben, s e nevekkel Benito Juarez, a nagy mexikói forradalmár, Amilcare Cipriani, az egyik legkalandosabb életű, s később anarchistává lett garibaldista, végül Andrea Costa, az olasz anarchizmus egyik atyja előtt kívánt tisztelegni. Második fiának pedig az egyik középkori nagy eretnekmozgalom kimagas-

ló vezetőjének, Bresciai Arnoldnak keresztnevét adta. (Nem tudni azonban, hogy leánygyermeke miért kapta az Edvige nevet.) E magasztos megnyilvánulások mellett szintén minden történész idézi Alessandro számos olyan mondását, amely megfogalmazójának primitív, vulgarizált szocializmusáról tanúskodott: „Isten a burzsoázia szekértolója", „Isten nem más, csak egy polgári kitalálás", „A polgári társadalom és a polgári törvény förtelmes épületek, amelyek arra vannak ítélve, hogy összedőljenek" – mondta gyakran, és e gondolatokkal az akkori olasz szocializmusban, amely nagyon távol állt a marxi tudományos szocializmus megfogalmazásától, nem is állt egyedül. Érdeme azonban, hogy a tudományos szocializmusról is hallott és tudott már egyet s mást. Iskolába ugyan sohasem járt, de autodidakta módon megtanult írni, olvasni, s az otthoni könyvespolcon Garibaldi, Mazzini, Machiavelli, Malatesta, Cafiero és Costa művei mellett ott volt Marxnak A tőke című műve is, amelyet olykor forgatott, legcsekélyebb jele nélkül, hogy abból bármit is megértett volna. Hozzávetőleges politikai műveltsége, s nem utolsósorban aktív természete folytán a helyi politikai élet egyik vezéregyénisége lett. Több cikke jelent meg a helyi köztársasági és szocialista újságokban, egy időben tagja volt a predappiói községtanácsnak, s abban a helyettes polgármester tisztségét is betöltötte. Szerepe volt a környék egyik paraszti ligájának megszervezésében, és érdemeket szerzett abban is, hogy megalakult a II. Internacionálé helyi csoportja. Ellentmondásos karaktere és sekélyes politikai frazeológiája ellenére tehát mégis szocialista és internacionalista volt, s a fiatal polgári Itália kezdődő munkásmozgalmában az első szocialisták között lehet számon tartani. Mint harcos antiklerikális és a vallás bírálója ellenezte, hogy fiát egyházi iskolába adják.

Az első iskolaévek, amelyeket Benito anyja iskolájában töltött, lassan elmúltak, s az anya, aki gondosan ügyelt fiai nevelésére, úgy látta helyesnek, ha fegyelmezetlen, de egyébként élénk észjárásúnak bizonyuló fiát szigorúbb iskolai kötelékeket biztosító tanintézetbe helyezi. Alessandro végül is engedett, s miután az anyának valamilyen egyházi támogatást is sikerült megszereznie fia számára, Mussolinit 1892-ben – 9 éves korában – Faenzába, a szaléziánusok kollégiumába küldték.

Valószínűleg nem Mussolini volt az első és az utolsó, akiben a katolikus egyházi iskola rigorózus fegyelme, mereven szabályozott belső élete dacos ellenszenvet és gyűlöletet váltott ki az iskola ellen. A reakció fokát azonban nyilvánvalóan a tanuló vérmérséklete és lelki alkata nagymértékben meghatározta. A Varano dei Costa körüli mezőkön korlátlan szabadságot élvező fiú most olyan helyzetbe jutott, amit – saját szavai szerint – egyenlőnek lehetett tartani a paradicsomból való kiűzetéssel, magát a kollégiumot a szabad életet felváltó börtönnel. A diákokat nyáron reggel ötkor, télen reggel hatkor ébresztették. A mindennapi mise, a kötelező rendszeres gyónás, a reggelit, ebédet, vacsorát megelőző és befejező imádkozás az elkerülhetetlen rituális szabályok közé tartozott. Az asztalok mellett tilos volt a beszéd, s a legnagyobb ünnepek idején abszolút szilenciumot rendeltek el, miközben a tanítást is lelkigyakorlatok és csendes imádkozások helyettesítették. Meleg fürdőt csak télen biztosítottak. Minden kihágást és fegyelmezetlenséget veréssel, ételmegvonással és elzárással büntettek.

A gyermek Mussolini nem viselte el a kollégium fojtogató légkörét, a sokat látott és tapasztalt szerzetes tanárok idegzetét pedig lassan kezdte felőrölni mindaz, ahogy a fiú a fegyelemre reagált. Neve csakhamar felkerült az állandó renitensek listájára. Pedig egykori szilajságát búskomorság, depresszió váltotta fel. Szerette a magányt, nem vett részt a játékokban, de mogorván reagált, legtöbbször azonnal ütött, ha magányát megzavarták. S változatlanul: most sem hagyott semmit bosszú nélkül, ha valaki akaratát keresztezte. Elkerülte a gyónásokat, ha csak lehetett, megszökött a misékről. Érvelése ugyancsak meghökkentette a tanárokat: nem bírja a gyertyák illatát, áhítatát zavarja a kegyszerek csillogó fénye, s az orgona hangja. A mellbevágó érvelés csakugyan mintha a jövendő duce előhangjaként csengett volna.

Mint maga mondja – a kollégiumban találkozott először a szociális elnyomásból és az osztályellentétekből fakadó megalázottság első benyomásaival. A refektóriumban három asztal állott a tanulók rendelkezésére: egy a nemesek, egy a gazdagabbak, s egy a szegények, vagyis azok számára, akik nem tudták a teljes tandíjat fizetni, s ottlétüket csakis az egyházi vagy községi hozzá-

járulás fedezte. Ez az elkülönítés csak fokozta Mussolini gyűlöletét a kollégium ellen, amit tovább erősített az a – talán nem is alaptalan – feltételezése, hogy a szerzetes atyák vele szemben megnyilvánuló rendkívüli szigora nemcsak neki, hanem forradalmár apjának is szól, minthogy úgy tekintenek reá, mint egy rebellis gyermekére, aki maga is úton van ahhoz, hogy apja nyomdokait kövesse. Mussolini reakciója még nagyobb ellenszegülés, még nagyobb dac és még nagyobb elzárkózás a magányba. Senkivel nem áll szóba, egyre mogorvább és agresszívabb lesz, s könyveibe, olvasmányaiba temetkezik. E téren viszont élen jár: egyike az iskola legolvasottabb tanulóinak. A tanárokkal való összeütközés azonban mindennapos. Már-már arra gondol, hogy megszökik, a szerzetes atyák pedig a kicsapást latolgatják. Egyelőre mindkettő elmarad. Rosa Maltoni közbenjár, hogy anyagi helyzetükre, s nem utolsósorban az ő mély vallásosságára és példamutató tanítónői munkájára való tekintettel adjanak könyörületes haladékot. Egy már csaknem foganatosított eltávolítást a barátok 12 napi szigorú elzárásra változtatnak. Amnesztia csak bűnbánat, bocsánatkérés és gyónás esetén lehetséges. Mussolini nem igényli az atyák bocsánatát és letölti a büntetést.

Véget ér a kollégiumban töltött első iskolaév, s Mussolini vakációra hazatér a szülői házba. A kollégium azonban mély nyomokat hagyott személyiségén. Annak ellenére, hogy új élmények érik – apja vásárolt egy gőzgépet, ami az 1890-es évek Itáliájában szinte látványosságszámba ment, s időnként maga is segédkezik a gép működtetésében vagy a műhelyben –, zárkózottsága és magányossága már nem változik. Rendre csak olvas és olvas – és titkon szónokolni tanul. Úgy tűnik, tényleg apja nyomdokaiba akar lépni, s e gyermeki szándékának további indítékot adhatott a házban tapasztalható sürgés-forgás, ami összefüggésben állott az 1890-es évek Itáliáját megrázó eseményekkel.

A parasztok elnyomása Szicíliában hatalmas méretű parasztmozgalom kirobbanásához vezetett, ami végigsöpört a félsziget nagy részén. Érthető, hogy az események élénk visszhangra találtak Romagnában. Alessandro műhelye és lakása heves politikai megbeszélések otthonává változott, ahol egymásnak adták a kilincset a politizáló parasztok. Mussolini csodálta a házban

politizáló sokaságot, s különösen azt, hogy a szót rendszerint apja vitte. A parasztok hazatértek, de a ház politikai légköre tovább izzott: Alessandro – mint később is a vakációk idején – felolvasott a nagy forradalmárok, a felszabadítók, az elnyomottak védelmezőinek írásaiból. Nem csoda, ha mindez megragadta a tízéves fiú képzeletvilágát, s minthogy olvasmányaiban maga is sokat olvasott az olasz történelem nagyjairól, valamilyen hatalmas történelmi szerep rajzolódott ki ábrándjaiban. Ennek kapcsán szinte minden történész idézi egyik mondását. Egyszer anyja nagyon meglepődött a magában beszélő fiún, s már-már attól tartott, hogy Benito eszét vesztette. „Csak a szónoklásban gyakorlom magam – mondta Mussolini. – Hidd el, eljön még az a nap, amikor félni fog tőlem egész Itália." E mondást egyesek úgy interpretálják, mint Mussolini későbbi tündöklésének, diktátorságának gyermekkorban megsejtett jövendölését. Természetesen erről szó sincs, hiszen a legtöbb tízéves gyereknek vannak világmegváltó nagy történelmi küldetést és hatalmat adó szerepkört felidéző álmai.

Az ábrándoknak azonban véget vetett a szünidő vége, és Mussolini 1893 őszén visszatért a kollégiumba, hogy megkezdje következő iskolaévét. Sem magatartásában, sem az atyák pedagógiai elveiben nem történt változás, s minden ott folyatódott, ahol az előző évben abbamaradt. Kihágások és büntetések követték egymást. A tízéves Mussolini egy ízben lázadást vezetett az étel rossz minősége miatt, más alkalommal megtagadta a reggeli misén való részvételt, s erőszakkal kellett odavonszolni. Tanárához hajította a tintatartót, végül egy este a vacsoránál késsel sújtott le egyik társára. A késeléssel betelt a pohár. Tanítója, akiről Mussolini csak úgy emlékezett később, mint aki „sátáni módon megmérgezte élete legszebb éveit", döntést kért az igazgatótól. A „járkáló csontváz" – ahogy Mussolini az igazgatót nevezte – határozott: kicsapta őt az iskolából, s a családot a teljes tandíj megfizetésére kötelezte.

Egy ideig anyja mellett tanult, közben a szülők anyagi támogatásért fordultak a helyi hatósághoz, hogy a fiút tovább tudják taníttatni. Miután kérésük eredménytelen maradt, elhatározták, hogy vállalva a költségeket, Mussolinit Forlimpopoli város tanítóképzőjébe íratják. A világi iskola kevésbé zord rendje mintha

felszabadulást hozott volna a renitens növendék számára. Itt nem papok tanítottak, nem volt kötelező a templomba járás, sőt az ellátás is jobb volt. Ennek ellenére a goromba, kötekedő, agresszív fiú magaviselete cseppet sem változott. Tolvajlások, kötözködések, verekedések sorozata után kérték a szülőket, vigyék el az iskolából. Egy újabb késelés, amely ezúttal egyik tanulótársának megsebesítését eredményezte, itt is döntésre vezetett. Az igazgató – akire Mussolini később mint „másodrendű szőrszálhasogatóra" emlékezett vissza – kizárta a kollégiumból.

Külső tanítványként azonban folytathatta a tanulást, s egy helybéli öregasszonyhoz költözött. Több év választotta még el az iskolaévek befejezésétől, de a hátralévő évekről alig van tudósítás, mindössze annyi, hogy társai nem kedvelték. Noha Mussolini később szerette magát osztályelsőként ábrázolni, tanítói szerint semmilyen kimagasló képességet nem árult el, ami későbbi kiemelkedő szerepének előjeleire engedett volna következtetni – bár igaz, hogy történelemből, irodalomból, nyelvből és énekből mindig kiváló jegyeket szerzett. Megemlékeznek azonban arról is, hogy érdeklődése ez időben a zene, a szónoklás és a politika felé fordult. Mint trombitás kiválóan játszott az iskolai zenekarban, s megtanult hegedülni is. Apja példáját követve, az utolsó iskolaévben – 1900-ban – beiratkozott a nyolc évvel korábban alapított Olasz Szocialista Pártba. Neve már egy év múlva megjelent az újságokban is. 1901. február 1-jén a helyi szocialista lap közölte: „Mussolini elvtárs, tanuló, tegnap este a városi színházban ünnepi beszédben emlékezett meg Giuseppe Verdiről." Úgy tűnt, hogy a predappiói földek komisz gyereke, az iskolák és tanítók réme, megannyi iskolai botrány megátalkodott hőse végül is tisztességben célba ért: 1901-ben, 18 éves korában a forlimpopoli tanítóképzőben kitűnő eredménnyel végezve elnyerte az elemi iskolai tanítói diplomát.

Vándorévek (1902–1904)

Az életbe kilépő Mussolinit a sors nem fogadta tárt karokkal, jóllehet a változások, amelyek iskolaévei során végbementek, egy új Itália körvonalainak kibontakozását sejtették. Természetesen nem az a legfontosabb, hogy az országnak alig egy éve III. Viktor Emánuel személyében új királya van, aki – miután I. Umberto szenvedő alanya lett a századforduló táján világszerte sok államfő életét kioltó anarchista merényletsorozatnak – 1900-ban apja örökébe lépett. S még az sem kívánkozik az első helyre, hogy rövidesen Giovanni Giolitti, az olasz liberalizmus atyja kerül a kabinet élére, akinek politikai koncepciója és tevékenysége rányomja bélyegét a következő évek Olaszországára. Mind a király, mind pedig a kormányfő nagy szerepet játszik majd Mussolini későbbi életében. Ezúttal azonban fontosabb számunkra a jelzett változások megvilágítása. Nem kisebb jelentőségű fejleményről van szó, mint arról, hogy a nemzeti egyesülés kezdeti lassú gazdasági fejlődése után – nem utolsósorban a kormányok túlerőltetett protekcionista politikája folytán – a múlt század utolsó és a XX. század első évtizedében ugrásszerű gazdasági előrehaladás következett be Olaszországban, ami mind a nagyipar, mind a nemzeti jövedelem nagyarányú növekedésében tükröződött. Igaz ugyan, hogy a korábbi ellentmondások változatlanul hatottak. Többek között abban, hogy az ipari fejlődés szinte érintetlenül hagyta a Mezzogiornót, vagyis Dél-Olaszországot, csak kevéssé fogta át Közép-Itáliát, s a rohamos előrelépésnek csupán Észak-Olaszország lett a színtere. Igaz továbbá, hogy ez az ugrás mind volumenében, mind ütemében jóval elmaradt a korabeli amerikai, német, japán, angol, francia fejlődéstől, történelmi funkciója mégis döntő: ezzel lépett Olaszország a világ iparilag legfejlettebb nemzeteinek sorába, noha abban az utolsó helyet foglalta el, lemaradva a szomszédos nagyhatalom, az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlettsége mögött is. A modern Itália mégis e gazdasági felemelkedés szülötte.

Mussolini szülőföldjétől alig száz kilométerre óriási ipari üzemek létesültek, munkahelyek ezreit kínálva a kifejlődő ipari munkásság számára. Mindez azonban kevéssé éreztette hatását a milliós szegényparaszti rétegek körében, s nem hozott kedve-

zőbb elhelyezkedési lehetőségeket az egyszerű, kis értelmiségiek számára sem.

Tanítói diplomájával a kezében Mussolini háromnegyed évig nem jutott álláshoz. Apja befolyását felhasználva először megkísérelte, hogy titkárként alkalmazzák Predappio községtanácsában, de fiatal kora és a hivatali munkában való tapasztalatlansága miatt visszautasították. Feljegyezték, hogy az apa ekkor megfenyegette a tanács tagjait: még meg fogják bánni ezt a tettüket. Más feljegyzések szerint maga Mussolini vágta a tanács tagjainak szemébe: egykor még szégyellni fogják magukat ezért, miként Francesco Crispi* városa – Ribera – is szégyelli magát, amiért a város szülöttét nem vették fel írnoknak. Az állástalanság egy éve alatt otthon segédkezett, sokat olvasott, s közben – a zene iránti vonzalmát megőrizve – egy mesternél hegedűórákat vett. Bár a Szocialista Pártba beiratkozott, a munkanélküliség évében semmilyen aktív tevékenységet nem fejtett ki a pártban. Legtöbb idejét szerelmi kalandokra, nők hajszolására fordította. Szerelmi életében azonban semmi jelét nem mutatta sem a mediterrán népeket olyannyira jellemző szentimentális romanticizmusnak, sem a gáláns viselkedésnek. Miként az iskolában nem voltak barátai, úgy – talán férfikora őszét végigkísérő utolsó társát, Claretta Petaccit kivéve – nem voltak igazi szerelmei sem. Mentalitása a bordélyok világának felelt meg, s onnan is táplálkozott: a partnerek mind gyakoribb váltogatása, a gyors birtokbavétel és a nő feletti, szadizmusba hajló birtoklás otrombasággal párosuló ridegsége, amelynél a nő csupán tárgya a szexualitásnak. A büntetés nem maradt el: egy kellően ki nem kezelt fertőzés következményeitől való félelem élete végéig elkísérte.

A következő évben fordulat állt be életében. A „vörös övezet" egyik falujában, Gualtieriben (Reggio Emiliában) a községtanács kisegítő tanítót keresett, s a pályázatot – nem utolsósorban az apja iránti politikai rokonszenv folytán – Mussolini nyerte el.

* Francesco Crispi (sz. a szicíliai Ribérában, megh. Nápolyban 1901-ben) garibaldista, az olasz nemzeti mozgalom radikális szárnyának egyik vezetője. Később megtagadta forradalmi elveit. A XIX. sz. utolsó két évtizedében többször miniszterelnök. Kormányzása során szélsőséges diktatórikus rendszert vezetett be.

Mussolini 1902. február 13-án a tanév első felének végén érkezett Gualtieribe, hogy megkezdje a tanítóskodás „egyhangú életét", s 1902 júliusáig – vagyis a tanév végéig állomáshelyén maradt. Erre az időszakra úgy tekintett, mint tanítói diplomájának természetes folyományára, az ott eltöltött hónapok azonban csupán annyiban jelentősek életében, hogy rádöbbenhetett: sem kedve, sem érzéke nincs a pedagógiához. Az elemi iskola második és harmadik osztályának 32 növendékét bízták rá, de a visszaemlékezések tanúsága szerint az osztályban képtelen volt a fegyelmet fenntartani. Saját elmondása szerint azonban ennek oka abban rejlett, hogy sohasem vette igénybe a fegyelmezés erőszakosabb eszközeit, s tanítványait mindig az érdeklődés felkeltésével igyekezett fékentartani. Rendkívül szigorú volt azonban a számonkérések és a vizsgák alkalmával. Minden lelkesedés nélkül vett részt a tanítói értekezleteken, két alkalommal más városokban tartott kerületi tantestületi gyűléseken is jelen lehetett. Itteni felszólalásait bátor és szókimondó hangvétel jellemezte, s csupán néhányan éreztek rá ama rendkívüli képességére, hogy tud tetszetős és megnyerő beszédet mondani olyan témákról, amelyeknek mibenlétéről a legcsekélyebb fogalma sincs.

Később panaszosan emlékezett meg sanyarú életkörülményeiről és anyagi helyzetéről. A falusi iskolácska néhány kilométer távolságra volt Gualtieritől, ahová a tanítónak mindennap hol gyalogszerrel, hol a fuvarozók szekerein kellett megtennie az utat. Lakást a faluban, egy öregasszony házában bérelt, s 56 lírás havi fizetésének jelentős részét a kvártélyra kellett költenie. Monoton életében azonban vigasztalást nyújtottak számára a szerelmi kalandok, amelyek közül – minden valószínűség szerint – egyik lett hirtelen távozásának oka. Viszonya lett egy húszéves, néhány hónapos gyermekét még szoptató asszonnyal, akinek férje a falutól néhány száz kilométerre katonai szolgálatát teljesítette. „Lassanként rászoktattam a türelmetlen, tirannikus szerelemre – írta később Mussolini. – Vakon engedelmeskedett. Tetszés szerint rendelkeztem vele." A viszonyt azonban felfedték, s a férj rendelkezett: űzzék el az asszonyt szülei házából. A viszony ugyan még folytatódott, de Mussolini már április táján elhatározta, hogy külföldre megy „szerencsét próbálni".

Többféle ok játszhatott közre döntésében. Közelgett számára is a kötelező katonai szolgálat ideje, s ezt – mint antimilitarista – mindenképpen el akarta kerülni. De tartott a felszarvazott férj hazatérésétől is, mivel – mint romagnai – bizonyára tudta, hogy azon a vidéken a csábítót általában nem hagyják büntetlenül. Ő maga az elhatározást „nyomorúságos fizetésével" magyarázta, kiemelve, hogy a szegény tanítónak a nyári hónapokra még ez a fizetés sem járt, Doviába pedig semmiképpen nem akart visszatérni. Végül felhalmozódó adósságai is késztethették a mielőbbi pénzszerzésre. Bármi is játszott közre – valószínű, hogy a felsorolt okok összessége – július elején útját mindenesetre sürgősnek ítélve táviratozott anyjának: ha nem küld azonnal 50 lírát, megöli magát. Anyja másnapra távirati úton 45 lírát küldött, ami – mint láthattuk – megfelelt egy teljes havi fizetésének. Bár Mussolini a későbbiekben hálával emlékezik meg anyjáról, valójában rideg és érzéketlen volt iránta. Itt sem találkozunk a hála jelével: anélkül, hogy búcsút vett volna családjától, megváltotta jegyét, és július 9-én Svájcba utazott, ahol – rövid megszakításokkal – több mint két esztendőt töltött el.

Svájci tartózkodását minden történész Mussolini életének sorsdöntő mozzanataként tartja számon. Ábrázolása rendkívül széles skálán mozog. Megtalálhatjuk benne a világot engesztelhetetlenül gyűlölő közönséges csavargót éppúgy, mint az igazi kétkezi munkásélet kemény tapasztalatai révén megedződött, öntudatos proletárt, végül a svájci egyetemeken és rendszeres olvasmányokon kiművelődött európai szintű forradalmi szocialistát, híres egyetemi tanárok és később világtörténelmi magaslatra emelkedett európai forradalmárok, köztük Lenin és Trockij személyes ismerősét. Előre kell szaladnunk egy megállapítással: a fenti leírások közül néhány relatíve igaz, néhány erős fenntartással kezelendő, néhány pedig tendenciózus kitalálás. Ráadásul – miként az előzőkben is – Mussolini önéletírásainak ellentmondó emlékezései sem segítenek hozzá a valódi kép megfejtéséhez.

Svájcba érkezésének első napján kellemetlen családi hír érte. Vásárolt egy újságot, amelyből megtudta: apját választási erőszak elkövetése miatt letartóztatták. A vehemens, antiklerikális Alessandro és szocialista barátai mindenképpen meg akarták

Svájci emigrációban (1904)

akadályozni a katolikusok győzelmét a helyi választásokon, ezért szétzúzták és megsemmisítették a választási urnákat. Mussolini – saját állítása szerint – az azonnali hazatérést fontolgatta, de erősebbnek bizonyult benne az elhatározás, hogy útját folytatja, mintsem visszatérjen és segítse anyját, akire immár egyedül hárult a család eltartása. Alessandro fél évig maradt börtönben, de nincs nyoma, hogy Mussolini változtatott volna ezen a döntésén. Inkább vállalta azt a sorsot, amely mindenkinek osztályrésze lehetett, aki pontos végcél és legfőképpen egyetlen garas nélkül nekivágott a nagyvilágnak. Pénze az utazás során elfogyott és – szintén saját állítása szerint – csupán egy Marx Károly-emlékplakett volt az egyetlen fémdarab, amely üres tarsolyát nehezítette.

Céltalan kóborlások, alkalmi munkák, tömegszállásokon töltött éjszakák, olasz munkásoktól kapott ajándékfillérek és kényszerű koplalások jegyében teltek el az indulás pillanatai. Egy

ízben – Lausanne-ban – menedékhelyet „barkácsolt" magának a város centrumában levő híd tövében; másnap a rendőrség előállította, s – mint csavargót – háromnapi fogságra vetette. Gyűlölte a világot, s már az is megfordult a fejében, hogy véget vet életének, vagy – miközben mérhetetlen haraggal szemlélte a városban sétáló gondtalan turistákat – koldulásra adja magát. E túl sötét kép azonban – bár általában igaz – néhány ponton korrekcióra szorul. Munkát rögtön talált, például mindjárt megérkezése után alkalmazták egy építkezésnél, mint segédmunkást. Csakhamar kitűnt azonban, hogy Mussolini még kényszerhelyzetben sem tanúsított semmiféle kitartást a nehezebb munkákban. Jóllehet erős fizikummal rendelkezett, sem kedve, sem hajlandósága nem volt, hogy szervezetét ily módon megterhelje. Kőműves tevékenységét későbbi önéletírásában Dante poklához hasonlította, a munkát pedig – kikérve bérét – az első hét után otthagyta. Később, alkalomszerűen volt pincér, kifutó, elárusító, raktáros – de sohasem találkozunk többé azzal a súlyos kétkezi munkával, amelyet az olasz emigráns proletárok többsége végzett, és amelyet Mussolini alacsonyrendűnek, következésképpen önmaga számára méltatlannak tartott.

Svájci életének „sötét periódusa" nagyon rövid ideig, mindössze pár hétig tartott, mert helyzete bizonyos értelemben hamarosan rendeződött. Erről árulkodnak egyébként a róla készült fényképek is, amelyeken nem egy éhezéstől lesoványodott, kopottas öltözékű Mussolini, hanem ellenkezőleg: egy jóltáplált, a kor divatjához igazodó, kielégítő eleganciájú fiatalember néz ránk. Svájci tartózkodásának, életének stabilizálásában minden bizonnyal számíthatott új ismerősöktől – köztük nem utolsósorban új szeretőktől – kapott támogatásra, de még inkább a rendszeresen érkező anyai küldeményekre, hiszen Rosa Maltoni, akihez – közvetlenül vagy közvetve – rendre érkeztek az éhezésről és nyomorról szóló panaszos levelek, most is fia segítségére sietett. Mussolini anyagi forrásainak megfejtésében mégis azoknak a történészeknek van leginkább igazuk, akik a lényeges mozzanatot Mussolininek az adott miliőben elfoglalt, sajátos „kiváltságos" helyzetében jelölik meg, s e lényeges mozzanat éppen a már említett olasz emigráns munkások tömegével állt kapcsolatban.

A tanítói diplomával rendelkező, frappáns fordulatokkal gazdagított, színes és eleven stílusban író, több nyelven – legalábbis franciául jól, németül pedig kielégítően – beszélő fiatalembernek, aki ezenfelül viszonylag széles olvasottságra és műveltségre is szert tett, előbb-utóbb ki kellett emelkednie a túlnyomórészt analfabéta olasz munkás-emigránsok tömegéből. A hozzájuk való közeledést egyaránt diktálta az apai örökség és Mussolini szocialista mivolta, de még inkább az a tény, hogy köztük – képzettségénél és műveltségénél fogva – csakhamar egy olyan „superuomo" képében jelenhetett meg, amilyennek már gyermekkorában is hitte magát. Szónoki képessége, amely persze leginkább a dagályos retorika szintjén mozgott, de ugyanakkor nem nélkülözte a hatásos gesztusok felvonultatását, szintén hozzájárult, hogy kiemelkedjék a Svájcban dolgozó olasz munkások tömegéből. Nem igaz, hogy tudatosan kereste a Svájcban akkortájt nagyszámban élő, kiemelkedő európai szocialistákkal – köztük az orosz szociáldemokratákkal – való személyes kontaktust, hiszen hitelességgel állítható, hogy őket még hírből sem ismerte, s a későbbi esetleges kapcsolatok is csak a véletlen termékei lehettek. Politikai tevékenységét egyelőre csak a svájci olasz emigráció tömegeire terjesztette ki. Minden jel szerint a vezető szerepre eleve számított, s elgondolása bevált. Megérkezése után három héttel, 1902. augusztus 2-án már cikke jelent meg a svájci olasz szocialisták Lausanne-ban megjelenő L'Avvenire del Lavoratore – A munkás jövője – című lapjában (a cikk egyébként az örmények lemészárlása kapcsán a faji gyűlölködés ellen emelt szót...), néhány hónappal később pedig, 1902 novemberében már a lausanne-i olasz Kőművesek és Segédmunkások Szövetségének titkárává választották.

Publicisztikai és politikai tevékenysége az elkövetkező időkben a szó teljes értelmében tovább szélesedik, anélkül, hogy tisztázni tudná: a munkásmozgalomban fellelhető irányzatok közül valójában melyikhez is tartozik. A skála túlságosan széles: cikket ír az Egyesült Államokban élő olasz szocialisták lapjába éppúgy, mint a svájci olasz anarchisták orgánumaiba, s írásait időnként elküldi hazájába, a milánói forradalmi szindikalisták újságjának is. Ezzel egyidejűleg a svájci olasz munkásmozgalom egyik vezető agitátorává és propagandistájává válik, összekuszál-

tan és gátlástalanul bevetve a már említett irányzatok összes tételeit és jelszavait.

Akár mint szónok, akár mint a gyűlések résztvevője, faragatlan, nyers, durva hangnemet ütött meg, s viselkedéséből, szerepléséből nem hiányoztak a kiegyensúlyozatlanság, sőt a hisztéria szimptómái, legfőképpen azonban az olcsó hatásvadászat fordulatai és gesztusai. Két epizód, amely a fentieket illusztrálja, csaknem minden Mussolini-életrajzban szerepel. Egy alkalommal Emile Vandervelde, a II. Internacionálé egyik nemzetközileg is ismert vezetője a lausanne-i népházban „Jézus Krisztus, mint a rabszolgák felszabadítója és a szocializmus előfutára" címmel tartott előadást. Mint a cím is mutatja, Vandervelde előadásának tartalma és mondanivalója megegyezett azzal a Krisztus-képpel, amelyet az akkori szocialista mozgalom a kereszténység megalapítójának történelmi szerepéről kialakított. Mussolini részt vett az előadáson, de félbeszakította az előadót, arrogánsan kijelentve: „Jézus jelentéktelen ember volt, aki mindössze néhány falura való embert térített meg", s „egy tucatnyi csavargó volt a tanítványa". Más alkalommal egy híres prédikátor előadásába vágott közbe: „Adjatok egy órát. Tíz perc időt adok az Örök Atyának. Ha Ő ezen idő alatt nem sújt le rám, ez azt jelenti, hogy Ő nem létezik. Na lássuk..." Összefonta, majd széttárta karját, és várakozóan feltekintett. Az epizód két szempontból tanulságos. Az egyik az, hogy a „művelt" Mussolini egyelőre nem lépte túl autodidakta apjának primitív nívóját, a másik pedig abban áll, hogy mindig talált egy figyelmet felkeltő gesztust, amely egyesekben nevetséget, másokban lelkesedést váltott ki. A későbbi duce szónoki fogásai kialakulóban voltak.

Svájci tartózkodásának elrendeződése nem jelentette, hogy a szocialista mozgalom szerény, szolid katonájává vált volna, aki mindennapjait csak a politikai harcnak szenteli. Ellenkezőleg: az első napok nyomorúságát csakhamar élvhajhász, bohém életmóddal váltotta fel, amelyből természetesen ezúttal sem hiányoztak a nők, immár lengyelek és talán oroszok, akik a svájci emigráció tarkaságában a legnagyobb csoportot alkották. Változatlanul megőrizte azonban vonzódását az olvasás és a művelődés iránt – jóllehet érdeklődése és tanulmányai is nélkülözték mind a rendszerességet, mind a következetességet. De sok min-

dent elolvasott, irodalmi, politikai, filozófiai és szociológiai műveket egyaránt – köztük elsősorban Nietzsche, Schopenhauer és Sorel munkáit. Saját vallomása szerint leginkább Nietzsche ejtette csodálatba.

Szorgalmasan látogatta a könyvtárakat, sőt időnként az egyetemet is, ahol Pareto előadásait hallgatta. E néhány egyetemi óra később úgy vonult be Mussolini önéletírásába – valamint az őt népszerűsítő történeti irodalomba –, mint nagyszerű alkalom, amely módot adott számára az erőszak filozófusával való személyes, sőt baráti kapcsolatának létrejöttéhez. Pareto becsületére legyen mondva, hogy 1923-ban – amikor Mussolini már a hatalom csúcsára került és megannyi legendát költve megjelentek az őt magasztaló első írások – egy nyilatkozatában nem zárta ki ugyan Mussolini esetleges jelenlétének lehetőségét az előadásain, de kijelentette: nem ismerte Mussolinit, következésképp személyes kapcsolat sem alakulhatott ki közöttük.

Messze vezetne, ha Mussolini agitátori tevékenységének svájci állomásait mind felsorolnánk, Lausanne, Bern, Zürich, Basel voltak a legjelentősebbek. 1903 őszén táviratot kapott, hogy anyja súlyos beteg, s alig választja el néhány nap a végzettől. Mussolini rövid időre hazatért, de nem várva be anyja gyógyulását, sürgősen visszautazott Svájcba, mivel egyre jobban közeledett a katonai szolgálat ideje. A legutolsó pillanatban tette: 1904-ben – mint dezertőrt – távollétében egy év katonai börtönre ítélték. Svájci életének a továbbiakban Genf volt a legfőbb színhelye. Itt összpontosult ugyanis az európai szocialista emigráció. Egy évvel Mussolini ideérkezése után itt talált tartós menedékre a Londonból áttelepült Lenin is, s nem pontosan követhető utazásai során időnként Trockij is megfordulhatott a városban.

Mussolini később úgy nyilatkozott, hogy Svájcban mindkettőjükkel személyes ismeretséget kötött, és – mint törhetetlen forradalmárokat – csodálta őket. Ezt utóbb visszavonta és elismerte: sohasem találkozott sem Leninnel, sem Trockijjal. Néhány gyűlésen természetesen mindketten részt vehettek, de ezek közül mindössze egy van – a Párizsi Kommün évfordulója alkalmából rendezett manifesztáció – amelyről kimutatható, hogy Lenin és Mussolini is jelen volt. Személyes találkozásukat azonban ez még nem bizonyítja, s ha meg is történhetett, Mussolini-

nek sejtelme sem lehetett, hogy kivel áll szemben, hiszen Lenin és az orosz emigráció tagjai mozgalmi neveiket gyakran változtatták.

Renzo de Felice, a Mussolini-probléma egyik legkiválóbb kutatója elmondja, hogy egy alkalommal egy emigráns bolgár szocialista közvetítésével – nem bizonyíthatóan – talán mégiscsak találkozhattak, de ha meg is történt a találkozó, erre is áll: Mussolini nem tudhatta ki is valójában tárgyaló partnere.

Bárhogyan is történt, számunkra csupán egyetlen következtetés vonható le. Ismerve Lenin mértéktartását, rendkívüli műveltségét, szerénységét, kizártnak tartható, hogy megnyerte volna rokonszenvét egy handabandázó, harsány, sekélyes tudású fiatal szocialista – ha egyáltalán tényleg sor került rá, hogy közelebbről is megismerje.

Az európai szocialista emigráció egyetlen tagja, akivel Mussolini nemcsak ismeretségben, hanem szoros baráti kapcsolatban is állt, az orosz származású Angelica Balabanovával. E nagyon gazdag orosz hivatalnoki családból származó hölgy, aki a kor szokásai szerint nyugati egyetemeken végezte tanulmányait, Brüsszelben szocialista és anarchista professzorok előadásait hallgatta, majd egy emigráns olasz szocialista hatására végképp elkötelezte magát a szocialista eszmékkel. Brüsszelből Berlinbe ment, ahol közeli kapcsolatba került Bebellel és Clara Zetkinnel, a német szocializmus jelentős személyiségeivel, majd 1900-ban Olaszországba utazott, hogy a híres olasz szocialista professzor, Antonio Labriola előadásait hallgassa. Ez időtől kezdve részese mind az olasz, az orosz és a nemzetközi munkásmozgalomnak.

1904-ben éppen Svájcban tartózkodott, s egy gyűlésen ismerte meg Benito Mussolinit. Máig is tisztázatlan természetű barátság alakult ki közöttük, s nem tudni, mennyire lépte át e barátság a szerelmi kapcsolatok mezsgyéjét. Angelica jóval idősebb Benitónál, ráadásul megjelenése mind ruházatban, mind fizikai adottságaiban nélkülözte a vonzó hölgyek megannyi jellemzőjét. Műveltsége, nyelvismerete viszont vitán felül állt. Őszintén vonzódott az ifjú olasz szocialistához, akit istápolt, s állást szerzett számára. Találkozásaik alkalmával bevezette a szocialista irodalom ismereteibe, ösztönözte a tanulásra.

Támogatókra és barátokra talált Mussolini az olasz emigráció

soraiban is. Ezek közül Giacinto Menotti Serrati, egy nálánál több mint tíz évvel idősebb liguriai szocialista, aki 20 éves korában – 1892-ben – már részt vett a párt alapító kongresszusán, s megjárta a börtön és az emigráció kemény iskoláját, felkarolta őt. Lakását megosztotta Mussolinivel, szintén álláshoz juttatta, s – minthogy előzőleg az Egyesült Államokban élt emigrációban – felajánlotta, hogy elhelyezi őt az amerikai olasz szocialisták lapjánál. Mussolini állítólag anyja betegsége miatt nem akart túlságosan messze kerülni Itáliától, és kitért az ajánlat elől. Miután közösen alapítottak egy munkáskönyvtárat, együttműködésük – Mussolini kényszerű távozása miatt – rövidesen megszakadt. De találkoznak még az ellentétes pólusokon, mint ádáz ellenfelek.

Mussolini Genfben ért svájci „karrierjének" csúcsára, ahol megválasztották az olasz szocialisták genfi szekciójának titkárává. Ez ugyanakkor maga után vonta, hogy – mint „anarchista lázítót" – kitoloncolják Svájcból. A hírt a római újságok is közölték. Pillanatig tétovázott, hogy hová is távozzék, s már-már fontolgatta: kimegy az Egyesült Államokba, vagy Madagaszkárra. Egyesek szerint megfordult Ausztriában és Németországban is, de végül Franciaországot választotta. Párizsba állítólag gyalogszerrel érkezett. Rövid ideig különböző francia városokban élt, de nevét – különféle sztrájkokban való részvétele és vezető szerepe miatt – a francia rendőrség hamarosan megismerte. Többször letartóztatták, börtönbe zárták, így itt sem volt maradása. Mivel Svájcban az egyes kantonok törvényhozása különböző, kihasználta a lehetőséget és visszatért Svájc olyan kantonjába, ahol a kiutasítási határozatot nem vették figyelembe. Nemsokára azonban itt is összeütközött a törvénnyel: útlevele lejárt, s az időpontot önkényesen átjavította, így nemcsak dezertőr, de okirathamisító is lett. Kapóra jött számára, hogy Elena királyné világra hozta a trónörököst, Umberto herceget, s ebből az alkalomból a szokás szerint kisebb vétkekre amnesztiát hirdettek. Az ifjú lázadó elfogadva az uralkodói kegyet, 1904 novemberében hazatért Olaszországba, hogy megkezdje szolgálatát a király seregében.

Svájci kalandozásait sokféleképpen lehet értékelni. Legtalálóbb az, amit Max Gallo ír: Svájcban megszabadult az olaszok

többségére jellemző provincializmustól, tapasztalt valamit a világból, látóköre és műveltsége kiszélesedett, híres emberek közelségébe került, szeretőinek köre kibővült neves értelmiségi, esetleg forradalmár hölgyekkel, neve – ha áttételesen is – otthon is ismertté vált, s valamelyest gazdagodott tudása a szocialista eszmékben és a korabeli filozófiában. Egészében azonban még most sem volt több, mint egy ambícióit ki nem élt fiatal tanító, aki nem találta meg helyét a társadalomban, s éppen ezért haraggal viseltetett iránta. Lázadásában azonban – mint Balabanova később helyesen írta – „erőteljesebben hatott a gazdagok iránti gyűlölet, mint a szegények iránti vonzalom". Mindez persze nem akadályozta meg az olasz rendőrséget – amely egyébként sem tudott e finom distinkciókról –, hogy Mussolinit ne vegye fel a „veszedelmes felforgatók" lajstromába, és egyúttal ne intézzen átiratot az ezredparancsnoksághoz, felhíva a figyelmet: a bevonuló újonc személyében Romagna legmegátalkodottabb lázítóját veszik át kiképzésre.

Katonaság – morális csőd – elfeledett forradalom (1905–1907)

Az észak-itáliai osztrák uralmat biztosító négy erősség, a hajdani híres várnégyszög északkeleti pontja a csodálatos szépségű Verona. A város mintha a halhatatlanság érvényét hirdetné: a csaknem épségben maradt római aréna, Rómeo és Júlia tragikus szerelmének helyszíne, a Casa di Giulia, a gyönyörű reneszánsz tér, a Piazza delle Erbe, végül a város legmagasabb pontjára terpeszkedő osztrák citadella letűnt évszázadok sorsfordulóiról tanúskodik. Itt állomásozott az olasz királyi hadsereg 10. bersaglieri ezrede. Mussolini 1905. január 9-én – miután néhány hetet otthon töltött – a dezertálás és nem utolsósorban a forli rendőrség átiratának ódiumától terhelten, de fegyelmezetten bevonult az ezredhez.

Érthető, ha az előzmények után a tisztek bizalmatlanul fogadták. Szigorú megfigyelés alá helyezték, s őrködtek minden lépése felett. Csakhamar bebizonyosodott azonban, hogy felesleges a túlzott óvatosság: az egykor szilaj, rettegettnek mondott anar-

chista ifjú fegyelmezett és jó katonának bizonyult. Semmi kihágás, semmi renitencia, hanem épp az ellenkezője: példamutató magatartás mind a gyakorlatokon, mind a körleti együttlétben. Egyesek sarkallták ugyan, hogy folytassanak a hadseregben forradalmi propagandát, de nemcsak visszautasított minden ilyen irányú kezdeményezést, hanem éppen ellenkező meggyőződéséről, mély hazafiságáról igyekezett bizonyságot nyújtani. Ennek kapcsán a történetírók egy, a századparancsnokkal folytatott különös levélváltását szokták felidézni.

Röviddel bevonulása után, 1905. február közepén értesítést kapott, hogy anyja súlyos beteg és agonizál. Első reakciója a leszerelési kérelem, amelyet a parancsnokság az előzményekre való tekintettel visszautasított, és kötelezte a 18 hónapi szolgálat teljes letöltésére. A szabadságot azonban, hogy anyja halálos ágyához siessen, természetesen megkapta. Hazaérkezéséről később Mussolini ellentétes verziókat közölt. Egyszer úgy nyilatkozott, hogy még időben érkezett, s anyjával – aki még élt és felismerte őt – néhány búcsúszót válthatott. Máskor azt mondotta, képtelen volt belépni anyjához, s csak akkor ment oda hozzá, amikor megtudta, hogy már nem él. A munkától, a családi gondoktól, férje kicsapongásaitól és nem utolsósorban fia hányatott életétől felőrlődött anya 46 éves korában, 1905. február 19-én elhunyt. Mussolini értesítette erről századparancsnokát, aki részvétét fejezte ki a katonának. Mussolini valamilyen okból szükségét érezte, hogy válaszoljon a századparancsnok részvétnyilvánítására, s így pár nap múlva a kapitány olyan levelet kapott, amilyet valószínűleg még sohasem olvasott egy 22 éves közlegénytől. Mussolini megírta, hogy sok részvétnyilvánítást kapott, de valamennyit tűzre vetette, mert „banális frázisoktól" hemzsegtek. A kapitány levelét azonban „élete legdrágább emlékei között" fogja megőrizni, majd így folytatta: „...Most – miként ön is írja – nem marad számomra más, mint követni anyám tanácsait, s a katona és az állampolgár összes kötelességeit teljesítve tisztelni emlékét... Asszonyoknak valók a hosszú siránkozások és a könnyek, az erős férfiaknak szenvedni és inkább csendben meghalni kell, mintsem könnyezni: és dolgozni, egyre dolgozni a jó útján, s nem meddő kesergéssel, hanem jeles munkával tisztelni a család és a Haza még szentebb emlékeit. Dicsőn

emlékezni a hősökre, akik vérükkel ötvözték össze a Haza egységét: s hogy ne legyünk rest utódok, még jobb, ha felkészülünk melleinkből bástyát emelni Észak barbárai elé, amikor azok megkísérlik, hogy Itáliát »geográfiai fogalommá« degradálják. Ezek az én érzéseim."

Később vitatták, hogy egyáltalán létezett-e ilyen levél, vagy ha létezett, azokban a napokban íródott-e, amikor Mussolini a gyász első napjait élte, hiszen csak sokkal később publikálták. A család is csak utóbb kapta meg a parancsnoktól. A fasiszta történészek természetesen komolyan vették mind a levél valódiságát, mind annak tartalmát, s azt Mussolininek a szocializmustól a hazafiság felé tett hirtelen pálfordulata első megnyilvánulásaként értékelték.

Számunkra ezúttal közömbös kérdés a levél valódisága, s akár el is fogadhatjuk, hogy Mussolini ezt tényleg megírta. Ha ez így volt, mindenesetre – miként arra az elemzők rámutattak – nagyszerűen ültette át és alkalmazta Carducci, a nagy olasz hazafias költő gondolatait, egyszersmind általában a korszak patetikus stílusát. Emlékeztetnünk kell arra, hogy e stílussal már gyermekkorában megismerkedhetett, hiszen a forlimpopoli kollégium, ahonnan ugyan kizárták, de ahol mégiscsak befejezte tanulmányait, a költő fivérének igazgatása és szellemi befolyása alatt állt. Nem is kellene időznünk a levél mellett, ha nem kívánnánk magyarázatot nyerni a fentebb kifejtett alapproblémára: végül is Mussolini minden jel szerint feladta forradalmi harcosságát, visszautasította a szocialista propagandában való részvételt, s minden tekintetben fegyelmezett katonának bizonyult. Vajon milyen mozzanatok inspirálhatták megváltozott magatartását?

A kérdésre többféle magyarázattal találkozhatunk. Egyesek szerint Mussolinit – aki nem szívesen tette ki magát nehezebb fizikai megterhelésnek – megviselte-megtörte a kiképzés erőt felőrlő keménysége. A bersaglieri csapatok az olasz hadsereg különleges alakulatai, rendeltetésük szerint gyorsan mozgó, rohamgyalogságként alkalmazott egységek voltak. Különleges feladatkörüket nemcsak külsőségekkel – kakastollakkal ékesített széles karimájú kalappal – érzékeltették, de a kiképzésben is érvényesítették. A gyalogmeneteket itt hosszan tartó ütemes futás helyettesítette, s a katonáknak még a díszmenetet is –

lassúbb tempóban és ünnepélyesebb tartással ugyan, de – futólépésben kellett megtenniük. Ráadásul a veronai 10. bersaglieri ezred e különleges csapattestek között is elit alakulatnak számított, így érthető, hogy a követelmények egyébként is magas mércéjét itt még magasabbra helyezték, ami a katonák – köztük Mussolini – minden erőtartalékát igénybe vehette.

Ez a magyarázat nem állja meg a helyét. Mint a fennmaradt katonai nyilvántartásban is olvasható, Mussolini erős testalkattal, termetéhez képest széles vállakkal, erőteljes mellkassal és izmos karokkal rendelkezett. Nemcsak jól bírta a kiképzés fáradalmait, de élen járt a különféle kiegészítő vetélkedőkben, versenyekben és játékos harci összecsapásokban egyaránt.

A másik álláspont Mussolininek az új élmények, hatások és benyomások iránti fogékonyságát, valamint az azokra adott gyors reakcióképességét hangsúlyozza. Eszerint lenyűgözték őt a hadsereg nyújtotta élmények, s mintegy kényszerpályán haladva azonnal ki tudott alakítani egy új magatartást, amely megfelelt mind a hadsereg fizikai, mind pedig szellemi követelményeinek.

Nem szabad túl messze menni a válaszkeresésben. A legvalószínűbb magyarázat ugyanis konkrét helyzetének és személyes tulajdonságainak sajátos összefüggésében rejlik, s nem valamiféle túlkomplikált pszichikai indítékban, vagy éppenséggel tudatos politikai pálfordulásban. Mussolini minden látszólagos harcossága ellenére nem szerette vállalni tetteinek végső konzekvenciáit, ugyanakkor minden szituációban kedvelte, ha előtérben áll és elnyerheti a fő hangadó szerepét. Lázadó múltjának ismeretében fel kellett ismernie, hogy a legcsekélyebb kihágás börtönhöz vezet, amitől – most és a későbbiekben is – mindig irtózott, s amelyet csak a véletlen folytán sikerült elkerülnie. Jó magaviseletével viszont nemcsak mentesülhetett a börtön fenyegető rémétől, de – a jövőre nézve – jobb pozíciót is megszerezhetett. Dezertálása miatt bevonulása két évvel elhúzódott, így idősebb volt katonatársainál, és – miként a svájci olasz munkások körében – műveltségben is felettük állott. A kapitányhoz intézett levél tehát semmi más célt nem szolgált, mint hogy behízelegve magát a tisztikar kegyeibe, megerősítse kiváltságos helyzetét. Ennek érdekében szocialista múltja felett – miként majd a később

biekben is – könnyedén átsiklott. Úgy tűnik, számítása bevált. Miután katonai szolgálata a legcsekélyebb incidens nélkül 1906 szeptemberében befejeződött, tarsolyában a „jó magaviseletét" tanúsító elbocsátólevéllel térhetett haza.

A 18 hónapos szolgálat idején, akár kényszerű önfegyelmezésből, akár kiszámított alakoskodásból, elfojtott indulatai leszerelése után szinte elemi erővel csaptak át az ellenkező végletekbe. Jóformán haza sem ért, újabb szerelmi kalandokba keveredett, mértéktelen mulatozásba és ivásba kezdett. Felszabadultságának érzetét szakadatlan dáridókkal és kicsapongásokkal ünnepelve két hónapot töltött családja körében.

A családi tűzhely azonban már nem volt a régi. Hiányzott a gondoskodó anya, s Alessandro papának a lakást is át kellett adnia az új tanítónőnek. A bérelt új doviai otthon két szobából állt, amelyben a bor állandó illatával az elözvegyült apa egyre növekvő adósságainak fojtogató légköre keveredett. Mussolininek nem volt sokáig maradása ebben a környezetben. Hogy megélhetését valamelyest biztosítsa, újabb tanítói állást vállalt, ezúttal Romagnától távol, fenn északon, az Alpok csúcsai közt fekvő Tolmezzóban, amelyet alig néhány kilométer választott el az osztrák határtól.

„Jó magaviseletét" tanúsító katonai szabadulólevele mit sem változtatott politikai megítélésén: a helyi rendőrség változatlanul megkapta a parancsot, hogy kísérje őt figyelemmel. Tökéletes pedagógiai és emberi kudarca, amely néhány hónapos tolmezzói tanítóskodásának végső konklúziója lesz, mégsem a rendőrség eme állandó politikai éberségének következménye, hiszen – éppúgy mint a katonaság idején – ezúttal sem találjuk semmiféle nyomát, hogy visszatért volna a forradalmi tevékenység, vagy a szocialista propaganda korábban követett útjaira.

Ő maga a Tolmezzóban eltöltött hónapokat később „az elaljasodás" időszakának nevezte, de nem tért ki arra, hogy e jelzőt vajon tanítói mesterségére, vagy emberi gyengéire vonatkoztatta.

Az iskolában ezúttal is csődöt mond. A jövő diktátora, aki egész országot tart majd félelemben – képtelen fegyelmet tartani a negyven gyerkőc között, akiket betűvetésre kellett tanítania. Megpróbálkozik a fegyelmezés mindenféle eszközeivel, kísérle-

tei széles skálán mozognak, de mind eredménytelenek: cukorkát oszt a gyerekeknek, hogy a nagyobb rendzavarást elkerülje, máskor a tanítási időn túl bezáratja őket az iskolába. A szülők, akik természetesen tiltakoznak a nevelési elvek ilyenfajta alkalmazásával szemben, mégsem emiatt háborodnak fel leginkább. A tanító könnyelmű, részeges, léha életet él, adósságokba és főként szerelmi botrányokba keveredik. Itt is kapcsolatot létesít egy férjes asszonnyal, aki természetesen „őrülten szerette". A férj azonban mindezt kevéssé respektálta és elégtételt vett a tanítón. Mussolini szerint a verekedésben a nálánál idősebb és gyengébb férj húzta a rövidebbet – a tanítóra azonban gyűlölettel tekintett az egész város lakossága, amely nemcsak a szerelmi összetűzés miatt érzett iránta mélységes ellenszenvet.

Minden országban más és más az egyes tájegységek lakóinak szokása, mentalitása, politikai, vallási, kulturális és morális öröksége. Még inkább így volt ez a csupán néhány évtizede egységes országgá tömörült Itáliában. Az osztrák határhoz közel eső Tolmezzo lakosai – bár ízig-vérig olaszok voltak – mentalitásukban jobban hasonlítottak közeli osztrák szomszédaikhoz, mint délebbre élő venetói, vagy romagnai testvéreikhez. Ha a forradalmi Romagna népének körében bármilyen antiklerikális, sőt vallásellenes hangvétel egyetértéssel találkozhatott, ugyanez idegenkedést és viszolygást váltott ki az Alpok városának mélyen vallásos, egyházhű és higgadtabb vérmérsékletű lakosságában. Mussolini otromba modorával, de még inkább visszataszító életvitelével magára maradt a városban, s mindennek következményeként a szülők követelésére a községtanács nem újította meg tanítói megbízását. Feje felett összecsaptak a hullámok: miközben elvesztette állását, egyre inkább elhatalmasodtak rajta az idegbetegség tünetei. Teljes depresszióba süllyedt, már-már az öngyilkosságot forgatta fejében, ám hirtelen elhatározással ismét Franciaországba ment és újra forradalmi tevékenységgel próbálkozott. Marseille-ben hamarosan hangadója és szervezője az olasz munkásoknak, a rendőrség azonban őrizetbe vette, az olasz–francia határra kísérte és kiutasította az országból. Nem maradt más választása, mint visszatérni apja szűkös családi otthonába, Doviába.

Úgy tűnik, mintha itt a javulás útjára térne. Mindössze né-

hány hónapot töltött el otthon, s miközben minden valószínűség szerint betegségét is kezeltette, latin és francia nyelvórákat vett. Egyszer kérvényezte a hatóságtól priuszainak eltörlését. Indoklása, miszerint felhagyott a forradalmi eszmékkel – ami egyébként pillanatnyilag fedte is a valóságot –, valamint ígérete, hogy a jövőben csupán művelődésre kívánja szentelni idejét, már-már a változás jeleit sejtette. Az olasz rendőrség azonban érzéketlennek bizonyult a kérelemmel szemben, s így Mussolini kísérlete sikertelen maradt. Eredményesen letette azonban francia nyelvvizsgáját, így 1907 novemberétől jogot nyert a francia nyelv és irodalom tanítására a felsőbb osztályokban. Később megkísérelte németből is megszerezni ugyanezt a képesítést, de a vizsgán megbukott. Néhány hónapot továbbra is állás nélkül kellett eltöltenie, amíg végül egy milánói munkaközvetítő iroda révén újabb tanítói megbízatást kapott.

Megtérés a szocializmushoz (1908–1909)

Új állomáshelye, a Ligur-tenger partján fekvő Oneglia, az olasz Riviéra egyik csodálatos szépségű pontja, a körülmények azonban, amelyek itt fogadták, eléggé ellentmondásosak. Az iskola, ahol a francia nyelvet kellett tanítania, katolikus befolyás alatt állt, tehát nem felelt meg igazán világnézeti beállítottságának. A város vezetése ugyanakkor – miként az erős munkásmozgalmáról is nevezetes Liguriában általában – a szocialisták kezében volt, akikkel viszont jó néhány éve már nem állt közelebbi kontaktusban. Jóllehet Mussolini később az Onegliában eltöltött néhány hónapot élete egyik legnyugodtabb korszakának nevezte, valójában már érkezése sem volt zökkenőmentes. Alighogy elfoglalta helyét az iskolában, máris megérkezett az átirat az onegliai rendőrséghez, tudatva, hogy az új tanító egyike a legveszedelmesebb felforgatóknak, ilyen tevékenység miatt már kiutasították Svájcból és Franciaországból, sőt szülőföldjén – Romagnában – zendülésekre és felkelésekre is buzdított. A helyi rendőrség természetesen kézbesítette az átiratot az iskola igazgatójának, követelve azonnali eltávolítását az iskolából. Miközben az intézet igazgatója figyelmen kívül hagyta az instrukciót, Musso-

lini – mintha igazolni akarta volna a rendőrség jelzéseit – hirtelen fordulattal felújította kapcsolatait a szocialistákkal. A személyi feltételek rendkívül kedvezőek voltak számára. A város szocialista vezetői között nagy befolyásnak örvendett egykori svájci barátjának, Giacinto Menotti Serratinak két fivére, Lucio és Manlio. Régi barátjával felújította levelezését, testvéreivel pedig baráti kapcsolatba került. Mindketten arról tudósítanak, hogy Mussolini szimpátiát váltott ki a szocialisták körében. E rokonszenv meghozta gyümölcsét: a Serrati fivérek ajánlására Mussolinit előbb bevették a környék szocialista lapjának, a La Limának munkatársai közé, majd rábízták az újság szerkesztését is.

Ez a megbízatás újabb fordulópontot jelentett életében. Tanárkodását sem a hivatástudat nemes érzése, de még a legcsekélyebb pedagógiai sikerek sem kísérték. Az újságírásban azonban ezúttal megtalálta a maga világát, tevékenységének azt a körét, amely mentalitásának, képességeinek és érdeklődésének leginkább megfelelt. A továbbiakban nem sokat törődött az iskolával. Belevetette magát az újságírásba, s – noha e mesterség gyakorlásával lényegében már évek óta felhagyott – néhány hónapos onegliai tartózkodása alatt összesen 24 cikket, jegyzetet, gloszszát, tudósítást írt, majd nemegyszer az egész lapot maga szerkesztette. E tevékenység – mai nyelven szólva – mozgalmi munka volt, amivel nem járt külön fizetség, s nem is találunk adatot, hogy a közölt cikkek szolgálták-e vagy sem szerzőjük anyagi gyarapodását. Fennmaradt sorok tanúskodnak azonban arról, hogy Mussolininek annyira tetszett ez a foglalkozás, hogy hajlandó lett volna a szokásosnál kisebb honoráriumért elszegődni valamilyen laphoz, csakhogy újságíró lehessen.

A La Limába írt cikkei általában Georges Sorel erőszakelméletét visszhangozták, de írásai között találunk olyanokat is, amelyek a marxizmus igazi megértéséről tanúskodnak, s amelyek mindmáig alapjául szolgálnak a vitának: vajon tényleg marxista volt-e Mussolini életének ebben a szakaszában? Az adott pillanatban mindenesetre úgy tűnt, mintha egy igazi marxista tolla írná az újság egyes cikkeit. 1908. március 14-én ünnepi megemlékezést írt Marx Károly halálának 25. évfordulójára. „Nem arról van szó – írta a cikkben –, hogy a világot megmagyarázzuk, hanem arról, hogy megváltoztassuk. A proletariátus érdekeit

nem lehet összeegyeztetni a burzsoázia érdekeivel. A kettő között semmiféle összhang nem létezhet. Kettejük közül az egyiknek el kell pusztulnia." A La Lima ezen cikkeit később hiába keresték Oneglia könyvtáraiban. Mussolini duce korában rejtélyes módon eltűntek.

Véget ért a tanév, s Mussolini nem újíttatta meg állását. Többé nem találkozunk vele a pedagógia, számára csődökkel terhes frontjain: életét immár végérvényesen a politikának fogja szentelni. Talán búcsúzásnak szánta tanári múltjától, talán indításnak jövendő politikai szerepléséhez, távozását Onegliából mindenesetre vakmerőnek tűnő cselekedettel zárta. Nem számolva tettének következményeivel, a La Limában nyílt levelet intézett az onegliai rendőrség parancsnokához és a helyi prefektushoz, amelyben szót emelt a rendőrség eljárása ellen, amiért már érkezésének másnapján el akarta távolítani őt az iskolából. „Olaszország összes questurájának csirkefogói, tudják meg ezegyszer, hogy – miként az állampolgárok körében is kevés rokonszenvnek örvendenek – gyűlölöm magukat hivatásuk gyakorlása közepette. Mindaz amit tettek és a következőkben tenni fognak, a legcsekélyebb mértékben sem vezethet oda, hogy letérítsen az útról, amelyet szabad akaratomból kívánok követni... Néhány nap múlva eltávozom és mivel »megjelenhetnek nálam«, meghagyom maguknak a pontos címemet: a Rabbi megyei úttól 15 kilométerre fekvő ház, Dovia körzet, Predappio község, Forli megye. Gondolkozzanak azon és tanulmányozzák: nem kellene elüldözni engem az otthonomból is?"

Amikor a címzettek a nyílt levelet elolvashatták, Mussolini természetesen már eltávozott Onegliából. Akár a véletlennek, akár szándékos megkeresésnek tulajdonítható, de a rendőrséggel valóban csakhamar találkozott. Éppen akkor érkezett haza Doviába, amikor a környék már ismert agrárellentétei újra elemi erővel törtek elő, és súlyos összeütközésekre vezettek a földtulajdonosok és felesbérlők, valamint a braccianti-ligákba tömörült agrárproletárok között. A harc hátterében ezúttal is a régi probléma húzódott meg: a birtokosok mindent elkövettek, hogy alacsony szinten tartsák a munkabéreket, míg a ligák nemcsak a bérek emeléséért, hanem tagjaik folyamatos és állandó foglalkoztatásáért is küzdöttek. Közeledvén azonban az aratás ideje, a

hagyományos ellentétek gyújtólángját ezúttal egy újabb probléma, a cséplőgép alkalmazása körüli viták is élesztették, mivel a munkáltatók megtagadták, hogy a gépeket a szövetkezett dolgozók használatába adják. A kirobbant zavargásokban mindkét fél az erőszak szélsőséges eszközeihez nyúlt, a romagnai rendőrség pedig természetesen ezúttal sem késlekedett a parasztmozgalommal szemben már jól kipróbált és hatásosnak bizonyult eszközei bevetésével. A forli lovasrendőrség, amelyet a birtokosok segítségül hívtak – brutálisan igyekezett véget vetni a zendülésnek, ugyanakkor – minthogy a harcoló felek közti erőviszonyok meglehetősen kiegyenlítettek voltak – a végkifejlés útjai a kompromisszum felé vezettek.

Mussolini – szerepét ezúttal is felnagyítva – a bracciantik mellett szállt síkra: cikkeket írt az újságokba, s néhány epizódról a Szocialista Párt Avanti! (Előre!) című központi lapját is tudósította. Az események hangadójává és vezérévé igyekezett válni. Mindebből arra következtethetnénk, hogy újabb találkozása a rendőrséggel valamely heroikus forradalmi kiállás szükségszerű következménye lesz, de amikor ténylegesen sor került rá, kitűnt, hogy az eset inkább hétköznapi, mintsem drámai.

1908. július 18-án az egyik súlyosabb incidensektől mentes napon hazafelé kerékpározott az országúton, amikor éppen egy kisebb paraszti csoportosulás közelében szembetalálkozott a környék ismert felvásárlójával, cséplőgéptulajdonosával, a sztrájktörők fő szervezőjével. Mussolini későbbi elmondása szerint hallotta, hogy szitkokat szórt a parasztokra, ezért elhatározta: megfenyíti a sztrájktörők vezetőjét. Keze ügyében tartott botját meglendítve felkiáltott: „agyonütlek". Inzultusra azonban nem került sor, mert a megfenyegetett szó nélkül, egyszerűen továbbhaladt. Ráadásul az utóbbi szerint az eset éppen fordítva történt, azaz Mussolini intézett hozzá durva szavakat, legalábbis ezzel állított be tüstént a rendőrségre, ahol egyúttal előadta, hogy Mussolini őt tettleges bántalmazással is fenyegette. Bejelentése alapján Mussolinit – akinek meglehetősen vaskosra növekedett dossziéja – még aznap este letartóztatták és előállították a forli kapitányságra. Mussolini szerint 15, valójában csak 12 napig tartották fogva, majd a bíróság gyorsított eljárással háromhavi elzárásra ítélte. Fellebbezés után azonban

40 líra óvadék ellenében feltételesen szabadon bocsátották. Végül 1908 őszén megszületett a végső döntés: a vádlottat 12 napi elzárásra ítélték, amit a bíróság a vizsgálati fogságban töltött napokkal egyszersmind letöltöttnek nyilvánított. Mint látható, a procedúra nem volt sem kemény, sem megalázó, a szocialista mozgalomba „tékozló fiúként" visszatért fiatalember nevét azonban ezáltal országszerte megismerték.

Néhány hónapra ismét hazatért, de immár nem Doviába, hanem lecsukatásának városába, Forliba. Alessandro papa ugyanis özvegységében lassanként megvigasztalódott. Miközben hű maradt mind a szocializmushoz, mind szeretőihez, összeállt egyik megözvegyült korábbi szerelmével, s beköltözött Forliba az asszony házába. Az asszonynak öt leánygyermeke volt egy Guidi nevű napszámostól, Alessandro azonban nem fukarkodott az áldozatvállalással, hogy a még nem férjezetteket szintén otthonába fogadja, márcsak abból a meggondolásból is, hogy a népes és szorgos leánykezek nem is annyira eltartásra szorulnak majd, mint inkább eltartók lehetnek.

Nem tudni pontosan, hogy milyen anyagi forrásra építve, Alessandro és élettársa Forliban, a vasútállomás közelében – egyes adatok szerint trattoriát, mások szerint osteriát, azaz – vendéglőt nyitott. A kettő között nem lényeges a különbség: mindkettő kisvendéglő, de míg az előbbi valamivel rangosabb és feltételez néhány alkalmazottat, s főként szélesebb választékot, addig az utóbbi rendszerint kizárólag családi vállalkozás, ahol a vendégek szinte teljesen familiáris együttlétben étkeznek az üzemeltető családdal. A kis étkezde – valószínűleg Benito Mussolini katonamúltjára célozva – A bersaglierihez címet viselte, ami egyúttal a forradalmi hagyományoknak sem mondott ellent, hiszen 1870-ben – jóllehet ellenállásba nem ütköztek – elsőnek a bersaglieri ezredek hatoltak át a Porta Pián, a pápaság utolsó menedékének, Rómának kapuin, hogy az Alessandro által mindig is szenvedélyesen gyűlölt egyház egykori világi hatalmát végérvényesen a múlt történései közé iktassák.

A börtönből hazatérő Mussolini mozgalmas és pezsgő életet talált az új családi otthonban. Egy ideig maga is kiszolgált a vendéglőben – ebben svájci tartózkodásának idejéből volt is bizonyos praxisa – idejének legnagyobb részét azonban apjával

való hosszas, véget nem érő politikai beszélgetésekkel töltötte, amelyekre a borozgatás közepette csak a hajnalok tettek pontot. Mint ő maga mondja: addig társalogtak, amíg fejük álomittasan az asztalra nem bukott. Nem fedné azonban a teljes képet, ha az 1908-as esztendő végét apja házában töltő Mussolinit egy viszonylag primitív életvitelt folytató, állástalan fiatalemberként ábrázolnánk. Változatlanul szenvedélyesen olvasott, a megyeszékhely ugyanakkor kedvezőbb lehetőségeket is nyújtott a művelődésre. Gyakran és hosszasan időzött Forli könyvtárában, ahol elsősorban Nietzsche filozófiáját tanulmányozta. Az a csodálat, amely később a német filozófus munkáival és eszméivel szemben áthatotta, jórészt ebből az időből származik.

Érdeklődését a filozófia mellett igen gyorsan Anna Guidi leányai is felkeltették. Leírások szerint először a legidősebbnek kezdett udvarolni, majd rokonszenve egyre inkább a legfiatalabb, az akkor még csupán 16 éves Rachele felé fordult, akit zsenge gyermekkora óta ismert, s mielőtt bevonult volna a hadseregbe, anyjának segítkezvén, egy ideig tanítványa is volt. A serdülő leányzó hamvas és szőke: hatása alól Mussolini sem tudta kivonni magát. Sokáig nem volt maradása ugyan apja otthonában, mert új állás kínálkozott számára, ezúttal az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Trentino, vagyis Dél-Tirol fővárosában, Trentóban. Mielőtt odautazott volna, lelkére kötötte Rachelének, hogy várjon rá. Mivel a leány kedvezően válaszolt, a szokások szerint eljegyezték egymást.

Így szól a történet, de nem szabad túlságosan hitelt adni e szerelem romantikus elemeinek. Miközben Mussolini néhány hónapig Trentóban tartózkodott, egyetlen levelet, de még egy képeslapot sem küldött választott menyasszonyának, akit ugyanakkor – minthogy a népes családnak szüksége volt a pénzre – napi három líra bérért egy ravennai családhoz küldtek cselédnek.

Trentóban, ahová valószínűleg Serrati és Balabanova segítségével érkezett meg 1909. február elején, végre olyan álláshoz jutott, amely mind vágyainak, mind temperamentumának megfelelni látszott. A hely valójában külföldi munkavállalás volt, hiszen Trentino – mint említettük – az Osztrák–Magyar Monarchia egyik tartománya, élén osztrák helytartóval, s hozzávetőlegesen 72 ezer lakossal, amelyből az osztrák többség mellett az

olaszok (az összlakosság felét valamelyest megközelítve) nemzeti kisebbséget alkottak. Mussolini az olasz munkások érdekvédelmi szervezetének, a Camera del Lavorónak (Munkakamara) titkára, egyben a szocialista L'Avvenire del Lavoratore című hetilap igazgató-szerkesztője lett. Cikkeket írt más lapokba is: mindenekelőtt a szocialista Cesare Battisti, Il Popolo című lapjába, amelynek egy hónapon át szerkesztését is átvette. Feladata tehát kettős: egy tisztán gyakorlati, amelyet a Munkakamara élén, egy pedig szellemi, amelyet a lap megírásában és összeállításában kellett ellátnia, utóbbit jórészt egyedül, mivel munkatársak nem álltak rendelkezésére.

Nagy energiával és szenvedéllyel vetette magát a munkába, de csakhamar kitűnt, hogy – miként a város sem kedvelte meg őt – nem tetszik neki sem Trento, sem a fáradságos feladatkör. Érdeklődésének és hajlamának ezúttal egy harmadik tevékenységi kör felelt meg leginkább: a gyűléseken, konferenciákon és értekezleteken való szónoki szereplés. Sok cikket írt ugyan (ottartózkodása alatt több mint százat!), s nem egy éles polémiát folytatott a sajtó hasábjain, de a Trentóban eltöltött hét hónap folyamán mindössze három munkásmegmozdulást szervezett és vezetett, miközben különféle városokban több száz előadást tartott. Szónokként úgy szerepelt, mint egy eszméit és meggyőződését teljes hittel hirdető misszionárius, aki ellentmondást nem tűrő prédikátorként és valóságos apostolként adja közre tanításait. A sokszor ismétlődő primitív kinyilatkoztatások és még inkább a drasztikus fordulatok meggyőzhették azonban a hallgatóságot, hogy mindaz amit lát és hall, valójában alig több, mint önszuggesszióval felfokozott műlelkesedés, s a mindenképpen szerepelni vágyás groteszk pózokkal kísért sajátos keveréke. Ez a stílus, amely egyúttal a szónok felületes és sok pótolni valót kívánó műveltségéről is tanúskodott, semmilyen sikerre nem számíthatott az osztrák többségű Trentinóban, amely nemcsak kulturális, ideológiai és morális tekintetben, de politikai értelemben is mélyen katolikus és konzervatív volt. Mindezek alapján érthető, hogy 7 hónapig tartó trentói működése idején többször állították elő a rendőrségre, hét alkalommal róttak ki rá kisebb-nagyobb büntetést – rendszerint elzárást vagy pénzbírságot – valóban megtörtént vagy mondvacsinált vétkekért, újságját

pedig tízszer kobozták el, főként az államot, az egyházat és egyes személyeket sértő soraiért.

Trentói tartózkodása mindezek ellenére jelentős mozzanatnak tekinthető életében. Megannyi nehézség és tévelygés után élete bizonyos értelemben rendeződött, „hivatásul" immár végérvényesen a politikát választotta. Itt került először egy összetett munkát igénylő politikai szervezet vezetői közé, s itt teljesült vágya, hogy sajtóorgánumot irányítson. Trentóban új problémákkal ismerkedhetett meg – ezúttal a nemzetiségi kérdésekkel – s egyes esetekben tanújelét adta, hogy képes aktuális témaköröket mélyebben analizálni. A tartományt leginkább foglalkoztató kérdésekben azonban nem tudott olyan megoldásokat megfogalmazni, amelyek hozzájárultak volna ottani működésének sikeréhez.

Trentino legbefolyásosabb politikai mozgalma, amelyet egy nálánál alig idősebb katolikus politikus, Alcide de Gasperi képviselt a bécsi parlamentben – a Risorgimento* mérsékelt irányzataihoz hasonlóan – nem tűzte zászlajára az Osztrák–Magyar Monarchia megdöntését, sem Trentino Olaszországhoz csatolását, hanem csupán a tartományi autonómia kivívásáért küzdött. E konzervatív katolikus mozgalmat erősebb kötelékek fűzték a császárhoz és főként az egyházhoz, mintsem kifejezésre tudta volna juttatni az olaszok igazi érdekeit. Mussolini heves sajtókampányt indított a katolikusok ellen, de nem nemzetietlen magatartásukat támadta – hiszen mint rövidesen kitűnt, az ő koncepciója a nemzeti kérdésben még a mérsékelt célokhoz képest is enyhébb követeléseket ölelt fel – hanem kizárólag vallásosságukat és klerikalizmusukat ostorozta. E kampány során heves vitába keveredett De Gasperivel, aki képviselősége mellett egyben az Il Trentino című katolikus újságot is szerkesztette.

Trentino másik legbefolyásosabb politikai mozgalmát a helyi szocialisták vezették. Sikereiket azonban nem szocialista propagandájuknak köszönhették, hanem annak, hogy – a Risorgimen-

* Risorgimento – jelentése újjáéledés, újrafelemelkedés. Ezzel a névvel jelölik azt a hosszan tartó nemzeti mozgalmat, amely a XVIII. század közepétől a XIX. század utolsó harmadára Olaszország egyesítéséhez, a nemzeti állam megalakulásához vezetett.

to radikális irányzatainak folytatóiként – az olaszok teljes egyesítését írták zászlajukra –, mai terminológiával élve – a forradalmi harcot eredményesen kapcsolták össze a nemzeti követelések jelszavaival. Élharcosai voltak az „Itália irredentának", vagyis az Olaszországgal még nem egyesült olasz területek felszabadításának, az idegen uralom felszámolásának, s nem lehetett vitás, hogy mindezen elsősorban Trentino Olaszországhoz csatlakozását értették. Zászlajuk a zöld-fehér-piros trikolór volt, s noha a Savoiai-dinasztia címerét szívesebben helyettesítették volna a sarlóval és kalapáccsal, a nemzeti színeket mindenek felett előnyben részesítették.

Mussolini nemcsak lehetetlennek tartotta a forradalmiság és a nemzeti eszme, a hazafiasság bármiféle összhangját, de általában véve érzéketlennek mutatkozott a nemzeti problémák iránt, amelyek – ha egyáltalán elismerte létezésüket – felfogása szerint az adott nemzeti kisebbség nyelvi és kulturális jogainak kivívásával végérvényesen megoldhatók. Írásait, amelyeket később „A nyelvi harc Trentinóban", valamint „Trentino – egy szocialista szemével" címen kisebb brosúrákban is közreadta, a nemzeti nihilizmus szélsőséges kitételei jellemezték. Érthető, ha „a szocialista hazafiság téveszme", „a hazafiság-fétis", „a proletariátus jellege folytán szükségképpen hazaellenes" kijelentései végül mind a szocialistáktól, mint a patriótáktól elidegenítették, márcsak azért is, mert az adott helyen a kettő egy és ugyanaz volt.

Az osztrák hatóságok – az olasz rendőrséghez hasonlóan – nem tudtak, vagy nem kívántak ennyire elmélyülni az elmélet és gyakorlat rejtelmeiben, és nem respektálták, hogy a fiatal újságíró éppen a legérzékenyebb ponton, a nemzeti kérdésben a Monarchia létérdekeit aligha veszélyeztető, igen szerény álláspontra helyezkedett. Mussolini politikai pályafutásának ebben a szakaszában – nem utolsósorban Sorel írásainak mélyreható tanulmányozása, s azokkal való azonosulása nyomán – a forradalmi szindikalizmus egyik legszélsőségesebb követőjévé vált. Ebből fakadt nemzeti nihilizmusa éppúgy, mint az az eszméje, hogy a társadalom megváltásának kulcsát egyedül az általános sztrájk, s egy azzal párosuló erőszakos cselekedet adhatja meg. Az egyházat, a vallást és a klérust irritáló megnyilatkozásai mellett a

rendőrséget is izgalomba hozták Trentóban papírra vetett sorai: „A háborúnak a frontokon az általános sztrájk, az országon belül pedig a polgárháború jelének kell lennie." Az eredmény ezúttal sem lehetett más, mint kiutasítás, ami a hatóságokat egyébként már korábban is foglalkoztatta.

A trentói – származására nézve olasz – államügyész a katolikusok követelésére és lelkes támogatásával már hónapok óta ostromolta a bécsi belügyminisztériumot, hogy Mussolinit távolítsák el az országból, de feliratára rendre elutasító válasz érkezett. Végül is az a felterjesztés hozta meg a kedvező döntést, amelyben az államügyész közölte: Mussolini személyében nemcsak veszedelmes felforgatótól, az egyház, a vallás, az uralkodó és az osztrák hatóságok ádáz ellenségétől, hanem – ami nem volt igaz – az irredentizmus elszánt harcosától kell megszabadulni. A belügyminiszter megadta jóváhagyását, de kikötötte: a rendőrségi és bírósági végzés csak abban az esetben foganatosítható, ha megfelelő indok áll rendelkezésre, amely Mussolini „erőszakos cselekményeit" kellőképpen bizonyítja.

Az ürügy egy ideig váratott magára, de 1909 nyarutóján végül is kedvező alkalom kínálkozott. Szeptemberben egy tiroli osztrák nemzeti hősre emlékezve ünnepségeket tartottak, amelyekre Ferenc József császár érkezését is várták. A hatóságok az olasz lakosság zavargásaitól és a szocialisták általános sztrájkjától tartva minden előkészületet megtettek, hogy a rendet fenntartsák. Augusztus 29-én azonban a trentói Szövetkezeti Bankot rejtélyes módon kirabolták, s az osztrák hatóságok azonnal a szocialistáknak, vagy az irredentistáknak tulajdonították az akciót. Széles körű nyomozást folytattak és a házkutatásokból nem maradt ki sem Cesare Battisti, a szocialista-irredentista mozgalom vezéralakja, sem Mussolini, a „kérlelhetetlen forradalmár" otthona sem. Minthogy Mussolini csaknem valamennyi radikális újsággal együttműködött, s a cikkek tekintélyes részét is maga írta, lakásában jókora készlet halmozódott fel, ami felségsértő és hatóságellenes eszméit összességében és egyenként is kellőképpen bizonyíthatta.

Ennek alapján 1909. szeptember 10-én letartóztatták, majd rövidesen közölték vele a kiutasítási határozatot, amelyet még bírósági döntésnek kellett megerősítenie. A helyi tiltakozások és

a Bécshez intézett fellebbezések egyaránt hatástalanoknak bizonyultak, mégis úgy tűnik, mintha az első világháború előtt érlelődő zivatarban, a nagy társadalmi összecsapás előestéjén a jogrend kritériumai még nem mentek volna teljesen veszendőbe. A bíróság ugyan mindenképpen véget akart vetni Mussolini további ausztriai tevékenységének, de óvakodott, hogy súlyosabb ítélettel terheljen egy ártatlant, aki ebben az esetben tényleg nem tett semmi törvénybe ütközőt. Ugyanakkor az osztrák hatóságok a trentinói olasz munkások tiltakozó sztrájkjától is tartottak, s hogy mindezt elkerüljék, a vád tárgyát egy 100 koronás pénzbírság ügyére redukálták, kiemelve, hogy erre Mussolinit előzőleg rendőrségi határozat kötelezte, de kifizetését elmulasztotta. A per így megkezdődött, de a vádlott szeptember 25-én tiltakozásképpen éhségsztrájkba kezdett. Az osztrák hatóságok elejét vették készülő mártíromságának, 1909. szeptember 26-án megnyitották előtte a börtön kapuit, az olasz határra vitték és kitoloncolták az országból. A határon néhány trentói szocialista barátja búcsúztatta.

Kiutasítása újabb országos hírnevet biztosított számára. Trentinói balsikere – több vonatkozásban – mégis súlyos tehertételt jelentett számára további pályafutása során. Antiklerikalizmusának és egyházellenességének örökségét, amelyet egy ideig még fasisztaként is ápolt, duce korában látványos gesztusokkal kénytelen majd feledtetni, s a nemzetiségi probléma iránti érzéketlenségét is restellni fogja abban a korban, amikor az olasz uralom jogosságát immár nemcsak olasz lakossággal bíró területekre, hanem távoli földekre, az olasz nemzethez egyáltalán nem tartozó országokra is kiterjesztette. „Trentino – egy szocialista szemével" címmel megjelent munkáját kivonatja majd a könyvtári forgalomból, hivatalos életrajzában pedig még a nyomait is törölteti. Ezzel egyidejűleg szabad szárnyalást engedett egy mítosznak, miszerint Trentóból azért utasították ki, mert szenvedélyesen védte az olaszok érdekeit. Mint láthattuk, a valóság éppen ennek ellenkezőjéről tanúskodott, mindezt az osztrák hatóságok eszelték ki, hogy hatásos érvet fogalmazzanak meg a kiutasításához.

Házassága (1910)

Újabb állás és tervek nélkül 1909. október 5-én hazaérkezett Forliba, ahol a gyermeklányból időközben nővé érett Rachelét népes társaságban, rajongókkal körülvéve találta, akik közül a kérők sem hiányoztak. Szerelme természetesen újból fellobbant a nálánál 9 évvel fiatalabb leány iránt, s nem kétséges, hogy ezt a lángot a féltékenység heves indulatai is gerjesztették. Gyorsan dűlőre akarván vinni a dolgot, közölte házassági szándékát Rachelével, aki igent mondott, s – hogy az udvarlók hadából és a vendéglő világából kimenekítse – rábírta: tagadja meg a kiszolgálást, és amíg sor kerülhet házasságukra, utazzék el egyik közelben lakó nővéréhez. Alessandro papa és Rachele anyja a házasságot egyaránt ellenezték.

Az ellenkezés okáról később titokzatos magyarázatok születtek. Eszerint a két szülő azért szegült szembe a fiatalok óhajával, mert Rachele valójában közös gyermekük, korábbi kapcsolatuk szerelmi gyümölcse, vagyis Benito és Rachele féltestvérek, ami kedvezőtlen nyomot hagyhatott volna az utódokban. Az ellenkezésnek azonban sokkal inkább hétköznapi okai voltak.

Egy estén együtt ült az egész család, s a házasság ügye ismét terítékre került. „Nincs állásod, nincs fizetésed – mondta Alessandro – egyedül a politika a tiéd, mindez megvisel majd téged és az asszonyt, aki melletted lesz. Gondolj arra, hogy eltávozott már anyád." És az olvasó folytathatja: „Anyád, aki mindig kimentett a bajból." Az igazság kimondása – mint mindig, most is – telitalálatként hatott, s a lobbanékony fiú sem reagált másképp mint dühkitöréssel. Pisztolyt rántott és az asztalra dobta. „Itt van egy revolver hat tölténnyel – kiáltotta –, ha nem lesz enyém Rachele, egyet neki szánok, ötöt pedig magamba eresztek."

Felesleges azonban hosszasan boncolgatni a gesztust, hiszen ez nem volt más, mint teátrális alakítás, amivel Mussolini egész életében találkozni fogunk, s amelytől még utolsó percei sem lesznek egészen mentesek. A bombasztikus kitörések azonban – talán az utolsókat kivéve – mindig kedvező eredményhez vezettek: amíg a partnerek eltűnődtek a hallottak furcsaságán, észre sem vették, hogy közben már megadták magukat. Alessandro

sem járt másképp. Miként már annyiszor megesett, most is igazi szándékával ellentétesen döntött: engedett, s atyai áldását adta a frigyre.

Mussolini Forliba visszatérve egy darabig még eredménytelenül próbálkozott akár tanári, akár lapszerkesztői álláshoz jutni, mígnem – 1910. január elején – a város szocialista szekciójától megbízást kapott a pártszervezet újságjának irányítására. Január 9-én indította meg a La Lotta di Classe (Az osztályharc) című lapot. Néhány nap múlva – anélkül, hogy akár a polgári, akár az egyházi hatóságok előtt szentesítették volna az együttélést – 1910. január 17-én egybekelt Rachelével. A Forlihoz közeli San Martino falucskában szerényen berendezett szoba-konyhás lakást béreltek, ahol az egyetlen luxustárgy Mussolini hegedűje volt. Az útra, amelyet bérelt kocsin tettek meg, Rachele Mussolini később így emlékezett: „A sötétségben a kutyák csaholtak. Két szegény ördög vagyunk – mondotta Benito –, ránk még a kutyák is hátulról ugatnak." Itt töltötték mézesheteiket, s itt született meg 1910. szeptember 18-án első gyermekük: Edda.

Lépjünk előre az időben, s vessünk néhány pillantást Mussolini családi életére, amely semmiképpen sem volt ideálisnak mondható. Nem is lehetett másként. Mussolini, apjának valamennyi tulajdonságával rendelkezett, ami a meghitt családi légkör kialakítására teljesen alkalmatlanná tette. Általában kedves volt Racheléhez, de annyira féltékeny, hogy megtiltotta a lakás elhagyását is számára. Mindez nem tartotta vissza attól, hogy ő maga beletemetkezvén az újságírásba és a politikába – akár napokig se térjen haza, elmulasztva közben a családjáról való megfelelő gondoskodást. Az akkor még „forradalmár" Mussolinit állítólag nem érdekelte sem a pénz, sem az anyagi előmenetel. Egyes visszaemlékezések szerint visszautasította járandóságának felemelését, büszkén kijelentvén, hogy ő a párt katonája, nem pedig a bürokrácia egyik alkalmazottja. Következésképpen a család nemegyszer éhezett.

Ez a helyzetkép persze némi kiegészítésre szorul. A pártszekció havi 120 líra fizetést utalt ki számára, azaz egy tanítói fizetés kétszeresét, ami (bár 20 lírát visszaadott a pártnak) tisztes megélhetést biztosíthatott egy háromtagú családnak.

Rachele erőszakos otthontartása is kissé más megvilágítást

igényel. Ez a szokás az olasz vidéki kisvárosokat mindmáig jellemzi. A nő, az asszony szerepe ugyanis e városkákban és falvakban a „családi tűzhely melegen tartása", a gyermekekről való gondoskodás, a házi, főként a konyhai teendők teljes ellátása, ami nyilvánvalóan egész napjukat felemészti, a férfié pedig – talán a római kor óta egyvégtében – az anyagi javak megteremtése és a közéletben való aktív részvétel. Előbbiben Mussolini nem jeleskedett, utóbbit azonban magától értetődőnek tartotta. „Apám szerint – írta később Edda – az asszonynak otthon kell lennie, gondoskodni a gyerekekről, viselni a terheket. Részéről a dolog ezzel el is lett intézve."

Rachele azonban nem az a nőtípus volt, aki változtatni kívánt volna ezeken az egyszerű családi elveken. Így személyében Mussolini a legmegfelelőbb partnerre talált, aki nemcsak osztotta az asszonyok élethivatására vonatkozó elveit, de e szerepkörben egyúttal élethivatását is megtalálta. Mi több, ráérzett arra, hogy e szertelen és sokszor bizonytalan ember valójában még anyai támogatásra szorul, amelyet neki kellett megtestesítenie. Mint maga írta, csaknem tíz évvel volt fiatalabb Benitónál, de mellette mindig anyjának is érezte magát. Ennek persze ellentmond, hogy éppen Rachele honosította meg: a családfőt ő és a gyerekek is csak ducénak (azaz vezérnek) szólították, ami inkább utalt a feleség és a család teljes alávetettségére, mintsem a gondoskodó anya szerepkörére. Mindenesetre Rachele sohasem törekedett, hogy kivonja magát az évezredes szokásformák és Mussolini elvárásainak kötelező érvénye alól. Megmaradt egyszerű háziasszonynak, aki a legcsekélyebb érdeklődést sem tanúsította a publicisztika vagy a politika iránt.

Nem találjuk nyomát annak sem, hogy ezen Mussolini – akár duce korában – a legkisebb mértékben is változtatni kívánt volna. Sőt e szerepkört később – mint a fasiszta asszony igazi típusát – követendő példaként állította az asszonyok milliói elé. Nőellenes felfogását élete végéig híven követte. Rachelét soha, semmilyen állami vagy politikai ceremóniára nem vitte magával. Egyetlen fényképet sem találunk, amely Mussolinit fénykorában Rachelével együtt ábrázolta volna a fasiszta rezsim számos, nagy pompával megrendezett manifesztációin. Donna Mussolini ezt nem is igényelte. Még akkor is megmaradt egyszerű háztartásbe-

A család 1920-ban. Mellette Rachele asszony és Edda

linek, amikor férje státusa folytán Margherita anyakirályné, valamint Elena királyné után az ország harmadik – ha nem az első – donnájává emelkedett. Még fodrászt is csak akkortájt kezdett igénybe venni, amikor Mussolini – több évvel hatalomra jutása után – végre családját is átköltöztette Milánóból a fővárosba, s így gyakrabban érkezhettek látogatók a duce családi rezidenciájába. De a látogatókat ekkor sem érte meglepetés. A fasiszta korszak egyik emlékírója, Ruggero Zangrandi, aki Mussolini legidősebb fiának osztálytársaként az 1930-as években többször megfordult a duce házában, leírja: sohasem látta donna Mussolinit másként megjelenni, mint kötényben és főkötővel, a konyhai öltözék örök tartozékaival.

Mint láttuk, Mussolini és Rachele kezdetben csupán élettársi viszonyt, régebbi kifejezés szerint vadházasságot létesített. Egy „forradalmár" szocialista számára abban az időben mind a pol-

gári, mind az egyházi házasságkötés egyaránt burzsoá ceremóniának számított. Mussolinitől távol állt, hogy bármelyiknek is eleget tegyen, Rachele pedig természetesen alávetette magát e döntésnek, így sem Eddát, sem a később született fiúkat nem keresztelték meg.

A romagnai szocializmus vezére (1910–1912)

Kezdeti szegénységük enyhítésére – minthogy megbénult apja szintén támogatásra szorult – Mussolini kénytelen volt más pénzforrások után is nézni. Már trentói tartózkodása idején is tervezgette, hogy Edgar Allan Poe stílusában regényt ír, s benne olyan témát dolgoz majd fel, amelyhez képest a kriminológiai-horror regények amerikai ősének történetei szentimentális csacskaságoknak tűnnek. Ez a „mű" nem született meg, de a forli mézeshetek idején igen rövid idő alatt megírta Claudia Particella, a kardinális szeretője című regényét, majd egy novellát, amelyben Rudolf trónörökös mayerlingi öngyilkosságát dolgozta fel. Ez utóbbi sohasem jelent meg, regénye viszont Cesare Battisti trentói lapjában látott napvilágot folytatásokban. Itt közölték a szintén ez idő tájt írt Trentino – egy szocialista szemével című cikksorozatát is.

A „Claudia", amelyet Mussolini diktátori tündöklése idején több nyelvre lefordítottak és publikáltak, Olaszországban csak a második világháború után vált ismertté, mivel a szerző diktátorsága idején – mint sok más korábbi művét – megsemmisítésre ítélte. A regény sem ekkor, sem trentói megjelenése idején – enyhén szólva – nem lett könyvsiker, mert mind az olvasó, mind az irodalmi kritika könnyűszerrel felismerhette, hogy valójában plágium. Nem más, mint Garibaldi egyik regényének szerkezetében, témájában és mondanivalójában alig módosított változata.

A csaták mezejének és a nemzeti egység ügyének hőse ugyanis – életének egy tétlenségre kárhoztatott periódusában (1867 után) – szintén megpróbálkozott regények írásával. Köztük a legismertebb: „Clelia, avagy a papok uralma" magyar kiadásban is megjelent. E regény csupán egy dologról tanúskodott: amennyi-

re méltó volt a hős, hogy neve felkerüljön a világtörténelem legfényesebb lapjaira, annyira méltatlan lett volna, hogy bekerüljön a világirodalomba. A mű valójában nem is regény, hanem novellisztikus történetek összefüggéstelen halmaza, amelyet rendre megszakítanak a szerző – egyébként nem mindig világos – eszmefuttatásai és szubjektív megjegyzései. Tematikája és ábrázolásmódja alapján a „Clelia" a romantikus sematizmus tipikus terméke. A történet hősnője, Clelia (alakját Garibaldi egyik hasonló nevű leányáról mintázta) az ártatlanság és a szeplőtlenség megtestesítője, akit a gonosz papok ördögi fondorlatokkal és pokoli ármánykodással hálójukba fonnak és kárhozatra juttatnak: alantas testi vágyaik prédájává süllyesztenek. Mindebből kitűnik a fő mondanivaló: amennyi sötétség, aljasság, szemérmetlenség és erkölcstelen tobzódás csak létezik a világon, azt mind a papok idézik elő. Egyik oldalon a kiszolgáltatott ártatlanság, másik oldalon a féktelen gonoszság. Mussolini „Claudiája" a „Clelia" pontos hasonmása, egyetlen különbséggel: a hősnő alakjában a szerző mézesheteinek társát, vagyis Rachelét akarta megörökíteni. Később maga is elismerte, hogy regénye „szörnyűséges írásmű".

Mint korábban már jeleztük, nyomorúságos helyzetük nem tartott sokáig. A Forli Szocialista Föderáció a klerikalizmus és az egyre inkább erősödő nacionalista áramlatok elleni harc fokozására lapot indított, megszervezésével pedig a párt helyi vezetői a tehetséges újságíró és gyakorlott lapszerkesztő hírében álló Mussolinit bízták meg. Ezúttal csaknem teljesen önálló feladathoz jutott, méghozzá kedvenc területén, az újságírásban és lapszerkesztésben. Nagy energiával fogott munkához. Egy év alatt megkétszerezte mind a példányszámot, mind az eladott újságok mennyiségét. Igaz, kétezres példányszámával a lap nem vált sem országos, de még tartományi jelentőségű orgánummá sem, a helyi siker mégis látványos volt. Ő maga írta a cikkek java részét, amelyekben heves, elszánt és kérlelhetetlen harcot indított a klerikalizmus, az erősödő militarizmus, s a szocialista párt reformista irányzatai ellen, amelyek egyre inkább felülkerekedtek a pártban, s mindenekelőtt a pártvezetőségben. Azonban az alternatíva, amelyet a reformizmussal szembehelyezett, valójában a blanquizmus, a sorelizmus és anarchizmus sajátos keveréke volt.

„Nekem barbár ítéletem van a szocializmusról – írta 1910-ben a La Lotta di Classében. – Én úgy képzelem azt, mint a legnagyobb tagadási és elkülönülési aktust, amelyet a történelem jelez. Én olyan szocializmusra gondolok, amely nem disztingvál, amely nem alkudozik, amely nem alázza meg magát." Minden régi erőszakos lerombolása érdekében síkraszállt ugyan az általános forradalmi sztrájk mellett, a hatalom megragadását azonban egy jól felkészített kisebbség által irányított felkelés révén tartotta elérhetőnek. Éles szavakkal bélyegezte meg az egyre erősödő militarizmust és elítélte a szabadkőművességet, amelyet a szocializmussal összeférhetetlennek tartott.

Mint a helyi lap főszerkesztője, egyúttal a párt központi lapjának, az Avanti!-nak is helyi tudósítója lett, így egyes cikkei és tudósításai most már országos orgánumban is helyet kaphattak. Neve csakhamar egyre ismertebbé vált. Ehhez hozzájárult a mozgalom napi munkájában, valamint az agitációs- és propagandamunkában kifejtett rendkívüli aktivitása. Szívesen tartott gyűléseket és boldog volt, ha a résztvevők tapsa és lelkesedése kísérte beszédét. Mint maga találóan mondta: „mozgó fonográfként" járta a vidéket. Aktivitása a pártban is sikereket hozott számára, a lapszerkesztés megtartása mellett a Forli Szocialista Föderáció titkára lett. Puritanizmusát változatlanul megőrizte. Amikor a pártszekció honoráriumának emelésével kívánta jutalmazni energikus és sikeres működését, visszautasította az ajánlatot. Ugyanakkor felerősödtek már korábban is megnyilvánuló olyan tulajdonságai, mint a kíméletlen, durva, hetvenkedő és fölényes hangnem, valamint az igény, hogy vezérszerepét – lenn és fenn – mindenki akceptálja. Nem véletlen, hogy ekkortájt kezdték – természetesen csak a forli pártszervezetben – ducénak nevezni.

Egyes lépéseivel meghökkentette a helyi pártvezetést is. Apja halála után például egész oldalas cikkben méltatta Alessandro papa emlékét, s a sorok között már-már azt lehetett érzékelni, mintha ő lett volna a szocialista mozgalom megalapítója Olaszországban, de legalábbis Romagnában. Mussolini célja nyilvánvaló volt: apja jelentőségének felnagyításával valójában magát akarta bemutatni, mint törhetetlen forradalmárt, aki határozottan és magabiztosan lépdel az apa által kijelölt úton.

1910 októberében került sor első, országos szintű fellépésére. A szocialista párt Milánóban tartott XI. kongresszusára a forli szekció őt delegálta. A kongresszuson, amelyen a reformisták szinte osztatlan befolyása érvényesült, Mussolini rövid, de heves dühkitörésekkel kísért beszédében követelte, hogy a párt térjen rá a forradalom előkészítésére. Indítványát mind a pártvezetőség prominens tagjai, mind a kongresszus résztvevőinek többsége visszautasította. A szavazás során a reformisták több mint 13 ezer szavazatával szemben Mussolini határozati javaslata 906 szavazatot kapott. Mussolini sértődötten vonult vissza Forliba. „Olaszország politikai színterén egy hulla fekszik – írta –, és ez a hulla a hivatalos szocialista párt."

Mielőtt elindult volna a kongresszusra, kijelentette: kilép a pártból, ha a kongresszus nem fogadja el a forradalmi programot, amelyet előterjeszteni szándékozik. Válaszképpen a vereségre, 1911 áprilisában az egész Forli Szocialista Föderációt kiléptette a pártból és eltökélte, hogy a forradalmat „a saját szakállára", a párttól függetlenül hajtja végre.

Az 1910-es évek elejére, amikor Mussolini először jelent meg az országos politika színpadán, Olaszország politikai arculata gyökeresen átalakult. A század eleje óta tartó rohamos gazdasági, főként ipari fellendülés új erőket és új jelenségeket hozott felszínre. Mindenekelőtt megsokszorozódott a nagyipari munkásság létszáma és Észak-Olaszország hatalmas ipari centrumaiban, Torinóban, Milánóban és Genovában rendkívül harcos erővé kovácsolódott össze. 1904. szeptember közepén már kitört Olaszország történetének első, egész országra kiterjedő általános sztrájkja. Az öt napig tartó véres összeütközés történelmi távlatra szóló morális visszahatást váltott ki az olasz polgárságban, amely ekkor találkozott először a modern ipari munkásosztály dinamikus fellépésével. Megerősödtek a munkásosztály szervezetei is. Az 1906 szeptemberében megalakult Általános Munkaszövetség (Confederazione Generale del Lavoro) több százezer tagot tömörített, a Szocialista Párt pedig az ország legerősebb politikai pártja lett. Bár vezetése – mint Mussolini 1910-es kudarca is bizonyítja – nem felelt meg a radikális munkás- és paraszttömegek igényeinek, a dolgozók szociális helyzetének

javításáért és demokratikus jogaiért folytatott harca számos eredményt hozott.

A század első évtizedében megerősödtek a katolikus politikai irányzatok is. Ezek az irányzatok ugyan nem alakíthattak politikai pártot, mivel a Szentszék nem ismerte el az olasz államot, ennélfogva a politikai életben való részvételtől is eltiltotta a hívőket. Az új jelenségek mellett azonban a katolicizmus sem mehetett el szótlanul. Miután XIII. Leó pápa 1891-ben, nem utolsósorban a szocialista tanok ellensúlyozására, kibocsátotta Rerum Novarum című enciklikáját, amelyben a Szentszék szociális elveit foglalta össze – Olaszország-szerte megszaporodtak a katolikus gazdasági szervezetek. Ezek ugyan – az enciklika elveit követve – a magántulajdon sérthetetlenségét és az osztályok együttműködését hirdették, de – miközben elítélték a munkások forradalmi fellépéseit – síkraszálltak a dolgozók méltányos bérezéséért és egyéb szociális jogaiért.

A század első évtizede során Olaszország politikai szerkezete átalakult. Giovanni Giolitti, a modern olasz liberalizmus nagy politikusa, reformjaival megteremtette az olasz liberális államot.

Koncepciójának lényege, hogy az olasz állam politikai szerkezetét az ország gazdasági életéhez és ennek nyomán az olasz társadalomban bekövetkezett nagy átalakuláshoz igazítsa. Mindenekelőtt ki akarta terjeszteni az állam szociális és politikai bázisát a kialakulóban lévő modern nagyipari munkásságra, valamint a városi kispolgárságra és a parasztság egyes rétegeire. Ennek előmozdítására egyrészt széles körű reformokat vezetett be, és elfogadta az említett szociális rétegek gazdasági és politikai követeléseit (törvényt hozott a munkásbiztosításról, munkásközvetítő hivatalokat létesített, lépéseket tett a munkástörvényhozás kidolgozására, az európai országok körében szinte egyedülálló mértékben támogatta a dolgozók szakszervezeti és szövetkezeti mozgalmát), amelyet a Szocialista Párt vezetése is szorgalmazott, másrészt kísérletet tett arra, hogy a tömegek demokratikus, szociális követeléseit képviselő pártok reformista elemeit bevonja a kormányzásba. Főként a kifejlődő katolikus politikai és szakszervezeti mozgalommal, valamint a Szocialista Párt reformista szárnyával akart politikai szövetséget összekovácsolni.

Giolitti liberális rendszere heves és elszánt ellenfélre talált az

egyre erősödő olasz nacionalizmusban, amely 1910 decemberében – alig egy hónappal Mussolini milánói veresége után – Olasz Nemzeti Szövetség néven párttá is szerveződött Firenzében. Itáliában – írta Antonio Gramsci – mindig létezett egyfajta frenetikus sovinizmus, amely az ókori Róma dicsőségéhez, a középkori virágzó köztársaságokhoz és a reneszánsz idejének kimagasló kulturális teljesítményéhez kapcsolódott, és felfokozott nemzeti büszkeségben, esetenként pedig idegengyűlöletben nyilvánult meg.

Kezdetben az olasz nacionalizmus ennek az idegengyűlöletnek adott hangot: harcolt és tiltakozott minden ellen, ami külföldi, igyekezett gátat vetni az idegen szavak és kifejezések elterjedésének. Olykor elkerülhetetlen túlzásokba torkollott, de sohasem jutott el az olasz nép felsőbbrendűségének hirdetéséig, sőt sokáig defenzív maradt és csupán ellentézise volt az olyan állításoknak, amelyek a germán és angolszász népeknek a latinokkal szembeni felsőbbrendűségét hirdették. Külpolitikai síkon követelte az idegen uralom alatt élő olaszok felszabadítását, Trentinót, Triesztet, esetenként pedig Nizzát, Korzikát és Máltát írta zászlajára.

A 20. század első évtizedében kifejlődött nacionalizmus azonban nemcsak e hagyományos nacionalizmustól különbözött, hanem olyan sajátos jegyek is jellemezték, amelyek (akkor még!) Európa egyik országában sem voltak fellelhetők a hasonló mozgalmakban. E nacionalizmus a felszínen „nem volt szinonim a retrográd, klerikális, antiszemita, legitimista áramlatokkal", hanem radikális, sőt forradalmi irányzatként lépett fel. Egyik legdinamikusabb irányzata, amely „nemzeti-szindikalizmus", vagy „nemzeti-szocializmus" néven vált ismertté, még szocializmusról is beszélt, de természetesen a forradalmi szocialista mozgalommal homlokegyenest ellenkező értelmezésben. A nacionalisták koncepciói szerint a történelem menetét nem az osztályharcok, hanem a nemzetek közti háborúk határozzák meg. A történelem nem más, mint a nemzetek közötti szakadatlan hódító háborúk története. A nemzetek azért keletkeztek – írta Enrico Corradini, a nacionalizmus legismertebb teoretikusa és megalapítója – mert mindig volt ellenfelük, akik ellen harcolniuk kellett, vagyis az „állandósuló hadiállapot" termékei. A háború

tehát a nemzet „tényleges állapota" s ha fenn akar maradni, szakadatlanul harcolnia kell, minthogy a háború is az emberiség fejlődésének őstörvénye.

A nemzetek egymás elleni harcában kialakultak gazdag, uralkodó, kizsákmányoló „burzsoá" nemzetek (mint az angol, francia és német) és szegény, elnyomott, kizsákmányolt „proletárnemzetek". Az olaszok szerinte az utóbbiak közé tartoznak. Az előbbiek azonban „elaggottakká" váltak, s a fiatal, vitalitással rendelkező nemzeteknek kell felváltaniuk őket. Az olasz nemzet hordozója mindezen tulajdonságoknak, éppen ezért küldetése is, hogy az uralkodó nemzetek helyébe lépjen. A „burzsoá nemzetek" feletti győzelem lesz az olasz „proletárnemzet" igazi „szocializmusa".

A jövő tehát a terjeszkedésben, a gyarmatok megszerzésében áll – mondták a nacionalisták. A háború sikere érdekében egyesíteni kell a nemzet összes erőforrásait, osztályait, amelyek valójában nem ellenségek, hanem a nemzet egymásrautalt szerves részei. Tulajdonosok és munkások egyaránt „termelők", a nemzetgazdaság fejlődése csakis a köztük kialakuló harmonikus együttműködés révén lehetséges. A nemzet egységes akaratát kell tükröznie valamennyi állami és politikai intézménynek. Minden eltörlendő (pártok, parlament stb.), ami bénítja a nemzet cselekvésének egyöntetűségét. A parlamentet váltsa fel a „termelők szindikátusainak kongresszusa", s a nemzet élére kerüljön egy arra predesztinált vezér, aki a nemzet küldetését nemcsak megtestesíti, de útjait kijelölve győzelemre is tudja vinni.

A külpolitika konkrét céljait, azt hogy a háború ki ellen irányuljon, a nacionalisták nem jelölték meg pontosan. „Mintegy absztrakt követelést állítottak fel mindenki ellen", s csupán a terjeszkedés dimenzióit vázolták fel egy tradicionális keretben. Ez azonban nem volt csekély, s lényegében felölelte az egész mediterrán világot, vagyis az antik Római Birodalom egykori területét.

A nacionalisták ideológiája az észak-olaszországi monopoltőke bizonyos csoportjaiban (a vasiparosok, fegyvergyárosok és a textilipar mágnásaiban) talált támogatókra. Jelentősebb társadalmi bázisát azonban a közép-olaszországi középpolgárság,

mindenekelőtt az agrárburzsoázia köreiből toborozta. Sajátos kísérőjelensége volt a mozgalomnak, hogy a nacionalisták a Pósikság városaiban és falvaiban fegyveres osztagokat alakítottak. A rohamcsoportok terrorista támadásokat indítottak a parasztszövetségek ellen, hogy „osztályegyüttműködésre" kényszerítsék azokat. Európa történetében első ízben jött létre olyan mozgalom, amely forradalmi frazeológiája ellenére valójában nyílt, terrorista, ellenforradalmi funkciót töltött be.

Az olasz nacionalizmus háborús agitációja egybeesett a hivatalos külpolitika irányvonalával, amely szintén a Földközi-tenger térségére, a Balkán és Kis-Ázsia, a török uralom alatt álló szigetek, Észak-Afrika partjai, Tripolitánia és Cirenaica felé fordította figyelmét. A külpolitikai fejlemények kedvezni látszottak az olasz terjeszkedésnek. A világ újrafelosztására törő hatalmak vetélkedésében Olaszországnak sikerült támogatásra találnia. Bár formálisan továbbra is tagja maradt a Hármasszövetségnek (azaz a német–osztrák szövetségnek, amelyhez 1882-ben csatlakozott) egyre inkább orientálódott a másik szövetségi rendszer országai, vagyis Anglia, Franciaország és Oroszország felé. Ezek – éppen a német–osztrák koalíciótól való leválasztás érdekében – támogatták az olasz aspirációkat. A nagyhatalmak világkonfliktussal fenyegető diplomáciai szembenállását kihasználva, Olaszország 1911. október elején támadást intézett Törökország ellen, majd észak-afrikai birtokait elfoglalva, Tripolitániából és Cirenaicából Líbia néven olasz gyarmatot hozott létre.

Térjünk vissza azonban könyvünk főszereplőjéhez, aki a számára vereséggel végződő milánói kongresszus után sértődötten, s egyre ingerültebben várta, hogy elérkezzék a forradalom, amelyet ő fog végrehajtani. Úgy tűnik, mintha a körülmények ezúttal kedveztek volna számára. A tripolitániai háborút az Olasz Szocialista Párt Országos Vezetősége elítélte, s kinyilvánította, hogy harcos ellenállás kifejtésével száll szembe a háborús kalanddal. Szinte természetes, hogy a párt felhívása a „vörös Romagnában" talált a legnagyobb támogatásra, s az sem meglepő, hogy Mussolini a háború ellen fellépő helyi tömegek élére állt. Forliban tüntetéseket, szabotázsakciókat szervezett. Irányításával blokád alá vették az állomásokat, hogy megakadályozzák a katonai szerelvények indulását, a behívottak elutazását, eltorla-

szolták a vasúti síneket, elvágták a távíróhuzalokat. A háború elleni tiltakozó mozgalom azonban nem vált felkeléssé. Bár sok helyen a tömegek megütköztek a kivezényelt karhatalommal, az összecsapásokban végül is a csendőrség győzött. Mussolini felszólította ugyan a munkásokat, hogy a rendőrség brutalitása elleni tiltakozásul lépjenek általános sztrájkba, de felhívása eredménytelen maradt.

Őt magát a líbiai hadműveletek megindulása már nem találta szabadlábon: az akciók szervezésében tanúsított vezető szerepe miatt a rendőrség – amint éppen egy presszóban kávézott – 1911. augusztus 14-én letartóztatta. Ugyanazon a napon vettek őrizetbe egy Pietro Nenni nevű fiatalembert is, aki akkor a helyi köztársasági mozgalom aktivistája és szintén a háború elleni megmozdulások egyik szervezője volt. Nenni (aki az 1930-as évek antifasiszta mozgalmának, majd az ellenállásnak kimagasló személyisége lett az Olasz Szocialista Párt élén) későbbi emlékiratában leírta: egy rövid szóváltás során, amelyet az őrizetesek reggeli sétájuk közben folytathattak, Mussolini durva és káromló szavakkal ítélte el a forli munkásokat. Gyávákнak és hitványaknak nevezte őket, amiért nem követték általános sztrájkra szóló felhívását.

Egy hónappal később, 1911. szeptember 24-én tárgyalták Mussolini ügyét. A per során hatásosan nyilvánult meg az a tulajdonsága, hogy mesterien tudott játszani a szavakkal, s körmönfont, de ugyanakkor talpraesett logikával a számára nem sok eséllyel kecsegtető helyzetből is ki tudta vágni magát. E képessége még sokszor lesz segítségére politikai pályafutása során.

A három napig tartó tárgyaláson Mussolinit a következőkkel vádolták: 1. a közhatalommal való szembenállás és a hatalom megsértése; 2. a behívottak bevonulásának erőszakos megakadályozására irányuló kísérlet és felbujtás a bevonulás megtagadására; 3. sztrájkra való felbujtás és sztrájk szervezése; 4. a vasutak forgalmának erőszakos megakadályozása, vagonok felforgatása és sínek rongálása; 5. telefonvezetékek megszakítása; 6. távíróvonalak megrongálása és távírdahivatalok szétrombolása; 7. egy vasúti mozdony indulásának megakadályozása és erőszakos elfoglalása; 8. telefonpózna fektetése a vasúti sínpárra egy vonat kisiklatása céljából.

A vádlott a tárgyaláson igyekezett saját felelősségét csökkenteni. A sztrájkot nem ő akarta – mondta –, hanem Forli munkássága, s a bíróság túloz, amikor őt a munkásság vezérének tekinti, mert a munkásság zöme nem követi őt. A tömeg mindig saját feje után cselekszik. Más kérdés, hogy ő helyeselte a sztrájkot és a háború elleni cselekmények egy részét. De különbséget kell tenni morális ellenállás és fizikai szabotázscselekmények között, s ő csupán az előbbiben marasztalható el. A sztrájknak nem kell vandalizmusba torkollnia és az akciók nem irányulhatnak ártatlan emberek ellen. Éppen ezért ő akadályozta meg a távírda lerombolását és a vonat kisiklatását, sőt ennek során meg is sebesült. Különben is, az ő háborúellenességét a hazaszeretet diktálta, tehát az erőszakosság, amelyet bűnéül akarnak felróni – ha ellenkezik is a fennálló törvényekkel –, inkább „heroikus" erőszak és nem hitványság.

A törvényszék – miként Nennit is – egyévi börtönre ítélte, amelyet részben a forli, részben a bolognai börtönben kellett volna letöltenie, a Fellebbviteli Bíróság azonban büntetését öt hónapra csökkentette. E részleges sikert egyesek Mussolini ügyes védekezésének, mások egy neves és befolyásos ügyvéd közreműködésének tulajdonítják, aki ugyan a klerikálisok táborába tartozott, de Mussolini mégis védőjévé választotta, ezzel is bizonyítva, hogy személyes céljai érdekében nem sokat teketóriázott a pártállással.

Cellájában Mussolini áttekintette addigi életét és megírta első önéletrajzát, amelyre többször hivatkoztunk. Amíg raboskodott, Rachele és a közel egyéves Edda a nyomorral küszködött. Csupán az elvtársak segélyei biztosították megélhetésüket.

Kiszabadulása után visszatért Forliba és folytatta harcát a háború ellen. A hadi események ugyanis börtönhónapjai alatt is folytatódtak. 1912 januárjában és áprilisában Olaszország hadműveleteket folytatott az Égei- és a Földközi-tengeren és elfoglalta a Dodekanészosz-szigeteket. Közben változatlan hevességgel törtek ki Olaszország különböző részein a háborúellenes tömegtüntetések, s Mussolini tapasztalhatta, hogy a szocialisták mindenütt az akciók élén állnak. Talán ezért, vagy más okból a Forli Szocialista Föderációt visszaléptette a pártba. A visszalépést azonban saját győzelmeként könyvelte el, amikor a La Lotta

di Classében így írt: „Nem mi vagyunk azok, akik visszatérnek a pártba, a párt tér vissza hozzánk." Szavai ezúttal bizonyos igazságot is tükröztek.

A börtön növelte hírnevét. A szocialisták körében már országszerte úgy emlegették nevét, mint aki nemcsak szónokol, de a tettek embere is, aki elveit, töretlen meggyőződését immár börtönnel is megszenvedte. Nem volt már messze az idő, hogy növekvő népszerűségének gyümölcseit a pártban is learassa.

A Szocialista Párt vezetésében (1912–1914)

A líbiai háború fordulópontot jelentett az ország politikai struktúrájában, mivel – nem utolsósorban a háború hatására – kialakultak azok a társadalmi és politikai erők, amelyek a következő évtizedben alapvető befolyást gyakoroltak az olasz történelem menetére. Giolitti ugyan még a háború folyamán megtette a döntő lépést, amellyel mintegy betetőzte a liberális állam kiépítésének művét: 1912. június 30-án bevezette az általános választójogot, s ezzel a lépésével a szavazók számát 3 219 000-ről 8 562 000-re emelte. De a liberális államnak ez a beteljesülése időben már egybeesett válságának és bomlásának kezdetével. Elérkezett Mussolini ideje.

Újabb országos szintű fellépéséhez egy sajátos eseménysorozat adott indítékot. 1912. március 14-én III. Viktor Emánuel a római Pantheonba ment, hogy részt vegyen az apja emlékének szentelt gyászszertartáson. Az apát, Olaszország előző királyát, I. Umbertót Gaetano Bresci anarchista lőtte le 1900. július 29-én a monzai autóversenyen. A király azonnal meghalt. Holttestét a Pantheonban helyezték el. A líbiai háború elleni tiltakozásképpen egy anarchista, Antonio D'Alba kőműves ezúttal III. Viktor Emánuelre irányította revolverét, de a két lövés ellenére a király sértetlen maradt. Pár nap múlva parlamenti delegáció kereste fel a királyt, hogy együttérzését és jókívánságait fejezze ki szerencsés megmenekülése alkalmából. A delegációban több szocialista képviselő között részt vett a párt három vezetője, Leonida Bissolati, Ivanoe Bonomi és Angelo Cabrini is. Alig több mint fél éve, Mussolini bebörtönzése idején, Bissolati már

járt a királyi rezidencián, hogy a kormány összetételéről és a szocialistáknak a kormányhoz való viszonyáról tárgyaljon. A párt akkor rendkívüli kongresszust tartott, s ezen az említett vezetők – a párt álláspontjával ellentétben – hazafias cselekedetnek ítélték az imperialista háborút. De ilyen lépés, hogy a szocialista párt csaknem teljes parlamenti csoportja hűséglátogatást tegyen az osztályellenséget és a burzsoá rendszert megtestesítő uralkodónál, eddig még nem fordult elő az olasz szocialista mozgalom történetében. Az eset felszította az elégedetlenség szikráját, amelynek a párt legközelebbi kongresszusán lobbannia kellett.

A Reggio Emiliában 1912. július 7-én kezdődő kongresszuson Mussolini ismét részt vehetett, mint a forli szekció képviselője. Amikor a kongresszus második napján a szónoki emelvényre lépett, többen megkérdezték: ki ez az ember? Személyesen ugyanis nagyon kevesen ismerték, Romagnán kívül csak a forradalmi szárny képviselői, Serrati, Costantino Lazzari és egykori svájci partnere, Angelica Balabanova. Beszédében elszánt támadást intézett a királyi audiencián részt vett három szocialista vezető ellen. Sikere frenetikus volt, de hatásának igazi oka abban rejlett, hogy a kongresszus – mint más alkalmakkor is – megnyitotta kapuit az érdeklődők előtt, s Reggio Emilia politika iránt érdeklődő közönsége – túlnyomó többségükben forradalmi szocialisták – zsúfolásig megtöltötte a karzatokat. Mussolini ügyesen kihasználva a helyzetet, szavait nem is a kongresszus küldötteihez, hanem főleg a karzatok tapsoló, éljenző „hallgatóságához" intézte.

Beszéde végén határozati javaslatot terjesztett elő: „A kongresszus, tekintettel a parlamenti csoport fogyatékos és leegyszerűsített jelentésére, megállapítja és bírálja a csoport politikai tétlenségét, amely hozzájárult ahhoz, hogy a tömegek demobilizálódjanak és hivatkozva Bissolati, Cabrini, Bonomi képviselőknek a március 14-i merénylet után elkövetett különös cselekedeteire, úgy vélvén, hogy az ilyen cselekedetek a legsúlyosabb vétséget jelentik az elmélet szelleme és a szocialista hagyomány ellen, kijelenti, hogy Bissolatit, Bonomit és Cabrinit kizárja a pártból; ugyanígy bünteti Podrecca képviselőt a háborút támogató magatartása miatt."

Mussolini a szünetekben és az ülések alatt is szorgalmas agitációt folytatott, hogy minél több delegátust megnyerjen határozati javaslatához. Akár ügyessége játszott közre, akár az a tény, hogy szavai tükrözték a szocialista párt megváltozott irányvonalát, radikális javaslata termékeny talajra talált a küldöttek soraiban. A kongresszus óriási többséggel elfogadta Mussolini indítványát. A szavazás eredménye és a baloldal felülkerekedése egyszeriben országos hírű politikussá emelte, bekerült a párt országos vezetőségébe, majd fél év múltán megbízták központi lapja, az Avanti! irányításával.

Sokan rámutatnak, hogy nagy személyes sikere, amelyet a Reggio Emiliában elért győzelem hozott meg számára, ismét egy sajátos személyi adottság gyümölcse volt, ami ugyancsak végigkísérte politikai pályafutásán. Mussolini kiváló helyzetfelismerő képességgel rendelkezett, jól megérzett bizonyos, még csupán érlelődőben lévő változásokat, s a bekövetkező folyamatoknak már előzetesen szószólójává szegődve, tüstént személyes hasznára fordította a változások minden lehetőségét, mihelyt azok tényleg végbementek. 1910-ig a pártot a reformisták uralták. A líbiai háború megszakította ezt a folyamatot, s a baloldal egyre inkább megerősödött. A Reggio Emilia-i kongresszuson és utána Mussolini számára kedvező lehetőség kínálkozott, hogy úgy lépjen fel, mint a leghatározottabb, leghaladóbb, legszilárdabb képviselője a felemelkedőben lévő irányzatnak. Energiája és munkalendülete mindenesetre hozzájárult, hogy a párt gyümölcsöztetni tudta a tömegek soraiban a líbiai háború idején végbemenő erjedést.

Mussolini 1912. december 12-én vette át az Avanti! vezetését. Természetesen átköltözött Milánóba, ahol a központi pártlapot szerkesztették, de Rachelét és a kétéves Eddát Forliban hagyta szigorú paranccsal, hogy ne mozduljanak el onnan. Ő maga lankadatlan energiával fogott hozzá új munkájához. Első lépései bizalmat és rokonszenvet ébresztettek. Főszerkesztő-helyettesként maga mellé vette régi társát, Angelica Balabanovát, aki nagy tekintéllyel rendelkezett a pártban, s akinek műveltségére, tapasztalatára számíthatott. Puritanizmusa is elismerést keltett: a lap igazgatójának járó 700 lírás illetményt leszállította 500 lírára, hogy a lap szerkesztésének költségeit ezáltal is csökkentse.

Az Avanti! igazgatója (1913)

Nem tudni mennyit küldött családjának: a havi 500 líra fizetés mindenesetre igen komoly összegnek számított abban az időben, s több volt, mint hogy egyszerűen véget vessen a nélkülözésnek.

Politikai sikere növelte harci kedvét: a háború és a a militarizmus elleni sajtókampánya az Avanti! hasábjain nagymértékben hozzájárult a Szocialista Párt választási sikeréhez az 1913-as parlamenti választásokon, amelyeket első ízben tartottak meg az új, általános választójogot biztosító törvény alapján. A párt 51 mandátumot szerzett, s ez valóságos politikai földcsuszamlással volt egyértelmű. Olaszország három jelentős városában, Milánóban, Velencében és Bolognában a szocialisták megszerezték a relatív többséget, Firenzében pedig az abszolút többséget. Észak- és Közép-Olaszország „vörös övezete" ettől kezdve a parlamentben is éreztette jelenlétét. Mussolini számára a párt választási sikere némi ürömmel párosult: a párt fellegvárában, Milánóban nem jutott mandátumhoz. Balsikerét azonban rövidesen kárpótolta, hogy a legközelebbi helyhatósági választásokon bejutott Milánó városi tanácsába.

Ügyes szerkesztői és publicisztikai munkája hozzájárult az Avanti! példányszámának jelentős növekedéséhez. Amikor másfél év múlva a párt anconai kongresszusán számot kellett adnia a lap helyzetéről, elégedetten jelenthette a kongresszusnak, hogy igazgatósága idején a példányszámot 70 ezerrel sikerült növelnie, s így az eredeti 30 ezer helyett a párt most már 100 ezres lapot mondhat magáénak. E példányszám az akkori viszonyokat tekintve, az Avanti!-t az ország vezető sajtóorgánumai közé emelte. Mindazonáltal Mussolini politikai működésében ismét kiütköztek azok a tulajdonságai, amelyek ellenszenvessé tették a szocialisták körében. Szerkesztők önkényes leváltása, erőszakoskodó, türelmetlen intézkedések, mások véleményének semmibevevése – főszerkesztői tevékenységének állandó kísérőjelenségei voltak.

Mindennapi életében ezúttal sem hiányozták a másik nem képviselői, de a hölgyek, akikkel ebben az időben szoros barátságba került, ezúttal többet jelentettek a futólagos szexuális kapcsolatoknál. Az Avanti! szerkesztőségében megismerkedett Margherita Sarfattival, a lap művészeti-kritikai rovatának vezetőjével. A velencei származású zsidó hölgy vörös hajával eleve

felkelthette minden olasz férfi érdeklődését, s Mussolini sem volt kivétel. Ezenfelül Margherita nemcsak nagyon szép volt, de nagyon gazdag is, műveltsége pedig gazdagságával is vetekedett.

Tartós barátság és szerelem alakult ki közöttük. Margherita bevezette Mussolinit az előkelő és művelt milánói körök társaságába, ugyanakkor vakon követte politikai pályafutása során. Mussolini csaknem két évtizeden át kitartott mellette – s noha hosszabb-rövidebb ideig még más nők is megjelentek életében – Margherita Sarfattit Mussolini életrajzírói úgy tartják számon, mint az első nőt, aki komoly riválisa volt Rachelének. Barátságuk és szerelmük 1932-ben ért véget, amikor Margheritánál egy jóval fiatalabb, s éppen ezért a korosodó Mussolini számára még vonzóbb nő jelent meg életében.

Most azonban még 1912 táján vagyunk, s Margheritával való barátsága nem tartotta vissza a fiatal forradalmárt, hogy ne kerüljön közeli barátságba egyidejűleg egy másik fiatal nővel is, nevezetesen Leda Raffanellivel. E nő ellentéte Margheritának. Nem elegáns, nem művelt, de nagyon érdekès jelenség. Anarchista, aki az iszlámban hisz. Sok estét töltenek együtt, és sok szerelmes levelet ismerünk, amelyet Mussolini anarchista szerelméhez küldött, de az életrajzírók sejtetni engedik, hogy e baráti kapcsolat talán – és kivételesen – nem vezetett szexuális együttléthez. A Ledával való barátság mégis jelentős: a fiatal nő később érdekes megfigyelésekkel járult hozzá a Mussolini-kép ismeretéhez. Visszaemlékezéseiből megtudhatjuk, hogy Mussolinit mennyire rabjául tudta ejteni a misztikum és a transzcendentális világ igézete... bár ekkor még ateista volt.

1914 nyarán Mussolini számára újabb alkalom kínálkozott, hogy nevét forradalmi megmozdulással kapcsolja össze. Július 7-én Marche tartomány fővárosában, Anconában (az anarchista mozgalom egyik fellegvárában) anarchista munkások kezdeményezésére antimilitarista tüntetések robbantak ki. A Szocialista Párt csatlakozott a háborúellenes mozgalomhoz és általános sztrájkra szólító felhívást tett közzé. Az általános sztrájk azonban számos városban spontán felkeléssé fejlődött. Emilia és Romagna városai egy hétig barikádharcok színterévé változtak. Mussolini a „vörös hét" idején csatlakozott a mozgalomhoz,

mintegy vezetőjévé válva az egyébként tőle függetlenül kibontakozó eseményeknek.

Ugyancsak a líbiai háború hatására és részben a baloldali előretörés reakciójaként megerősödtek az antiliberális, antidemokratikus, antigiolittianus nacionalista irányzatok, amelyek új politikai rendszerért küzdöttek, és főként a háborús politika folytatását erőszakolták. Bár az 1913-as parlamenti választások tanúsága szerint a hagyományos liberális és alkotmányos pártok többé-kevésbé uralták a parlament padsorait, figyelmeztetésként hathatott, hogy a százezernél több lakost számláló városok közül e pártok csupán két városban, Torinóban és Messinában jutottak abszolút többséghez. Az utcát már egyre inkább a nacionalisták uralták, soraik ebben az időben kezdtek rohamosan feltöltődni az anarcho-szindikalizmus háborúpárti elemeivel. Ezek egészen más alapról és más indítékokból sürgették a háborút, mint a nacionalisták. Hazafias lelkesedés helyett inkább abban reménykedtek, hogy a mielőbbi háború okozta felfordulás forradalmi vágyaikat fogja megvalósítani. Mindenesetre magukkal hozták felforgató eszméiket, még inkább gyakorlatukat, s a nacionalisták részben az ő szellemi befolyásuk és irányításuk alatt váltak olyan ütőképes támadó csoportokká, amelyek egyúttal képesek voltak magukkal ragadni a háború bűvöletétől áthatott társadalmi erők jelentős tömegeit. Közreműködésük nyomán vált a nacionalizmus végérvényesen olyan mozgalommá, amely a felforgatás értelmében „forradalminak" látszott, valójában azonban jobboldali, autoritárius és imperialista eszméket képviselt, és ha kevesen is gondoltak rá, a közeljövőben meghatározó szerepet fog játszani Olaszország életében. Kérdés, hogy az ellentétes erők érlelődő összecsapásában hogyan fog eligazodni a fiatal forradalmár, aki éppen csak meghaladta harmincadik életévét, de máris felküzdötte magát a politika jelentős régióiba. A perspektívák többé nem bontakozhattak ki nélküle.

A FASISZTA MOZGALOM VEZÉRE (1914–1922)

A dezertőr (1914)

Az első világháború kitörése Benito Mussolinit még a párt szélső balszárnyán találta. Amikor a kormány 1914. augusztus 3-án semlegességi nyilatkozatot tett, Mussolini nemcsak üdvözölte a semlegességet, de az Avanti!-ba írt cikkeivel jelentősen hozzá is járult a propagálásához. Ugyancsak szerepe volt abban, hogy a Szocialista Párt is egyértelműen a szigorú semlegesség mellett foglalt állást. A párt vezére, Costantino Lazzari által inspirált jelszó, amely a „sem támogatni, sem szabotálni" megfogalmazásban ötvöződött, nem volt ugyan forradalmi megoldás, de a párt mégis megőrizte semlegességét, s nem követte más európai szocialista pártok példáját, amelyek felsorakoztak a háború támogatói mögé.

Egy napon azonban váratlan esemény történt. Angelica Balabanova, az Avanti! főszerkesztő-helyettese, véletlenül betoppanva a szerkesztői hivatalba, Mussolinit éppen bizalmas beszélgetésen érte Filippo Naldival, egy interventista (beavatkozáspárti) lap tulajdonosával, San Giuliano külügyminiszter bizalmasával. Egyes írásai már korábban is némi gyanút ébresztettek, hogy álláspontjában valami megváltozóban van. 1914. szeptember 10-én a következő sorokat írta az Avanti!-ba: „Csak a bolondok és a halottak nem változtatnak véleményt. Ha holnap új esemény történik, határozni fogunk."

A körülötte kibontakozó bizalmatlanság miatt titkos tanácskozásait áttette Svájcba, megváltozott véleményét azonban csakhamar felfedte. 1914. október 18-án a párt előzetes megkérdezése nélkül A teljes semlegességtől az aktív semlegességig címmel vezércikket tett közzé az Avanti!-ban, amelyben felvetette a háborúba lépés gondolatát. „Mi, mint férfiak és mint szocialisták

– írta –, vajon tehetetlen szemlélői akarunk-e maradni a hatalmas drámának? Vagy talán lehetnénk valamilyen módon és valamilyen értelemben főszereplői?" Majd október 20-án a vezetőség bolognai értekezletén indítványt terjesztett elő, amelyben javasolta, hogy a párt őrizze meg cselekvési szabadságát a háború kérdésében.

Indítványát a pártvezetőség visszautasította és egyúttal felszólította: mondjon le az Avanti! főszerkesztői posztjáról, mivel álláspontja ellenkezik a párt teljes semlegességet követő irányvonalával. Mussolini benyújtotta lemondását, de vagy sértődöttségből, vagy mert annyira biztos volt dolgában, visszautasította a pártvezetés által felajánlott 1000 lírás végkielégítést, s lemondott a milánói tanácsban viselt mandátumáról is. Bár a történtek után azt mondta feleségének, hogy „újra kezdődnek a Forliban átélt nyomorúság napjai", pár hét múlva, 1914. november 15-én nagy meglepetésre Il Popolo d'Italia címmel új lapot indított. A lap, amelynek címe mellett a szocialista napilap megjelölés volt olvasható, fejlécén e két jelszót hirdette: „Akinél a vas, annál a kenyér" (Blanqui mondása), „A forradalom eszme, amely szuronyt ragadott." (Napóleon)

November 24-én a milánói Teatro del Popolóban munkásgyűlést rendeztek a Mussolini-ügy megvitatására, s arra a fő érdekelt is meghívást kapott. Mussolini abban a reményben, hogy milánói híveire támaszkodva meg tudja változtatni a gyűlés várható hangulatát, elfogadta a meghívást, számításában azonban csalatkoznia kellett. A terembe lépő dezertőrt füttykoncert és a szidalmak özöne fogadta, ezek közt enyhének hangzott, ha csupán árulónak, brigantinak vagy gazembernek titulálták. Miközben fenyegető öklök emelkedtek a magasba, a hallgatóság előtt megpróbált mentséget találni tettére. Védekező szavai a csődjét előre látó ember szárnyaszegett próbálkozásaitól kezdve a meg nem értett és cserbenhagyott vezér dühkitöréséig minden variációt felsorakoztattak: „Azért gyűlöltök engem, mert még mindig szerettek... Nem űzhettek el, mert szocialista vagyok és az is maradok... a pártban eltöltött 12 évem garancia erre" – mondta. Hivatkozott Amilcare Ciprianira, Garibaldi egykori harcosára, aki egész életét a forradalmi harcnak szentelte, s most szintén csatlakozott a háború híveihez. „Talán Amilcare Cipria-

ni, ez a nagy szocialista, akinek megválasztásáért annyi harcot vívtatok, már nem szocialista többé a szemetekben? Többé már nem lehet a jelöltetek, mert szóban és írásban kijelentette, hogy ha nem 75 év terhe nehezedne vállaira, maga is fegyvert ragadna a militarista reakció ellen, amely végső pusztulással fenyegeti a forradalmat... Az idő fogja kimondani, kinek van igaza..." Hivatkozott a Napóleon uralmának éppen 100 éve véget vető Waterloora, kijelentve: „1914 végén talán néhány más korona is földre fog hullani és a szabadság fái fognak kisarjadni."

A viharos hangulat azonban nem hagyott alább, s a vádlott türelmét elvesztve kiáltotta: „Ettől a perctől kezdve nincs bocsánatom és irgalmam azok számára, akik ebben a tragikus órában a füttytől és a lehurrogástól való félelmükben nem merik kimondani az igazságot. ... Hiába ordítoztok, a háború mindnyájatokat el fog sodorni." A fenyegető hang végképp felbőszítette a hallgatóságot. A csaknem inzultusba torkolló incidenst követően Mussolini szidalmak közepette kényszerült távozni. A gyűlés kizárta a pártból.

Kizárása kapcsán később sajátos legendát igyekeztek elterjeszteni. Eszerint a háború után Moszkvában járt olasz szocialisták előtt Lenin úgy nyilatkozott volna, hogy annak idején helytelenítette Mussolini kizárását a pártból, mert ezzel az olasz szocialisták elszalasztották az egyetlen embert, aki képes lett volna végrehajtani a forradalmat Olaszországban. E közlés először 1924. április 24-én – tehát már a fasizmus győzelmének második esztendejében jelent meg a Corriere della Serában, majd 1926-ban Mussolini szerelmének, Margherita Sarfattinak Dux című könyvébe, az első Mussolini-biográfiába is bekerült. Erre és más kisebb forrásokra hivatkozva később több Mussolini-életrajz is megismételte e legendát, s a magyar olvasó már 1927-ben is találkozhatott vele egy magyar Mussolini-életrajzban.

Tett-e vagy tehetett-e Lenin ilyen kijelentést? A mértéktartóbb írások – bár megemlítik – tárgyilagosan kitérnek a kérdés boncolgatása elől, és – mint De Felice is – megjegyzik: Lenin kijelentésének nincs hiteles dokumentuma.

Az ultrabaloldali szocialista vezető hirtelen pálfordulása Mussolini pályafutásának egyik legvitatottabb kérdése. A fordulat – a korábbi gyanú ellenére is – annyira váratlanul történt és előző

álláspontjával annyira ellentétes volt, hogy mindenki kereste a magyarázatot e lépésének okaira. A legtermészetesebb és egyben a legegyszerűbb magyarázat, amely a fentebb leírt milánói gyűlés hangulatát is meghatározta, szinte magától értetődően kínálkozott: Mussolini áruló lett, mégpedig minden valószínűség szerint lefizetett áruló. Erre utalt az a puszta tény is, hogy – bár egy fillér sem volt zsebében – alig egy hónappal az Avanti!-tól való távozása után új, mégpedig saját lapot alapított. Ki adta a vállalkozáshoz az anyagi fedezetet? „Ki fizet?" – tette fel a kérdést már az események idején az Avanti! is.

A kérdés minden részletében még ma sem tisztázott, bizonyos támpontok és tények azonban teljes biztonsággal meghatározhatók. A pénz csakis olyan forrásokból származhatott, amelyeknek érdekük volt Olaszország hadba lépése, s ezzel egyidejűleg a semlegesség oszlopának, az Olasz Szocialista Pártnak a meggyengítése, megbontása. Ilyen érdekek pedig – kezdve az északolasz gép- és fegyvergyártó nagy monopóliumoktól a francia kormányig és a háborúhoz csatlakozó francia szocialistákig – mind bel- és külföldön széles körben léteztek. Ma már bizonyos, hogy Mussolini pálfordulása minden látszólagos hirtelensége ellenére hosszabb folyamat eredménye, amely még Filippo Naldival való kapcsolatainak idejére nyúlik vissza. A hadba lépés híveinek e fontos képviselője már hosszabb ideje ösztönözte Mussolinit a háború támogatására, s az sem kétséges, hogy rajta keresztül érkeztek az Il Popolo d'Italia megalapításához szükséges első pénzösszegek is. Közvetítésével létesült kapcsolat Mussolini és a bolognai megjelenésű Il Resto del Carlino című köztársasági, de élesen háborúpárti lap tulajdonosai között, akik jelentős anyagi és technikai segítséget nyújtottak számára. Ismert az a milánói nagytőkés is, Gian Riccardo Cella, aki a nyomdát és az épületet megvásárolta. Ugyancsak széles körű bizonyítást nyertek a francia kormányban részt vevő szocialistáktól érkezett szubvenciók, sőt újabban fény derült a cári orosz külügyminisztériumból eredő kezdeményezésekre is, amelyek azt a célt szolgálták, hogy Mussolini számára megteremtsék a szükséges financiális alapokat egy osztrák laktanya elleni rajtaütés megszervezésére a casus belli kiprovokálása érdekében.

Mégis, Mussolini ekkor nem személyes anyagi haszonszerzés-

ből lépett az interventizmus útjára, s ennél a pontnál az árulás politikai indítékai többet nyújtanak a kérdés megértéséhez az anyagi források boncolgatásánál. Dezertálása a szocialista mozgalomból természetesen árulásnak minősült, s rögtön hozzátehetjük, hogy életében nem ez volt az utolsó eset, amikor árulást követett el. Míg azonban a későbbiek során nagyon is tudatosan, sőt eltökélten szakított irányzatokkal és politikai személyekkel, jelen pillanatban szubjektíve még nem jutott el a legszélesebb értelemben vett munkásmozgalom tudatos cserbenhagyásáig. Bár tettében most is – és a későbbiekben is – nagymértékben befolyásolta valamilyen vezéri posztra való feltétlen törtetése, ilyen aspirációihoz (tekintettel 1912–1914 között viselt funkcióira és emelkedő karrierjére) a Szocialista Párton belül is utat törhetett volna. A pálfordulás igazi okát inkább Mussolini már említett helyzetfelismerő képessége, „forradalmiságának" és „szocializmusának" valószerű értelmezése, végül egy, egész Európában, de főként az olasz munkásmozgalomban elterjedt irányzat, az úgynevezett baloldali interventizmus kölcsönhatásának vizsgálata adja meg.

Mussolini elég hamar rájött, hogy a háború elkerülhetetlenül ki fog törni. Ő is, és a nyugati országok munkásmozgalmában még sokan mások úgy számítottak, hogy a központi hatalmak győzelme esetén megerősödő reakció a munkásmozgalom, a forradalom teljes szétzúzását hozhatja magával. Ugyanakkor megérezte azt is, hogy a háború az egész európai társadalom mély átalakulását fogja eredményezni, sőt egyike volt azon keveseknek az interventisták táborában, akik előre látták, hogy ez az átalakulás a hagyományos pártok összeomlását és új politikai erők felülkerekedését fogja eredményezni. A háború viszont általános zűrzavart eredményezhet, amelyben a régi rend lerombolása, a forradalom véghezvitele könnyebbé válhat. Innen adódott következtetése: szítani, támogatni kell a háborút, amelynek azután forradalmi tartalmat és forradalmi eredményt kell adni. S ő, a tettek embere nem akart háttérben maradni, nem akarta eltemetni energiáit egy olyan pártban, amely a teljes semlegességet, Mussolini szerint az abszolút passzivitást favorizálta. Ezért beállt a háborút követők táborába, noha látszólag úgy tűnt, hogy

az 1914-es olasz belpolitikai helyzet nem nyújt perspektívákat ennek az ultrabaloldali szemléletnek az érvényre jutásához.

Az olasz társadalom legszélesebb rétegei a háborúban semlegesek akartak maradni, és ez a hangulat a pártok állásfoglalásában is tükröződött. A nacionalistákat és a liberális párt jobbszárnyát kivéve az összes pártok a semlegesség mellett törtek lándzsát. Ebben a helyzetben a baloldali interventizmus, amely a háborút és a forradalmat, mint elválaszthatatlan szükségességet kapcsolta egybe, nemcsak az uralkodó körök semlegességet akaró pártjait kezdte támadni, mint a forradalom ellenségeit, hanem a Szocialista Pártot is, mivel úgy tartották, hogy a párt semlegességi vonala letérést jelent a forradalom útjáról. Az ultrabaloldali álláspont Giolittit, Francesco Nittit és a Szocialista Pártot egyaránt, mint a központi hatalmak ügynökségét és kiszolgálóját támadta. Kérdés azonban, hogy Mussolini – hasonlóan a munkásmozgalom anarchista, szindikalista irányzataihoz tartozó más baloldali interventistákhoz – milyen forradalmat várt, s egyáltalán mit tekintett forradalomnak. Sokan felteszik a kérdést: egyáltalán szocialista és marxista volt-e valaha is Mussolini?

Rendkívül széles és kiterjedt a válaszok köre, amelyben homlokegyenest ellenkező értékelések állnak szemben egymással. Egyes polgári történészek ironikusan azt mondják: sajátos módon Mussolini egykori szocialista és marxista mivoltát a két szélső politikai pólus, egyfelől a fasiszták, másfelől a szocialisták, és később a kommunisták tagadták és tagadják. A fasiszták azért, hogy mozgalmukat, amely éppen a szocialisták és kommunisták elleni kegyetlen harcban nyerte el igazi funkcióját, ne terhelje a vezér szocialista múltjának ódiuma. Utóbbiak pedig azért, hogy a mozgalmat ne diszkreditálja az a tény, hogy a szocialista és kommunista mozgalom legádázabb ellenfele soraikban kezdte politikai pályafutását. Akik tagadják Mussolini szocialista mivoltát, álláspontjukat azzal indokolják, hogy Mussolini ismerete a tudományos szocializmusról nagyon kezdetleges szinten mozgott, és érvként hozzák fel, hogy Marxtól és Engelstől csupán a Kommunista Kiáltványt olvasta. Mások viszont azt mondják: Mussolini műveltsége nem maradt el lényegesen a kor szocialista politikusainak műveltsége mögött, s marxista meggyőződése vitathatatlan. Akik ezen az állásponton vannak, mindehhez hoz-

záfűzik, hogy még a háborúhoz való csatlakozásának indokait is a marxizmusból vezette le, mi több: e gondolatfűzések nyomán sok mindent megérzett a háború utáni kommunizmusból és a leninizmusból is. Később maga Mussolini is büszkélkedett ezzel, amikor 1921-ben, a Kommunista Párt megalakulása után azt mondta, hogy ő vetette meg a kommunizmus alapjait Olaszországban, s az nem más, mint az ő eszméinek születése.

Tény, hogy az Olasz Kommunista Párt által kiadott legfrissebb életrajzi lexikon, amely az olasz munkásmozgalom szinte valamennyi szereplőjét felöleli, tartalmazza ugyan Benito Mussolini nevét, de életrajzát csak 1914-ig, a munkásmozgalomban való részvételéig közli. Több száz cikke, amelyet 1914-ig írt, bizonyítja, hogy a Kommunista Kiáltványnál lényegesen többet ismert a tudományos szocializmus irodalmából. De cikkeinek hatalmas mennyisége sem visz közelebb a feltett kérdés megválaszolásához. Sok történetíró helyesen mutat rá, hogy Mussolininek – sem szocialista, sem fasiszta korában – nem volt egyetlen eredeti filozófiai vagy politikai gondolata. De elég széles körű ismeretei voltak, s rendelkezett azzal a képességgel, hogy – gátlástalanul átvéve és sajátos hangvétellel színezve mások gondolatait – olyan határozott magabiztossággal interpretálja, mintha ő fogalmazta volna meg azokat először. Nyilvánvaló, hogy ez az eljárás csupán egy „eklektikus szocializmust" eredményezhetett, amelyben nem ismerhető fel semmilyen precíz „doktrinális törzs". Ennek megfogalmazására – minthogy „temperamentuma eleve arra késztette, hogy minden gondolati rendszert visszautasítson" – Mussolini képtelennek bizonyult. Mivel mindenhonnan és mindenkitől vett át eszméket, írásainak puszta áttekintésével egyaránt lehet bizonyítani hithű marxizmusát éppúgy, mint annak ellenkezőjét. A kérdés megnyugtató lezárását Mussolini nyilatkozatai sem könnyítik meg. Környezetében nagyon ritkán mondta magát szocialistának, s inkább anarchistának vagy blanquistának vallotta magát. Végül is: csak egy gondos szövegkritika, valamint konkrét tevékenységének, politikai szerepléseinek elemzése vezethet el reális konklúzióhoz.

Ezek alapján megállapítható, hogy Mussolini forradalmisága – anarchista értelemben – a fennálló rendszerrel szembeni, mindenáron való tettet, aktív cselekvést jelentette, s ez inkább volt

vehemens lelkiállapotának, mintsem igazi szocialista meggyőződésének terméke. Nézetei inkább eredeti környezetének és civakodó önzésének reflexiói, mintsem gondolkodásának és meggyőződésének gyümölcsei voltak. Gyűlölete az elnyomással szemben nem egy rendszerrel szembeni személyes gyűlölet volt – ami minden forradalmárnak sajátja –, hanem méltatlan helyzetéből fakadó személyes bosszúvágy megnyilvánulása.

A forradalom Mussolininél csupán lázadó és felforgató tevékenységben merült ki, amelyhez minden számbajövő eszközt – jelen esetben a háborút – megragadott. Forradalmisága a fennálló rendszer abszolút tagadása volt, anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben látta, vagy tisztázta volna a forradalom tartalmát, a szocialista mozgalom célját, a forradalom által felépítendő új társadalom perspektíváit. Később – már fasiszta vezér korában – ő maga emelte ki, hogy a politikai konfliktusokról alkotott felfogása blanquista meggyőződésből fakadt, de Gramsci még e blanquizmusát is csupán formális megnyilvánulásnak, egy Mussolini személyét övező mítosznak ítélte. „A blanquizmus – írta – nem más, mint a rajtaütésszerű támadás társadalmi teóriája. De ha jól meggondoljuk ... a blanquizmusból Mussolini csak a külsőséget tartotta meg, vagy inkább ő maga tette külsőséggé, amikor azt az uralkodó kisebbség ... szemléletévé redukálta, és átvette a fegyverek használatát az erőszak idején. A Mussolini-féle blanquizmusból teljesen kimaradt a kisebbség akciójának beillesztése a tömegmozgalomba, és kimaradt az a folyamat is, amely a forradalomból eszközt csinál a társadalmi viszonyok megváltoztatására."

Gyakorlati síkon – akár hitt még Mussolini a forradalomban, akár nem –, a háború támogatásával sajátos helyzetbe jutott: egy táborba került azokkal, akiket több mint egy évtizeden át hevesen támadott. S el kellett gondolkodnia: vajon lehetséges-e forradalmat végrehajtani azok segítségével, akiket a forradalommal akart megdönteni.

A háborús párt szolgálatában (1914–1918)

A Szocialista Párt elárulása után Mussolini magányos vezér maradt, akinek pillanatnyilag sem pártja, sem követői – kivéve néhány hívét, mint Margherita Sarfattit is, aki követte őt az Il Popolo d'Italiához – nem voltak. Tevékenységének azonban hamarosan irányt adott a hadba lépést sürgető interventista mozgalom egyre erőteljesebb fellépése. E front magvát a nacionalista irányzatok alkották, de valójában szélesebb volt, mint maga a nacionalista mozgalom. A legkülönbözőbb politikai áramlatokat egyesítette, mint például a jobboldali liberálisokat, demokratákat, monarchistákat, anarchoszindikalistákat, anarchistákat, köztársaságiakat, futuristákat és ex-szocialistákat, akiket csak a háború feltétlen akarása fűzött össze. De átfogta a társadalom valóban progresszív és hazafias csoportjainak képviselőit is, akik egy leendő háborúban a Risorgimento befejezését, a még idegen uralom alatt álló olasz nemzetiségű területek felszabadítását akarták elérni.

Az elszigetelt helyzetben lévő Mussolini a baloldali interventista elemek „fascio" néven működő szervezeteihez közeledett. Minthogy a „fascio" elnevezést Mussolini később kisajátította, s nemcsak az általa megalapított mozgalom, hanem a vele rokon külföldi mozgalmak nemzetközi elnevezésének forrása lett, meg kell állnunk egy pillanatra a szó értelmezése mellett. Az olasz „fascio", az antik latin „fasces" megfelelője. Jelentése: összekötött vesszőnyalábba helyezett csatabárd, amely az összefogásban rejlő erőt szimbolizálta. Egy vesszőt ugyanis – mondták az ősi rómaiak – el lehet törni, de az összefogott vesszőnyaláb ellenáll a legnagyobb erőnek is. A bárd pedig a harci erények jelvénye. E szimbolikus eszközt a római liktorok, a consulok testőrei viselték, amikor a római köztársaság „államfőit" hivatalos ceremóniákra kísérték. A későbbi korokban a szó átvitt értelemben szervezetet jelentett és számos – köztük progresszív – olasz szervezet is nevévé választotta, hogy általa a szervezkedésben, összefogásban, szövetkezésben megnyilvánuló erőt érzékeltesse. Fascio néven működtek az I. Internacionálé első olasz munkásszövetségei, és fasciókba tömörültek a XIX. század végén a földesúri elnyomás ellen felkelő szicíliai parasztszervezetek is.

A háborús párt most előszeretettel újította fel a harcot, az erőt és összefogást megtestesítő tradicionális kifejezést.

A forradalmi harcot anarchista módon a háborúval összekötő nacionalista-szindikalista szervezet már több is működött akkor Olaszországban. Mussolini először Filippo Corridoni interventista „forradalmi" akciószervezetéhez csatlakozott, majd maga is hozzáfogott új fasciók szervezéséhez, amelyek hamarosan egyesültek. 1915. január 24-én a már létrejött szervezetek Milánóban országos gyűlést tartottak. A gyűlésen „Forradalmi Cselekvés Fasciói" néven megalakult a baloldali interventisták országos szervezete, amelynek végrehajtó bizottságába Mussolini is bekerült. A gyűlés kiáltványt intézett az olasz dolgozókhoz, amely a forradalom ügyének érdekében a háborúba való belépés kiharcolására hívta fel a munkásosztályt: „...A háború ma tragikus valóság, amelynek nem lehetünk közönyös szemlélői anélkül, hogy el ne árulnánk a forradalom ügyét, hogy megtagadnánk szocialista elveinket... Ha nem segítjük elő a jobb győzelmét, ez annyit jelent, hogy segítséget nyújtunk a rosszabbnak. A forradalmároknak nem lehetnek kétségeik a választást illetően. A mi ügyünk ugyanaz, mint Amilcare Ciprianié, Kropotkiné, James Guillaume-é, Vaillant-é, az európai forradalom ügye a barbárság, az önkényeskedés, a militarizmus, a germán feudalizmus és Ausztria jezsuita álnoksága ellen. Mindenki minden eszközzel a végsőkig tegye kötelességét."

Mussolini hónapokon át mint az interventista fasciók háborús propagandájának egyik vezéralakja tevékenykedett. Szenvedélyesen támadta az esetleges megegyezést Ausztriával, ostorozta III. Viktor Emánuel gyávaságát, amiért halogatta a hadba lépést Ausztria ellen. Elítélte Giolittit, a neutralisták vezérét, akit árulónak és a németek bérencének nevezett. De bírálta a fasciókat is, mert nem ragadták meg a kezdeményezést, hogy Olaszországot besodorják a háborúba, s ingerült felhívásokat intézett a fasciók tagjaihoz: menjenek az utcára, követeljék a háborút, s hajtsák végre forradalmukat. Rombolják le az intézményeket, a királyságot, a szenátust, s mindent, ami a polgári rend megtestesítője. A jelszó: „Vagy háború, vagy forradalom!" „Éljen a háború, éljen a forradalom" – hirdette.

Végül is a háborús tömörülés győzött a neutralisták felett,

mert Olaszország legerősebb és legbefolyásosabb politikai tényezői: az észak-olaszországi nagytőke, a királyság és a reakciós tiszti kasztok is a háború mellett foglaltak állást. Azt, hogy Olaszország melyik fél mellett lép be a háborúba, több tényező döntötte el: Olaszország régi, hagyományos osztrákellenessége nem szűnt meg a Hármasszövetséghez való csatlakozással sem, sőt az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó olasz lakosságú Dél-Tirol kérdése, az osztrákgyűlöletet állandóan napirenden tartotta. Olaszország expanzív törekvései főleg a Balkán felé irányultak, s ez a törekvés is elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia érdekeivel ütközött össze. Már a háború első hónapjaiban kitűnt, hogy Németország villámháborús terve összeomlott, s az állóháború a nagyobb erővel rendelkező angol–francia–orosz koalíciónak kedvez. „Az első marne-i csata után (1914 szeptemberében) – írta Antonio Salandra miniszterelnök emlékirataiban – s azután, hogy az orosz inváziót Kelet-Poroszországban a Mazuri-tavaknál és Tannenbergnél megállították, mindkét háborús félnek fel kellett adnia a háború gyors befejezésére vonatkozó illúzióit. Az idő szükségképpen az antantnak kedvezett, mivel az, jóllehet sokkal kevésbé készült fel a háborúra, sokkal gazdagabb volt emberben és anyagban; ám ezt fel kellett készíteni és be kellett vetni. Eközben még a legelszántabb neutralista sem merte azt hinni, hogy nyugodtan maradhatunk és érdektelenül figyelhetjük a világkonfliktus kimenetelét, amikor a hurrikán Itália határaitól nem messze dühöng, és az országot övező tengereket korbácsolja. Mindenki megértette, hogy a háború a nemzetközi viszonyok mélyreható változásához vezet majd, amelyből nem maradhatunk ki... Úgy véltük, úgy éreztük, hogy talán nemzedékeken, századokon keresztül nem tér vissza az alkalom arra, hogy a Risorgimento nagy művét befejezzük azáltal, hogy meghódítjuk azokat a határokat, amiket a természet adott Olaszországnak, s azáltal, hogy megvalósítjuk fennhatóságunkat a tengereken. Ennek megfelelően veszélyes útra léptünk és készültünk arra, hogy ezt kövessük."

A végső döntésben közrejátszott, hogy az angol–francia koalíció kötelezettséget vállalt az olasz követelések háború utáni teljesítésére. 1915. április 25-én Londonban titkos olasz–angol–francia–orosz egyezményt kötöttek, amelyben Olaszország kötelezte

magát, hogy a rendelkezésére álló valamennyi eszköz felhasználásával háborúba lép Anglia, Franciaország és Oroszország oldalán. Ennek fejében Olaszország meg fogja kapni Dél-Tirolt a Brenner-hágóig, Triesztet, az egész Isztriai-félszigetet és az isztriai szigeteket, Dalmáciát és a dalmát szigeteket, megkapja Valonát, Albánia középső részét pedig önálló államként megtartják. Ebben az esetben Olaszország nem ellenzi Albánia északi és déli részének felosztását Montenegro, Szerbia és Görögország között, ha az antanthatalmak ezt akarják. Az albán állam külképviseletét Olaszország fogja ellátni. Olaszország beleegyezik, hogy Szerbia és Görögország egy keskeny sávval közös határt kapjon; Olaszország megkapja a Dodekanészosz-szigeteket; Törökország felosztása esetén Olaszország területeket kap ott, ahol már úgyis érdekeltségei vannak; Anglia pedig 50 millió font kölcsönt nyújt Olaszországnak. Az egyezmény utolsó pontja szerint a hadba lépésnek 1915. május 26-a előtt be kellett következnie.

1915 májusában egész Olaszországot elborította a reakciós körök háborús propagandája. Az utcákat és tereket elárasztották az interventisták tömegei és nem utolsósorban a nacionalisták különböző rendű-rangú osztagai, amelyek a politikai harcnak akkor még kevéssé alkalmazott módszereit: a nyilvános megszégyenítést, az elhurcolást, a fizikai erőszakot és alkalmasint a gyilkosságot kezdték meghonosítani azokkal szemben, akik nem tartottak együtt a háborús hisztériával. Egészében úgy tűnt, hogy végül is az interventizmus fanatikus és vehemens májusi fellépése, amelyet később „a fasizmus első forradalmának" neveztek el, a legdöntőbb tényező volt abban a folyamatban, amelynek eredménye Olaszország hadba lépése lett. Valójában az interventizmusnak ez a győzelme az uralkodó körök előzetes döntésében érlelődött meg, s konkrétan egy parlamenten kívüli államcsínyben realizálódott.

A helyzet kulcsa a király kezében volt, mivel az olasz alkotmány a minisztertanács előzetes határozata alapján a király számára tartotta fenn a hadüzenet jogát, de a pénzügyi keretek megszavazásával a parlamentnek kellett azt szentesítenie. A kormány még május elején titkos határozatot hozott, hogy megüzeni a háborút az Osztrák–Magyar Monarchiának, s döntését – a

parlamentet figyelmen kívül hagyva – a király elé terjesztette. A kormány kezére játszott, hogy a képviselőház éppen nem tartott ülésszakot, de május 20-án esedékes ülése viharosnak ígérkezett. Híre járt: parlamenti lázadás van kibontakozóban, s a képviselők Giolitti körül tömörülve ellene szegülnek a kormány döntésének. Erre minden lehetőségük megvolt, mivel 283 képviselőjük mellé a szocialisták félszáz képviselőjének szavazatára is számíthattak. A háború mellett csupán 70 képviselő állásfoglalása látszott biztosítottnak, optimista vélemények szerint is ez a szám legfeljebb 150-re emelkedhetett. Azonban „számomra fel sem merült az a gondolat – írta később Salandra –, hogy miként egyesek tanácsolták, döntésünket jóváhagyás végett terjesszük a parlament elé... Nyolc napon át bizonyára viharos és veszélyes vitába merültünk volna, s függetlenül attól, hogy az miként végződik, eredménye az lett volna, hogy tovább izgatja és gyengíti az országot, és növeli az elégedetlenséget egy olyan időszakban, amikor a nemzeti harmónia mindenek felett állt... Nem volt értelme, hogy konzultációkba és vitákba bocsátkozzunk. Néhány álmatlan éjszakát különböző eshetőségek és megoldások számbavételével töltöttem, s végül olyan megoldásra jutottam, amit nem közöltem előre sem a királlyal, sem kormánybeli kollégáimmal." Május 13-án javaslatára a kormány benyújtotta lemondását, arra hivatkozva, hogy nem rendelkezik a parlament többségének támogatásával, egyidejűleg javasolta a királynak: bízza a kormány vezetését Giolittira. A megbízást Giolitti – semleges álláspontjára való hivatkozással – elhárította.

Olaszország látszólag kormány nélkül maradt, s a „légüres térben" fellángoltak a semlegességpártiak és a hadba lépés mellett állók összecsapásai. Torinóban és Nápolyban megtámadták és feldúlták a semleges újságok szerkesztőségeit. Milánóban Mussolini és Corradini a Dóm téren szónokoltak. Mussolini a királyhoz intézve szavait, megfenyegette az uralkodót:
„... a háborút követeljük, és ha Ön Felség, aki az Alkotmány 5. paragrafusa alapján a hadsereget a frontra küldheti, visszautasítja ezt, elveszíti a koronát." A gyűlést a semlegesek kövekkel dobálták meg. A rendőrség tüzet nyitott, egy halott és 18 sebesült maradt a téren. Rómában az interventisták barikádokat emeltek a Montecitorio (parlament) előtt és bántalmazták a

semlegespárti képviselőket. Giolittit, aki utolsó erőfeszítéssel megkísérelte, hogy a parlamentre támaszkodva kikényszerítse a semlegességet, „német bérenc" kiáltásokkal kísérve fenyegető ezrek vették körül és alig kerülte el az inzultust. Miután az összes számbajöhető jelölt visszaadta a megbízást a kormányalakításra, a király május 16-án visszautasította Salandra lemondását. Döntése a fellángoló nacionalista tüntetések üdvrivalgásával találkozott, s ha néhány nappal előbb még ő is a fenyegetések tüzében állott, most elégtétellel nyugtázhatta a több százezres nacionalista tüntetés visszhangzó mottóját: „A király megmentette Itáliát."

Május 20-án összeült a parlament, s a kormány teljhatalmat kért háborús politikája számára. Csupán Filippo Turati – a Szocialista Párt nevében – szólalt fel ellene. Giolitti lemondott a hozzászólás jogáról, s a megzavart 300 giolittiánus képviselő – miután nyilvánvalóvá vált, hogy vezérük nem akar szakítani a kormánnyal – ösztönösen követte őt. Salandra 407 szavazattal a 74 ellenszavazattal és egy tartózkodással szemben teljhatalmat kapott. Ellene csupán az 51 szocialista képviselő és a katolikusok kicsiny csoportja szavazott. „A nép győzött" – kiáltották az utcákon –, de nem volt nehéz felismerni, hogy Giolitti passzív magatartásában az észak-olasz monopoltőke állásfoglalása tükröződött. Azé a csoporté, amely Giolitti liberális rendszerében izmosodott meg, s amely a háborús politikában új dimenziókat keresve, félreállította őt.

1915. május 22-én az olasz kormány elrendelte az általános mozgósítást, a következő napon pedig ultimátumot intézett az Osztrák–Magyar Monarchiához és felmondta a hármasszövetségi szerződést. 1915. május 24-én III. Viktor Emánuel hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának.

A dolgok logikája szerint – úgy is mint katonaköteles, úgy is mint a háborús párt egyik vezéralakja – Mussolini is megkapta a behívóját. Szeptember elején bevonult a 2. bersaglieri ezredhez, amelyet az Isonzóhoz irányítottak. Másfél éven át alig hallatott magáról, s a hosszú hónapokon át tartó állásháború minden különösebb esemény nélkül telt el. Nincs nyoma, hogy a hadseregben igyekezett volna érvényre juttatni előzetes koncepcióját, miszerint a háború a forradalom talaja, sőt az maga a

Bersaglieri tizedes (1915)

forradalom, de annál nagyobb dühvel fogadta a hírt az 1915. szeptember 5–8-án Zimmerwaldban megtartott szocialista konferenciáról, amelyet az olasz szocialisták kezdeményeztek, és a tanácskozáson részt vett Lenin is. Lapja az Il Popolo d'Itália – valószínűleg az ő intenciójára így írt: „Nincs szükségünk energiáink szabotőrjeire... ha mégis vannak, meg kell őket ölni..."

Miközben szorgalmasan vezette naplóját, a hadseregben különféle hatások érték. Sok tiszt meg akart ismerkedni vele, meghívták a tiszti étkezdébe, hogy lássák a háborús párt egyik vezérét, aki jelenleg nem volt más, mint egyszerű közkatona. Egyébként Mussolini ismét jó katona igyekezett lenni. Visszaemlékezésében azt írta: a katonák rajongtak érte, ha ő vezette őket akcióra. Bátorságáért hamarosan tizedessé léptették elő. 1915. december elején azonban magas láza lett, és tífuszgyanúval kórházba vitték. Felépülése után szabadságot kapott, s ezt családi ügyei rendezésére fordította. Volt mit elrendeznie...

1915. december 16-án hivatalosan is feleségül vette Rachelét, vagyis megkötötte vele a polgári házasságot. Az immár törvényesen is feleséggé nyilvánított asszonynak azonban sejtelme sem volt, hogy néhány héttel később egy másik hivatalos procedúrára is sor kerül, amelyről a híres Gasti-jelentés tudósít. Amikor Mussolini 1919-ben megalakította a fasiszta mozgalmat, Milánó rendőrparancsnoka, Giovanni Gasti részletes jelentést küldött a miniszterelnökségnek, a belügyminisztériumnak és az országos rendőr-főparancsnokságnak az alapító személyéről. E jelentés szerint Mussolininak egy Ida Dalser nevű harminc-éves asszonnyal, az Il Popolo d'Italia egyik munkatársával létesített viszonyából 1915 novemberében fia született, akit 1916. január 11-én a hatóságok előtt is elismert. A fiú neve Benito Albino Dalser lett, az egyetlen, aki a Benito nevet tovább viselte.

Ha a fiúról nem is, Ida Dalser létezéséről Rachelének tudnia kellett. Már csak azért is, mert a trentói asszony előzőleg nemcsak nem csinált titkot Mussolinival kialakított kapcsolatából, de egyenesen úgy viselkedett, mintha az igazi feleség jogai valójában őt illetnék. Előfordult, hogy betoppant Mussolini házába, ahol különféle dolgokról érdeklődött, sőt rendelkezett, más alkalommal a rendőrség – minthogy számára mind Rachele, mind Ida Dalser addig úgy szerepelt, mint Mussolini élettársa, nem tudván eligazodni a dolgokban – Rachelét állította elő, hogy kérdőre vonja olyan dolgokról, amelyekről valójában Dalsert akarta kihallgatni. A Rachelével kötött polgári esküvő nyilván e tényekkel is összefüggött, s Mussolini Rachele mellett döntött.*

1915-öt követően megszülettek az immár törvényesített házasságból származó Mussolini fiúk is: 1916 szeptemberében Vittorio, 1918 októberében pedig Bruno.

* A súlyos idegbajjal küszködő Ida Dalser azonban nem könnyen adta meg magát: amikor Mussolini éppen úton volt, hogy végrehajtsa élete „nagy tettét", a fasizmus megalapítását, Ida Dalser részben igaz, részben megalapozatlan adatokat hozott nyilvánosságra a Mussolini rendelkezésére álló pénzforrások eredetéről. Sorsa ezzel meg is pecsételődött: Mussolini mind munkatársai, mind szeretői közül végképp menesztette. Élete végéig havi 200 lírát utaltak ki számára. 1937-ben egy idegklinikán fejezte be életét. Benito Albino Dalser, akit Mussolini sohasem látott, 1942-ben szintén az „őrültek házában" halt meg 26 éves korában.

Míg az 1916-os év sem Mussolini, sem a front számára nem tartogatott lényeges változást, az 1917-es esztendő mindkét esetben komorabbra fordult. 1917. február 23-án egy gyakorlatozás közben véletlenül felrobbant aknavető súlyosan megsebesítette. Öt bajtársa meghalt, Mussolini testéből 40 szilánkot szedtek ki. Sebesülésének híre gyorsan elterjedt az interventizmus táborában: táviratok özöne érkezett hozzá, köztük a hadügyminisztertől. Mussolini megköszönve a jókívánságokat, így válaszolt: „Büszke vagyok, hogy legveszélyesebb kötelességem teljesítése közben véremmel festettem meg a trieszti utat." A kórházat meglátogatta a király is. Mussolini ágyánál megállva megkérdezte a sebesültet: – Hogy van Mussolini? – Nem túl jól Felség. – Nagyon derék, törekedjék béketűrően elviselni a fájdalmat és a mozdulatlanságot. Lábadozása csaknem fél évet vett igénybe. Felépülése után leszerelték, s újra visszatért lapjához, az Il Popolo d'Italiához. Cikkeiben igyekezett a közhangulatot harcias, háborús szellemben befolyásolni, amire soha égetőbb szüksége nem volt a háborús pártnak, mint azokban a napokban.

Két és fél éven át az olasz–osztrák–magyar front – kölcsönösen indított és visszavert támadások után – alig mozdult el az Isonzo–Trento vonalról. 1917 októberében azonban az osztrák–magyar hadsereg német segélycsapatokkal nagy offenzívát indított. A támadás teljesen váratlan és gyors sikert hozott. 1917. október 24-én Caporettónál áttörték az olasz frontot, amely valósággal összeomlott. A Monarchia csapatai mélyen benyomultak Olaszországba, s pár nap múlva, csaknem 100 kilométert haladva elfoglalták Udinét, november 9-re pedig egészen a Piave folyó vidékéig, Velence előteréig nyomultak előre.

Háborús propagandája ellenére Mussolini továbbra is egyedül volt. Elszigetelt helyzetét a caporettói katasztrófa után kialakult fascio-mozgalom révén sikerült részben feloldania. A súlyos harctéri kudarc után az olasz parlamentben megalakult a Nemzeti Védelem Parlamenti Fasciója, amely összefogta az olasz képviselőház szélsőjobboldali, háborúspárti elemeit, és igyekezett megteremteni az előfeltételeket egy Ausztriára mért ellencsapás számára.

E fascio mellett Caporetto után az interventisták különböző irányzatai, nacionalisták, futuristák stb. is különböző fasciókat

Sebesülten a veronai kórházban (1917)

alakítottak, amelyek szintén az Ausztriával való leszámolást hirdették, nacionalista-soviniszta propagandájuk azonban egyfajta forradalmi frazeológiával keveredett.

Az 1917–18-ban létrejött fasciók megalakulása nyomán Olaszországban általánossá kezdett válni a fasiszta kifejezés, amellyel azokat illették, akik jóllehet különböző nacionalista-soviniszta áramlatokhoz tartoztak, valamely harci fascio tagjaiként a totális háború élharcosai voltak. Mussolini elszigetelt helyzetének feloldására nemcsak csatlakozott a fascio-mozgalomhoz, hanem sikeresen igyekezett vezetésüket is megragadni. Ismét bemutatta, hogy szervező ereje, dinamikus fellépése, a különböző áramlatok összeegyeztetésére irányuló képessége, és nem utolsósorban gátlástalan szócséplése révén, hangadójává és eszmei irányítójává tudott válni egy tőle függetlenül keletkezett önálló mozgalomnak.

A fasciókhoz csatlakozásával egyidejűleg elvágta a legutolsó szálakat is, amelyek még – legalábbis formailag – a szocialista mozgalomhoz fűzték. Míg lapja a háború évei alatt is úgy jelent meg, mint „szocialista napilap", a fejlécre 1918. augusztus 1-jétől „A harcosok és a termelők napilapja" megjelölést illesztette. Az 1914-es dezertáláshoz mérten csekélynek tűnő változtatás mögött igen fontos indokok húzódtak meg, s ezzel lényegében már a háború utáni politikai helyzetét igyekezett előkészíteni.

„Az alcím megváltoztatásával – írta Salvatorelli – három legyet akart ütni egycsapásra. A szocialista napilap megjelölés elvetésével megszabadította magát minden morális kötelektől, amely a szocializmushoz fűzte... azzal, hogy a »harcosok« orgánumaként mutatkozott be, mintegy vállalta a kialakulóban levő combattentista mozgalmak szócsövének szerepét... A »termelők« kifejezés kényelmes volt, mert kétféleképpen lehetett értelmezni: munkásoknak, dolgozóknak (végtére is ők azok, akik »termelők«), ugyanakkor azonban a kapitalista vállalkozók felé is kacsintott."

A háború végül is Olaszország számára kedvező módon fejeződött be. Caporetto után az osztrák–magyar támadás a Piavénál megakadt, s bár az olaszok egyévi erőfeszítését az elvesztett térség visszaszerzésére nem koronázta siker, 1918. október 24-én 51 olasz, 3 brit és 2 francia hadosztály az egész Piave hosszá-

ban támadást indított. A háborúban kifáradt monarchia hadserege végképp összeomlott, Vittorio Venetóben harcoló csapatai 1918. október 31-én mindenütt kiürítették állásaikat, és menekülésszerűen visszavonultak. A politikailag is felbomlott Osztrák–Magyar Monarchia fegyverszünetet kért, amelyet 1918. november 3-án írtak alá Padovában. Olaszország a győztesek között foglalhatott helyet.

A fasiszta mozgalom megalapítója (1919)

A háború befejezését követő 1919-es év a háború terhei alatt megrendült olasz gazdaság miatt tartós gazdasági, politikai válság kezdete lett. Az államháztartás pénzügyi egyenlegét felborították a magasra szökő háborús kiadások, növekedett a deficit és magasra hágott a külföldi adósságok összege. Mindezek nyomában megjelent az infláció. A dolgozó tömegek – miközben a haditermelésben érdekelt monopóliumok és az őket finanszírozó bankok hatalmas profitra tettek szert – súlyos árat fizettek a háborúért. De a béke sem hozott megoldást. A haditermelést visszaszorították, s megkísérelték visszaállítani a békeidők követelményeihez. Az átállítás azonban nem ment könnyen: sok gyárat bezártak, vagy termelésüket csökkentették. A hazatérő frontkatonák, akiknek a háborús párt reményteli jövőt ígért, nem találtak munkaalkalmat. Munkások, parasztok, kispolgárok, értelmiségiek egyaránt kilátástalan helyzetbe jutottak.

Az ellenhatás nem maradt el. A frontról visszatérő parasztok, akiknek a háborús párt földet ígért, nem várták be az ígéret teljesítését, hanem önként fogtak hozzá a földek felosztásához. Szicília, Puglia és a termékeny Pó-síkság földjén egymást érték a parasztok megmozdulásai. A munkások sorozatos sztrájkokkal tiltakoztak a lehetetlen helyzet ellen. Gaetano Salvemini szavaival élve, valóságos „scioperomania" (sztrájkmánia) fogta át Olaszország ipari vidékeit, mindenekelőtt a híres „triangolo", Milánó, Genova, Torino háromszögének vidékét.

A gazdasági indítékú sztrájkok gyakran politikai jelszavakkal párosultak. Az oroszországi október híre és hatása gyorsan terjedt. Lenin, akinek nevét az olasz munkások addig hírből sem

ismerték, hamarosan nemcsak népszerű, de egy követendő program megtestesítője lett. Számos gyűlésen hangzott el a jelszó: „Éljen Lenin! Tegyünk úgy mint Oroszországban!"

A Szocialista Párt a háború idején jelentős lépést tett balra, vagyis a szocialista forradalom irányába. Bár általánosságban a háború egész ideje alatt hű maradt a „sem támogatni, sem szabotálni" jelszóhoz, soraiban – főként Giacinto Menotti Serratival, Mussolini egykori patrónusával az élen – kezdett kikristályosodni egy baloldali mag, amely egyre inkább hangadóvá és irányítóvá vált a pártvezetésben.

A párt balra fordulását az Olaszország-szerte létrejött számos forradalmi csoport is jelezte. 1918 végén Amadeo Bordiga nápolyi mérnök megalapította az Il Soviet című lapot, amelynek hasábjain a párt teljes újjászervezése, reformistáktól való megtisztítása és az orosz példa nyomán a munkáshatalom, a proletárdiktatúra kivívása mellett szállt síkra. A baloldali erjedés hatására olyan döntés született, amely példa nélkül áll az európai szocialista pártok történetében. 1918. december 12-én a pártvezetőség új programot bocsátott ki, amelyben kinyilvánította: a párt eltökéli magát a szocialista köztársaság és a proletárdiktatúra megteremtésére. Végrehajtja a termelőeszközök, a kereskedelem, a földek, gyárak, bányák, vasutak, a tengerhajózás szocializálását, megoldja a termékek igazságos szétosztását, a hadkötelezettség eltörlését, az általános leszerelést, beleértve az olasz hadsereg azonnali demobilizálását is, az intervenciós csapatok visszarendelését Oroszországból, az alkotmányos szabadság visszaállítását és a politikai elítéltek számára a teljes amnesztiát. A párt 1919 februárjában már nem küldte el képviselőit a II. Internacionálé újjáalakítását célzó berni értekezletre sem. Miután Moszkvában 1919. március elején megalakult a Kommunista Internacionálé, a vezetőség március 19-én – 10 szavazattal 3 ellenében – úgy határozott, hogy csatlakozik hozzá.

A fennálló rendszer megváltoztatására aktivizálódott dolgozók tömegesen léptek be a munkás- és parasztszervezetekbe. A Szocialista Párt taglétszáma 1918–19-ben 19 748-ról 70 299-re növekedett, míg az Általános Munkaszövetség tagjainak száma 249 139-ről 1 159 062 főre, 1920 szeptemberére pedig 1 930 000 főre szökött fel. A párt azonban nem volt egységes.

Hiába lépett a pártvezetőség forradalmi útra, a parlamenti csoport, a szakszervezetek, a gazdasági szövetkezetek, amelyek a „nagy öregek" befolyása alatt álltak, változatlanul kitartottak a kitaposott ösvényen, és követeléseiket csupán a polgári állam keretei között kivívandó reformokra korlátozták.

Reformista politikájuk hamarosan kiváltotta a párt fiataljainak reakcióját. 1919. május 1-jén Torinóban Antonio Gramsci, Palmiro Togliatti, Umberto Terracini és Angelo Tasca vezetésével a fiatal szocialisták megindították a L'Ordine Nuovo (Az új rend) című lapot, amely a szocialista párt megújhodásáért küzdött. Bordiga kivételével azonban egyik baloldali irányzat sem jutott el annak felismeréséig, hogy a párt megújulása csakis a reformisták kizárása, egy új forradalmi párt megteremtése révén lehetséges, amit a Kommunista Internacionálé minden hozzá csatlakozó párttól megkövetelt.

A háború végén – a katolikus politikai mozgalom párttá szerveződésének eredményeképpen – új, nagy tömegpárt jött létre, amely a Szentszék gyökeres politikai fordulatával állt kapcsolatban. A vatikáni politika irányítói már a háború idején felismerték, hogy nagy társadalmi összecsapás van érlelődőben, s nem volt nehéz felismerniük azt sem, hogy ebben az összeütközésben a radikális áramlatok megerősödésével kell számolni.

A háború befejeztével az egyház elérkezettnek látta az időt, hogy hozzájáruljon egy olyan politikai párt létrehozásához, amelynek programja eltér mind a szocializmustól, mind a hagyományos liberalizmustól, ugyanakkor katolikus elvek alapján hozzájárulhat az állam demokratikus szellemben való átalakításához, s így riválisa lehet a szocialista pártnak. Ezért XV. Benedek pápa végérvényesen felfüggesztette az elzárkózás elvét, és hozzájárult a katolikus tömegpárt megteremtéséhez, amelyet egyébként katolikus politikusok – mindenekelőtt Luigi Sturzo szicíliai pap – már a háború idején szorgalmaztak. A pápai hozzájárulás nyomán 1918 végén először az országos katolikus szakszervezet alakult meg, majd 1919. január 18-án létrejött az Olasz Néppárt (Partito Popolare Italiano – PPI).

Mind a katolikus szakszervezet, mind a Néppárt mérsékelt reformokat hirdetett a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet valamennyi területén, az adózás átalakításától kezdve

az iskolarendszer megjavításán keresztül a választójog reformjáig. Síkraszállt a társadalmi szervezetek szabadságának biztosításáért, a dolgozók szövetkezeteinek segítéséért, a munkaidő szabályozásáért, a szociális gondoskodás javításáért. Követelte a munkához való jog elismerését, a munkabérek méltányos megállapítását, a dolgozók számára a vállalatok nyereségéből való részesedést, s így a tulajdonban való részvételét. Egyik legfontosabb programpontjában földreformot hirdetett, s követelte a megműveletlen vagy külterjesen művelt nagybirtokok fokozatos felosztását a parasztcsaládok és az emigrált földművesek között, előnyben részesítve a frontról hazatérő harcosokat és családjaikat. Végül szolidaritását fejezte ki a Népszövetség iránt, és hitet tett a titkos diplomáciai szerződések nyilvánosságra hozatala, a kötelező katonai szolgálat eltörlése, valamint az általános leszerelés mellett.

Az új párt rövidesen sikereket ért el, s csaknem az összes addigi katolikus szervezet csatlakozott hozzá. Tagjainak létszáma gyorsan szaporodott: 1919 júniusában tartott első kongresszusáig az országban mintegy 850 szekciója alakult meg, s ezek hozzávetőlegesen 56 ezer tagot tömörítettek, jórészt városi kispolgárokat, kis- és középparasztokat, így a párt tagjainak száma alig maradt el a Szocialista Párt létszámától. A Katolikus Szakszervezet tagsága 1918 végétől 1919 márciusáig 162 ezerről 200 ezerre nőtt, majd 1920-ra csaknem elérte a 2 milliót. Hamarosan megalakult a párt parlamenti frakciója is. A 18 képviselő közül kettő tagja volt a kormánynak is.

A párt gyors növekedésének kettős oka volt. Egyrészt a kidolgozott reformkövetelések a széles népi tömegek, főleg a városi és falusi középrétegek rokonszenvével találkoztak, és erősen hatottak a vidéki kisparasztság körében. Másrészt a Néppárt tevékenységének első szakaszában konzekvensen törekedett arra, hogy programját valóra is váltsa. A régebbi kommunista politológia – bár bírálta a Néppárt szerepét és funkcióját, amelyet elsősorban a Szocialista Párt további növekedésének megakadályozásában és a szocialista forradalom elhárításában jelölt meg – rámutatott a Néppárt alapvetően progresszív vonásaira.

A Néppárt a „közvetítő" szerepét töltötte be a társadalom szembenálló erőinek két szélső pólusa között. Tevékenysége

nem nélkülözte a fejlődés széles körű lehetőségeit. A párt nagy tömegekre tudta kiterjeszteni befolyását, s – Gramsci szerint – a szocialista mozgalom fejlődésére is pozitív befolyást gyakorolt, azáltal, hogy a dolgozó tömegek legelmaradottabb rétegeit „a kollektivizmus és a szolidaritás szellemére" nevelte. Jellemző mozzanat volt, hogy a katolikus munkásszervezetek a szocialistáktól kölcsönözték mozgalmi dalaikat és jelvényeiket, s mindez a dolgozók „baráti és testvéri egységére irányuló tradíciók" hatását tükrözte. Ugyancsak Gramsci szerint a Néppárt – amelyet több helyen az olasz parasztok „nagy pártjaként" aposztrofált – nem valamiféle klerikális taktika egyszerű elhatározása nyomán, hanem az olasz katolikus tömegek reformtörekvéseinek elemi kitöréseként keletkezett. A Néppárt kezdeti pozitív tevékenységét az első pártkongresszus tetőzte be (1919. június 14–16.), amely magáévá tette a pártvezetőség egy korábbi döntését, miszerint „a földet azoknak kell odaadni, akik azt közvetlenül megművelik".

Az események gyors sodrásán kívül rekedt Mussolini ezúttal is a helyét kereste. Mozgástere azonban szűknek bizonyult, ezért nem tett mást, mint alkalmazkodott az összes politikai irányzathoz, amely a háború végén fellelhető volt Olaszországban, sajátos szóáradat leple alatt mesterien összeolvasztva azok legjellegzetesebb politikai jelszavait. Gyakorlatilag azonban a háborúból kisarjadt úgynevezett combattimento, vagyis frontharcos szervezetek felé orientálódott.

Még a háború folyamán megalakult a Hadirokkantak és Sebesültek Nemzeti Szövetsége nevű szervezet, amely az ország népéhez intézett kiáltványában kifejtette a háború utáni időszakra elképzelt programját, ami teljes szociális, politikai és morális újjáépítést követelt. 1918. november 12-én a szövetség felhívta a hazatérő frontkatonákat, hogy ápolva a harctéren létrejött katonai szolidaritást, egyesüljenek egy nagy nemzeti szövetségben, amely segíti majd a polgári életben való elhelyezkedésüket és kiharcolja a meghirdetett politikai és szociális átalakulást.

A szervezet ideológiája a nacionalizmus ismert elvein nyugodott. Alapvető célkitűzését abban foglalta össze, hogy minden olaszt, akár harcolt a fronton, akár nem – rá akar ébreszteni Olaszország nemzeti küldetésének és saját nemzeti feladatának

tudatára, a haza iránti kötelességére, hogy kivívják a szabadságot, a jogot, a békét és a haladást. Ennek érdekében meg kell őrizni a szolidaritást és az együttműködést, amely a közkatonaként szolgáló népi rétegek és a tiszti beosztásban lévő burzsoá és értelmiségi rétegek között a fronton létrejött. A szervezet támogatta a parlamentarizmus intézményét, de egypárti kormányzatot követelt. Szociális téren a combattentista mozgalom más politikai mozgalmakhoz hasonlóan szintén kiadta a „földet a parasztoknak" jelszót, a hazatérő katonák többségének fő követelését. Politikai téren sürgették, hogy hívjanak össze alkotmányozó gyűlést Olaszország új politikai rendszerének megteremtésére.

1919 elején a combattentista szervezetek egész Olaszországban megalakultak. Soraikat elsősorban azok az egyszerű volt frontkatonák töltötték fel, akik a lövészárkokban átélték a többéves háború kegyetlen szenvedéseit, s eközben szüntelenül hallgatták, hogy a haza kárpótolni fogja őket önfeláldozásukért. A frontról visszatérve azonban azzal az általános gyűlölettel találták szembe magukat, amely a háborút és a háborús pártokat övezte, és az eluralkodó antimilitarista közhangulatban úgy érezték: becsapták őket. Áldozatvállalásuknak, amelyről annyiszor elmondták, hogy mennyire magasztos, valójában nem volt értelme.

A mozgalmon belül több, egymástól eltérő irányzat létezett. Legszélsőségesebb szárnyát az úgynevezett „arditizmus" vagyis az élharcosok mozgalma alkotta. 1919. január 7-én Mario Carli vezetésével Rómában, majd január 19-én Ferruccio Vecchi irányításával Milánóban megalakult az „Olaszország Élharcosainak Szövetsége", amely azokat a hazatért katonákat tömörítette, akik a háborúban különleges alakulatokban, a különféle rohamosztagokban szolgáltak. A mozgalom politikai vezérkarát a szélsőséges nacionalista-futuristák alkották, akik a háború kitörése előtt a legdühödtebb interventizmust testesítették meg, a caporettói katasztrófa után pedig az „ellencsapás" szószólói lettek. S hogy ennek erőteljesebb kifejezést adjanak, kevéssel a Vittorio Venető-i győzelem előtt futurista fascióknak nevezett addigi szervezeteiket Futurista Politikai Párttá alakították. Vezetőik a futurizmus ismert művészei, írói voltak, tömegeik pedig azokból a

gyökértelen, deklasszált elemekből kerültek ki, akiknek nem volt vesztenivalójuk, s az egész világot szabad vadászterületnek tekintették. Általános programjukat a haza nagyságának és dicsőségének absztrakt célkitűzésében foglalták össze, konkrét programjukat azonban kevéssé tisztázták. Harci módszerük, politikai gyakorlatuk kezdettől fogva az erőszak volt, s ezt elsősorban a haladó mozgalmak ellen alkalmazták.

Mussolinit – miközben felkarolta és helyeselte a demokratikus és szocialista erők által is hangoztatott követelést, amely alkotmányozó gyűlés összehívását sürgette Olaszország új, demokratikus átalakítása érdekében – az arditista mozgalom soraiban találjuk. 1918. november 10-én Milánóban velük együtt vett részt az első világháborúban aratott győzelmet ünneplő felvonuláson, és így szónokolt a tömegekhez: „Élharcosok! Harcostársaim! Én kiálltam védelmetekre, amikor a gyáva filiszteusok rágalmakat szórtak rátok... Tőreitek villáma, bombáitok fergetege fogja végrehajtani az ítéletet a hitványokon, akik meg akarják akadályozni Itália előrehaladását a nagyság felé vezető úton. Itália a tiétek!... A tiétek!" S az élharcosok tőreiket magasba emelve kiáltották: „Éljen Itália!"

1919. január 1-jén írt cikkében megfogalmazta egész későbbi pályafutásának egyik legdöntőbb axiómáját, amely szerint az imperializmus az élet örök és megváltoztathatatlan törvénye. Az imperializmust azonban sajátosan differenciálta. Van arisztokratikus és katonai imperializmus – írta –, de van demokratikus, békés, gazdasági és szellemi imperializmus is! Pár nap múlva lelkesen üdvözölte Wilsont, az Egyesült Államok elnökét, aki január 3-án és 4-én Rómában, 5-én Milánóban tartózkodott. Milánó lakosságát felszólította: adja meg a legnagyobb tiszteletet a „Népek Prófétájának", aki – utalva Wilson híres 14 pontjára, amelyben az elnök egy demokratikus, annexiómentes programot igyekezett felvázolni – megalkotta „a béke törvénytábláit".

Ugyanebben a hónapban kampányt indított a gazdasági életbe való állami beavatkozás ellen, s lándzsát tört a liberális kormányzat eszméje mellett. Amikor 1919 tavaszán beköszöntött a munkásosztály nagy sztrájkmozgalma, javasolta a sztrájkoló vasutasok és postások követeléseinek teljes kielégítését. Március 5-én azt írta, hogy – hasonlóan az 1789-es francia forradalomhoz – az

első világháború is kitárta a jövő kapuját a tömegek előtt, amelyek vér- és emberáldozatot vállaltak a lövészárkokban. Március 18-án kijelentette, hogy a tömegek mozgalma, amelyet nem lehet feltartóztatni, a politikai és gazdasági demokrácia felé mutat. Miután márciusban Olaszországban megtörténtek az első gyárfoglalások, az Il Popolo d'Itália március 19-i számában a gyárfoglalásokat, mint a „nemzetközi munkásmozgalom új eszmei áramlatának tettekben való megnyilvánulását" dicsőítette, és üdvözölte a munkástanácsokat, amelyek – mint írta – bebizonyították, hogy méltók a polgári osztály leváltására a munka szervezésében. Március 20-án pedig elment a gyárfoglaló munkások közé, hogy üdvözölje és bátorítsa akciójukat.

Állásfoglalásai, amelyek minden irányban szabad mozgást biztosítottak számára, a szűkebb taktikai célokon túl, új általános politikai koncepciójának tükröződései voltak. 1919 márciusára kialakult benne az a meggyőződés, hogy új politikai szervezetet hoz létre, amely hagyományos értelemben nem lesz párt, vagyis nem képvisel szigorúan elhatárolt politikai eszméket, hanem szintézise lesz az összes politikai pártok politikai követeléseinek. Mint mondta: párt lesz a pártrendszer ellen, s az osztályok felett össznemzeti érdeket képvisel. Elképzeléseit így fogalmazta meg: „A pártokat egymástól nem programjuk, hanem kiindulási pontjuk és végeredményeik különböztetik meg... Mi a nemzet, a háború, a győzelem alapjaival indulunk... Minden olasz állampolgár anyagi és szellemi felemelkedését akarjuk (nem csupán azokét, akiket proletárnak neveznek), s azt, hogy nemzetünk a világ népei között nagy legyen. Az eszközöket illetően nincsenek előítéleteink; azokat fogjuk alkalmazni, amelyek szükségessé válnak: a törvényeseket és az úgynevezett törvénytelenéket egyaránt." 1919. március 23-án pedig a következőt írta: „Mi megengedjük magunknak a luxust, hogy arisztokraták és demokraták, reakciósok és forradalmárok, törvénytisztelők és törvényszegők legyünk az időtől, helytől, környezettől függően."

Ugyanezen a napon a milánói ipari vállalkozók és kereskedők Piazza San Sepolcro 3. szám alatti klubjában Mussolini valóra váltotta elképzelését, hogy megteremti saját politikai mozgalmát. Két nappal azelőtt már összehívta híveit, személyes ismerőseit, és felvázolta előttük egy új szervezet megalakításának szük-

Egy fasiszta provokáció során letartóztatják (Milánó, 1919)

ségességét. A találkozón egyes adatok szerint félszázan, más források szerint pontosan 70-en jelentek meg. A gyűlésen országos mozgalmat indítottak a „Fasci di Combattimento" nevű szervezet megalakítására, s a szervező junta – Mussolinival az élén – felhívta a résztvevőket, hogy a 23-i gyűlésre toborozzanak újabb híveket. A szervezési kampány nagyon gyér eredményt hozott. A San Sepolcro téri klubban állítólag 119-en jelentek meg, amiből nyilvánvaló, hogy a szervezők csupán néhány tucat

új érdeklődőt tudtak toborozni. A gyűlés valósággal elveszett Milánó politikai manifesztációinak forgatagában, s még e létszámmal is alig volt több, mint Mussolini személyes híveinek jelentéktelen kis gyülekezete.

A résztvevők kilétéről nincs pontos lista. Csupán annyi jegyezhető meg: a gyűlésen olyan különböző politikai felfogású combattentista, arditista, volt szocialista, anarchista, szindikalista, futurista és köztársasági személyek jelentek meg, akik a háború előtt a baloldali interventizmus jegyében az antant oldalán való hadba lépés mellett kardoskodtak. A gyűlésre csaknem kivétel nélkül minden résztvevő észak-, esetleg közép-olaszországi városból érkezett, de valamennyien Milánóból származtak.

A hallgatóság között megjelent néhány demokrata is, de ennél fontosabb – és a jövőre nézve jelentősebb – volt, hogy elment néhány olyan prominens személy is, aki politikailag ugyan a tradicionális liberálisok közé tartozott, de valójában – mai szóhasználattal – a „gazdasági jobboldalhoz" húzott, mint például Ettore Gandiani, Bergamo és Genova nagytőkés ipari testületének egyik legnevesebb képviselője és Luigi Mangiagalli szenátor, aki később Milánó polgármestere lett. Nem hiányoztak a felsőbb katonai körök exponensei sem: mint például Giulio Douhet tábornok, a totális légi háború elméletének későbbi megfogalmazója.

A „kongresszust" Enzo Ferrari volt szocialista-interventista, Milánó megye tanácsosa, többszörös hadikitüntetett nyitotta meg. Az elnöki teendőket Ferruccio de Vecchi látta el, aki a szintén jelenlévő Mario Carli és Filippo Tomaso Marinetti mellett a futurista és arditista mozgalmat képviselte.

A San Sepolcro téri gyűlésen elmondott beszédében Mussolini a nemzeti forradalmár képében mutatkozott be. „Nincs szükségünk arra – mondta –, hogy forradalmi programot terjesszünk elő, mert 1915 óta ilyen program talaján állunk. Arra sincs szükségünk, hogy túlságosan analitikus legyen programunk, mert nyugodtan elmondhatjuk, hogy a bolsevizmus sem riasztana vissza bennünket, ha azt látnánk, hogy az garantálja a nép nagyságát és rendszere jobb, mint a többi." A Szocialista Párt ellen sem azért indítottak háborút – folytatta –, mert szocialista, hanem azért, mert nemzetellenes, reakciós, és abszolút konzer-

vatív. A Szocialista Pártot most el akarják választani a proletariátustól. De a burzsoázia se legyen abban a hiszemben, hogy az ő útját akarják megkönnyíteni. A munkások irányába kell haladni, el kell ismerni a lövészárkokból hazatérő munkás jogait, és el kell fogadni a munkásosztály követeléseit: a 8 órás munkanapot, a bányászok és éjjeli munkások 6 órás műszakját, a nyugdíjat és a rokkantsági segélyt, a gyárak ellenőrzését, ez utóbbit már csak azért is, hogy a munkások megtanulják, hogy nem is olyan könnyű vezetni a vállalatokat. De ha a szindikalisták azt mondják, hogy a vállalatok vezetéséhez szükséges személyzetet a tömegek köréből lehet verbuválni, nem lehet szembehelyezkedni e nézettel, főleg akkor nem, ha a termelést és a nemzetet szolgálja. A gazdasági élet tekintetében – mondta – ellene van az állami beavatkozásnak és a gazdasági demokráciát tűzi zászlajára, de harcolni fog mindazon iparosok ellen, akik sem technikai, sem morális értelemben nem hajlandók megújulni. A politikai demokrácia tekintetében a megalakult fascióknak kell az elhaló rendszer helyébe lépniük, megszüntetve a szenátus feudális testületét. Általános választójogot követelt mind a férfiak, mind a nők számára és arányos területi képviseletet. Dönteni kell Olaszország jövendő kormányformájáról, s a fasizmus azt mondja, hogy az köztársaság legyen. De a politikai képviselet jelenlegi rendszere semmiképpen nem elegendő, mert az állampolgár szavazhat ugyan elvei szerint, de szavazhat akár úgy is, mint egy adott foglalkozás képviselője, szakmai érdekei szerint is. „Ha programunkat megvizsgáljuk, kiderül, hogy az hasonlít más programokhoz. Lehet, hogy vannak követeléseink, amelyek egyeznek a Szocialista Párt követeléseivel, de ez nem jelenti azt, hogy a szellemük azonos, mert mi a háború és a győzelem plattformján állunk és éppen ezért mindent merünk." Végül a gyűlésről Mussolini három nyilatkozatot bocsátott ki: köszöntötte a haza nagyságáért és szabadságáért elesetteket; kinyilvánította, hogy egyaránt szemben áll más népek Olaszország ellen irányuló imperializmusával és a más népek ellen irányuló olasz imperializmussal.

Elfogadja viszont a Népszövetség elvét, hogy minden nemzet egyesüljön, s ami Olaszországot illeti, az ilyen egyesülésnek az Alpok és az Adria területén kell megvalósulnia, Fiume és Dal-

mácia annektálásával; végezetül szabotázsra hívta fel a fasisztákat a semlegesek mindenféle képviselőjével szemben.

A San Sepolcro téri gyűlés – mivel sokan kértek szót – egész napon át tartott. A vitában olykor túlzó követelések is elhangzottak, amelyeket még a szélsőséges igényekben nem fukarkodó jelenlévők sem tartottak megvalósíthatónak. A futuristák célkitűzéseinek megfelelően például Marinetti a pápa Rómából való kiűzését javasolta programba venni. Legtöbben azonban csupán arra korlátozták hozzászólásukat, hogy bejelentették: készek a fascióhoz csatlakozni, s a program összeállítását ráhagyták az alapítóra. Részleteit már Mussolini felszólalása tartalmazta, majd ennek alapján összefoglalták a követeléseket, amelyeket a gyűlés kiáltványban tett közzé. Politikai téren a kiáltványban síkraszálltak az általános választás eredményének arányos elosztása, a nők szavazati jogának megadása és megválaszthatóságának elismerése, a választók korhatárának 18 évre, a megválasztható képviselők korának 25 évre való leszállítása mellett. Követelte továbbá Nemzeti Tanács felállítását a gazdasági élet egyes szektorainak irányítására. Szociális téren olyan államtörvény sürgős elfogadását hangoztatta a kiáltvány, amely minden dolgozó számára biztosítja a 8 órás munkanapot, megállapítja a bérminimumot, szabályozza a dolgozók képviselőinek részvételét az ipar műszaki irányításában, s az ipari üzemek ügyvitelét rábízza a munkásszervezetekre, megoldja a vasutasok és minden más szállítómunkás ügyét, végül módosítja a rokkantsági és öregségi biztosítás törvényét oly módon, hogy a jogosultság korhatárát 65 évről 55 évre szállítja le.

Katonai téren a San Sepolcro téri kiáltvány nemzeti milíciai felállítását, minden fegyver- és lőszergyár nemzeti tulajdonba vételét követelte, és olyan nemzeti külpolitika mellett szállt síkra, amely a népek versenyében érvényt tud szerezni az olasz nemzet érdekeinek. Pénzügyi téren a tőke nagymértékű és progresszív különadójának bevezetését, az egyházi kongregációk összes javainak elkobzását, a püspöki jövedelmek eltörlését, a háborús nyereségek 85%-ának elkobzását tűzték ki célul.

A programot – Mussolini későbbi beszámolója szerint – mintegy ötvenen írták alá, vagyis a gyűlésen résztvevőknek még a fele sem csatlakozott hozzá. Így túlzás nélkül állítható, hogy megala-

kulásának pillanatában az olasz fasizmus nem volt más, mint a megalapító személyének és néhány tucat elvbarátjának csoportosulása.

A gyűlés befejeztével ettől függetlenül kimondták a „Fasci di Combattimento" megalakulását és végrehajtó bizottságot választottak. Ebbe – Mussolini és De Vecchi mellett – Michele Bianchi és Giovanni Marinelli került. Mindketten a Szocialista Pártból indultak el, az Avanti!-nál dolgoztak és követték Mussolinit az interventizmus útján. Bianchi – mint szindikalista – már a háború idején együtt harcolt Mussolinivel a baloldali interventisták fasciójában.

A végleges, hivatalos program kidolgozása váratott magára. Április–május hónapban az Il Popolo d'Italiában Mussolini homályos célzásokat tett egy hamarosan megszülető újabb programra, amelyet végül is 1919. június 6-án tett közzé. A San Sepolcro téri programhoz képest ez semmiben sem hozott újat, csupán a megfogalmazás változott egyes pontokban.

A fasizmusnak erről a zavaros, egymásnak ellentmondó programjáról később maga Mussolini is elismerte, hogy hiányzott belőle bármiféle egységes ideológiai irányvonal. Amikor 1932-ben megírta az Enciclopedia Italiana fasizmusról szóló címszavát, így fogalmazott: amikor a fasizmus létrejött „...nem volt semmiféle doktrinális terv lelkemben. Doktrínája a cselekvés doktrínája volt. A fasizmus cselekvési szükségből született és tevékenység volt." A fasizmus programnélkülisége azonban – Mussolini eredeti elképzelése szerint – maga volt a program, amelyre egyrészt rákényszerült, másrészt a minden irányban való mozgást kívánta biztosítani. Ezért hangsúlyozta már kezdetben is: „Elfogadjuk és támogatjuk mindazt, ami használ a nemzetnek, minden mást visszautasítunk... A fasizmus többé nem marad fasizmus, mihelyt választ magának egy előítéletet. Nekünk nincsenek alapszabályaink vagy más szabályaink, nem is kérünk belőlük: egy személyazonossági igazolvány elegendő. Érintkezést tartunk fenn a megalakult csoportokkal és az ehhez tartozó emberekkel. De nincsenek szabályok, alaki és szigorúan megállapított eljárási módok. Fontos csak azt tudni, hogy ezeket az erőket fel lehet használni egy közös cél érdekében. Szóval: mozgalom és nem párt. Életerősen olasz mozgalom; forradalmi,

mert nincsenek dogmái, erősen újító, mert ellene van az előítéleteknek... A fasizmus a cselekvés hívének, pragmatistának vallja magát. Nem tűz ki maga elé távoli célokat, de időszerű szervezete mindazoknak, akik bizonyos adott kérdések adott megoldását kívánják... Mi a problémák felvetői, az aktualitások hordozói, a tettek emberei vagyunk."

E téren azonban a fasizmus nagyon is hamar kimutatta igazi arcát. 1919. április 15-én – pár héttel a mozgalom megalapítása után – fasiszta alakulatok támadták meg a sztrájkoló munkások gyűlését, míg egy másik csoport megrohanta és szétrombolta a Szocialista Párt központi lapja, az Avanti! szerkesztőségét. Ez volt a munkásosztály elleni fasiszta terror első akciója, amely minden komoly politikus számára feltárta a fasiszta mozgalom szélsőséges, ellenforradalmi jellegét. Mindazonáltal Mussolini ideje még nem érkezett el.

1919 tavaszán Olaszország-szerte számos fascio alakult. Márciusban megalakultak Genovában, Veronában, Bergamóban, Trevisóban és Nápolyban; áprilisban Paviában, Bresciában, Cremonában, Triesztben, Pármában, Bolognában és Rómában. Májusban megalakult a firenzei fascio. Mussolininek azonban csalódnia kellett, miután azt jósolta, hogy „két hónapon belül a fasciók ezrei fognak támadni egész Olaszországban", mert a szervezés munkája valójában csak nagyon lassan haladt előre. A fasciók taglétszáma 1919 folyamán még nem érte el összesen az 1000 főt sem. Az év végére az országban összesen 31 szekció alakult 870 taggal. A vidék jóformán teljesen érzéketlen maradt a mozgalom iránt, amely egyelőre csak a nagyobb városokban tudott némileg gyökeret verni és jellegzetesen városi mozgalom maradt.

A mozgalom tömegbázisát – ha erről a megalapítás pillanatában egyáltalán beszélni lehet – azok a leszerelt, elégedetlen frontharcosok adták, akiknek a háború aláásta egzisztenciájuk anyagi és morális alapjait, s tevékenységüket többnyire a fennálló rendszer elleni tiltakozások és szélsőséges követelések jellemezték. Ezek az elemek azonban háborús élményeik, valamint a háborúval járó propagandakampány hatására annyira a soviniszta és nacionalista demagógia befolyása alá kerültek, hogy könnyen válhattak valamely kalandor zsákmányává, aki elég

Szónokol a Campo de'Fiorin. (Róma, 1919. június.)
Jobbján Bottai

ügyes ahhoz, hogy érzésüket kihasználja és maga után sorakoztassa fel őket.

A nemzetközi fejlemények hozzájárultak e nacionalizmus további erősödéséhez, s Mussolini is ezen a talajon próbált meg valamelyest „talpon maradni".

A Comandante árnyékában (1919)

Az 1919. január 18-án megnyílt és hosszú hónapokon át tartó párizsi békekonferencián Olaszország elszenvedte háború utáni első külpolitikai vereségét, annak ellenére, hogy mint a győztes koalíció tagja a többi antanthatalomével egyenlő jogokat élvezett. Képviselői, Orlando miniszterelnök és Sonnino külügyminiszter tagjai lettek a konferencia legfelsőbb vezető szervének, az öt nagyhatalom (Anglia, Franciaország, Olaszország, Japán, USA) miniszterelnökéből, illetve elnökéből és külügyminiszteréből álló, ún. Tízek Tanácsának. Orlando miniszterelnök Lloyd George, Clemenceau és Wilson mellett helyet foglalhatott a Négyek Tanácsában, a konferencia vezérkarában is. Az előkelő jogi státus ellenére azonban Olaszország a konferencián Anglia, Franciaország és az USA mellett alárendelt szerepet játszott.

Olaszország katonai gyengesége következtében a háború alatt nem érte el kitűzött céljait, azokat a konferencián diplomáciai úton kívánta érvényesíteni. Szövetségesei azonban a Caporettónál bekövetkezett súlyos olasz katonai vereség óta nem sok figyelemre méltatták Olaszország igényeit, s a párizsi konferencián ezeket legnagyobbrészt figyelmen kívül is hagyták. Míg Olaszország a konferencián az 1915-ös londoni egyezmény cikkelyeinek feltétlen végrehajtásán túl olyan követeléseket is előterjesztett, amelyeket a szerződés nem tartalmazott (például bejelentették igényüket Fiuméra) addig a többi nagyhatalom a szerződés többi pontjait sem kívánta végrehajtani. Az olasz követelések ellen különösen Wilson lépett fel erélyesen, akinek kedvezett, hogy az USA nem írta alá és nem ismerte el a londoni szerződést, s így szabadon cselekedhetett.

Olaszország igényeiről alig esett szó. Amikor a delegációvezetők február közepétől március közepéig jelentéstételre hazatértek, s emiatt szünetelt a Négyek Tanácsának munkája, Olaszország területi igényei még mindig függőben voltak. Nem hozott eredményt a folytatás sem. Olaszország ugyan a „szláv veszély" visszaszorítása érdekében nem akarta az egykori monarchia teljes felosztását, de – különösen az adriai partvidéken – ahol többségében olasz lakosságú városok is voltak (Abbazia, Spoleto, Zara) – minél nagyobb sávot kívánt kihasítani a hajdan

monarchiához tartozó területekből. E vidékek azonban akkor már egy megszülető új állam, a szerb–horvát–szlovén királyság, vagyis Jugoszlávia részei lettek. Az olasz delegáció tagadta e nemzetek létezését, s hogy érdekeit alátámassza, azzal érvelt: a megszülető új állam két alkotó népeleme, a horvát és a szlovén – mint a monarchia volt alattvalói, ellenséges népek, amelyek harcoltak az antant ellen, így Olaszországot elsőbbség illeti meg az említett területek elosztásakor.

A legnagyobb ellentét Fiume kérdésében alakult ki, amelyet a londoni szerződés sem említett meg, mint Olaszországnak átadandó területet. Az Isztriai-félsziget keleti csücskében fekvő kikötőváros, amely a monarchia területén belül a Magyar Korona fennhatósága alá tartozott, fontos szerepet töltött be a monarchia tengeri kereskedelmében. Miután Ausztriát és Magyarországot a döntések elvágták a tengerektől, a vezető hatalmak – mindenekelőtt Wilson – Fiume számára „szabad város" státust javasolt, hogy a város eleget tegyen korábbi funkciójának. A rendkívül vegyes lakosság (olasz, osztrák, magyar, horvát, szlovén – köztük nem kis számban zsidó származású kereskedő) szintén a szabad város létesítését indokolta.

A fiumei kérdés megvitatására áprilisban került sor, de az álláspontok nem változtak. Wilson elnök az olasz nemzethez intézett kiáltványban indokolta meg álláspontját, amelyre Orlando ellenkiáltvánnyal válaszolt, majd erőfeszítéseinek kudarca után tiltakozásképpen elhagyta a konferenciát.

Az olasz delegáció veresége a párizsi békekonferencián Olaszországban feltüzelte a szélsőséges nacionalista csoportokat, köztük a fasiszta mozgalmat is. Wilson ellen nagy tüntetéseket szerveztek, tiltakoztak Olaszország kisemmizése ellen és követelték, hogy a kormány erélyes eszközökkel, akár Jugoszlávia vagy Görögország elleni háborúval is szerezzen érvényt Olaszország nemzeti jogainak. E szélsőséges, nacionalista irányzatok propagandahadjárata során született meg a vittoria mutilata, vagyis a megcsonkított győzelem koncepciója, amely a háborús uszítás kedvelt érvelése lett. Eszerint Olaszország hiába hullatta vérét a háborúban, hiába hozott áldozatokat, a hűtlen szövetségesek elütötték az olasz népet az elért győzelem gyümölcseitől, Olaszországot elárulták és kisemmizték, aminek következtében

a győzelem vereséggel ér fel. A feladat tehát: kivívni az igazi győzelmet. E koncepció belpolitikai konzekvenciákkal is párosult, mert ennek alapján éles támadást lehetett indítani mindazon belpolitikai irányzatok ellen – szocialisták, katolikusok, baloldali liberálisok – amelyek nem törekedtek a „megcsonkított győzelmet" annexiós politika árán helyrehozni, vagy amelyek ezt az annexiós politikát elvetették. E koncepció szociális demagógia forrása is lett: az olasz reakciós körök az ország súlyos belső problémáinak végső okát a területi gyarapodás elmaradásában jelölték meg.

A nacionalista-fasiszta mozgalom ösztönözte a kormányt, térjen vissza Párizsba és érje el az „adriai kérdés" megoldását, de hangsúlyozta: „Párizsba, nem Canossába!" Orlando visszautazása azonban mégis inkább Canossa-járás volt. Az olasz miniszterelnök attól való félelmében, hogy az egyes békeszerződéseket Olaszország nélkül kötik meg és kimarad Törökország területének felosztásából, 1919. május 6-án visszautazott Párizsba, ahol 7-én már újra részt vett a főtanács ülésén. Megjelenését még annyi figyelemre sem méltatták, mint elutazását. Orlando és Sonnino azonban rövidesen végleg távozásra kényszerült. Miután csaknem az összes pártok és irányzatok megvonták támogatásukat a kormánytól, Orlando lemondásra kényszerült, és június végén megalakult Francesco Saverio Nitti kormánya.

E kabinet megalakulásában kifejeződött a balraforduló tömegek akarata: a belpolitikában gyökeres reformok, a külpolitikában az annexiós politikával való szakítás követelése. A miniszterelnök személye alkalmasnak tűnt, hogy helytálljon a súlyos gazdasági, politikai és társadalmi krízisben. A foglalkozására nézve közgazdász-politikus a régi tradicionális liberalizmus jegyében teret kívánt adni a demokratikus reformoknak, a külpolitikában pedig – ellenezve a szélsőséges militarizmust – elítélt minden annexiós kísérletet, bárhol és bármilyen formában történjék az.

Hivatalba lépése után teljesítette előzetes ígéreteit. Szovjet-Oroszországból visszarendelte az előző kormány által kiküldött – bár nem nagy létszámú – olasz intervenciós egységeket, s többé – nem utolsósorban a tömegakaratnak megfelelően – olasz egységek nem vettek részt a szovjet-oroszországi intervenciókban.

Ugyancsak a tömegek követelésére, de bizonyos külpolitikai megfontolásból is, nemcsak ellenezte a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenciót, hanem fegyverszállításokkal és katonai szakértők küldésével is hozzájárult a Magyar Vörös Hadsereg kiképzéséhez. Bár egyetértésre törekedett Jugoszláviával is, ez utóbbi lépése nyilvánvalóan a jugoszláv fél gyengítésére irányult.

A belpolitikában teret engedett a reformoknak. Kormánya szentesítette, hogy az elfoglalt földek a parasztok birtokában maradjanak, elismerte a mezőgazdasági szövetkezeteket, csökkentette a bérleti díjakat, végül kiszélesítette a választójogi reformot, és bevezette az arányos választási rendszert.

A párizsi békekonferenciára küldött új olasz delegáció, amelyet Tommaso Tittoni és Vittorio Scialoia vezetett, 1919. szeptember 10-én aláírta Ausztriával a békeszerződést. Ennek értelmében Olaszország megkapta Trentinót (Dél-Tirolt) egészen a Brenner-hágóig, Karinthia és Krajna tartományok egyes vidékeit, az adriai partvidék egy csekély sávját néhány dalmáciai szigettel. Kelet-Isztria, valamint Fiume ugyanakkor Jugoszláviáé lett.

Nitti mérsékelt külpolitikája dühös támadásokat váltott ki a nacionalisták és fasiszták körében, akik a miniszterelnököt már a háború befejezése óta a nemzeti ügy egyik legfőbb árulójának tartották. Miután mindent megtettek, hogy meghiúsítsák a vitás területi kérdésekben való megegyezést Jugoszláviával, 1919. augusztus végén katonai összeesküvéshez folyamodtak. Augusztus 24-én a Fiumében állomásozó szárd gránátosok kivonultak a városból, és új rendeltetési helyükre, a Monfalcone melletti Ronchi városába távoztak. A gránátos zászlóalj nacionalista tisztjei azonban augusztus 31-én összeesküvést szőttek, és Garibaldi egykori híres jelszavának analógiájára kiadták a jelszót: „Fiume o morte", vagyis „Fiume vagy a halál". Kapcsolatba léptek a Velencében tartózkodó Gabriele d'Annunzióval, az olasz nacionalisták elismert vezérével, és meghívták, álljon a vállalkozás élére.

D'Annunziónál hivatottabb és reprezentatívabb vezetőt az összeesküvők nemigen találhattak volna, a költő egyéniségének és mentalitásának pedig mi sem felelt meg jobban, mint az a

szerep, amelyre felkérték. D'Annunzio vágyálma, hogy költői hírnevéhez katonai dicsőséget szerezzen, a háborúban beteljesült. Egyik szemét ugyan elvesztette, de arany Vitézségi Éremmel, Olaszország legmagasabb és nagyon ritkán adományozott érdemrendjével tüntették ki, és a háborút alezredesként fejezte be. Így csillaga a háború után a zenitre emelkedett, s mindazok, akik lelkesedtek a háborúért, nemcsak a nemzet legnagyobb költőjét tisztelték benne, de azt az embert is, akinek döntő szerepe volt a hadba lépésben. A fiatal, polgári származású, nacionalista-soviniszta érzelmektől és indulatoktól fűtött tisztek valósággal istenítették, mivel ő hirdette „legfennköltebben" – személyében pedig szinte megtestesítette – azokat az életelveket, amelyek számukra eszményt, s egyben önigazolást is jelentettek.

D'Annunzio a nyugtalanság és merészség, a tettrekészség és bátorság, a veszélykeresés és veszélyvállalás, a kalandvágy, a hétköznapi szürkeséget megvető „nagy és dinamikus élet" imádatát hirdette patetikus líraisággal átitatott költészetében, felidézve minden olasz előtt az antik Róma nagyságát és dicsőségét.

Saját személyét a hangzatos elvek eleven példázatának tartotta. Amikor közreműködése révén Olaszország számára beköszöntött a háború, D'Annunzio „lírai esemény"-nek nevezte, és úgy aposztrofálta, mint saját énjének nagy kalandját és „hatalmas szellemének" beteljesülését. Hogy egyéniségét és életstílusát mennyire hatotta át a komédiázás, kevéssé érdekelte azokat, akik nacionalista hevületüktől hajtva maguk is D'Annunzio pózában tetszelegtek, mindenesetre tény: a költő mindent megragadott, hogy elveinek valószerűséget adjon. A nacionalisták körében élvezett nagy népszerűsége ellenére ugyanis helyzetével mégsem volt elégedett. E gátlástalan, intellektuális kalandor a háború alatti nacionalista tüzet szítva és felhasználva, valójában vezérségre tört, mint sokan mások a nacionalista táborban. A háború kimenetele azonban keresztülhúzta számításait. A háború után nyugodtan éldegélt velencei palotájában, ahol a legképtelenebb terveket eszelte ki, hogy megváltoztassa helyzetét és újra „nagy életet" élhessen, amikor megérkezett a lázadó tisztek felhívása. A meghívást azonnal elfogadta és tüstént Ronchiba „menetelt".

Parancsnoksága alatt a „legionáriusok" mintegy 300 főnyi

csoportja 20 katonai tehergépkocsin, két nappal a békeszerződés aláírása után, 1919. szeptember 12-én reggel elindult Fiumébe. A terület olasz parancsnoka az egységeknek szabad utat biztosított. Miután menet közben más katonai egységek nacionalistái – köztük három tábornok is – csatlakoztak az összeesküvőkhöz, pontosabban a katonaszökevények csoportjához, a mintegy ezerfőnyi különítmény szeptember 12-én délelőtt bevonult Fiumébe. Pittaluga tábornok, a város olasz parancsnoka némi vonakodás és lelkiismeret-furdalás után átölelte a nemzet költőjét és könnyek közepette átadta a hatalmat. D'Annunzio beszédet mondott a kormányzósági palota erkélyéről, és „Olaszország nevében" Fiumét hatalmába vette. Az ott tartózkodó szövetséges csapatok nem tanúsítottak ellenállást, hanem kivonultak a városból.

D'Annunzio rövidesen megszervezte újsütetű államát, amelynek hivatalos elnevezése Carnarói Olasz Kormányzóság lett. A legfelsőbb hatalmat Il Comandante (Parancsnok) néven, mint diktátor, saját kezében összpontosította. 1919. október 26-án választásokat rendezett az Olaszországhoz való csatlakozás kérdésében. Az összeírtaknak (10 331) mintegy 30%-a távolmaradt a tiszti csapatok biztosította szavazástól, s 7155 szavazó közül 6999 a Parancsnok „Nemzeti Egység" listájára szavazott.

Több mint egy évig állt fenn Fiumében a Comandante uralma, amelynél hatásosabb és több jövővel kecsegtető komédia aligha játszódhatott le a világtörténelemben. A város gyáraiban és kikötőjében hosszú hónapokon keresztül szünetelt a munka, s jóllehet a lakosságnak több mint fele ellenséges volt a Parancsnokkal szemben, palotája előtt egymást érték a nacionalista érzelmű lakosok tömegtüntetései. Nap mint nap felvonultak a legionáriusok, fennen lobogtatva halálfejes zászlóikat, hogy hitet tegyenek hűségükről a „felszabadítónak", aki szuggesztív hatású szónoklataival szinte tömeghisztériává tudta izzítani követőinek amúgy is felkorbácsolt érzelmeit. Szónoklataiban megismétlődtek az olasz nacionalista párt jól ismert tézisei. Arról beszélt, hogy vannak szegény és kizsákmányolt proletárnemzetek, amelyek csak úgy nyerhetik el felszabadulásukat, ha új, szent háborút indítanak a minden gazdagságot bitorló és felhalmozó, rabló nemzetek ellen. Fiume e kereszteshadjárat kiindulópontját jelenti.

D'Annunzio beszédei, amelyek hemzsegtek a világtörténeti küldetésről szóló frázisoktól, megtették hatásukat, és egészen az extázisig fokozták a gyűlések tébolyult hangulatát. Az őrjöngés akkor hágott a tetőpontra, amikor a Parancsnok dinamikus szónoklatát a tömegekkel folytatott párbeszéddé változtatva, a világtörténeti küldetésnél jóval konkrétabb és közvetlenebb feladatok felé fordította hallgatóinak figyelmét. „Kié Itália?" – kiáltotta a tömegnek. S a legionáriusok tőreiket az ég felé emelve ezer torokból felelték: „A miénk!"

A szónok és az egybegyűltek grandiózus párbeszéde, valamint a harcosok ég felé fordított tekintettel – és tőrrel – elmondott esküje nem egyetlen rituáléja volt D'Annunzio gyűléseinek. Gaetano Salvemini neves antifasiszta történész rámutat még néhány látszólag formaságnak tűnő mozzanatra, amely szót sem érdemelne, ha ... egy rövidesen országszerte feltámadó félelmetes terrorista mozgalom nem éppen ezen alakiságok mezébe burkolózva zúdulna rá Olaszországra, s csupán a vezér személye fog megváltozni.

A legionáriusok zömét a háborúban rohamosztagokban szolgálók tették ki, akik fekete inget, fejfedőként bojtos fekete fezt viseltek halálfejes jelvénnyel. Megkülönböztető jelzésként oldalukon rohamtőrt hordtak, kezükben pedig egy különleges fegyvert tartottak: botot, amelynek végéhez rövid láncra erősített vasgolyó volt erősítve. A háborúban, ha parancsnokaik kérdést intéztek hozzájuk, a jobbkéz magasra lendítésével jelezték igen válaszukat. Indulójuk egy pergő dallamú, szövegében az ifjúságot és a haza nagyságát dicsőítő dal, a Giovinezza (Ifjúság) volt. A rohamosztagosok formaságait a fiumei legionáriusok is átvették. A nacionalisták egykori kék ingét felváltotta a rohamosztagosok sötét egyenruhája, a gyűléseken ezrek jobbkeze lendült magasba, hogy a Parancsnok kérdésére igent mondjanak, s a gyűlések végén zúgott a Giovinezza. Már csak országossá kellett tennie valakinek a fiumei rituálékat...

Nem sokkal a fiumei kaland után a legionáriusok és vezetőik fejében megfogalmazódott a „Marcia su Roma" terve, és nyíltan kezdték hangoztatni: a fiumei vállalkozásnak Rómában kell befejeződnie. A város utcáin a legionáriusok már a Rómába menetelés indulóját énekelték.

A terv – a háború utáni nacionalista-fasiszta mozgalmak általános beállítottságának megfelelően – sajátos köztársasági elképzelésekkel párosult, s az összeesküvők a monarchia megdöntését is végcéljaik közé sorolták.

Az újabb nacionalista összeesküvés terve azonban merő lázálom maradt, mert az ország politikai helyzete a nacionalista erők országos szintű felvonulását akkor még nem tette lehetővé. D'Annunzio tiszti összeesküvése ennek folytán – minden nagyvonalú komédiázása ellenére – mindvégig megmaradt abban a viszonylag szűk keretben, amelyben keletkezett. Funkciója és jelentősége az olasz társadalom háború utáni történetében mégis jóval több, mint a mozgalom méretei és objektív sikerei alapján tűnne: D'Annunzio vállalkozása a nacionalista-fasiszta erők későbbi offenzívájának előfutára volt, s annak sok tekintetben példaképül is szolgált.

A tiszti lázadásnak ezt a jellegzetességét emelte ki Gramsci is, aki D'Annunzio kalandjában a polgári állam szétesése folyamatának fontos etapját, s egy, az állam átalakítását célzó sajátos polgárháború kiindulópontját látta. „Ez a polgárháború jellegében olyan összecsapás – írta –, amely nem nyílt síkon dől el, hanem a társadalmon belül, mint valami szedett-vedett csoportok összecsapása. Olyan zűrzavaros fegyveres harc ez, amelyben az állampolgárok nagy tömege nem tud eligazodni, amelyben az egyéni és vagyoni biztonság megszűnik, s helyébe lép a terror, a zűrzavar és az anarchia."

Noha a fiumei vállalkozás... nem fasiszta és nem Mussolini-féle kezdeményezés volt, Mussolini ismét megragadta az alkalmat, hogy bekapcsolódjék a tőle függetlenül elindult mozgalomba. Már a vállalkozás kezdetén kijelentette, hogy „az ő kormánya" jelenleg Fiumében van és a fasiszták csakis D'Annunziónak fognak engedelmeskedni. Majd Milánóból Fiumébe repült és felajánlotta szolgálatait a Parancsnoknak. Nyilatkozataiból úgy tűnt, hogy abban az időben csupán egy akart lenni a legionáriusok között, „fegyelmezett katona, aki a Comandante rendelkezésére áll".

Milánóba visszatértekor tovább pártfogolta a mozgalmat: lapja, az Il Popolo d'Italia országos gyűjtést rendezett Fiuméért, elősegítette önkéntesek toborzását és mintegy hivatalos lapja

volt a mozgalomnak, maga Mussolini pedig D'Annunzio házi újságírójának számított Itáliában. A költőt igen bensőségesen „kedves D'Annunzióm"-nak szólította, s csak később tért át egy formálisabb megszólításra. De már ez is sejtette, hogy viszonyukban lappang valami, ami beárnyékolja együttműködésüket.

A Marcia su Roma gondolatát például fenntartásokkal fogadta, egyesek szerint azért, mert irreálisnak tartotta, mások szerint pedig féltékenységből. Nem akart ugyanis „második csillag" maradni D'Annunzio mögött, aki siker esetén a „haza atyjává" emelkedett volna. Viszonyuk azonban semmi esetre sem befolyásolta a két mozgalom rokonságát és kölcsönösségét. Egy esztendőn át, a fasizmus kisebbségi sorsának esztendejében, a fasizmus a d'annunzionizmust nevelte, a d'annunzionizmus viszont a fasizmust.

D'Annunzio katonai lázadása a kormányt külpolitikailag nehéz helyzetbe hozta, de fellépni ellene nem tudott, mivel figyelmét a parlamenti választások lebonyolítására kellett fordítania, ami a választási törvény értelmében 1919 őszén volt esedékes. A választási küzdelmet az induló pártok kongresszusai nyitották meg, ahol meghatározták a pártok választási programjait is.

A választási eredmények mérlegelése szempontjából legfontosabb tanulságokat nyújtó kongresszusnak kétségtelenül a Szocialista Párt 1919. október 5–8. között tartott XVII. kongresszusa ígérkezett. Ezen ismét összeütközött a párt két legerősebb szárnya, a maximalista és a reformista szárny. Míg utóbbi változatlanul a fennálló rendszer keretei között kivívandó reformköveteléseket terjesztett elő, addig a maximalista szárny hű maradt előzetes döntéseihez. Határozati javaslata megerősítette a párt csatlakozását a Kommunista Internacionáléhoz, üdvözölte az oroszországi forradalmat, s nemcsak újból hitet tett a proletárdiktatúra és a termelőeszközök szocializálása és munkásigazgatása mellett, de az orosz forradalom mintájára a munkás-, paraszt- és katonatanácsok formájában megjelölte azokat a szerveket is, amelyeknek az új munkásállamban a polgári rendszer intézményét fel kell váltania. A kongresszus hatalmas többséggel a maximalista javaslatot fogadta el, a reformisták messze alulmaradtak. A választások teljes bojkottját hirdető javaslat megsemmisítő vereséget szenvedett.

Az 1919. november 16-án megtartott szavazás – Olaszország történetének első igazán demokratikus választása –, amelyet már a férfilakosság egészének megadott általános választójog és az arányos képviseleti rendszer jegyében folytattak le, a haladó erők hatalmas sikerét hozta. A Szocialista Pártra szavazott a választók 32,3%-a, s ezzel a parlament 508 helyéből 156 mandátumot kapott. (Az 1913-as választáshoz képest a Szocialista Párt mandátumainak számát 104-gyel növelte!) A „földet a parasztoknak" jelszót hirdető Néppárt a szavazatok 25%-ával 100 mandátumot szerzett. A választásokon véglegessé vált az olasz egység megteremtésében és az új polgári állam létrehozásában nagy szerepet játszó liberális-demokratikus pártcsoportosulás összeomlása. E parlamenti koalíció egyes pártjai, amelyek a háború alatt apró töredékpártokká estek szét, a választásokon egyenként a szavazatoknak jóval kevesebb hányadát hódították el, mint az ország legnagyobb pártjává vált szocialisták és a második helyre került Néppárt: a liberálisok 8,6, a demokraták 10,9, a radikálisok 2%-ot, a három párt vegyes listái pedig 15,9%-ot, s ezzel a parlamentben 193 helyhez jutottak.

A szélsőjobboldal teljes vereséget szenvedett. A combattentista mozgalomnak ugyan sikerült a szavazatok 5,3%-ával 33 mandátumot szereznie, ami elsősorban a szervezetbe belépett volt frontharcos parasztok állásfoglalásának volt köszönhető, a féktelen szociális demagógiával fellépő fasiszták jelöltjei közül azonban az egész országban egyetlen jelöltet sem választottak meg.

Milánóban, a fasizmus szülőhelyén és akkori fellegvárában 346 ezer választásra jogosult közül csupán 4795 szavazott a fasiszta listára, pedig Mussolini mindent elkövetett, hogy – szinte pártállástól függetlenül is – minél prominensebb személyeket nyerjen meg a fasiszta listán való indulásra. A jelöltek névsorát ennek eredményeképpen Arturo Toscanini, az akkor már világhírű karmester vezette, de ott volt a névsorban Marinetti, a híres költő is, valamint egy szocialista (Podrecca), akit még Mussolini záratott ki a pártból a Reggio Emilia-i kongresszuson. Mussolini szintén megbukott a választáson és nem került a parlamentbe. A választások tanúsága szerint úgy tűnt, hogy fasizmusa mint politikai mozgalom megszűnt létezni, ő

maga pedig a politikai szakadék szélére jutott. Minden oka megvolt, hogy későbbi visszaemlékezésében az 1919-es évet élete legkomorabb évének nevezze.

Elkeseredését csak fokozta, hogy a választást követő napokban egész vezérkarával együtt rövid időre letartóztatták. Az okot az arditista szervezet egyik székházában tartott rendőrségi házkutatás szolgáltatta, melynek során fegyvereket, robbanóanyagokat, bombákat és kézigránátokat találtak. Mindezt a rendőrség – nyilván nem alaptalanul – összefüggésbe hozta a fasizmussal. Egyes jelek szerint Mussolinit a vereség és a letartóztatás annyira letörte, hogy már-már ismét a kivándorlás terveit latolgatta. Nem sejthette, hogy jövőbeni felemelkedését éppen az a politikai helyzet fogja egyengetni, amelyet egykori pártjának, a Szocialista Pártnak grandiózus sikere teremtett meg...

Az 1919-es választást a baloldali történetírás valóságos „választási forradalomként" tartja nyilván, s úgy értékeli, mint egy közelgő forradalom nyitányát. Így értékelte a Szocialista Párt is, amikor a választások eredményét közölve deklarálta: „A forradalmi Itália megszületett." A választási eredmények valójában nem igazolták ezt az értékelést annak ellenére sem, hogy az Olasz Szocialista Párt az ország legnagyobb és legerősebb pártja lett, a hagyományos pártok pedig kis töredékpártokká zsugorodtak össze. A Szocialista Párt – noha programjában a munkáshatalom kivívását hirdette – valójában Észak- és Közép-Olaszország paraszti tömegeinek köszönhette sikerét, s ezek nem a proletárdiktatúráért, hanem demokratikus agrárreformokért adták voksukat a szocialistákra. A Néppárt szintén az általános választójog eredményeként első ízben szavazati joghoz jutott paraszti tömegek állásfoglalása révén vált az ország második legjelentősebb pártjává. Mindkét párt – összefogásuk esetén – kormányzóképes párttá válhatott volna. Mivel a parlament 508 helyéből együttesen 256 hellyel rendelkeztek, nélkülük egyetlen kormány sem tudott megalakulni, vagy tartósan fennmaradni. Ez az összefogás azonban nem jött létre. A katolikus Néppárt nem akart összefogni az „ateista vörösök pártjával", utóbbi pedig osztályárulásnak tekintette volna, ha együttműködik a „klerikálisok szócsövével". Ilyen összefogás hiányában viszont a Szocialista Párt – bármennyire is az ország legerősebb pártjává lett – ki-

sebbségben maradt volna a hagyományos polgári pártokkal szemben, amelyek ugyan egyenként összeomlottak, de felülmúlták volna a szocialistákat, ha egyesülnek, s még inkább felülkerekednek, ha megnyerik a Néppártot is, vagy ha ez nem sikerül: felhasználják a születendő harmadik erőt, a fasizmus – egyébként parlamenti síkon nem létező, de országosan már itt-ott fellépő – dinamikus csoportjait. Az erők paralellizmusa ily módon Mussolini számára új politikai horizont távlatait vetíthette elő.

Háttérben (1920)

Legkevésbé sem mondhatjuk azonban, hogy a távlatok horizontjai az 1920-as év kezdetén viharos gyorsasággal rajzolódtak volna elő a bukott politikus számára. Ha az 1919-es esztendőt Mussolini élete legkomorabb évének nevezte, ezt a titulust az 1920-as esztendő is kiérdemelte. Nagy keserűséggel volt kénytelen megállapítani: fasizmusának csupán maradványai vannak, s nagy szerencseként regisztrálta, hogy mozgalma egyáltalán még áll a talpán.

A fasciók szervezése nagyon lassú tempóban haladt előre. Mussolini mozgalma 1919 márciusától 1920 őszéig lényegében nem volt más, mint az egész félszigeten elszórt jelentéktelen csoportocskák nagyon szerény központtal rendelkező gyülekezete. Számuk az egész országban még 1920 októberében sem érte el a kétszázat (190), taglétszámuk pedig hozzávetőlegesen 20–30 ezer lehetett.

A mozgalom csupán az ország nemzetiségi vidékein, Venezia Giuliában, Friuliban és Isztriában élénkült fel bizonyos fokig, ahol egyébként a Comandante „fiumei köztársasága" is inspirációt és hátteret adott. Mivel e területeken a városi lakosság, de a vidék birtokossága is zömében olasz, parasztsága pedig délszláv volt, az osztályharcot erősen befolyásolták a nemzeti és nemzetiségi harc szempontjai. A harcot súlyosbította, hogy az említett területek hovatartozása Jugoszlávia és Olaszország között még a békeszerződés aláírása után is jó ideig állandó feszültséget eredményezett. Mivel a Szocialista Párt ezen a vidéken a két nép közti megbékélést hirdette, és soraiba tömörítette a

szlovén nemzetiségű dolgozókat is, a nacionalista körök a szlávság elleni dühüket a szocialistákra is kiterjesztették és megfordítva: a parasztság érdekeit védő Szocialista Párt elleni megtorlás szlávellenes fellépéssel párosult. A szocializmus és a szlávság fogalma így azonosult, s a nacionalisták mellett fellépő fasiszta csoportok terrorja, amelyet a helyi olasz hatóságok bátorítottak és támogattak, egyaránt sújtott le a szláv nemzetiségre és a szocialistákra. A hatóságok, a rendőrség és a nacionalista-fasiszta csoportok részéről közösen lefolytatott „büntető expedíciók" 1920 nyarán valóságos hadjárattá szélesültek. A fasiszta rohamosztagosok ez idő tájt már osztatlanul uralkodtak északon, s túlzás nélkül állíthatjuk: Triesztben – amelyet éppen emiatt Mussolini később „a fasizmus bölcsőjének" nevezett el – a fasizmus már akkor győzedelmeskedett, amikor Olaszország egyéb területein – legfőképp Dél-Olaszországban – még hírét sem hallották. E részleges sikerek valamelyest visszaadták Mussolini hitét, s nyilván ez késztette a fasiszta mozgalom politikai programjának újabb rögzítésére. 1920 májusában megfogalmazta „A fasiszta program követelményei" című dokumentumot, amely sok tekintetben csak ismételte az 1919-es programnyilatkozatok pontjait és követte azok frazeológiáját.

Elítélte az újításra alkalmatlan politizáló polgárságot, ugyanakkor elismerően szólt a dolgos polgárságról, amelyet a haladás és a nemzeti erők győzelmének nélkülözhetetlen elemévé nyilvánította. Kijelentette, hogy a fasizmus „a proletariátus erkölcsi felemelkedését" kívánja elősegíteni, de elítéli a munkások mindazon akcióit, amelyek pusztán gazdasági követelések kivívására irányulnak. Segíteni kívánja azonban a proletariátus mindazon kezdeményezéseit, amelyek az „osztályharcot a nemzet érdekeivel össze tudják egyeztetni". Új eleme volt a programnak, hogy „a fasizmusnak semmiféle ellenvetése nincs a fennálló intézményekkel szemben", ugyanakkor „megtartja a kapcsolatot és esetenként az együttműködést mindazon csoportokkal és pártokkal, amelyek a demagógia, a bürokrácia és a plutokrácia ellen harcolnak és az országot talpra állító erők összefogását akarják".

Mussolini fasizmusának majdnem teljes háttérbe szorulása egyenes tükörképe és következménye volt az 1920-as évben kibontakozó nagy forradalmi hullámnak, amely egyben a „bien-

nio rosso" (a vörös két év) tetőzését jelentette. 1919-hez képest a paraszti földfoglalások megháromszorozódtak – s miként az ország történetében annyiszor – a parasztmegmozdulások, amelyek 1919-ben főként Róma környékét (Laziót), valamint a Mezziogiornót (Szicíliát, Calabriát és Pugliát) fogták át – átterjedtek Közép- és Észak-Olaszországra, mindenekelőtt a Pó termékeny síkságára. Tovább folytatódott a munkásság sztrájkjainak egymást követő sorozata. Az előző évinél is rohamosabban növekedett a Szocialista Párt taglétszáma: több mint 200 ezer tagjával egy mai modern tömegpárt méreteit súrolta. A Néppárt 100 ezres tagságával ugyan ettől lényegesen elmaradt, a katolikus munkásszervezetek csaknem kétmillió tagjával azonban megközelítette a szocialista szakszervezetekbe tömörültek számát.

A tőkés, földbirtokos reakció ellencsapásra készült. 1920. március 7-én Milánóban megtartották az olasz ipari vállalkozók első nemzeti konferenciáját, amelyen megalakították az Olasz Ipar Általános Szövetségét, ismertebb nevén Confindustriát. A konferencián a vállalkozók „kidolgozták az egységes kapitalista akció pontos és mindenre kiterjedő tervét, kezdve az ipari és kereskedelmi vállalkozók osztályának fegyelmezett és módszeres megszervezésétől egészen a szakszervezeti munkások elleni harci eszközök tanulmányozásáig". A konferencia rehabilitálta Giolittit, az olasz politikai élet legtapasztaltabb politikusát, akivel az ipari körök az első világháború elején szakítottak, mert érdekeik a háborúba való belépést sürgették, Giolitti viszont a háború ellen foglalt állást. Most elhatározták, hogy a nagy tapasztalattal rendelkező politikust visszajuttatják a kormány élére, hátha fel tudja számolni a forradalmi hullámot, amire Nitti képtelennek bizonyult. Ugyanakkor a vállalkozók orientálódni kezdtek a fasizmus felé is, amelynek fegyveres osztagait fel akarták használni a tömegmozgalommal szemben. A mélyebben látó megfigyelők azonban már akkor rámutattak, hogy ezek a döntések túlmentek az egyszerű kormányzati csere keretein, s mögöttük az olasz állam felett mindenható uralmat gyakorló nagytőkének valamilyen új orientációja húzódott meg.

1920 áprilisában az ipari vállalkozók Torinóban végrehajtották első, koncentrált támadásukat. A választás nem véletlenül esett Olaszország ipari fővárosára, ahol a munkásosztály a gyá-

rakban már megteremtette egy új munkásállam sajátos csíráit, az üzemi tanácsokat. Az ipari vállalkozók az üzemi tanácsok likvidálását tűzték ki célul, de kísérletük meghiúsult a torinói munkásosztály ellenállásán. Torinóban általános politikai sztrájk tört ki, amely hamarosan átterjedt egész Piemonte tartományra. A gyárosok az államhatalom minden segítségét elnyerték a sztrájk leverésére: a városban több ezer csendőrt vontak össze, s bevetették a hadsereg ágyúit és tankjait is. Ráadásul a város utcáin első ízben léptek színre a kapitalista retorzió új elemei, a fasciók különféle osztagai, amelyek, mint a gyárosok pénzén toborzott segédhaderő egészítették ki az állam fegyveres erejét a munkásosztály elleni küzdelemben.

1920 nyarára a Nitti-kormány helyzete tarthatatlanná vált. Az ipari vállalkozók megvonták tőle a támogatást, és márciusi döntésük értelmében a kormányzást az olasz burzsoázia legtapasztaltabb és legügyesebb politikusára, a 78 éves Giovanni Giolittire bízták, s most a polgári állam létét fenyegető válság és a népi mozgalom felszámolását várták tőle. Hatalomra jutását megkönnyítette, hogy a század elején foganatosított intézkedései révén a baloldali pártok körében is liberális, demokrata hírében állt, és általános bizalom övezte. Ez a bizalom csak növekedett a háborúval szemben tanúsított semleges álláspontja miatt. A háború után is úgy tűnt, hogy megértette az új idők követelményeit, amelyek az olasz állam belső átalakítását tűzték napirendre. Az 1919-es választás előtt Droneróban nagy beszédet tartott, amelyben megígérte, hogy hatalomra kerülése esetén komoly alkotmányos jellegű reformokat léptet életbe. A burzsoázia 1920 folyamán azonban már az ellenforradalom útjára lépett, s Giolittitól éppen ennek a vezetését várta, amire – minden előzetes ígérete ellenére – Giolitti is késznek mutatkozott.

Az ellenforradalom vezetését, három alapvető célkitűzés elérésével vélte megoldani. Egyrészt úgy gondolta, hogy formailag a század eleji, de tartalmilag a háború utáni követelményekhez idomított radikális politikával – tehát bizonyos népi követelések teljesítésével – megfosztja az ellenzéket jelszavaitól. Másrészt valamennyi polgári erő összefogásával a régi polgári pártoktól a Néppárton keresztül egészen a reformista szocialistákig le akarta győzni a Szocialista Pártot. Végül szükségesnek tartotta, hogy

a szocialisták, de mindenekelőtt a népi tömegmozgalom leverésére időleges szövetséget kössön a fasizmussal. Ő maga – mint liberális politikus – nem rokonszenvezett a fasizmussal, de több meggondolásból pártolta a fasiszta mozgalmat. Mindenekelőtt beillesztette választási elképzeléseibe, hogy a Szocialista Párttal szemben a parlamenti viszonyok megváltoztatására is felhasználja. Legfőképp azonban a fasizmus fegyveres osztagaiban alkalmas erőszakszervezetet látott a népi akciók brutális leverésére, amit az állam hagyományos eszközeivel már nem tudtak elérni.

Giolitti 1920. június 15-én alakította meg kormányát, és rögtön hozzáfogott a kitűzött célok eléréséhez. Hadügyminisztere, Ivanoe Bonomi megkezdte a hadsereg tisztjei egy részének leszerelését. A leszerelt tiszteket zsoldjuk négyötöd részének megtartásával a legfontosabb politikai központokba küldték azzal a megbízatással, hogy lépjenek be a Fasci di Combattimento szervezeteibe. Egyidejűleg a hadügyminisztérium ellátta fegyverekkel a fasciók fegyveres csoportjait. A nyílt támadás megindítására szolgáló intézkedések azonban még csak előkészületben voltak, amikor 1920 nyarának nagy forradalmi eseményei, az anconai felkelés, valamint a nagy gyárfoglaló mozgalom a Giolitti kormányt meghátrálásra, a fasisztákat pedig további passzivitásra kényszerítette.

Ancona, amely a Balkán felé irányuló olasz expanzió egyik fő támpontja volt, valóságos „vörös zóna" középpontjában feküdt: a modern ipart nélkülöző város környékének zömében kézműves, kisparaszti és agrárproletár lakossága a Szocialista Pártot Ancona megye és Marche-tartomány vezető politikai erejévé tette. E szocialista túlsúlyt kiegészítette az anarchizmus rendkívül erős befolyása.

A szocialisták, anarchisták és köztársaságiak antimilitarizmusának szelleme a város helyőrségében is éreztette hatását. Amikor híre kelt, hogy „a nagy neutralista Giolitti" – előzetes ígéreteit feladva – intézkedéseket foganatosított egy Albánia elleni intervenció végrehajtására, a helyőrség – miután a helyi munkásszervezetek segítségét kérték – 1920. június 25-én éjjel hatalmukba kerítették a laktanyát és kinyilvánították, hogy a másnap esedékes behajózási parancsot megtagadják. A laktanya katonái

elnyerték a munkásszervezetek teljes támogatását, bár a segítségnyújtás módozataiban ellentétek álltak fenn közöttük. A szocialisták általános sztrájkkal, az anarchisták általános felkelés meghirdetésével kívánták támogatni a katonákat, de a republikánusok – félve a „Vörös Hét" eseményeinek megismétlődésétől – ezt ellenezték. Végül is az általános sztrájkot hirdették meg, de a felkelés – mint már annyiszor Ancona városában – spontán módon tört ki.

Miután megérkeztek a lázadás felszámolására kivezényelt kormánycsapatok, kegyetlen tűzharc kezdődött. A két napig tartó fegyveres összeütközés a munkások vereségével végződött. Bár a tartomány több városában a munkásszervezetek szolidaritási sztrájkot hirdettek, az anarchisták javaslatát, hogy mondják ki az általános sztrájkot az egész ország területére, a Szocialista Párt nem fogadta el.

A vereség ellenére a felkelés mégis elérte alapvető célját: közrejátszott abban, hogy Giolitti meghátrált és az Albánia elleni intervenció további erőltetéséről lemondott, a már előzőleg Albániába vezényelt csapatokat hazarendelte, s kinyilvánította, hogy kormánya elismeri Albánia függetlenségét.

Míg az anconai felkelés ténylegesen helyi keretek között mozgott, az 1920 őszén lezajló nagy gyárfoglaló mozgalom átfogta egész Észak- és részben Közép-Olaszország ipari városait. A gyárak elfoglalását kisebb konfliktus robbantotta ki: Milánó fémfeldolgozó ipari munkásai még a nyár folyamán számos követelést terjesztettek a vállalkozók szövetsége elé, amelyek főként munkabéremelésre és egyes üzemek belső átszervezésére vonatkoztak. Augusztus 12-én a vállalkozók kategorikusan visszautasították az előterjesztett követeléseket. Válaszul a fémfeldolgozó ipar munkásai szövetségének (FIOM) Milánóban, augusztus 16–17-én tartott rendkívüli kongresszusa, amelyen a CGL és a Szocialista Párt vezetőségének küldöttei is részt vettek, határozatot hozott, hogy a munkások augusztus 20-tól lassítani fogják a fémfeldolgozó üzemek termelését, és egyidejűleg az állam és a munkások közös ellenőrzésének bevezetését követelték a vállalatok felett. Augusztus 21-én a FIOM felhívására a szakma összes munkása csatlakozott a felhíváshoz az egész országban. Mindenütt csökkentették a munkatempót, megszakí-

tották a folyamatos termelést. Augusztus 30-án az eseményekben váratlan fordulat történt. A milánói Romeo üzemek mintegy 2000 munkása elhatározta, hogy megszállja az üzemet. E határozatot a FIOM milánói szekciója is megerősítette, sőt a mozgalomhoz való csatlakozásra hívta fel a nagy északi ipari körzetek munkásait. Rövid idő alatt Milánóban a munkások 160 üzemet foglaltak el. Szeptember 1-jétől a gyárfoglaló mozgalom rohamosan elterjedt a nagy északi ipari centrumokban, és átcsapott Közép-Olaszországra is. Három hét leforgása alatt a munkások megszállták Olaszország fémfeldolgozó és gépgyártó iparának legnagyobb részét. A megszállt üzemekben a munkások megindították a termelést, megszervezték a termékek elosztását és piaci értékesítését. A megszállt üzemek védelmére vörös gárdákat állítottak fel, és a védelem érdekében megindították a fegyvergyártást. A mozgalom átterjedt más iparágak üzemeire is. A munkások összesen az olasz nagyipari vállalatok mintegy felét vették birtokba. Az üzemi tanácsok vezette mozgalom több százezer munkás részvételével zajlott le, és alapjában veszélyeztette a polgári társadalmat.

A gyárfoglaló mozgalom ereje és lendülete az olasz társadalom reakciós osztályait és az államhatalom képviselőit, amelyek az eseményeket egy grandiózus forradalom kezdetének tekintették, teljes defenzívába kényszerítette. Maga Giolitti először megtorlásra gondolt. A megtorlás eszközeinek biztosítására Bonomi hadügyminiszterrel kidolgoztatott egy törvénytervezetet a vasutak militarizálására. A rendeletterv megvalósítására azonban – amelyet Giolittin kívül már a király is aláírt – nem került sor, mert – mint később emlékirataiban Giolitti is elismerte – nem állt módjában a mozgalommal szemben erőszakot alkalmazni.

A kormány nem vethette be a szerveződőben levő fasiszta osztagokat sem. Így Mussolini az események tehetetlen szemlélőjeként „pártatlan" álláspontot foglalt el, és – 1920-as új programja alapján – „harmadik félként" igyekezett ítélkezni a munkások és a gyárosok között kitört konfliktusban. A fasciók végrehajtó bizottságának 1920. szeptember 6-án tartott ülésén elfogadott határozatban engedményekre hívta fel a gyárosokat, a munkásokat viszont óva intette attól, hogy túlzott várakozásokat fűzzenek a mozgalomhoz. A végrehajtó bizottság „egyhangúan

kijelenti – hangzott a határozat –, hogy az olasz gazdasági válság alapvető okai egyrészt a vezetés tehetetlenségében keresendők, amely nem tudta megoldani nyersanyag-problémáinkat, másrészt pedig a munkástestületek »sztrájk-mániájában«". A fasiszta vezetőség „figyelmezteti a munkásokat, akik elfoglalták a gyárakat, hogy ne ringassák magukat az ilyen megszállás jelentőségének illúziójában, amely ha hosszú ideig tart, vagy tovább terjed, végzetesen a termelés teljes megbénulásához és általános nyomorúsághoz vezetne". Végül a végrehajtó bizottság „felszólít minden fasisztát a készenlétre, hogy végsőkig teljesítsék kötelességüket abban az esetben, ha a mozgalom egy nyílt felkelési kísérlet révén a hivatalos Szocialista Párt parazita politikusainak diktatúrájává fajulna". E harcias felhívás ellenére a fasiszták egyetlen alkalommal sem léptek fel a gyárfoglaló mozgalom idején.

A gyáriparosok és a kormány számára kialakult súlyos helyzetben Giolitti felújította a század elején már alkalmazott, jól bevált módszerét. Először engedményekkel kívánta bomlasztani a mozgalmat, hogy azután a lendületét vesztett mozgalmat a hatalom eszközével számolja fel. Abban a pillanatban, amikor az üzemek ténylegesen a proletariátus kezében voltak, Giolitti felajánlotta a Szocialista Párt és a szakszervezetek vezetőinek, hogy a kormány beleegyezik a munkásellenőrzés bevezetésébe. A javaslat a valóságban visszalépést jelentett az objektív helyzettel szemben, amelyben már nemcsak a munkásellenőrzés, de a munkáshatalom is megvalósult a termelésben.

1920. szeptember 15-én Giolitti közvetítésével tárgyalások kezdődtek az Olasz Ipar Általános Szövetsége és az Általános Munkaszövetség képviselői között, amelyek szeptember 19-én eredménnyel végződtek. Megegyeztek, hogy az Olasz Ipar Általános Szövetsége többé nem ellenzi az Általános Munkaszövetségnek a termelés ellenőrzésére benyújtott javaslatát, a két szövetség 6-6 tagjából pedig bizottságot létesítenek, amely javaslatokat fog kidolgozni a kormány számára az ipar átszervezésére. A gyárosok egyúttal ígéretet tettek a munkabérek minimális emelésére, ugyanakkor a szerződés leszögezte, hogy a munkások újra felveszik a munkát.

Szeptember második felében az egyezmény értelmében a

munkások elhagyták a megszállt üzemeket, majd visszatértek a gyárakba és megindították a termelést. A gyárosok és a reformisták közötti egyezménnyel Giolittinek valóban sikerült felszámolnia a mozgalmat. A tőkések számára ez az egyezmény több volt mint győzelem: a reformisták segítségével és „ragyogó együttműködésével" megszabadultak a félelem lidércétől, és lélegzetvételhez jutottak, hogy a szerződés elvetése után megszervezzék a nagyszabású megtorlást.

A gyárfoglaló mozgalom leszerelése után a munkás- és paraszttömegek még továbbra is erős pozíciókkal rendelkeztek. Néhány héttel a mozgalom felszámolása után, 1920. október 31-én és november 7-én közigazgatási választásokat tartottak. A választások jelentőségét különösen növelte az a körülmény, hogy a háború befejezése óta első ízben újították meg a városi és falusi önkormányzati szerveket. Az eredmények látszólag a népi erők töretlenségét mutatták, és nagyjában-egészében megegyeztek a baloldali pártok nagy előretörését eredményező 1919-es parlamenti választások adataival. Az ország 69 megyéjéből a szocialisták 26-ban, a 8159 községtanácsból pedig 2162-ben jutottak többséghez. A Szocialista Párt ereje egyes nagyobb centrumokat leszámítva sértetlen maradt a városi központok többségében és a Pó völgyében, ahol 1919–1920-ban a földfoglaló mozgalom a legerősebbnek bizonyult. Emiliában és Toscanában a Szocialista Párt a községtanácsok túlnyomó többségét meghódította. A Néppárt 1613 községtanácsában kapott többséget, ami az összes tanácsok 19,4%-át jelentette. A fasiszták nem jutottak képviselethez, sőt Mussolini – előre látva biztos vereségét – nem is indult el a választáson.

A baloldal erejének a választási adatokból tükröződő töretlenségére azonban már árnyak borultak. A reakciós, konzervatív pártok, amelyek az 1919-es parlamenti választások során egyenként teljes kudarcot vallottak, most – levonva az 1919-es vereség konzekvenciáit – országszerte különböző választási szövetségeket alkotva („hazafias blokk", „antibolsevista blokk" stb.) 4692 községtanácsban győztek, ami az összes önkormányzati szervek több mint felét, 56,3%-át jelentette.

A jobboldali pártok összefogásának és elért eredményeinek jelentősége jóval túlnőtt a választások keretein, mert valójában

az ország társadalmi helyzetében kialakuló új politikai tendencia érvényesülését és ennek nyomán új politikai viszonyok kialakulását jelezte. A baloldal erejének látszólagos stabilitása éppen ezért már nem fejezte ki az olasz társadalom erőviszonyainak valóságos képét, mert ezek fokozatosan és egyre gyorsuló ütemben kezdtek megváltozni a jobboldali, konzervatív rétegek javára, s ennek a jobboldali választási szövetségek megalakulása is csupán egyik – mégpedig nem is legfontosabb – tünete volt. A népi baloldali erők választási eredményeit már nem támasztotta alá a gyárak birtoklásáért küzdő munkásosztály támadása, ami forradalmi tartalmat adott volna a tömegek ismét kifejezésre jutó erejének. A munkás- és paraszttömegek, amelyeknek pártjai és szervezetei a legnagyobb harcok idején nemcsak nélkülözték a politikai cselekvés egyöntetűségét, de egyre élesebb belső harc és széthúzás közepette folytatták küzdelmüket. A gyárfoglaló mozgalom bukása után soraikban még inkább megosztva defenzívába kerültek, ugyanakkor szembetalálták magukat a jobboldali, konzervatív, reakciós erők szélesedő egységfrontjával. Mindez megnyitotta az utat, hogy a rendszer reakciós erői, amelyek valójában 1920 tavaszától készültek az ellenforradalmi leszámolásra, a gyárfoglaló mozgalom által okozott kényszerszünet után, 1920 végétől nagyarányú, koncentrált támadásba lendüljenek és újult erővel megindítsák saját ellenforradalmukat, amelynek első – véres – epizódja Bolognához fűződött.

Bologna, a szocialista mozgalom fellegvára, amelyet éppen ezért nem csupán épületeinek varázsos terrakotta színei alapján neveztek Olaszország „vörös fővárosának", a háború előtt és után jelentős pozíciókhoz juttatta a szocialistákat.

Az 1919-es parlamenti választásokon 63,1%-os abszolút győzelmet értek el, s ha a párt ezt a diadalt az 1920-as közigazgatási választáson nem is tudta teljesen megismételni, 20 195 szavazatával (58,3%) még mindig abszolút győztes lett a konzervatív–liberális blokk 8700 (26,6%) és a Néppárt 5093 (15,1%) szavazatával szemben, így – Bologna történetében először – tisztán szocialista községtanácsot alakíthatott.

Az elsöprő győzelem után az új községtanács beiktató ünnepségét 1920. november 21-ére tűzték ki. Az ünnepség előtt azon-

ban ideges légkör alakult ki, mivel a helyi fascio – amelynek élén a 28 éves Leandro Arpinati, korábban anarchista vasutas állt – kiáltványban bejelentette, hogy meg fogja akadályozni a községtanács beiktatását, figyelmeztetve az asszonyokat és gyerekeket, hogy tartsák magukat távol az ünnepség színhelyétől.

A szocialisták nem kérték a rendőrség segítségét, erejükben bízva saját őrségükkel védték a vörös zászlóval díszített Palazzo d'Accursiót, a Comune (Városi Tanács) épületét. Az ünnepség napján a szocialisták és a velük rokonszenvezők zsúfolásig megtöltötték a palota előtti teret. Amikor Ennio Gnudi szocialista polgármester megjelent az erkélyen, hogy üdvözölje az ünneplő tömeget, a felvonuló fasiszták be akartak hatolni a térre és lövöldözni kezdtek. Az ideges és pattanásig felizgatott légkörben a tapasztalatlan szocialista őrség elvesztette önuralmát, és a védelemre előkészített kézigránátokat fejetlenül a tömeg közé dobálta. A téren pillanatok alatt 8 halott és 60 sebesült feküdt, és általános zűrzavar keletkezett. Ugyanakkor benn a teremben, kihasználva az ünnepi ülés résztvevői között támadt káoszt, egy ismeretlen kéz lövéseket adott le és megölte Guilio Giordani hadirokkant ügyvédet. És ekkor egyedülálló eset történt: jóllehet a felelősség a történtekért egyértelműen a fasisztákat terhelte, és az áldozatok is mind szocialisták vagy velük rokonszenvezők voltak, a fasiszták által feltüzelt tömeg, amely időközben feltöltődött a tervszerűen felvonuló fasiszta suhancokkal és a város lumpenelemeivel, a legkegyetlenebb módon állt bosszút a szocialistákon.

Minden a visszájára fordult. A szocialista város a fasiszta terror színtere lett, a választások abszolút győztesei pedig üldözöttekké váltak. A fasiszta provokáció közben felszabadította azoknak a polgároknak az indulatait is, akiknek érdekeit keresztezte a szocialisták politikai vezetése, s akik semmitől sem féltek jobban, mint attól, hogy a szocialisták kormányzása tartós lesz. Hirtelen bátorság szállt azokba is, akik néhány nappal azelőtt „még zsebükben sem merték volna ökölbe szorítani kezüket a szocialisták ellen" és mind a fasiszták mellé sorakoztak, hogy részt vegyenek a megtorlásban. Nap mint nap új és új rohamcsapatok alakultak, és hosszú teherautóoszlopok szállították a város környékére a büntetőcsapatokat, hogy ott is bosszút álljanak:

vagyis felszámolják a szocialisták hadállásait, amelyek a kegyetlen ostrom alatt végül is sorra elestek.

Az eseményekben – tegyük hozzá – Mussolininek semmi része nem volt. Az adott pillanatban még mindig a háttérben politizálgatott, s mind mozgalmának, mind személyes jövőjének perspektívái felett töprengett. Különböző ötleteket forgatott fejében. Arra gondolt, hogy Olaszország három legnagyobb politikai erejének, a szocialistáknak, a Néppártnak és a fasizmusnak össze kellene fogniuk, mivel ez nagy távlatra megszabhatná az ország stabilitását. Az események azonban nemcsak más irányban haladtak, de a magányos vezérnek még a d'annunziánus testvérmozgalom leverését, és egyúttal az árulás újabb vádját is el kellett viselnie.

A „Carnarói Olasz Kormányzóság", amely 1920-ban is tovább élte groteszk és kuriózumokkal tarkított életét, egyre inkább veszélyessé kezdett válni az uralkodó körök és a kormányzat számára. Nemcsak tovább tartották magukat a különféle Marcia su Roma tervek, de aggodalmat keltett, hogy a kormányzóság jelentős fegyverekhez is jutott ennek esetleges végrehajtására. Még 1919 decemberében történt, hogy az anarcho-szindikalista beállítottságú Tengerészeti Dolgozók Szakszervezetéhez tartozó matrózok, Giulietti kapitány, D'Annunzio és Mussolini barátjának vezetésével Taranto kikötőjében lefoglalták a Persia nevű szállítóhajót, amelynek rendeltetés szerint fegyverrakományt kellett volna szállítania Oroszországba, a szovjethatalom ellen harcoló fehérgárdistáknak. Giulietti az elkobzott hajót Fiumébe irányította, s a 13 ezer tonna fegyverkészletet a Parancsnok rendelkezésére bocsátotta. A muníciót elegendőnek vélték a Róma elleni támadáshoz, és bíztak a vállalkozás sikerében, ha a fiumei legionáriusokat Olaszország forradalmi erői is támogatják, vagy legalábbis jóindulatú semlegességet tanúsítanak.

A Marcia su Roma tervek szövögetésének eme pillanatában; 1919. december 25-én londoni száműzetéséből illegálisan hazaérkezett Olaszországba Errico Malatesta, az olasz kollektív anarchizmus veterán vezére. Bár ellene a Vörös Hét óta elfogatási parancs volt érvényben, a parton hatalmas tömeg, és a kikötőben horgonyzó hajók szirénáinak zúgása köszöntötte, így a hatóságok

eltekintettek az elfogatásától. Rövidesen „szívélyes" üdvözletet kapott egykori anconai felkelőtársától, Benito Mussolinitól.

Malatesta tájékozódott. Politikai stratégiája látszólag egyszerű elveken nyugodott. Felkeléssel meg kell dönteni a burzsoázia hatalmát, és gyorsan be kell fejezni a forradalmat. Mindenütt szítani kell a felkelést, megragadva minden lehetőséget, legyen az széles tömegmozgalom, vagy elszánt fegyveresek puccsista jellegű lázadása, hogy a hatalom bástyáit bevegyék. A felkelés stratégiájának ebbe a társadalmi kategóriáktól és világos politikai iránytól mentes keretébe jól beillett Malatesta érdeklődése D'Annunzio iránt, noha eleinte bizalmatlanul tekintett a fiumei legionáriusokra és azok vezérére. Túl sok volt közöttük az egykori háborúspárti nacionalista, mintsem azonnal odaadta volna nevét a militarizmus és a háború élharcosainak vállalkozásához. Habozása azonban tiszavirágéletű maradt, mert felülkerekedett benne a rajtaütés és a tett végrehajtásának szelleme, a felkelés feltétlen akarása, gondolatvilágának alfája és omegája. S miután bizakodását növelték a Fiumében nyüzsgő anarchisták, akik közül nem egy régebbi híve vezető szerepet játszott, úgy gondolta, hogy D'Annunziót, akit némi joggal szintén „felforgatónak" tartott, meggyőzheti a burzsoá hatalom elleni fellépés lehetőségéről és ráveheti: bocsássa fegyvereseit az ő rendelkezésére. Így – elképzelése szerint – a Róma elleni „forradalmi támadás" végeredménye „A szabad emberek autonóm közösségében megtestesülő kommunista társadalom", az „anarchia" bevezetése lesz. Minthogy a Marcia su Roma tervek végrehajtásához elengedhetetlennek tartották a „rajtaütés" mestereinek, az anarchistáknak a részvételét is, Malatesta szimpátiája a Parancsnok iránt rövidesen Fiumében is viszonzásra talált. A közvetítő Giulietti kapitány lett, akit egyaránt baráti szálak fűztek D'Annunzióhoz és Malatestához is. A megbeszélések után Malatesta a Parancsnok rendelkezésére állt.

1920 januárjában Giulietti kapitány megbeszélésre Firenzébe hívatta Malatestát, valamint a Szocialista Párt vezetőit, Giacinto Menotti Serratit és Nicola Bombaccit, a párt titkárhelyettesét, hogy a felkelés tervét megvitassák. Malatesta csatlakozott a tervhez, Serrati a szocialista párt nevében, mint kalandorakciót, elutasította.

1920 őszén különféle változatban elkészült a római felvonulás politikai és katonai akcióprogramja, amely felvázolta a fennálló rend megdöntésének indítékait, s a D'Annunzio által kínált új rend körvonalait. De a Comandante direktívái, amelyek a Marcia su Roma csapatait vezérelték volna, sohasem hangzottak el. Miután D'Annunzio kül- és belpolitikailag egyaránt tehertétellé vált az uralkodó körök számára, Giolitti siettette a kormányzóság likvidálását, amelynek lehetőségét csakhamar külpolitikai téren is biztosította. 1920. november 12-én Rapallóban szerződést kötött Jugoszláviával, és ezzel véget vetett a határok kérdésében kialakult éles olasz–jugoszláv konfliktusnak. A szerződésben Olaszország lemondott Dalmáciáról, Jugoszlávia pedig az Isztriai-félszigetről, Trieszt városát is beleértve. Abbáziát (Opatija) és Zárát (Zadar) olasz szuverenitás alatt álló szabad kikötővé, Fiumét pedig független szabad állammá nyilvánították. Miután D'Annunzio nem ismerte el a szerződést és sorozatos katonai akcióival fenyegette a megbékélést, Giolitti elhatározta, hogy véget vet a veszélyes helyzetnek. Előbb egy parlamenti delegációt küldött Fiuméba és kompromisszumot ajánlott fel a Parancsnoknak, aki hajthatatlan maradt. Ekkor az olasz flotta három hadihajóját a város kikötőjébe vezényelte, hogy kicsikarja D'Annunzio megadását, amire a Comandante bejelentette a hadiállapotot Fiume és Olaszország között. Az olasz csapatok karácsony előestéjén támadásba lendültek és behatoltak a városba. Isztria fasisztái nem siettek a Parancsnok megsegítésére, és az ostrom idején tétlenek maradtak. A harc gyors és döntő lefolyású volt. Amikor az Andrea Doria nevű csatahajó első gránátjai végigszántottak a főtéren, ahol olyan gyakran zúgott fel a „Roma o morte" kiáltás, és a Parancsnok palotájába is becsapódtak, a költő sietve elhagyta városát és a Garda-tó partján álló villájába zárkózott.

1920. december 31-én megalakult Fiume ideiglenes kormánya,, s ezzel D'Annunzio kormányzósága jogilag is véget ért. A legionáriusok rövidesen szétszóródtak egész Olaszországban, és – jóllehet Mussolinit és a fasisztákat nem minden alap nélkül a Comandante árulójának tartották – többségükben a fasciókhoz csatlakoztak, amelyek a történelem iróniájaként, éppen a kormányzóság végnapjai idején indultak rohamos fejlődésnek.

A lezajlott események a munkásmozgalmat tragikus helyzetben találták. A gyárfoglaló mozgalom veresége dezorganizálta a Szocialista Pártot, amelynek egyik szárnya maga is hozzájárult a nagy forradalmi hullám elapadásához, sőt kudarcához. Beigazolódott, hogy forradalom nem győzhet céltudatos forradalmi párt nélkül.

A Szocialista Pártnak új orientációt kellett keresnie, s erre kötelezte a Kommunista Internacionálé is, amelynek még tagja volt. Elvárása tisztán és világosan hangzott: megtisztítani a pártot a megalkuvás, a reformizmus képviselőitől, s ez utóbbiak kizárásával új forradalmi pártot kell alakítani a Komintern II. kongresszusán lefektetett elvek alapján. A Szocialista Párt az elvárások feletti drámai vitákban gyakorlatilag szétszakadt: a reformisták a pártegység megőrzésére hivatkozva elzárkóztak mindenféle változtatástól, a párt többségét kitevő maximalisták zömükben elfogadták a Komintern döntéseit, de néhány kérdésben – mindenekelőtt a párt nevének megőrzésében – fenntartásaikat hangoztatták. Csupán Bordiga kommunista frakciója állt ki a feltétlen pártszakadás mellett, míg más csoportok – Gramsci és Togliatti L'Ordine Nuovo csoportja – a párt megújítását eleinte magának a Szocialista Pártnak forradalmi átszervezésével képzelték el. Amikor a Szocialista Párt soron következő kongresszusa 1921 januárjában Livornóban összeült, gyakorlatilag már csupán a pártszakadást kellett szentesítenie. A maximalista irányzat győzött, a kommunista frakciók második helyre szorultak, a reformisták pedig minimális szavazatot értek el. A kommunista frakció nem ismerte el a döntést: elhagyta a kongresszust és a San Carlo Színházban megtartott gyűlésén – vagyis első kongresszusán – kimondta Olaszország Kommunista Pártjának megalakulását.

Ezzel első ízben jött létre Olaszországban szilárd, következetes, a munkásosztály és a dolgozó tömegek érdekeit forradalmi úton képviselő párt, amely a szocializmus és a proletárdiktatúra jelszavát nemcsak kitűzte, de következetesen harcolt is érte. A párt azonban e történelmi hivatását csak később tudta érvényesíteni. Megalakulásának pillanatában több negatívum vetítette elő árnyékát a párt kezdeti működésére. Történelmileg megkésve jött létre: nem megelőzte, hanem követte a munkás-

osztály nagy forradalmi fellépését, s akkor jelent meg a politikai küzdőtéren, amikor az ellenforradalom már javában szervezte erőit. Feladata tehát már nem a forradalom vezetése, hanem az ellenforradalom elleni harc lett.

A kongresszuson – a régi szocialista párt hagyományai szerint – az egyesült frakciók erejének megfelelően állították össze a pártvezetőséget. A helyes politikát képviselő L'Ordine Nuovo-csoport, amelynek befolyása alig terjedt túl Torino határain, és országszerte csak nagyon kevés szekcióval rendelkezett, jelentős kisebbségben maradt a Bordiga-frakcióval szemben, amely országszerte a szekciók széles hálózatát szervezte meg. Az ultrabalos többségű vezetés nem tudott kidolgozni az ország konkrét helyzetéhez illeszkedő programot, s ez a pártot hibás útra vitte. Bordiga és csoportja változatlanul a proletárdiktatúra kivívását tűzte ki célul olyan időpontban, amikor a munkások már hadállásaik puszta megőrzéséért küzdöttek a támadó ellenforradalommal szemben, amely rövidesen fasiszta ellenforradalommá változott. Bordiga azonban nem tett különbséget fasizmus és polgári demokrácia között, s ezzel a pártot – vagy legalábbis annak nagy részét – akaratlanul is kivonta a fasizmus elleni harcból. A párt és az olasz munkásosztály súlyos árat fizetett a tévedésért...

A nagy fordulat: egy új fasizmus születése (1920–1921)

A bolognai véres eseményeket az elkövetkező hónapokban országszerte hasonló provokációk és terrorcselekmények egész sora követte, feltárva, hogy a fasizmus, amely országos viszonylatban mindaddig akcióképtelen, más mozgalmakhoz sodródó, önmaga kiúttalanságával küszködő politikai áramlat volt, szinte máról holnapra hirtelen magára talált és vakmerő, agresszív támadó mozgalommá vált. Szervezetei, amelyek legelőször Bolognában és Ferrarában váltak különösen erőssé, csakhamar kiépültek egész Közép- és Észak-Olaszországban. Taglétszáma 1921 első felében ugrásszerűen emelkedett. Míg 1920 végén az országban megalakult fasciók száma a kétszázat sem érte el, s taglétszámuk hozzávetőlegesen 30–40 ezer körül mozgott, 1921

márciusára a szervezetek száma 317-re emelkedett, a taglétszám pedig megduplázódott.

A fasciók számának növekedésével egyidejűleg megváltozott jellegük is. Míg 1919-ben és 1920 nagy részében az említett nemzetiségi körzeteket leszámítva – a fasciók sok tekintetben meghatározatlan jellegű és arculatú, kis politikai köröket képeztek – 1920–1921 fordulóján országosan is a szó legszorosabb értelmében „harci" szervezetekként jelentek meg. 1920 őszétől a fasciók sajátos félkatonai alakulatokká változtak, amelyeknek alapegységeit különböző fegyveres csoportok: rohamosztagok, büntetőcsoportok, szabadcsapatok, s különféle változatban megjelenő terrorista bandák alkották. Kifejlődésük első szakaszában az ország egész területére kiterjedő központi irányítást még nélkülözték. Szervezeti összetartozásuk eleinte legfeljebb községi, városi, körzeti (és esetleg tartományi) méretekben alakult ki, amennyiben egy-egy helyi nagyság (rendszerint volt frontharcos katonatiszt) közvetlen vezérlete alatt álltak, aki meghatározott célra és feladatra mozgósította az egységeket. A fasciók szervezeti jellege tehát pusztán a fegyveres csoportok létében és állandóságában jutott kifejezésre, s a fasizmus, mint mozgalom a fegyveres alakulatok többé vagy kevésbé összetartozó hálózata volt. Fél év leforgása alatt azonban hatalmas erejű belső hadsereggé változtak.

Az okokat, amelyek a fasizmus súlyának és jelentőségének hirtelen megnövekedéséhez vezettek, már az események idején és a későbbiekben is valamennyi politikai irányzat kereste-kutatta. A fasizmus hivatalos történetírója – Volpe – kézenfekvőnek látszó magyarázatot adott: a fasizmus fellángolása Mussolini agyában fogant zseniális kezdeményezés eredménye. Mussolini ugyanis – írta Volpe – rögtön a gyárfoglaló mozgalom bukása után kiadta a jelszót: „Felhívjuk a polgárokat, különösen a fasisztákat, készüljenek fel arra, hogy minden eszközzel megakadályozzák a szocialista párt bolseviki terveit." Mindaz, ami bekövetkezett, e felhívás gyümölcse.

Nem kétséges, hogy e beállítás valójában a fasizmus későbbi ducéjének történeti felmagasztalását szolgálta, ezúttal azonban meg kell fosztanunk Mussolinit a kezdeményezés „dicsőségétől", mert a fasizmus terrorista mozgalma, a squadrizmus fellán-

golásához – szemben a fasizmus későbbi vezéralakjaival – egyáltalán nem ő adta a szikrát. Nyilvánvaló, hogy egy robbanásszerű esemény, mint a fasiszta squadrizmus felemelkedése 1920–1921 fordulóján, majd a squadrista terrorhullám rohamos szétáramlása 1921 első felében, éppúgy nem lehetett egy ember műve, mint az a rendszer, amelynek később a csúcsára emelkedett. A valós magyarázatot, amelyet kommunisták, szocialisták, baloldali katolikusok és liberálisok már az események idején világosan felismertek, a fasizmusnak az olasz társadalom hagyományos uralkodó elemeivel való azonosulásában kell keresni. A fasizmus e rétegek támogatása nélkül nem jelentett volna nagyobb veszélyt, mint a deklasszált elemeknek bármely más háború utáni szervezete. A fasizmussal elméletileg és gyakorlatilag csaknem mindenben egyező d'annunzianus mozgalomnak éppen a fasizmus nagyméretű felemelkedése idején történt felszámolása, illetve bukása is ezt bizonyította. „A gazdagok politikai csoportjai azonban – írta Paolo Alatri – már ízelítőt kaptak a forradalomból és rettegtek tőle", mert 1919–1920 minden tapasztalata feltárta számukra, hogy képtelenek lesznek az ellenállásra, ami végpusztulásukat eleve determinálja, ha a forradalom egyszer bekövetkezik. Az olasz burzsoáziának létérdekévé vált, hogy e forradalmat minden lehetséges módon megelőzze. Az eszközök keresése már 1920-ban a fasiszta osztagok felé fordította a konzervatív csoportok figyelmét, s még maga Giolitti is határozott funkciót szánt a fasisztáknak az ellenforradalom végrehajtásában. Az olasz burzsoázia végül is az állam fasizálásában, konkrétan pedig a fasiszta osztagokban találta meg a legmegfelelőbb eszközt, amellyel szembeszállhatott a forradalmi tömegekkel. Tekintettel arra, hogy ez az ellenforradalom egy lehetséges forradalom megelőzését célozta: az olaszországi ellenforradalom mint preventív ellenforradalom bontakozott ki. A fasizmus hirtelen megerősödése a hagyományos reakciós erők preventív ellenforradalmának legdöntőbb kifejezése volt.

A fasizmus azonban nem egyszerűen egy adott mozgalom és valamely társadalmi erőnek meghatározott politikai célra történő alkalmi érdekszövetsége, nem csupán a konzervatív erők által mesterségesen felduzzasztott és megnövelt mozgalom volt, hanem egy széles tömegmozgalom eredménye, amely végső soron

az olasz társadalom összes reakciós erőinek tömörüléséből származott.

A fasizmus elsősorban a kispolgárság és általában a középrétegek széles körű részvétele folytán válhatott tömegmozgalommá, ami egyrészt a kispolgárságnak az olasz társadalmi struktúrában elfoglalt sajátos helyzetéből, másrészt gazdasági helyzetének és ebből eredő politikai állásfoglalásának alapvető megváltozásából fakadt. A kispolgárság nélkül nem alakulhatott ki nemzeti ellenforradalom, mert Olaszországban a nagyipar fejletlenségének és főként regionális jellegének következtében nemcsak létszámában alkotta az olasz társadalom egyik legnépesebb csoportját, de egyúttal – Gramsci szavaival élve – „területileg" az egyetlen nemzeti osztály volt. De ez a kispolgárság a század elején bekövetkezett nagy átalakulás idején, a nagyipar és a finánctőke fejlődésével elvesztette gazdasági fontosságát. A háború után pedig – amellett, hogy helyzete katasztrofálisan megromlott – szembetalálta magát a munkás- és paraszttömegek antikapitalista mozgalmával, amellyel mint a nagytőke gazdasági uralmától szintén szenvedő osztály – kezdetben rokonszenvezett. Ugyanakkor a nagy munkásmegmozdulásokban, mindenekelőtt a nagy sztrájkharcokban tevékenységi körének újabb akadályát látta, s úrrá lett rajta a meggyőződés, hogy valójában nem is a kapitalista rendszer ellentmondásai és a háború súlyos következményei, hanem a munkásosztály megmozdulásai okozzák azt a „zűrzavart", ami miatt helyzete rosszabbra fordult. Rokonszenve ezért áttevődött a fasizmusra, amely egyaránt kifejezte mind nagytőkeellenes, mind munkásellenes elvárásait, s nagy tömegeiben kezdett felzárkózni a fasizmus mögé.

A kispolgárság arra törekedett, hogy a fasizmus mezében színre lépve visszaszerezze és megőrizze gazdasági-politikai pozícióit, s noha fellépésében megőrződtek nagytőkeellenes indulatai, amelyek a fasizmusnak bizonyos plebejus jelleget adtak, vehemens gyűlölete a munkás- és parasztmozgalommal szemben egy radikális leszámolás igenlésébe torkollott. Vele tartottak mindazok a társadalmi erők, amelyek a kapitalista rendszer, az állam, a tőkés gazdaság és a földbirtok árnyékában éltek, vagy azok parazita kiszolgálói voltak. Ezek a csoportok a legkülönfélébb elemekből tevődtek össze: háztulajdonosok, szabadfoglal-

kozásúak, vendéglősök, harácsolók, ügynökök, kereskedők, közvetítők, állami szállítók, magas állami funkcionáriusok, alkalmazottak, katonatisztek és állástalan volt frontkatonák széles tömegei. A sort lumpenelemek, a társadalom perifériájára szorult, máról holnapra élők tömegei egészítették ki, amelyek Itália nagyvárosainak piacain és terein mindig nagy számban csoportosultak és készen álltak, hogy fizetség ellenében bármilyen munkát elvégezzenek.

A fasiszta terrorizmus támadásával csaknem két éven át tartó, sajátos jellegű polgárháború indult el Olaszországban. Ezt a polgárháborút nem felfegyverzett ellenforradalmi hadsereg vívta a felfegyverzett tömegekkel szemben, s nem a reakciós államhatalom erőszakszervezetei folytatták a lakosság forradalmi csapatai ellen, hanem időről időre összeálló (rendszerint nem is lőfegyverekkel) felfegyverzett civil csoportok a fegyvertelen néptömegek ellen. Ez a polgárháború – mint azt Gramsci már 1920 kezdetén előre látta – nem nyílt síkon zajlott, s nem frontális összeütközés volt, hanem a szedett-vedett fasiszta bandák erőszakos és véres cselekményeinek végtelen sorozata, amelyben a hagyományos társadalmi-emberi kötelékeket sárba tipró brutális cinizmus, s az emberi méltóság lelki és morális megtörését célzó gúnytevés talán még hatásosabb eszköznek bizonyult, mint maga a terrorizmus.

Ez az ellenforradalom a forradalmi tömegek azon vívmányainak megsemmisítésére irányult, amelyek a hivatalos állam keretében születtek meg, s annak szerves részét alkották. A polgári demokratikus állam e harcban de jure pártatlannak tűnt, s úgy lépett fel, mint a küzdő felek felett álló hatalom, amely a fennálló jogrend védelme érdekében egyaránt érvényesíti a törvényeket mindkét harcoló féllel szemben. De facto azonban mindig és mindenütt az ellenforradalmi csoportok érdekeit szolgálta, s az állam összes írott és íratlan szabályait az ellenforradalmi csoportok javára és a forradalmi erők hátrányára alkalmazta. Végül ez a polgárháború lefolyásában nem alkotott összefüggő láncolatot, bár az ellenforradalmi fasiszta terror a széteső helyi akciók, majd azok fokozatos integrációja nyomán lassanként országos méretűvé szélesedett.

Noha a fasizmus 1919-ben a nagyiparos körök egyes csoport-

jainak közvetlen támogatásával alakult meg, utána pedig – az említett nemzetiségi vidékeket leszámítva mint kis, városi jellegű csoportosulás működött, amely „még alig lépte túl a nagyvárosok határait", 1920 őszétől kezdve általában a mezőgazdasági zónákban, Emiliában, Toscanában, Venetóban és Umbriában indult rohamos fejlődésnek, és megerősödése egybeesett a nagybirtokosok azon törekvésével, hogy „fehér gárdát alakítanak a munkásszervezetek érvényre jutó növekedése ellen". A fasizmus terrorista mozgalma, a squadrizmus – mint azt a bolognai események is jelezték – a nagybirtokosok számára „legveszélyeztetettebb zónában", a Pó-síkság vörös övezetében, Emilia Romagnában (Bologna, Ferrara, Forli, Ravenna, Parma körzeteiben) keletkezett az agráriusok közvetlen ösztönzésére és támogatásával, s innen kiindulva csakhamar szétáradt a Pó-síkság lombardiai, piemonti és venetói területein. A kiindulópont semmi esetre sem volt véletlen.

A dolgozó parasztság osztályszervezeteinek harca a nagybirtok ellen a földbirtokosok gyűlöletét váltotta ki. Ez a gyűlölet csak fokozódott az első világháború után, amikor az 1919–1920-as forradalmi fellendülés idején a paraszti ligáknak számos további követelését sikerült kiharcolnia, vagy megerősítenie. 1920-ban főként két alapvető kérdésben értek el eredményt: kivívták, hogy munkásfelvételt a tulajdonosok csak a parasztszövetségeken keresztül eszközölhetnek, ami egyúttal a liga elismerését jelentette; elérték a munkáselosztás megszervezését, azt, hogy a tulajdonosok minden mezőgazdasági egységre meghatározott számú munkaerőt alkalmazzanak és kötelezettséget vállaljanak a folyamatos munkaelosztásra a téli hónapokban is. De 1919–1920 vívmányai nem álltak meg a régi követelések kivívásának szintjén. Az 1919–1920-as tömeges földfoglalások már az agrárforradalom közelgő rémét, a birtokviszonyok teljes átalakulásának lehetőségét villantották fel a birtokos osztályok előtt, s a politikai viszonyok terén bekövetkező fejlemények: a kis- és szegényparasztság érdekeit kifejezésre juttató pártok (szocialisták és néppártiak) sikerei a parlamenti és községtanácsi választásokon a várható perspektívákat politikai oldalról is megerősítette. Amikor a gyárfoglaló mozgalom letörése után a vidék forradalmi mozgalmában is szükségképpen bekövetkezett a megtor-

panás, a birtokos osztályok számára elérkezett a pillanat, hogy végrehajtsák preventív ellenforradalmukat, amely osztályuralmuk legveszélyesebb akadályának, sőt egy lehetséges radikális agrárforradalom potenciális végrehajtójának, a kisparaszti és agrárproletár ligáknak megsemmisítését célozta. Mivel a parasztiligák éppen a Pó-síkságon váltak igen erős osztályharcos szervezetekké, a földbirtokos osztályok terrorista ellenforradalma, az agrárfasiszta squadrizmus is szükségképpen itt keletkezett és bontakozott ki legagresszívebb formájában.

A hadjárat nyitánya – mint a városokban kibontakozó ellenforradalom esetében is történt – a földbirtokosok szervezeti tömörülése volt. Még 1920. augusztus 18-án megalakult a Földbirtokosok Szövetsége, amely részletes akcióprogramot dolgozott ki, hogy megtörje a Pó-vidéki „vörös övezet" frontját és a „munka szabadsága", valamint a nemzet megmentésének jelszavával megindítsa támadását a szegényparasztok „bolsevik túlzásai", a „kommunista felforgatók", „Olaszország ellenségei" ellen. Az agráriusok teljes pénzügyi és anyagi támogatásával rövidesen az egész Pó-síkságot, majd Toscanát, Lombardiát, Piemontot, Liguriát és Venetót elárasztották a squadrista rohamcsapatok, és megindult az ellenforradalmi terror.

A squadrizmus – mint terrorista ellenforradalom – kezdettől fogva az egész munkásosztály és a parasztság, a munkás- és parasztmozgalom valamennyi szervezete és intézménye ellen irányult, legyen az szocialista, kommunista, köztársasági, néppárti, vagy éppenséggel anarchista. A későbbi elemzések során csaknem minden mozgalom és párt önmagát jelölte meg a fasiszta előretörés fő célpontjának, a valóságban azonban a fasiszta támadás – különösen az első időszakban, 1920 ősze és 1921 tavasza között – elsődlegesen a Szocialista Párt hadállásainak szétzúzását, a munkásmozgalom legerősebb és legbefolyásosabb szervezetének, és főként intézményeinek felőrlését vette célba. Általában a csapás irányát mindig az adott helyi feltételektől függően választották meg. Minden vidéken mást és mást kiáltottak ki Olaszország ellenségének. Nemcsak a kifejezetten „vörös zónákat" támadták, hanem a reformista, sőt a katolikus (néppárti) zónákat és azokat a politikusokat is, akik egyébként szintén kitartóan küzdöttek a forradalmi irányzatok ellen.

Büntetőexpedícióra induló csapat az 1921-es választások idején

Egyetlen irányelvük volt, mégpedig, hogy mindig az adott hely legerősebb politikai szervezetét és irányzatát semmisítették meg. Azt, amely a legnagyobb befolyást gyakorolta a proletariátusra és a parasztságra. Jellemző módon mindig azt az irányzatot nevezték bolsevizmusnak, amelyet éppen meg akartak semmisíteni. Rovigóban, Modenában, és Reggióban, ahol a reformista szervezetek voltak túlsúlyban, ott a squadrizmus a reformistákra irányította a fasiszta csoportok gyűlöletét, Bolognában és Ferrarában az egységes szocialista szervezetek, Trevisóban és Bergamóban a köztársasági és katolikus csoportok, Carrarában és Valdarnóban az anarchisták, Piacenzában és Pármában az Álta-

lános Munkaszövetség, Torinóban a kommunisták ellen irányult a squadrista terror. Padovában nem kímélték még azokat a parasztszövetkezeteket sem, amelyek teljesen politikamentesek voltak, s támadták D'Annunzionak, a fasizmus előfutárának szervezeteit is. Triesztben a squadrizmus szlávellenes, azokon a helyeken, ahol a köztársaságiak álltak szemben az erősebb szocialistákkal, ott a squadrizmus köztársasági, de a legtöbb helyen monarchista volt. Minden politikai irányzat és szervezet feloldódott a squadrizmus fékevesztett terrorizmusában.

A fasizmus 1920 végén és 1921 elején indult squadrista akciói tipikus módon folytak le mindenütt. Egy korabeli szocialista jelentés drámai módon örökítette meg az olasz falvakban végbemenő eseményeket:

„Azzal kezdik, hogy létrehoznak egy fasciót és felavatják a gaglierdettót, a fasiszta zászlót. Az első fasiszta mag a községekben idegen elemekből tevődik össze, akikhez csatlakozik néhány helyi ember, rendszerint foglalkozás nélküliek, akiket természetesen megfizetnek, de senki sem tudja, kitől kapja a pénzt. A fascióhoz csatlakozik azután néhány burzsoá – földbirtokosok vagy állat- és tejtermék-kereskedők – és csatlakoznak egyes községi személyek, néha egy-egy hivatalnok, aki elégedetlen a jelenlegi rendszerrel. Ezek a személyek jelölik meg a napról napra végrehajtandó programot. Először is leveszik a községháza háromszínű zászlaját, azután létrehoznak a községben egy „elnökséget" körülbelül 20 fasisztából, akik végigdorbézolják a falut, míg a lakosság dolgozik. A posta érkezésekor a postahivatal előtt ácsorognak, és ha valaki megjelenik, hogy átvegye szocialista újságját, azt követik és felszólítják, hogy mondja le, és udvariasan kiveszik a kezéből. Hogy kárpótolják veszteségéért, aprópénzt dobnak neki a földre: »Vegye csak fel, ha igényt tart rá!«

Ha tiltakozik szabadságának megsértése miatt, saját érdekében tanácsolják, hogy ne legyen nagyon felháborodva, még ennél rosszabb is érheti. A harag és a félelem erkölcsi ellenérzést támaszt a lakosság körében. A bátrabbak nyíltan ellen akarnak állni a zsarnokság bevezetésének első kísérlete ellen, amelyet már ismernek más helyeken elkövetett gaztettekből. A mérsékeltek arra intenek, hogy nem kell eltúlozni ezeket a kis incidenseket, amelyek bizonyára meg fognak szűnni. Az incidensek

azonban, ellenkezőleg, sokasodnak. Egyesek szeretik a széles karimájú kalapot, ez nem jó, kényszerítik, hogy levegye, mert ezekben a zavaros időkben ez a felforgató elemek pártállását jelenti. És ez a piros nyakkendő, amelyet a szél lobogtat? Nem lehet ezt így hordani. Kényszerítik, hogy szerényebben, diszkrétebben kössék meg. És a fasiszta elvégzi ezt a műveletet a közutakon a közönség szeme láttára, aki nézi és mosolyog, vagy pedig rázza a fejét, mintha mondaná: »Nézzétek már, mit el kell tűrni!« Ez az előkészítő munka, amely megalapozza azt a lélektani helyzetet, amikor már sokkal nagyobb csapást is lehet mérni.

A szocialista szervezetek vezetői a következő probléma előtt állnak: megakadályozni, hogy ezekből a kis morális erőszakoskodásokból súlyosabb konfliktusok keletkezzenek. Ezért a jelszó: nem válaszolni a provokációkra! Elszenvedni és hallgatni! Vagy legfeljebb a hatóságokat értesíteni. Még uralkodik az az illúzió, hogy a törvény létezik és kérik, hogy azt alkalmazzák mindenkivel szemben.

A súlyosabb csapások nem sokáig váratnak magukra. A községházáról el akarják távolítani a szocialista vezetőket, pedig vannak községek, amelyeket már húsz éve szocialisták vezetnek, másokat meg hét év óta.

Semmit nem lehet kifogásolni, sem a régi, sem az új községi tanácsoknál. Máskülönben sem akarnak időt veszíteni azzal, hogy a prefektúrát vagy az állami tanácsot vegyék igénybe. Ez a régi világ módszere. Még kevésbé akarják megkérdezni a választók véleményét, hogy elégedettek-e a szocialista községi tanáccsal. Ez nem lenne más, mint a törvényesség utáni melankolikus vágyakozás. A fasizmusnak megdönthetetlen harci módszerei vannak, főleg amikor tudja, hogy számíthat az állam minden jóakaratára. Célba veszik tehát a polgármestert és helyettesét, tudomásukra hozzák, hogy le kell mondaniuk saját érdekükben – és határozzanak gyorsan. Az általános szavazati joggal megválasztottak nem akarják elhinni, hogy létezik ilyen arcátlanság, és várnak néhány napig, hátha ez az ismeretlen személyek által megkísérelt megfélemlítési manőver – (mert a fasiszta technika azt az akciót, amelyet A faluban akarnak végrehajtani, a B és C falvak parancsnokaira bízzák) – nem is valóság.

A fascio helyi vezetője jelenti feletteseinek, hogy a parancsot

a község nem teljesítette. Erre gyorsan válaszolnak, hogy akcióba kell lépni. Rohamcsapat jelenik meg a polgármester és helyettese lakásán. Vagy kényszerítik, hogy azonnal írjon egy levelet, lemondólevelet... önkéntesen, vagy pedig csak tanácsolják neki, hogy mondjon le saját és családja érdekében, akiket terrorizálnak, eltávolítanak, míg a küldöttség elvégzi a dolgát. Az önfejűsködő polgármestereket összerugdossák, megtámadják éjjel, vagy amikor hazatér. Előfordul, hogy a községháza kijáratánál ütik le, vagy pedig, ha kollektív ellenállástól tartanak, megtámadják a szocialista székházat, amikor összejövetelt tartanak, hogy megvitassák a helyzetet; megrohanják a gyűlés helyét, ahol mindenkit, különösképpen a vezetőket átkutatják, megverik, házkutatást tartanak a községházán, kijelentik, hogy a községtanács lemondott, bezárják a köröket és terrorizálják a vidéket.

Más községekben írásban 48 óra haladékot adnak, vagy megjelennek a községházán és élőszóval fenyegetik meg a polgármestert. Hogy a lemondási határozatnak ne csak törvényes formát adjanak, hanem politikai ünnepély is legyen, meghívják a tanácstagokat és helyetteseiket is, legyenek jelen a lemondási ülésen. És mivel egyesek néhány nappal előbb parancsot kaptak, hogy ne merészeljék lábukat betenni a községházára, teherkocsival felkeresik őket és elvezetik a gyűlésterembe, hogy kézfelemeléssel szavazhassanak, amikor a lemondó javaslatot elfogadják.

Miután megtörtént a községi tanács lemondása, a prefektúra funkcionáriusainak legnagyobb örömére mindjárt megkezdik az intrikálást, hogy megkapják a »prefektúra biztos«, vagy mint egyesek remélik, a »királyi biztos« kinevezést, és így kerül a nép teljesen a fasiszták uralma alá.

A fasiszták elfoglalják a munkaközvetítő irodákat, amelyeknek a vezetőit eltávolítják. A munkásokat és a munkásnőket kényszerítik, hogy oda menjenek dolgozni, ahová a fascio rendeli. Még nem módosították sem a fizetést, sem a munkaidőt, de kijelentették, hogy a szerződéseket és a munkabéreket felülbírálják. A szövetkezeteket nem tudják frontálisan támadni. Vezetőiknek – alapos botozás vagy fenyegetés után – parancsot adnak, hogy azonnal hagyják el a községet. Azután elfoglalják az irodákat és kijelentik a helyükön maradt községi tanácstagoknak, hogy »most mi parancsolunk és a területi pártszervezetektől és szak-

szervezetektől hivatalosan elválasztunk benneteket, hogy felvegyünk a nemzeti, gazdasági, politikamentes szakszervezetbe«. Miután a kormányból és az intézményekből minden szocialista nyomot eltávolítottak, a fasiszták helyi szocialistaellenes elemeket toboroznak, azokat, akik végül is levetik erőszakellenes álarcukat, mint ahogy az első napokban félénken dadogták; »ennek mégsem kellene megtörténnie a mi falunkban« és nyíltan bevezetik saját törvényüket. Ez a törvény nem más, mint a bot. A fascio vezetősége egyben törvényszék is. Megvizsgálja minden polgár magán- és politikai életét és kihirdeti felette ítéletét, ami csak akkor válik ismertté, amikor azt már végrehajtották. Elég az, hogy valaki évekkel ezelőtt mondott valakinek valamit, vagy elegendő bármilyen más ok – és minden rágalom, kitalálás vagy túlkapás megengedett –, hogy 8–10–12 botütést kapjon. Az ítélet végrehajtásával különleges kiképzésben részesült squadristákat bíznak meg, akik azt is tudják, hogy hol kell ütni az elítéltet. Ha fiatal, akkor a fején, ha öreg, akkor a hátán, vagy a mellén. Természetesen a fascio katonai szolgálatot teljesít. Szolgálatát gyakran kocsmában tartja, vagy a földbirtokos által felajánlott házban. Megvan a csapata, amely váltakozva tart szolgálatot, vizsgálatot folytat vagy részt vesz egy akcióban. Mikor az éj beáll, a fasiszták hazaterelik a népet. Senkit sem akarnak az utcán látni, és mivel mindazok, akiket botozásra jelöltek ki, a falu határában vannak, a fasiszták ellenőrzik a bejáratokat egészen hajnalig, megmotoznak mindenkit, aki belép és megkérdezik távollétük okát. Természetesen minden gyűlés, sőt megbeszélés lehetetlen. Mindenki bezárkózik otthonába vagy munkájába, és várja, hogy mikor lesz vége a terrorkorszaknak. Az újság a szocialisták egyetlen vigasza, de ahogy a posta kihordását és ahogy egy Avantit, Giustiziát látnak átadni, kiragadják tulajdonosa kezéből és azt mondják: »Maga nem olvashatja ezt az újságot. Mi magunk visszaküldjük a lapot, de jó lesz, ha maga értesíti a kiadóhivatalt, hogy lemondja az újságot.«

A fasisztáknak megvolt az az előnyük, hogy felfegyverzett alakulataik voltak központi parancsnoksággal, amely nagy tömegben gyorsan mozgathatta erőit a hadsereg parancsnoksága és a kapitalisták által rendelkezésükre bocsátott tehergépkocsikon. Lehetőségük volt előre kiválasztott helyen nagy tömeget

összpontosítani, hogy vérbe fullasszanak minden ellenzéket és lehetetlenné tegyenek minden ellenállást. Az ellenük fellépő helyi visszavágás semmit sem használt. Az a szegény ördög, aki egy falusi központban megölt egy jelentéktelen fasisztát – aki maga is csak egy szegény ördög volt – nem oldotta meg az általános problémát, ellenkezőleg, súlyosbította a helyi állapotokat. Egy telefonhívás elég volt ahhoz, hogy rövid időn belül 11–15–20, fegyveresekkel megrakott tehergépkocsit irányítsanak oda a közeli falvakból. Működésbe lépve magánházakat gyújtottak fel, az embereket megbotozták, meggyilkolták és mindenféle kegyetlenségeket követtek el. Az a falu, amely ilyen borzalmas tapasztalatokat szerzett, nem mert többet mozdulni. Minden ellenakció magával vont volna egy újabb büntetőexpedíciót. A fasiszta győzelem titka két dologban rejlett: a telefonban és a tehergépkocsiban."

Néhány hónap leforgása alatt a fasisztáknak jórészt sikerült szétrombolniuk a vidék haladó szervezeteinek tekintélyes részét. Csupán 1921 első felében, a squadrizmus első nagy terrorhullámának idején Olaszország egész területén 726 fasiszta támadás történt. Ennek során a fasiszták 17 újságszerkesztőséget és nyomdát, 59 népházat, 119 munkakamarát, 107 szövetkezetet, 83 parasztligát, 8 kölcsönzőintézetet, 141 kommunista és szocialista szekciót, 100 kultúrkört, 10 népkönyvtárat, 1 népi egyetemet, 28 szakszervezetet, 53 munkásegyletet támadtak, semmisítettek meg.

A néptömegek a súlyos terror és megfélemlítés körülményei között is felvették a harcot a fasiszta áradattal. 1921 tavaszán már Olaszország számos városában és helységében fegyveres önvédelmi csoportok alakultak Arditi del Popolo (A nép bátrai) néven, amelyek az antifasiszta ellenállás szervezeteivé váltak. A harc esélyei és feltételei azonban – a fasiszták előnyére – rendkívül egyenlőtleneknek bizonyultak. Az Arditi del Popolo harcára kedvezőtlenül hatott, hogy a Kommunista Párt vezetőségének Bordiga befolyása alatt álló többsége, amely nem ismerte fel a fasizmus veszélyét és lehetetlennek tartotta győzelmét, érzéketlen maradt a népi ellenállás szervezetével szemben, s tagjainak megtiltotta, hogy belépjenek soraiba. Emiatt szakadás állt be a párt vezetősége és az egyszerű párttagok ezrei között,

akik városaikban és falvaikban nemcsak csatlakoztak, de sok helyen élharcosai lettek az önvédelmi küzdelemnek. De megosztott volt a párt vezetősége is, mivel az Ordine Nuovo-csoport tagjai, akik ugyan a pártvezetőség kisebbségét alkották, szembehelyezkedtek Bordiga álláspontjával, s cikkeikben, tetteikben gyakorlati és morális támogatást adtak a fasizmus ellen felkelő népi erőknek.

A fasiszta alakulatok a földbirtokosok korlátlan támogatása révén az anyagi és technikai eszközök kimeríthetetlen bőségével rendelkeztek, de még ennél is nagyobb segítséget jelentett számukra a fasizmus felé forduló „liberális állam" aktív közreműködése. „A fasizmus nagy ereje abban rejlett – írta Alatri –, hogy szervezeteinek minden erejét és törvényenkívüliségét a törvény teljes aktív és passzív cinkosságával párosíthatta."

Az állam aktív támogatása már 1920 őszén kifejezésre jutott Bonomi hadügyminiszter október 20-án kiadott rendeletében, amely a leszerelt tiszteket a fasciókba irányította. Ezzel a squadrista alakulatokat mindenütt katonailag képzett emberek irányították, a világháborúban szolgált arditista (rohamosztagos) tisztek közreműködésével pedig a terrorista akciókban is nagy gyakorlattal rendelkező vezetőkre találtak. De az állam passzív cinkossága még ennél is szélesebb körű segítséget jelentett. A polgári állam hagyományos mércéivel mérve a squadrista csoportoknak, amelyek raboltak, romboltak, gyilkoltak, az állam törvényes rendje által biztosított intézményeket semmisítettek meg, az állampolgárok legelemibb emberi szabadságjogát, az életet fenyegették, kétségtelenül államellenes alakulatoknak kellett volna minősülniük. A támadók, a kezdeményezők kimutathatóan, mindenütt a fasiszták voltak. A munkások és agrárproletárok önvédelemből kényszerültek az eseményekbe, s „rendbontókká" legfeljebb annyiban lettek, hogy akaratlanul, az atrocitások részesei, szenvedő alanyai lettek. Előfordultak természetesen megtorló cselekmények a dolgozók részéről is, ezek azonban vagy a fasiszták támadásait megelőző feszült várakozás spontán kirobbanásai voltak, vagy a fasiszták felett aratott győzelem megállíthatatlan kitörései.

De a polgári állam törvényeit nemcsak nem érvényesítették a fasiszták államellenes akcióinak részeseivel szemben, hanem

egyenesen a megtámadottak hátrányára alkalmazták. Egy kimutatás szerint 1921 májusáig az egész országban 1073 összeütközés zajlott le a fasiszták és szocialisták között. 964 esetben a hatóságok vádat terjesztettek elő az igazságügyi szervekhez, 109 esetben ettől eltekintettek. Az események során 396 fasisztát tartóztattak le, szocialistát ezzel szemben 1421-et. Szabadlábon hagytak a tárgyalásig 878 fasisztát, a szocialista résztvevők közül 617-et. 1921 első felében egyszer sem fordult elő, hogy a carabinierik szocialista funkcionáriust vagy szocialista intézményt előzetesen védelembe vettek volna, amikor fasiszta támadással szemben segítséget kértek. A rendőrség egyetlen egyszer sem lépett fel, hogy megelőzze a fasiszták akcióit. De számtalan eset történt, hogy a carabinierik fasiszta támadás előtt átkutatták a szocialisták épületeit, s ha nem találtak fegyvert, sorsukra hagyták a védekezőket. A fasiszta offenzíva sikerét feltétlenül elősegítette, hogy az államhatalom összes képviselői, a rendőrségtől a bíróságokig, a hadseregtől a vezető tisztviselői karig, a fasizmusban látták a legmegfelelőbb szövetségest a proletariátus szervezeteivel folyó harcban.

Mussolinit – ellentétben a fasizmus hivatalos történészeinek állításával – az események éppúgy meglepték, mint sokan másokat, s jó ideig nem talált magyarázatot a történtekre. Főképpen arra, hogy mozgalma, amelyet ő alapított és vezetett, miként vált a kis, városi jellegű fasiszta mozgalomból a vidék félelmetes erejű, nagy tömegeket egyesítő fasizmusává. Az első időszakban – Nolte szerint – „Saját szülöttjének alakváltozását nemcsak csodálkozással szemlélte, hanem aggodalommal, és először mindig szigorúbban, majd lassan elapadó kritikával". Cikkeket írt az erőszak ellen és hangoztatta, hogy az erőszak nem lehet öncél, szót emelt a politikai harc lovagiassága mellett; kijelentette, hogy az ellenféltől nem lehet elvitatni a politikai megnyilatkozás jogát, az ellenfél soraiban is disztingválni kell a bűnös és ártatlan között, s a fasizmusnak mértéktartónak kell lennie minden körülmények között. Felvetette a fasciók megtisztításának szükségét, minthogy – mondta – túlságosan sokan furakodtak oda a siker hullámain. Végül, 1921. április 3-án Bolognában, egy számára rendezett ünnepélyes fogadtatáson nyíltan kijelentette: „Néha úgy érzem, hogy a mozgalom kitört azokból a szűk kere-

tekből, amelyeket számára megszabtam." És ezúttal nagyon is megközelítette az igazságot.

1920 őszén a squadrizmus képében új fasizmus keletkezett, és túlzás nélkül állítható, hogy ez az új fasizmus jelentette voltaképp a fasizmus igazi megszületését. 1920 őszétől a squadrizmusban testesült meg a fasizmus, és fordítva: a fasizmus tartalma és lényege a squadrizmus tevékenységében és gyakorlatában konkretizálódott. Ettől az időtől kezdve látszólag két fasizmus létezett: az alapító városi jellegű, elszigetelt, lényeges politikai befolyással nem rendelkező fascióinak gyenge együttese és a squadrizmus dinamikus erejű mozgalma, amely magába foglalta a fegyveres osztagok, rohamcsoportok sokaságát. A „két fasizmus" közötti viszony a fasizmus fejlődésének és perspektívájának, s egyben Mussolini jövőjének is egyik kulcskérdése lett.

Vezér hadsereg nélkül – hadsereg vezér nélkül (1921)

Mussolini a squadrizmus keletkezése és nagy offenzívája idején is – formálisan – a fasiszta mozgalom vezetőjének számított, de semmi sem mutatta, hogy bármiféle befolyást gyakorolt volna az agrárfasizmus szervezeteire és tevékenységére. Megpróbált a felszínen maradni. 1921 tavaszán – nyilvánvalóan a vidéken dúló harcok reakciójaként – megfogalmazta a fasizmus agrárprogramtervezetét, amellyel kísérletet tett, hogy összefoglalja a fasizmus agrárpolitikájának koncepcióit a mezőgazdasági termelés összes fontos kérdésében. Tervezetének „újszerűsége", hogy kimaradt belőle az 1919-es fasiszta programok „forradalmi" hangvétele, s azt felváltotta egy nagy szakértelmet sejtető okoskodás, amely mérsékelt megoldásokat ajánlott a küzdő felek számára.

Tervezetének bevezetéseképpen megállapította, hogy Olaszországban vidékenként igen különböző állapotok találhatók, ezért a fasizmus nem nyújthat kézikönyvet a problémák megoldására, csupán a politikai vonatkozásokat kívánja tárgyalni. Ami „a föld azé, aki megműveli" jelszót illeti – állapította meg a tervezet –, az káros, demagóg és felületes formula is lehet, ha nem lépésről lépésre alkalmazzák. „A valóságban a kérdés bo-

nyolult és az elv alkalmazása igen gondos előkészítést kíván. Kezdjük a nagybirtokon. Ma még nem lehet felszámolni a nagybirtokot, mert malária van, pusztaság van, hiányoznak az utak, ivóvíz, öntözőcsatornák, felszerelés, igásállatok, tőke és lakóházak... Mi ellene vagyunk, (ti. a nagybirtoknak), határozottan ellene. Végtelen sok ok miatt. De kijelentjük, hogy mielőtt hozzákezdenénk felszámolásához, először utak kellenek, ivóvíz, a talaj vízügyi rendezése, közbiztonság, lakások és tőke a mezőgazdaság fejlesztésére." A termelés növekedése csak a földbirtokrendezés után fog bekövetkezni, de a nagybirtok felszámolásának lassúnak, fokozatosnak kell lennie, „mivel nemzeti szempontból nem csupán a nagybirtokrendszer jelent kárt, hanem a földbirtok szétaprózása is". A fasizmus határozottan ellene van a földbirtok szétaprózásának, ezért egyrészt ajánlja, hogy állapítsák meg a nagybirtok felosztásának jogi határát, másrészt javasolja, hogy a nagybirtokot ne egyének között osszák szét, hanem „csináljanak globális felosztást szövetkezetek és családok szerint".

A programtervezet a mezőgazdasági probléma végső megoldását a belső és külső kolonizációban jelölte meg. A felvázolt formula a háború előtti nacionalizmus programjának szinte szó szerinti lemásolása volt: „Olaszországban nem lehet elzárt birtokokat teremteni, mert a mi fajtánk nem sajátságosan történelmi alakulat, mint az angolszászé, hanem clan alakulat. Ezért nem lehet kényszeríteni egy családot, hogy elszigetelt házban éljen. Egyetlen orvosság a kolónia. A németek szervezett szakaszokban, élükön mérnökökkel és a protestáns lelkésszel mentek el gyarmatosítani Dél-Amerikát. Nem kell a németekhez folyamodnunk, megvan a mi római hagyományunk. Gaius Gracchus 6000 proletár harcost küldött Afrikába, akik megteremtették a Junonia kolóniát... A Földközi-tenger térségében mi vagyunk a legszaporább nép. Versailles-ban prüszkölnek is emiatt. Szükséges, hogy a belső és külső kolonizációval római lélekkel törődjünk. Emellett az országon belül is létesítsenek fasiszta településeket, mivel a parászt, »homo rusticus«, a »homo sapiens« legjobb, legegészségesebb, legmegbízhatóbb válfaja, éppen ezért a fasizmus a parasztokban találja meg majd a legbiztosabb és leghatározottabb segítőtársát, ha nekik adja a földet."

Elméleti próbálkozásai nem sok sikerrel jártak. 1920–1921 fordulóján, de még az 1921-es esztendő első felében is, ugyanabban a helyzetben volt, mint az első világháború befejezésének pillanatában: magányos vezér maradt hadsereg nélkül, akinek vezető szerepe elenyészett a squadrizmus vezérfiguráinak befolyása mellett.

E vezetők a squadrizmus hullámain emelkedtek a fasizmus vezérkarának soraiba: minden egyes körzet, tartomány kitermelte és megtalálta saját vezérét. A leghírhedtebb squadristák, mint Farinacci* Cremonában, Balbo** Ferrarában, De Vecchi*** Torinóban, Starace° Pugliában, majd Triesztben, Grandi°° és

* Roberto Farinacci: 1892-ben született. Eredetileg vasúti tisztviselő, egy Cremona melletti kis állomás főnöke, politikai hovatartozás szerint a Szocialista Párt jobboldali reformista szárnya vezetőjének, Bissolatinak a követője. 1914-ben újságírással foglalkozott. 1915-ben önkéntesként ment a frontra, de másfél év után visszatért foglalkozásához és az újságíráshoz. 1918-ban Cremonában – volt szocialistákkal együtt – megalakította a „Giordano Bruno"-kört, amely magja lett a Fasci di Combattimento cremonai szekciójának. Egyike a legvéresebb kezű terroristáknak.

** Italo Balbo: 1896-ban született. Önkéntesként harcolt a háborúban, előbb közkatona, később az alpesi vadászok tisztje. A köztársasági párt tagja es Mazzini eszméinek „megingathatatlan" követője. 1920-ban még antifasiszta. 1921 februárjában lépett át a ferrari köztársasági körből a fascióba. Egyik barátja szerint átlépését három tényező indokolta: titkárrá való azonnali kinevezése, havi 1500 lírás illetménnyel, s garancia egy bankállásra.

*** Cesare Maria de Vecchi: 1884-ben született. Jogi egyetemet végzett Torinóban. A fronton teljesített szolgálatát a királytól kapott több magas kitüntetés honorálta. Nem ő alapította meg a torinói fasciót, miként életrajzírói mondják, de igen korán, még 1919-ben csatlakozott hozzá. Fanatikus fasiszta, de nem osztozott a kezdeti fasizmus köztársasági elveiben. Törhetetlen monarchista, a király feltétlen híve. Egy ízben kijelentette: „Ha Mussolini Caesárrá akarna lenni, én leszek az ő Brutusa."

° Achille Starace: 1889-ben született, tisztviselő, a háborúban a bersaglieri csapatok tisztje, számos hadiérdemrend birtokosa. Pugliában az első rohamosztagok szervezője, majd működését áthelyezte Triesztbe.

°° Dino Grandi: 1895-ben született. Ügyvéd, újságíró. Ifjú korában „murrista", vagyis a katolikus szakszervezeti mozgalom Romolo Murri katolikus pap által vezetett progresszív szárnyának híve. A háború előtt a Szocialista Párt felé orientálódott. A háborúban az alpesi vadászok százados. 1919-ben befejezte egyetemi tanulmányait és csatlakozott a fasciókhoz.

Arpinati* Bolognában, Ricci** Carrarában, Giunta*** Venezia Giuliában, Calza-Bini Rómában, Teruzzi° és Giampaoli Milánóban, Perrone-Compagni Firenzében, a fasizmus nagyságaivá váltak, és lényegében egymástól és főként Mussolinitől függetlenül, mint tartományfőnökök irányították és fogták össze területükön az osztagok akcióit.

A tartományfőnököket az etióp törzsfőnökök neve után „ras"-oknak nevezték. Érdemes pillantást vetni a squadrizmus vezéralakjaira. Új, a fasiszta mozgalomban addig jórészt ismeretlen figurák. Ha általánosságban jellemezni lehet őket, néhány vonásuk mindjárt szembetűnő. Farinaccit és Giampaolit kivéve egyikük sem vett részt a fasizmus San Sepolcro téri megalapításában, az ott megválasztott vezetőségben egyedül az utóbbit találhatjuk. A többiek más mozgalmakból – s ezek köre igen széles – csak 1920 folyamán, de még inkább 1921-ben léptek a fasizmus soraiba. De Vecchit és Teruzzit kivéve valamennyien jó tíz évvel fiatalabbak a fasizmus ez idő tájt 37 éves vezérénél. Közülük ketten jöttek a munkásosztály soraiból: Arpinati és Ricci. Előbbi vasúti munkás, utóbbi egy carrarai márványfejtő fia. Perrone-Compagni gazdag firenzei patríciuscsalád sarja és őrgrófi címet viselt. A többiek újságírók, ügyvédek, vagy tisztviselők voltak.

* Leandro Arpinati: 1892-ben született Civitella di Romagnában (Forlì). Eredetileg vasúti munkás, anarcho-szindikalista. 1919-ben csatlakozott Mussolinihez, s a Forradalmi Cselekvés Fasciója igazgatóságának tagja lett. 1919. április 10-én megalakította a Fasci di Combattimento bolognai szekcióját és az Emilia-Romagnára támadó squadrizmus legvéresebb kezű vezére lett.

** Renato Ricci: carrarai márványfejtő fia, részt vett az első világháborúban, majd D'Annunzio fiumei vállalkozásában. 1921 májusában a Zára elfoglalására induló légió parancsnoka. A squadrizmus idején a liguriai büntetőexpedíciók irányítója.

*** Francesco Giunta: 1887-ben született. Ügyvéd, hadiönkéntes, „az első óra fasisztája". A trieszti fasció megalapítója. Még a bolognai véres események előtt squadrista akciót szervezett: 1920 júliusában vezetésével gyújtották fel a fasiszták a trieszti Balkán Szállót. Azon kevés fasiszták közé tartozott, akik a „véres karácsony" idején megkísérelték, hogy Venezia-Giulia fasisztáit összegyűjtve segítséget nyújtsanak D'Annunziónak.

° Attilio Teruzzi: egyidős Mussolinivel. Eredeti foglalkozása katonatiszt. Részt vett a líbiai háborúban és az első világháborúban. 1920-ban otthagyta a hadsereget, hogy minden idejét a fasciók, illetve a rohamosztagok szervezésére fordíthassa.

Közös vonásuk azonban, hogy valamennyien frontszolgálatot teljesítettek, s közülük nem egy önkéntesként ment a háborúba. Később szinte valamennyien a fasizmus legfőbb vezetőinek soraiba emelkedtek.

A vezetők egy része egyenesen tagadta a squadrizmus és Mussolini fasizmusának bármiféle közösségét, és attól teljes elkülönülésre törekedett. De még azok is, akik a Mussolinivel való kapcsolatok megőrzése mellett álltak, kevés hajlandóságot mutattak, hogy kikérjék véleményét, vagy akárcsak informálják őt akcióikról. A squadrizmus legfelső csúcsán azonban űr tátongott. Az a tény, hogy a squadrizmus sok „főnökkel", de egyetlen fővezérrel sem rendelkezett, előbb-utóbb csökkenthette a hatalmas félkatonai haderő ütőképességét, s ez végül is a központosítás szükségességét igényelte. Ha Mussolini magányos vezér volt hadsereg nélkül, mi sem volt logikusabb, mint élére állni egy hadseregnek, amely csupán a fővezért nélkülözte. És 1921 tavaszán ebben az értelemben döntött: hamarosan átesett a terrorizmus feletti szörnyülködés és aggodalom első lelki megpróbáltatásain, és sutba dobva minden moralizálását, testestül-lelkestül a squadrizmusnak adta magát. Csatlakozása a squadrizmushoz hirtelenjében egy grandiózus, de heterogén mozgalom vezérének szerepébe emelte.

A squadrista mozgalom minden dinamizmusa ellenére politikailag és szervezetileg is eltérő, a helyi fasciók (fegyveres csoportok) ellentétes koncepciók alapján tevékenykedő, laza csoportosulása volt, amely sok kérdést tisztázatlanul hagyott. Egyes főnökök köztársasági, mások monarchista elveket vallottak, egyesek szindikalisták és korporativisták, mások egyházellenesek vagy katolikusok, d'annunzianusok, liberálisok, szabadkőművesek, nacionalisták voltak, vagy – legalábbis zavaros hitükben – egyenesen szocialistáknak tekintették magukat. Nem kevésbé ellentétes jelenségek kísérték a squadrizmus „új társadalmat" építő politikai, gazdasági tevékenységét. A legtöbb helyen a squadrizmus a földesurak közvetett, vagy közvetlen irányítása alatt állt, egyes körzetekben azonban a fasciók résztvevői komolyan vették a fasiszta-szindikalizmus társadalmi programját és előfordult, hogy néhány esetben a fasciók a fegyveres osztagok perdöntő érveit latba vetve, sokkal nagyobb engedményekre

kényszerítették a földbirtokosokat, mint a szocialista parasztligák. A squadrista-fasizmus még számos problémája tisztázásra szorult, s erre a legalkalmasabbnak Mussolini kínálkozott. Mindazonáltal felemelkedése a vezéri csúcsra ezúttal nem volt tüneményes és egy, a mozgalmat és személyét egyaránt érintő súlyos válság megoldásaként, az 1921. májusi parlamenti választások után következett be.

Miután 1920 őszétől kezdve a fasiszta típusú ellenforradalmat a kormány hivatalosan elismerte és támogatta, 1921 tavaszán a Giolitti-kormány elhatározta, hogy a fasizmust parlamenti választás útján is az állam legitim részévé teszi, és a fasiszta vezetőket parlamenti képviselethez juttatja. 1921 áprilisában a király feloszlatta a parlamentet és kiírta az új választásokat.

A választási harc megvívására Giolitti a fasisztákkal bővítette ki az 1920-as közigazgatási választásokon már jól működő választási szövetséget, amely akkor az összes konzervatív, jobboldali pártokat tömörítette. A konzervatív alkotmányos pártok és a fasizmus közös blokkja, amely Nemzeti Blokk néven indult, nem fogalmazott meg külön programot. A szövetkezés egyetlen alapelven, a munkás- és parasztellenességen nyugodott. A választási harcot, amelyet a fasiszták csak úgy tekintettek, mint a polgárháború egy epizódját, a fasizmus heves terrorja kísérte: a választási küzdelem idején, 1921. április 8-tól május 14-ig, alig több mint egy hónap alatt 105-en meghaltak, 431-en pedig megsebesültek az összetűzésekben.

A terror ellenére az 1921. május 15-én lebonyolított választásokon Giolitti céljai csak részben valósultak meg. A Nemzeti Blokk pártjai, valamint a külön listán induló liberális demokraták megszerezték ugyan a parlament 535 helyének többségét, 275 helyet, de külön-külön még mindig elmaradtak a szocialisták képviselete mögött. (Nemzeti Blokk 21,5%; liberális demokraták 22,1%). A Szocialista Párt a terror és az 1921. januári szakadás ellenére 123 mandátumot szerzett (25,7%) az 1919-es választás 156 mandátumával szemben (32,3%), és változatlanul a parlament legnagyobb pártja maradt. Igen érzékeny veszteséget csupán a squadrista támadás által legjobban sújtott tartományokban szenvedett. Elvesztett szavazatainak egy részét a Nemzeti Blokkban induló fasiszták hódították el, másik része azon-

ban a választásokon először induló Kommunista Pártnak jutott. A kommunista párt vezetősége ugyan Bordiga álláspontjának megfelelően először bojkottálni akarta a választásokat, a Kommunista Internacionálé döntése alapján végül mégis indult, és 15 képviselővel (4,5%) jutott be a parlamentbe. A Néppárt 107 mandátumot (21,2%) kapott, s ezzel nemcsak továbbra is a parlament második legnagyobb pártja maradt, de minimális szavazatnyereséggel meg is erősítette helyzetét (1919-ben 101 mandátum). A fasiszták a Nemzeti Blokk révén mindössze 36 mandátumot kaptak, s ezzel a mozgalom fennállása óta először jutottak képviselethez a parlamentben. Megválasztott képviselőik területi megoszlása arról tanúskodott, hogy csupán a squadrizmus által legjobban sújtott tartományokban tudtak eredményt elérni. A fennmaradó mandátumokat néhány kisebb párt szerezte meg.

Mussolinit a Nemzeti Blokk milánói és bolognai listavezetőjeként első ízben választották meg képviselőnek. Bekerülése a honatyák soraiba ismét megnyitotta előtte az országos szereplés útját, s hogy rögtön éljen a lehetőséggel, olyan politikai bombát robbantott, amely nemcsak ráirányította a figyelmet, de majdnem újabb bukását okozta.

Alighogy Milánóból a parlament megnyitására Rómába érkezett, nyilatkozatot adott az Il Giornale d'Italia című újságnak, kijelentve, hogy a fasiszta parlamenti csoport nem vesz részt a parlamentet megnyitó királyi ülésen, mert az dinasztikus megnyilvánulást jelentene, a fasizmus viszont – bár alapvetően nem monarchiaellenes – tendenciájában köztársasági. Majd hozzáfűzte: a nemzet vezető erői a néppártiak, a szocialisták és a fasiszták, s köztük nincs kizárva az együttműködés.

A nyilatkozat okairól sok találgatás keletkezett, de pontos magyarázat sohasem született. Lehetséges, hogy a mozgalom „forradalmiságát" akarta kifejezésre juttatni, lehet, hogy köztársasági meggyőződésének akart hangot adni, amelyet ténylegesen még nem tagadott meg. Elképzelhető, hogy monarchiaellenes kijelentésével a squadrizmus „forradalmi" szárnyát akarta megnyerni, de az is lehet, hogy éppen azokat a hivatalos köröket akarta provokálni, akikkel együtt akart menetelni, s a nyilatkozatot csupán zsarolásnak szánta. Mindenesetre tény, hogy életének

egyik legnagyobb hibáját követte el, amelynek árnyéka szinte végigkísérte további pályafutásán, mivel a nyilatkozattal közvetlenül elindította a fasizmus súlyos belső válságát. Kijelentése „ökölcsapást" jelentett saját mozgalmára, amely életre-halálra harcolt a szocialisták ellen, de a Néppárt ellen is, s felvetni az együttműködést a mozgalom két legnagyobb ellenfelével, egyenlő volt a mozgalom legbensőbb lényegének megtagadásával. A fasizmus, a szocialisták és a Néppárt közötti együttműködés természetesen objektíve is lehetetlen volt. De nem lehetett volna súlyosabb provokációt elkövetni az uralkodó körökkel szemben sem, amelyek a rendszert leginkább attól féltették, hogy e három, ténylegesen tömegeket egyesítő, és ilyen vagy olyan formában a fennálló rendszert tagadó mozgalom valaha egyesül. A nyilatkozat a fasiszta vezetők leghevesebb ellenzését váltotta ki. A kérdést végül is a mozgalom központi bizottsága elé utalták, amely Mussolini javaslatát 19 : 15 arányban elvetette. Mussolini azonban nem fogadta el a döntést, s néhány fasiszta képviselővel együtt távol maradt a királyi megnyitó ülésről. Csak pár nap múlva jelent meg a parlamentben, hogy elfoglalja helyét a fasiszta képviselők között, akik az ülésteremben a monarchista nacionalisták és Salandra konzervatív csoportja mellett – mintha eldönteni kívánták volna későbbi korok történelmi vitáját – a szélsőjobboldali padsorokat töltötték meg.

A fasiszták és Salandra szélsőjobboldali liberálisai rövidesen együttműködési szerződést kötöttek, és megteremtették a parlamentben a „nemzeti jobboldalt", amit minden ellenvetés nélkül Mussolini is megszavazott.

1921. június 21-én bemutatkozott a parlamentben. Beszédének belpolitikai részében valamennyi pártot felszólította, hogy tisztázza viszonyát a fasizmushoz. Érdekes módon elsőnek a kommunistákhoz szólt: „Ismerem a kommunistákat. Ismerem őket, egy részük... szellemi fiaim, (Az elnök közbeszólt: Nincs megengedve az apaság kutatása, tisztelt Mussolini) s bár cinikusnak tűnhet, őszintén elismerem, hogy én egykor megfertőztem azt a rokonságot, amikor a kissé Bergsonnal és sokban Blanquival keveredett olasz szocializmus forgatagába léptem." Majd odafordult a kommunistákhoz: „Barátaim vagy ellenségeim...?" Kérdését azonban nem fejezhette be, mert a kommunis-

ták kórusban feleltek: „Ellenségek! Ellenségek!" Ezután kijelentette: „Amíg a kommunisták proletárdiktatúráról, a szovjetek többé vagy kevésbé föderatív köztársaságáról, és hasonló, értelmetlen abszurditásokról beszélnek, addig közöttünk nem lehet más mint harc."

A többi párttal szemben a „kinyújtott kéz" politikáját folytatva, békülékeny hangnemet ütött meg. A szocialistáknál azonban már különbséget tett a párt és a szakszervezet között, kijelentve, hogy más a párt és más a munkásmozgalom. A szakszervezetnek, amely egyébként sem tanúsított olyan ellenséges magatartást a háború ellen, van funkciója a társadalomban, a Szocialista Párt programja és doktrínája azonban szemben áll a fasizmus felfogásával. „Tagadjuk – mondta –, hogy két osztály létezik, minthogy sokkal több létezik..., tagadjuk, hogy az egész történelmet meg lehetne magyarázni a gazdasági determinizmussal..., megállapítjuk, hogy most kezdődik a kapitalizmus igazi története, mivel a kapitalizmus nemcsak elnyomó rendszer, hanem az értékek kiválasztása is, hierarchiák koordinációja, az egyéni felelősség szélesebben kifejlődött irányzata."

Mindazonáltal támogatni fogja a szocialisták törvényhozói tevékenységét – mondta –, ha az a társadalom érdekeit szolgálja, de felszólítja a pártot, hogy ne mozgósítsa a munkástömegeket közvetlen akciókra, mivel az erőszak terén a munkásmozgalom halálra van ítélve. A Szocialista Pártot megbékélésre hívta fel, s kijelentette: „Az erőszak nem sport, hanem kemény szükségszerűség, amelynek alá vagyunk vetve. S hozzáfűzhetem, hogy készek vagyunk letenni a fegyvert, ha önök is leteszik, elsősorban pedig a szellemieket. A fegyverletétel csak kölcsönös lehet. Ha ez a kölcsönösség valósággá válik, létrejönnek azok a feltételek, amelyeket mi óhajtunk a legjobban; mivel, ha tovább haladunk ezen az úton, a nemzetet a szakadék szélére vihetjük." A megbékélés jegyében az összes irányzatot együttműködésre hívta fel, kiemelve az egyes pártok és a fasizmus programja közti azonos pontokat, ami nem állította különösen nehéz feladat elé, minthogy az első világháború után született pártprogramok – a szocialista és kommunista platformokat kivéve – megtévesztésig hasonlítottak egymásra. Különösen baráti hangon szólt a Néppárthoz: „A fasizmus nem prédikál és nem gyakorol antiklerika-

lizmust" – mondta és kiemelte a Néppárt programjából az agrárreformot, az iskola szabadságát és a közigazgatás decentralizálását, amelyért közösen harcolhatnak. Végül ünnepélyes nyilatkozatot tett a katolicizmusról és a Vatikánról: „Megerősítem itt, hogy Róma latin és hatalmi tradícióját ma egyedül a katolicizmus képviseli. Ha, mint Mommsen huszonöt vagy harminc évvel ezelőtt mondta, Róma nem maradna meg egy univerzális eszme nélkül, én úgy gondolom és állítom, hogy az egyetlen Rómában létező univerzális eszme ma az, amelyet a Vatikán sugároz magából."

Mussolini többször kifejezésre juttatott békülékeny irányzata az agrárfasiszta squadristák legélesebb visszatetszésével találkozott. Ennek ellenére Mussolini nemcsak folytatta békeakcióit, de egyúttal eszmei síkon is új elveket és utakat igyekezett megjelölni a fasizmus számára. 1921. július 2-án cikket jelentetett meg az Il Popolo d'Italiában, amelyben a „bolsevista veszély" elleni harc szükségességéről szóló squadrista mítoszt, a squadrizmus legdöntőbb axiómáját, elavultnak ítélte és egészében elvetette. „Azt mondani, hogy Olaszországban még bolsevista veszély van – írta – azt jelenti, hogy összetévesztünk bizonytalan félelemérzéseket a valósággal. A bolsevizmust legyőztük... – Az erőszak már elérte célját, s mivel a helyzet megváltozott, a fasizmusnak is új orientációt kell keresnie." „Eljött az ideje – mondta egyik beszédében –, hogy a fasizmus békés tevékenységet folytasson, s a fasizmusnak a polgári versengés minden területén be kell bizonyítania, hogy Olaszország jövőbeni életének kovásza lehet." Megismételte, hogy a jövőt három nagy erő összefogása teremtheti meg: egy magát korrigáló szocializmus, a popolari és a fasizmus, amelynek szintén korrigálnia kell önmagát, mivel „az utóbbi idők fasizmusa egyes meghatározott zónákban semmiképpen nem hasonlít az előzőhöz... az mozgalom volt a nemzet megvédésére, nem egy szervezet, amely tisztán és egyszerűen a megtorlás eszköze, bizonyos partikuláris érdekek megvédésére..."

Mussolini kemény kritikája a squadrizmus felett és a fasizmus új orientációját hirdető békés koncepciója látszólag ellentétben állt azzal a törekvéssel, hogy a fasizmus egészének vezetőjévé emelkedjék, s döntő befolyása alá vonja a squadrizmust is,

amelynek vezetőiben – nem utolsósorban Mussolini kritikája nyomán – egyre inkább hajlandóság mutatkozott, hogy mozgalmukat Mussolini „elméleti fasizmusától" elhatárolják. Valójában nincs ellentmondás Mussolini törekvése és magatartása között. Ezúttal követett taktikája rövidesen meghozza győzelmét, s ezzel nemcsak megszerzi a vezetést, de egyben megoldja a fasizmus összes lezáratlan problémáját, amely nélkül a fasizmus sohasem válhatott volna azzá, amivé lett.

Mussolini taktikája részben az adott pillanat lehetőségeinek, részben a fasizmus perspektíváinak reális felismeréséből következett. Mussolini látta, hogy a fasizmus az uralkodó körök és a vezető társadalmi osztályok ellenforradalmának funkcióját tölti be és ehhez minden legális és alkotmányos segítséget megadnak. Az 1921-es választás csak megerősítette felismerését, hogy a fasizmus számára alkotmányos keretek között is nyitva áll az út, hogy betöltse ezt a funkcióját, s a terrorizmus túlfeszítése, a squadrizmusban rejlő disszonáns hangok, még inkább a terrorista csoportokban uralkodó türelmetlen és felforgató szellem, amely nyíltan a rendszer elleni „forradalmi" fellépés szükségességét hangoztatta, csak megzavarhatja ezt a lehetőséget. A fasizmus vagy alkalmazkodik azokhoz az erőkhöz, amelyek naggyá tették, vagy vereségre van ítélve.

Felismerte továbbá, hogy a squadrista agrárfasizmus ténylegesen csak a vidéki nagybirtokosok érdekeit szolgálta, a fasizmus igazi jövője azonban az olasz társadalom leghatalmasabb gazdasági potenciáljával és politikai befolyásával rendelkező északi monopoltőkés csoportok igenlésétől, ideológiai síkon pedig Olaszország legnagyobb szellemi hatalmának, az egyháznak legalábbis passzív hozzájárulásától függhetett. A fasizmust tehát összhangba kell hozni az olasz társadalom legdöntőbb erőivel, vagyis el kell érni az ellenforradalmi tömegmozgalom és az ellenforradalmi vezető erők legteljesebb egybeolvadását, amelynek révén a fasizmus a „nemzet összességének" mozgalmává válhat.

A terrorizmus túlfeszítése előbb-utóbb az antifasizmus oldaláról is veszélybe sodorhatta a fasizmus jövőjét. Mussolini jól érezte, hogy a fasizmus terrorja napról napra fokozza a munkások és parasztok ellenállását, s a munkáspártok tartalékai még

egyáltalán nincsenek kimerítve. Az 1921-es választás eredményei erről mindenképpen meggyőzhették, s ezért helyesebbnek tartotta, ha a szocialisták felé tett békefelhívással időt nyer a küzdelemben. Egy átmeneti békeállapot a fasizmus fejlődését segíthette, a terror fokozása viszont kockára tehette a fasizmus jövőjét. Mussolini helyzetmegítélése a Bonomi-kormány megalakulása után valóban helyesnek bizonyult.

A választás részleges balsikere megbuktatta Giolittit, aki 1921. június végén beadta lemondását és átadta helyét Ivanoe Bonominak, a szociális-reformista párt vezetőjének, a Giolitti-kormány hadügyminiszterének, akit egykor (1912-ben), a líbiai háború támogatása miatt éppen Mussolini követelésére zártak ki a Szocialista Pártból. Kormányában – a fasiszták kivételével – a Nemzeti Blokk, valamint a Néppárt képviselői vettek részt.

Bonomi hivatalba lépésekor kinyilvánította, hogy kormánya szembehelyezkedik mindenféle erőszakkal, s az országban helyreállítja a rendet. Ígérete – előzetes tevékenysége alapján – nem tűnhetett hitelesnek. Kormányának megalakulása után azonnal javaslatot intézett a szocialistákhoz és a fasisztákhoz, hogy tegyék le a fegyvert és kössenek békeegyezményt. A Szocialista Párt egyes képviselői a pártvezetőség hozzájárulása nélkül megbeszélést folytattak a fasiszták megbízottaival, de a pártvezetőség hivatalos állásfoglalásából egyértelművé vált, hogy nem adott megbízást a szocialista képviselőknek a tárgyalásokra, mivel nem teheti magáévá a fasiszták követelését, hogy a párt mondjon le elveiről. Azonban hozzáfűzték: a vezetőség később hivatalosan is érdeklődik a tárgyalások iránt, mivel meg akarja különböztetni állásfoglalását a Kommunista Párt merev magatartásától, amely a fasisztákkal minden megbékélési tárgyalást ellenez.

Július közepén a tárgyalások meggyorsultak, miután a kormány nevében Bonomi személyes megbeszéléseket folytatott Pasellával, a fasciók főtitkárával, valamint a szocialista képviselőkkel, s közvetítő szerepet vállalt a képviselőház elnöke, Enrico De Nicola is. Közben olyan események történtek, amelyek Mussolini számára különösen fontossá tették a tárgyalások sikerét. A mindenféle megbékélést ellenző squadristák a megbeszélések időszakában a korábbiakat is felülmúló mértékben fokozták ter-

rorcselekményeiket, amelyek azonban váratlan fordulathoz vezettek. Július közepén perugiai, orvietói és római rohamosztagosok megtámadták a „vörös erődítménynek" tartott Viterbót, de a munkások megfutamították a fasisztákat, akik több halottat hagytak hátra. Ugyanebben az időben büntető hadjáratokat vezettek Torinóban, Trevisóban, Carrarában és Livornóban, de az eredmény hasonló volt. A legfigyelemreméltóbb esemény azonban Sarzanában történt, amely országos visszhangot váltott ki és valóságos fordulópontot jelentett a squadrizmus történetében. Július 21-én Renato Ricci és Amerigo Dumini (Matteotti későbbi gyilkosa) vezetésével toscanai fasiszták mintegy 500 fős menetoszlopa haladt Sarzana felé, hogy kiszabadítsák néhány társukat a helység börtönéből. A falu határában 21 carabinieri várta őket. Az Appenninek egyik magas bércén fekvő falu kiváló védelmi lehetőségeket kínált, s a falu határában elhelyezkedő 21 carabinieri, akik mindössze egyetlen géppuskával és azzal a paranccsal rendelkeztek, hogy tartóztassák fel a menetet. Jól kihasználva a terep adta előnyöket, a csendőrök teljesítették a parancsot és tüzet nyitottak a fasisztákra. Néhány fasiszta elesett, a többiek pedig a környékre menekültek, ahol kommunista parasztok ellentámadásába ütköztek. A fasiszták 18 halottat és 30 sebesültet vesztettek. Ez volt az első eset a squadrista cselekmények során, hogy a fasiszták az állam hivatalos fegyveres erőinek ellenállásával találkoztak. Ráadásul az aktus országszerte derültséget is keltett. Az a tény, hogy 21 bátor csendőr egyetlen géppuskával megfutamított 500 fasisztát, nevetségessé tette a feketeingeseket és megtépázta a squadrizmus nimbuszát.

A terrorizmus vezére (1921)

A sarzanai események után Mussolini a fasizmus vezetőségével néhány olyan határozatot fogadtatott el, amelyek elejét vehették a további kudarcoknak. „A tragikus események sorozata – írta július 23-án –, amelyek az utóbbi időben Viterbótól Sarzanáig gyászba borították az olasz fasizmust, egy válság logikus kifejlődését jelzik, amely válság néhány hónapja tart mozgalmunkban: a fejlődés és ebből következően a fegyelem válsága.

Mozgalmunk hatalmas mérvű fejlődése következtében a fasciókba több ezer olyan személy is belépett, akik a fasizmust, mint bizonyos egyéni érdekek védelmét, vagy pedig az erőszakért erőszakot hirdető szervezetet láttak a fasizmusban. Számtalan alkalommal megmondtuk ezeken a hasábokon, hogy számunkra az erőszak lovagias, arisztokratikus, sebészi jellegű kell hogy legyen, s így bizonyos értelemben humánus. De hiábavaló volt ez a szavunk." Ugyanezen a napon körlevél ment a fasciókhoz, amely elrendelte: meg kell szűnnie az egyéni erőszak minden fajtájának, amelyet nem önvédelemből követnek el, és különösen, ha számbeli aránytalanság van a küzdő felek között; meg kell szüntetni a büntető hadjáratokat a gazdasági szervezetek ellen; ki kell zárni a mozgalomból a nemkívánatos elemeket; a vezetők kötelesek ellenőrizni minden egyéni és kollektív akciót; a rohamosztagok élére pedig csak olyan személyt szabad állítani, aki a legjobb tulajdonságokkal rendelkezik, és legalább hat hónapja a fasció tagja.

A sarzanai események után a megbékélési tárgyalások érthető okokból meggyorsultak. A tárgyalásokra ismételten meghívták a kommunisták, a köztársaságiak és a Néppárt képviselőit. A kommunisták visszautasították a meghívást, minthogy – álláspontjuk szerint – megbékélésről beszélni a fasisztákkal a néptömegek becsapását és elárulását jelenti, s mind a párt végrehajtó bizottsága, mind a parlamenti csoport egybehangzóan kijelentette, hogy nem vesz részt a tárgyalásokon. A köztársaságiak megköszönték a meghívást és „meleg jókívánságaikat" juttatták kifejezésre, de szintén távolmaradtak, mert a párt – mondták – „semleges kíván maradni a felek gyászos vetélkedésében..." A Néppárt képviselői bejelentették, hogy pártjuk is távolmarad a tanácskozásoktól, mert esetleges részvételével nem akarja csökkenteni a megegyezés hatásosságát és jókívánságait fejezi ki „a hőn óhajtott megbékélést célzó tárgyalások szerencsés kimeneteléhez". A tárgyalásokon, amelyek De Nicola elnöklete alatt zajlottak le, végül is a Szocialista Párt vezetőségének és parlamenti csoportjának egyes tagjai, valamint az Általános Munkaszövetség, továbbá a Fasciók Nemzeti Tanácsa és a fasiszta parlamenti csoport képviselői vettek részt. A tárgyalások eredményeképpen augusztus 3-án Megbékélési Paktumot kötöttek, melyben köte-

lezettséget vállaltak, hogy „nyomban munkához látnak" a fenyegetések, tettlegességek, megtorlások, büntetőakciók, bosszúállások, zsarolások és személyi erőszakosságok megszüntetéséhez, tiszteletben tartják egymás pártjelvényeit, emblémáit és zászlóit, valamint a gazdasági szervezeteket. A megállapodást megszegőktől megvonják támogatásukat és sajnálkozásukat fejezik ki az ilyen eseményekkel kapcsolatban. A Szocialista Párt kijelentette, hogy elhatárolja magát az Arditi del Popolo szervezeteitől és tevékenységétől. A paktumban rögzítették, hogy minden tartományban 2-2 szocialista és fasiszta képviselőből álló döntőbíróságot hoznak létre, amelynek elnöke közös megállapodással választott, vagy ennek hiányában a képviselőház elnöke által kijelölt személy lesz. Kötelezték magukat, hogy a közhivatalokban működő tisztségviselőkkel szemben nem alkalmaznak erőszakot és nem helyezkednek szembe a törvényes tisztségviselő visszahelyezésével. Megegyeztek a megkárosított szervezetek és személyek javainak visszaszolgáltatásában, valamint, hogy felhívják sajtójukat a paktum irányelveinek betartására. A paktum megállapodásai azonban csak papíron léteztek. Gyakorlati megvalósulásukat mind a Szocialista Párt, mind a fasiszták többsége meghiúsította.

A fasiszta mozgalomban a paktum megkötése, amelyet Mussolini egyébként is a squadristák hozzájárulása nélkül, személyes presztízsét latba vetve, úgyszólván önhatalmúlag vitt keresztül, kirobbantotta a squadrista vezérek nyílt lázadását. Mussolini ugyan mindent elkövetett, hogy meggyőzze a mozgalom vezetőit lépése helyességéről és ezzel elejét vegye a szakadásnak, de a zendülés folyamatát nem tudta megállítani. A „rasok" többsége – köztük Balbo, Grandi, Farinacci – akik a fasizmus fellegváraiban, Emiliában, Romagnában, Venetóban, Toscanában és Umbriában a squadrista-fasizmus korlátlan hatalmú vezetői voltak, szervezeteikkel együtt szembefordultak Mussolinivel és titokban palotaforradalomra készültek. Ha a szakadás ténylegesen megvalósul, s a mozgalom legdöntőbb területén a fasizmus más irányba halad, Mussolini politikai pályafutása alighanem véget ér. Felismerve azonban a mozgalmát, s főként személyét fenyegető veszélyt, ismét kijátszotta utolsó ütőkártyáját: személyes presztízsét, amellyel megzsarolta a lázadó vezéreket.

Néhány nappal a paktum aláírása után cikket írt az Il Popolo d'Italiába, amelyben bizonygatta, hogy a fasizmus számára az ő vezéri szerepe nélkülözhetetlen, mert ő látja egyedül a dolgokat felülről, s egyedül ő képes a sokezernyi helyi jelenség elemzése mellett meglátni az erkölcsi és politikai összképet, amely nem bolognai, vagy velencei, vagy cuneói jelenség, hanem olasz, európai, nemzetközi. Ha a szervezetek és a „rasok" nem fogadják el irányvonalát, s ha a fasizmus többé nem felszabadítást, hanem zsarnokságot jelent, ha többé nem a nemzet őre, hanem magánérdekek védelmezője és Olaszország legáthatolhatatlanabb, legérzéketlenebb és legnyomorultabb kasztja, akkor az többé nem az ő fasizmusa. Végül hozzáfűzte: „Ha a fasizmus nem követ engem, senki sem kötelezhet arra, hogy én kövessem a fasizmust."

A zsarolási trükk most nem járt eredménnyel. 1921. augusztus 16-án Emilia Romagna fascióinak vezetői Bolognában külön tanácskozást tartottak – amelyre Mussolinit meg sem hívták –, s bejelentették, hogy a paktumot nem létezőnek tekintik. Mussolini patetikus megjegyzéssel nyugtázta a hírt. „Akit legyőztek, annak mennie kell" – mondta, és 17-én benyújtotta lemondását. De kellő óvatosságot tanúsítva lemondása csupán a Fasciók Központi Végrehajtó Bizottságának tagságára vonatkozott, a szélesebb vezetőtestületben azonban továbbra is helyet foglalt. A teljes szakítás szándéka az ellentáborban sem volt komoly. A squadristák éppúgy tudták, mint Mussolini, hogy tartósan nem tudják nélkülözni személyét, gyakorlatát, szónoki képességeit, kapcsolatait, sajátos érvelését és varázsát, amellyel mindig hatni tudott, és ők sem feszítették végsőkig a húrt. Grandi ugyan éles bírálattal illette és kétségbe vonta jogát, hogy úgy rendelkezzék a fasizmussal, mintha gazdája lenne, de elismerte, hogy „acélos lelkében és makacs szellemében" megtestesíti a háború után felnőtt nemzedékek akaratát. Lemondását a Fasciók Nemzeti Tanácsa augusztus 27-i ülése nem fogadta el és visszautasította Farinacci, valamint Marsich lemondását is, akik előzőleg a békéltető paktum elleni tiltakozásukat kívánták demonstrálni hasonló lépésükkel. Mussolini megváltoztatta döntését és visszatért a Végrehajtó Bizottság üléseire, mint aki megfogadta, hogy olyan funkcionárius lesz, aki a többieket ezután követni,

nem pedig vezetni fogja. S miközben – nyilván nem véletlenül – éppen ez idő tájt kezdte magát a fasizmus táborában is ducénak neveztetni, fejében már készen állt a terv, hogy alaposan visszavágjon a vereségért.

Néhány hónappal korábban már felmerült egyes csoportokban, hogy időszerű lenne a mozgalmat formálisan is párttá szervezni, amely egységes program és taktikai elvek alapján működne. Mussolini felkarolta és kisajátította a javaslatot, s 1921. szeptember elején szívós energiával hozzáfogott a pártszervezési kampányhoz. Maga köré tömörítette milánói törzsgárdáját és személyes hívein keresztül igyekezett megnyerni a helyi fasiszta vezetők hozzájárulását, amelyet – tekintve, hogy a lezajlott események tanulságai a párttá szerveződés mellett szóltak, s különösen a parlamenti képviselet megszerzése óta a fasizmus már amúgy is egyfajta pártként működött – hamarosan meg is szerzett. Ennek eredményeképpen 1921. szeptember 7-én a fasiszta képviselőcsoport felhívást intézett a Központi Bizottsághoz, hogy alakítson albizottságot a javaslat részletes kidolgozására, s azt tűzze a soron következő országos gyűlés napirendjére. Indítványozta továbbá, hogy a gyűlést 1921. november 7–10. között Rómában tartsák meg, s azon minden késlekedés nélkül határozzák el a fasiszta párt megalakítását.

A kongresszus megnyitásáig hátralévő két hónap folyamán megkísérelték a pártprogram előzetes kidolgozását, de aligha lehetett bonyolultabb feladatot megoldani, mint összeegyeztetni azokat a nézeteket, amelyek a mozgalomban uralkodtak. Talán sohasem születtek még valamely mozgalom gyakorlatával olyan éles kontrasztot alkotó nézetek, mint Olaszországban, amikor az Il Popolo d'Italiában megjelent a leendő fasiszta párt programtervezete, amelyről a mozgalom különféle „teoretikusai" kifejtették elgondolásaikat.

Grandi, aki csak nemrégen tett hitet Mazzini állama mellett, a „nemzeti demokráciát" követelte, amelynek feltétele a tömegek bevonása az államigazgatásba a szakmai szervezeteken keresztül, ugyanakkor hangsúlyozta: a fasizmus nem más, mint önkéntes harci szolgálat, és nemzetőrség a polgári szabadságjogok védelmére, amelyet csakis a milícia testesít meg, ezért a pártot nem lehet megfosztani a milícia harci erényeitől és katonai szervezett-

ségétől. A d'annunziánus Marsich szerint a fasizmus nem párt, hanem ellenpárt, amelynek feladata, hogy az állam vezetését kiragadja a régi kasztok kezéből, s azt új erőknek adja.

.Mussolini, miközben ügyesen lavírozott az ellentétes tendenciák között, engedett, meghátrált, kitért, magyarázott, mindent egy adott célra, a párt feltétlen megalakításának elérésére összpontosított. Kifejtette, hogy a párt létrehozásával a szervezetnek nem kell jelentős módosításokat szenvednie, meg lehet tartani, sőt tökéletesíteni lehet a rohamosztagok rendszerét is, a programot pedig leghelyesebb, ha meg sem állapítják előre, mert „minden előzetesen felvázolt, a kormányzásra és a rendszerre vonatkozó tervezet, amelyet az íróasztalon alkottak meg, széthull a könyörtelen valóság csapásai alatt". De mindenesetre – mondta – „vége lesz a liberális, nacionalista, demokratikus, vagy akár néppárti fasiszta mítosznak: csak fasiszták lesznek". És miközben számos kérdésben elfogadta a squadristák koncepcióit, félreérthetetlenül szemükbe vágta a könyörtelen igazságot: „Azt hiszitek, hogy a háborúnak forradalomba kell torkollnia? A fordítottja a valószínű... egy nagy restauráció..."

Kevés kongresszusról lehet elmondani, hogy olyan sajátos körülmények között folyt volna le, mint a fasiszták 1921. november 7-én Rómában megnyílt pártalapító gyűlése. Néhány nappal előbb, november 4-én, a főváros nagy demonstráció színhelye volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia felett aratott győzelem évfordulóján helyezték el az Ismeretlen Katona holttestét a II. Viktor Emánuel-emlékmű talapzatának márványsírhelyén, amelyet a főváros lakosságának hazafias megnyilvánulásai közepette avattak a haza oltárává. Az ünnepségekre és a kongresszus megnyitására több tízezer fasiszta érkezett Rómába, akik úgy viselkedtek, mintha hódítók lennének, és provokatív magatartásukkal meggyalázták a lakosság hazafias érzelmeit. A fasiszták provokációi nem ismertek határt: elég volt egy vörös nyakkendő, hogy valakit megbotozzanak, vagy ha valaki nem emelte meg a kalapját a fasiszta zászló előtt, a terroristák a legbrutálisabb eszközökkel kényszerítették a tiszteletadásra. November 9-én azonban betelt a pohár. Miután Róma egyik állomásán verekedés tört ki a vasutasok és a fasiszták között, a vasutasok szakszer-

vezete általános sztrájkot hirdetett, az Arditi del Popolo harcosai pedig megkezdték a fasiszták kiüldözését a fővárosból.

A fasiszta kongresszus résztvevői emiatt éjszaka is a gyűlés színhelyén maradtak és bezárkóztak az Augusteo Színház termeibe, hogy egyrészt biztonságban legyenek, másrészt Rómában maradhassanak, amíg a kongresszus be nem fejezi munkáját. A fasiszták felszólították a kormányt, hogy vessen véget a sztrájknak, mert iszonyú megtorlást végeznek, ha ezt elmulasztja. Végül is a kabinet felhívást intézett a vasutasokhoz a sztrájk beszüntetésére, a fasisztákat pedig felkérte, hogy hagyják el a várost.

Közben a kongresszus végeláthatatlan viták közepette nap mint nap ülésezett, míg a november 9-i ülésen a küzdő felek látványos kompromisszumával megegyezés született. Délelőtt Grandi beszélt és kérte Mussolinit, hogy mondjon le a megbékélési paktumról. Mussolini erre ígéretet tett és megegyeztek, hogy a további ellentétek elkerülése érdekében a szerződésről tovább nem vitatkoznak. A két ellenfél a kongresszusi küldöttek üdvrivalgása közepette összeölelkezett az emelvényen és Grandi önfeledten kiáltotta: „Semmi sem idézhet elő szakadást a fasizmus táborában, mert a fasizmus a hit és akarat sziklája." Nem sokkal később közfelkiáltással Mussolinit a fasizmus ducéjévé, vagyis vezérévé nyilvánították. A délutáni ülésen Mussolini programbeszéde után megszavazták a Nemzeti Fasiszta Párt megalakulását, amelyre Mussolini híve, Bianchi tett javaslatot. Kinevezték a párt vezető szerveit: a Központi Bizottságot, amely a pártvezetőség és a 19 tartomány képviselőiből állt, valamint a Nemzeti Tanácsot, amelyet a Központi Bizottság tagjai és a megyék politikai titkárai alkottak. A Nemzeti Tanács főtitkárának Bianchit, helyettes titkárának Staracét, Teruzzit és Bastianinit, szervező titkárának pedig Marinellit nevezték ki. A Párt központját Milánóból áthelyezték a fővárosba.

A római kongresszuson a párt hivatalosan is megalakult ugyan, de tényleges létrejöttét csak 1921 utolsó hónapjaitól lehet számítani, amikor számos intézkedéssel meghatározták a párt struktúráját, és több részletben megfogalmazták a párt programját, amelyet a római kongresszuson elnapoltak. A megbékélési paktumot a Nemzeti Tanács rögtön a kongresszus után, novem-

ber 15-én hivatalosan is eltemette, majd egy hónappal később a vezetőség nyilatkozatban közölte: a párttagok a jövőben egyszersmind a rohamosztagoknak is tagjai lesznek. A fasciók szervezeti szabályzatában pedig, amelyet nem sokkal később bocsátottak közre, elrendelték: minden fascio köteles rohamosztagokat létrehozni, hogy elejét vegyék az ellenfél erőszakos cselekményeinek. Továbbá a vezető szervek rendelkezésére állandóan készen kell állniuk, hogy képesek legyenek a nemzet legmagasabb érdekeinek védelmére. E döntésekkel a fasiszta párt gyakorlatilag félkatonai alakulattá változott. Olyan szervezet lett, amely homogén keretben egyesítette a politikai párt és a hadsereg funkcióit, s egyúttal meghatározta a soraiba lépett kispolgári tömegek aktivitásának formáit és dimenzióit. „A fasizmusra jellemző tény – írta Gramsci –, hogy a kispolgárságból sikerült tömegszervezetet létrehoznia. Ez először fordult elő a történelemben. A fasizmus újszerűsége abban rejlik, hogy egy társadalmi osztály számára, amely a maga számára képtelen volt egységet, egységes ideológiát teremteni, most a fasizmusban adekvát szervezeti formát talált: s ez a forma a készenléti hadsereg. A milícia a Nemzeti Fasiszta Párt sarkköve; nem lehet úgy feloszlatni a milíciát, hogy vele együtt ne oszlana fel maga a párt is."

A milícia legkisebb egysége a rohamosztag volt. Több osztag egy centuriát, több centuria egy cohorsot, több cohors pedig egy légiót alkotott, amely a consul parancsnoksága alatt állt. A légiók élére a reguláris hadsereg fasiszta tisztikarával kötött megállapodás értelmében hivatásos katonákból álló főparancsnokság került. A fasiszta haderő tagjai fekete egyenruhát viseltek. Természetesen azt az előírást, hogy minden fasiszta párttag egyszersmind a rohamosztagok harcosa, szó szerint nem lehetett végrehajtani, mivel sem az öregek, sem a túl fiatalok nem voltak „hadra foghatók". Éppen ezért, ősi római mintára, kétféle milíciát szerveztek: a principi (fő) csoportok képezték az aktív milíciát, (ezen belül is mindenütt létrehozták a különleges feladatok elvégzésére alkalmas rohamcsapatokat, amelyeket „La disperatá"-nak neveztek) míg a triari csoportok a tartalék sereget alkották. Ezenkívül a 15–18 éves fiúk részére „ifjúsági élcsapatok",

valamint a nők számára „női gárdák" szervezését is előirányozták.

1921. december 27-én az Il Popolo d'Italia végre közölte a párt teljes programját, amelyről elmondható, hogy alapvetően eltért a fasizmus minden előző programjától. A program a nemzeti fasizmus elméleti, gyakorlati, politikai, társadalmi szociális koncepcióinak első teljes összefoglalása, amelynek alapvető vonását a nacionalizmus jegyeinek abszolút alkalmazása határozta meg.

A Nemzeti Fasiszta Párt programja szerint „a jelenlegi történelmi pillanatban a világon uralkodó társadalmi szervezettségi forma a nemzeti társadalom", s ennek kell alárendelni az állami és a társadalmi életet. Nyíltan hirdette, hogy „A párt az ország kormányzatának legfőbb tisztségére (vagyis a hatalom megszerzésére – K. A.) törekszik, hogy megvalósítson egy olyan rendszert, amelyben a közügyeket nem kormányok, pártok és választások irányítják, hanem a nemzet legfőbb érdekei. A párt helyreállítja a nemzeti állam tekintélyét, és nem fogja nézni közönyösen az olyan erőket, amelyek ezt gyengítik, megtámadják vagy fenyegetik."

Külpolitikai téren a fasiszta párt az olasz nemzet védelmét és erősítését szolgáló intézkedéseket ígért, hogy Olaszország megvalósíthassa teljes történelmi és földrajzi egységét mindenütt, ahol még ezt nem érte el, és betölthesse a latin civilizáció védőpajzsának szerepét a Földközi-tenger térségében. Programjuk szerint Olaszország védelmét olyan hadseregre kell bízni, amely ki tudja fejezni Olaszország nagyságát a világ előtt, és más nemzetek erejével egyenlő értékű. Éppen ezért a hadsereg legyen a felfegyverzett nemzet olyan formája, amely már az első évektől kezdve felkészít minden állampolgárt a harcra és a haza iránti áldozatvállalásra.

A fasizmus – hangsúlyozták – elismeri a magántulajdon szerepét, amely „egyszerre jog és kötelesség", de szembehelyezkedik mindenfajta államosítással és szocializálással, ugyanakkor ki akarja küszöbölni az élősködésnek minden fajtáját, legyen az egyéni vagy osztályjellegű. A fasiszta párt „meg fogja rendszabályozni az osztály- és csoportérdekek áldatlan harcát", követelvén egyszer és mindenkorra a sztrájktilalom elrendelését. Ugyanak-

kor síkraszállt a 8 órás munkanap szentesítése, a szociális törvényhozás bevezetése, a munkaügyi döntőbíróságok felállítása mellett. Korlátozott mértékben helyeselte a dolgozók képviseletének érvényesítését az üzemek vezetésében.

A fasiszta párt programját vizsgálva rögtön szembetűnik, hogy Mussolini egyik előző fasiszta programja sem tartalmazta ennyire félreérthetetlenül az olasz nacionalizmus ismert jelszavait, s túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az 1921-es program lényegében nem más, mint az első világháború előtti nacionalizmus politikai platformjának átfogóbb megismétlése. Valójában mindez mégis többet jelentett egy már ismert koncepció felfrissítésénél, mint ahogy a Nemzeti Fasiszta Párt létrejöttével is több történt egy abban az időben szokványos pártalakulásnál. A párt megalakulása és a program kidolgozása hozzájárult azoknak a problémáknak a megoldásához, amelyek a fasizmusnak, mint ellenforradalmi jellegű tömegmozgalomnak a konzervatív rétegekkel, a hagyományos és hivatalos, legitim reakcióval való egyesülési folyamata kapcsán felvetődtek.

Ez a fasiszta program, amelyből kimaradtak a fasizmus előző, nagytőkeellenes követelései, alkalmas volt arra, hogy egyetlen politikai platform keretébe sűrítse az összes ellenforradalmi osztályok és csoportok, a monopoltőke, a nagybirtok, a közép- és kispolgári rétegek, a monarchista reakció, a katonai kaszt és a konzervatív állami bürokrácia koncepcióit és törekvéseit, s ezzel a fasizmus olyan párt képében jelenhetett meg, amely magára vállalja és harmonikusan kifejezi a nemzeti, ellenforradalmi erők törekvéseinek összes dimenzióit. E program, amelynek alapján felgyorsulhatott és létrejöhetett a reakciós irányzatok egyesülése, nem hagyta figyelmen kívül a dolgozó osztályokat sem. Míg egyfelől intézményesítette a dolgozó tömegek szervezeteinek felőrlését és szétbomlasztását szolgáló terrorista bandák rendszerét, másfelől változatlanul tartalmazott olyan elveket, amelyek a régi korhadt, konzervatív társadalmi, gazdasági, politikai és szociális berendezkedéshez képest „modern" megoldásokat, reformokat kínáltak, és a tömegek számára egy új állami és társadalmi lét körvonalait mutatták. Mindez szükségszerűen következett abból a felismerésből, amelyre éppen az első világ-

háború utáni időszak tapasztalatai alapján minden politikusnak el kellett jutnia, nevezetesen, hogy az olasz kapitalizmust és az olasz polgári államot nem lehet többé fenntartani az idejétmúlt gazdasági, politikai, társadalmi szisztéma reformja, modernizálása, és a rendszer tömegbázisának – részben a dolgozó osztályokra is kiterjedő – kiszélesítése nélkül. De következett abból a felismerésből is, hogy a dolgozó osztályokat, amelyeket képtelenek voltak teljesen legyőzni egy frontális ellenforradalomban, a terrorizmuson túl új társadalom ígéretével eredményesebben és nagyobb távlatra lehetett befolyásolni.

De semmi sem fedte el, hogy a fasizmus nagy „országépítő" programja, amit a szocializmus alternatívájaként tüntetett fel, nem más, mint egy nagy polgári restauráció programja, amelyben a dolgozó tömegek igényei csak annyiban érvényesülhettek, amennyiben a restauráció gazdasági és politikai követelményeivel abszolút szinkronban maradtak. A párttá szerveződéssel és a programalkotással megszületett nemzeti fasizmust az 1919-es mozgalommal csupán a fasizmus megnevezés, és Mussolini személye kötötte össze.

A Nemzeti Fasiszta Párt megalakulása és Mussolini vezérré választása megoldotta azokat a függő kérdéseket is, amelyek addig Mussolini és a mozgalom vezetőinek viszonyában fennállottak. Mussolini győztesként került ki a harcból, bár ez a győzelem sincs híján a talányoknak. A felülkerekedés okait mérlegelve általában két végletes megítéléssel lehet találkozni. Az egyik Mussolini győzelmét annak tulajdonítja, hogy a duce a vezérség megszerzésére lényegében behódolt a squadristáknak, s ez az új fasizmus formálta saját vezérévé a ducét. A másik szerint – bár Mussolini kétségtelenül elfogadta a squadristák alapvető követeléseit – magát a mozgalmat az ő elvi koncepciói, pontosabban a nacionalizmus koncepciói szerint alakították meg, amelyet Mussolini kisajátított magának, s ebből levonható a következtetés: a squadrizmust Mussolininek alapvetően sikerült – legalábbis eszmeileg – átalakítani.

A valóságban a két végletes szemlélet együttesen ad magyarázatot a duce győzelmére. Ő volt az, aki felismerte azokat a társadalmi erőket, amelyeket a fasizmus leginkább szolgálhatott, s amelyektől a legtöbb támogatást kaphatta: vagyis ő ismerte fel

a fasiszta táborban a fasizmus létjogosultságát, hivatását és jövőjének perspektíváit, továbbá az olasz társadalomban és az olasz polgári államban végbemenő folyamatot, amely egyre erőteljesebben egy új típusú polgári restauráció irányába tendált. Amikor erre jó előre figyelmeztetett, valójában nemcsak politikai jóslatot mondott, hanem megjelölte a fasizmus helyét és funkcióját ebben a restaurációs folyamatban. Ehhez igazította magatartását: engedékenysége, kompromisszumkészsége vagy szilárdsága egyes kérdésekben, éppen abból a felismerésből következett, amelyet a fasizmus funkciójával kapcsolatban kialakított. Mint Nolte találóan megjegyzi: Mussolini tetteit legtöbbször a „nagyság mámora" és a „konzekvencia logikája" diktálta, s mivel minden esetben legjobban tudta kifejezni annak az irányzatnak követelményeit, amely éppen a győzelem előtt állt, elérte saját személyes győzelmét a fő folyamattal nem abszolút szinkronban levő irányzatok felett. Ez a politikai képessége nem kis mértékben befolyásolta azoknak az eseményeknek a kimenetelét is, amelyek 1922-ben a fasiszta hatalomátvétellel kapcsolatban bontakoztak ki.

A hatalomátvétel stratégája (1922)

A fasiszta erők egyesítése nagymértékben megkönnyítette a fasiszta fordulat végrehajtását, amelynek feltétele és egyben eszköze is volt.

1922 elejétől kezdve a fasiszta párt hatalomra jutása napirendre került. Különféle tervek készültek a hatalomátvétel végrehajtására, a módot illetően azonban megoszlottak a vélemények. „A fasiszták közt volt egy áramlat – írja Volpe –, amely a törvényes utat részesítette előnyben, s úgy vélte, hogy fokozatosan be kell hatolni az összes tartományba, az összes községbe, különösen a nagyobbakba, megsemmisítő többséget kell szerezni az országban, új választójogi reformot kell létrehozni, többséget a képviselőházban és így a kormányban is. A másik irányzat törvényen kívüli volt és harcias, a felkelés híve... Mussolini az előbbi módszer mellett foglalt állást, vagy legalábbis ezt az utat is ki

akarta próbálni. Lehetetlen volt nem látnia, hogy egy felkelés milyen veszélyeket rejt magában; többek között talán azt a veszélyt is, hogy a katonaság, vagy a katonai szellem esetleg nemkívánatos túlsúlyba kerül a politikai tevékenységgel szemben. Mindazonáltal Mussolinit nem olyan fából faragták, hogy a második lehetőséget kihagyta volna számításaiból. Könnyen el tudjuk képzelni, hogy lelke mélyén bűvöletbe ejtette egy menetelő hadsereg rohammal, nem pedig paktálással elért győzelmének a látomása. Különben is neki alapvető elve volt, hogy nem szabad egyetlen megoldási lehetőséget sem előre elvetni, hanem minden utat nyitva kell tartani. A törvényesség és a törvénytelenség különben sem voltak annyira elhatárolva, és nem voltak annyira elkülöníthetők, hogy az egyik szükségképpen kizárta volna a másikat."

1922 elején a fasizmus váratlan és döntő segítséget kapott a leghatalmasabb erő: a Vatikán részéről. 1922. január 22-én elhunyt XV. Benedek pápa, s a konklávé XI. Pius néven 1922. február 6-án azt az Achille Ratti bíborost, Milánó érsekét választotta meg pápának, aki közvetlen kapcsolatban állt a – korábban maga Mussolini által vezetett – milánói fasiszta csoporttal. Csaknem ezzel egyidejűleg, 1922 februárjában megbukott Bonomi kormánya. A több mint három hétig elhúzódó kormányválság idején – mintegy utolsó kétségbeesett kísérletként, hogy megállítsák a fasizmus előretörését és megvédjék a dolgozók érdekeit – a szindikalista Vasutas Szakszervezet javasolta, hogy szakszervezeti síkon hozzák létre a munkásmozgalom egységét, és alakítsák meg a legnagyobb szakszervezetek közös szövetségét. Mivel a javaslatot a szocialisták és az anarcho-szindikalisták támogatták, 1922. február 20-án Rómában megalakult az Alleanza del Lavoro nevű szakszervezeti egyesülés, amelyhez csatlakozott az Általános Munkaszövetség, az Olasz Szindikalista Unió, a Kikötőmunkások Szövetsége és a szintén anarcho-szindikalista Olasz Munkaegyesülés. A Tengerészeti Dolgozók Föderációja, amely közben már fasiszta befolyás alá került, továbbá a katolikus szakszervezetek nem csatlakoztak a szövetséghez. A Kommunista Internacionálé álláspontja ellenére távol maradtak a kommunisták is, mivel nem tartották célszerűnek, hogy részt vegyenek egy szervezetben, amelyben D'Aragona reformistáitól kezd-

ve Malatesta anarchista híveiig sok mindenki helyet foglal anélkül, hogy pontosan tudta volna a célok mivoltát.

Az új kabinetet, amelyben a Néppárt változatlanul részt vett, Luigi Facta – egy középszerű és sajátos opportunizmussal rendelkező politikus – vette át, aki elhitette önmagával, hogy a fasizmust megszelídíti és felszámolja. Szándéka azonban a legélesebb ellentétben állt az objektív valósággal. Kormányzása idején a fasizmus előtti polgári liberális behódolás olyan méreteket öltött, hogy valójában már a fasiszta fordulat tényleges végrehajtása előtt létrejött egy „prefasiszta" állam, amely sajátos kettős hatalom kialakulásában jutott kifejezésre. Az egyik hatalmat az elhaló liberális állam alkotta, amely jogilag még fennállt és létezett, de fokozatosan felszámolva önmagát, szabad teret nyitott az új államot formáló erőknek. A másik a fasizmus volt, amely lépésről lépésre kisajátította az állam funkcióit. A kisajátítás csak látszólag volt erőszakos. Valójában a két hatalom felcserélődött.

1922 tavaszától egészen őszig egymást követték a nagy fasiszta tömegdemonstrációk, amelyeket előbb gyűléseknek, később táborozásoknak, végül – katonai szakkifejezéssel – mozgósításnak neveztek. Március 26-án Milánóban több mint 20 ezer fasiszta gyűlt össze egy felvonuláson, május 1-jén pedig fasiszta nagygyűlések zajlottak le Bolognában és Rovigóban. Május 12-én Balbo parancsára 40 ezer fasiszta mezőgazdasági munkás vonult Ferrarába. Az országutakat ellepték a városba özönlő autókaravánok, de voltak, akik gyalogszerrel, kerékpáron vagy éppen csónakokon érkeztek. Mindenki magával vitte takaróját és köpenyét, majd a város kapualjaiban letanyázva, az utcákon és tereken sátrat verve, napokig táboroztak a városban, miközben a földbirtokosok szövetsége és a hatóságok bőségesen ellátták őket élelemmel. A 40 ezres fasiszta tömeg rémuralmat teremtett a városban. Katonai szabályzat szerint szervezték meg foglalkoztatásukat. Éjjelente őrjáratokat szerveztek, amelyek során elvégezték igazi küldetésüket: a baloldali funkcionáriusok megfélemlítését, zaklatását és nyugtalanítását. A nagy tömegfelvonulás után a duce parancsot intézett a fasisztákhoz: „Olaszország összes fasisztái, mától kezdve úgy tekintsétek, hogy fizikailag és erkölcsileg is mozgósítva vagytok. Ha szükséges lesz, villám-

gyorsan összegyűltök a számotokra kijelölt helyeken és lendületetek előtt minden akadály le fog omlani." Felhívását újabb hatalmas demonstráció követte, ezúttal ismét Bolognában. A környező megyékből érkező sok ezer fasiszta véres incidensek színterévé változtatta a várost. A kormány ekkor formálisan betiltotta a felvonulásokat, és Bolognába küldte a közbiztonsági szervek legfőbb vezetőjét, hogy szerezzen érvényt a rendeletnek. A tábornok ehelyett tárgyalásokat folytatott Balbóval, a fasiszták parancsnokával, és fegyverszüneti szerződést kötött vele.

1922 nyarán a fasiszta osztagok már városokat és tartományokat kerítettek birtokukba. Július 3-án pugliai rohamosztagosok elfoglalták Andria községtanácsát, július 5-én Farinacci vezetésével megszállták a cremonai városházát, majd 13-án támadást intéztek a tartomány valamennyi szocialista és néppárti intézménye ellen. Július 12-én római squadristák elfoglalták Viterbót, 17-én pedig umbriai osztagok Tolentinót. Véres büntetőhadjáratok zajlottak le Novara megyében, amelyek a novarai városháza bevételével végződtek.

A fasiszta offenzíva a Facta-kormány bukásához vezetett, mivel mind a szélsőjobboldal (a fasiszták), mind a baloldal (a szocialisták, kommunisták és a néppárt többsége) – 288 szavazattal 103 ellenében – megvonta tőle támogatását. A kormány bukását követő 10 nap a legélesebb politikai válság jegyében telt el. Mussolini még július 19-én, a fasiszták ellenszavazatát indokló beszédében ultimátumot intézett a parlamenthez, amelyben a fasizmus általános felkelésével fenyegetőzött, ha a kabinetválság megoldásaként a parlament antifasiszta kormányt alakítana. Az ultimátum alátámasztására a fasiszták fokozták fellépéseiket, s maga Mussolini egyenesen hadvezéri pózt öltött, hogy hitelt adjon fenyegetésének és az uralkodó köröket megfélemlítse. A fasiszta hadjáratokat kommentáló egyik cikkében, mint egy stratéga nyilatkozott: „Rimini a mi kezünkben a harapófogónak az a fele – írta –, amely hiányzott ahhoz, hogy kezünkbe kerítsük Emiliát és Romagnát, ugyanakkor a fasiszta Rimini az összekötő híd a mellette fekvő Marchéba való behatoláshoz."

Napokon keresztül döntő események történtek, amelyek igazolni látszottak egy ténylegesen létező fasiszta stratégiai terv visszatarthatatlan megvalósulását. Július utolsó napjaiban Balbo

megszervezte a Marcia su Ravennát, a fasiszták Ravenna elleni menetelését. „De nem elégedett meg azzal – írta Nolte –, hogy a várost a squadristak ezreivel katonailag elfoglalja, és tűzvésszel világítsa be a »szociálbolsevista barlangokat«. A Condottiere megkövetelte és meg is kapta az állami hatóságoktól a teherautókat és a benzint – állítólag az elvonuláshoz, a valóságban azonban arra, hogy a várost körös-körül tűzoszloppal vonja körül, és mindenütt felgyújtott házakat és megvert embereket hagyjon maga után hazafiságból."

Ha a fasiszta akcióknak csupán az lett volna a célja, hogy a kormányválság idején befolyásolják az új kabinet megalakítását célzó tárgyalásokat, és megakadályozzák egy antifasiszta jellegű kormány létrejöttét, nem volt szükség különösebb erőfeszítésre. Egy szocialista–néppárti–demokrata koalíció, amely igénybe vette volna a Kommunista Párt és az antifasiszta tömegek támogatását, abban a pillanatban valóban az egyetlen eszköznek tűnt, amely megakadályozhatta volna a fasizmus felülkerekedését. A pártok parlamenti képviseletének puszta számaránya alapján a koalíció jelentős többséggel rendelkezett volna a parlamentben. De az antifasiszta pártok – olykor kicsinyes – széthúzása, valamint az egyes pártok súlyos belső megosztottsága következtében a koalíció létrejöttének lehetősége kezdettől fogva irrealitás maradt.

A konzervatív uralkodó körök legtekintélyesebb képviselői pedig, akik még nem lettek fasisztává, s nagy befolyásuknál fogva még változtathattak volna az események menetén, mélységes gyűlöletet tápláltak a baloldali kibontakozás legcsekélyebb kísérletével szemben is. Maga Giolitti, az egyik legbefolyásosabb politikus, egy távoli fürdőhelyen tartózkodott és nem is vett részt a tárgyalásokon. De magánjellegű közlésekkel kifejezésre juttatta, hogy szembehelyezkedik egy szocialista–néppárti kombinációval, miközben a legdurvább kifejezésekkel illette a Néppárt vezérét, don Sturzót, akit egyszerűen csak „papocskának" nevezett, mivel képtelen volt önmagával elfogadtatni, hogy a hivatásos politikusokon kívül másnak is szabad politikával foglalkoznia. A Néppárt viszont tiltakozott Giolitti esetleges jelölése ellen, de vétót emelt a jobboldallal szemben is, bár ez utóbbi vétóját később visszavonta. Salandra pedig – aki ténylegesen a

jobboldali liberálisok vezérének számított – szembehelyezkedett minden megoldással, amely a jobboldalt teljesen mellőzné. A Szocialista Párt állásfoglalása a párt szemben álló frakcióinak ellentétes felfogását tükrözte. Míg a párt többségét alkotó maximalisták megtagadtak minden együttműködést a rendszer pártjaival, s egy részük a kommunistákkal vállvetve harcolt a fasiszta áradat ellen, a párt reformista szárnya hajlandó volt támogatását felajánlani egy olyan kormánynak, amelyben nem vesz részt a jobboldal és komolyan szembeszáll a fasiszta veszéllyel. A reformista szárny azonban teljesen figyelmen kívül hagyta, hogy a fasiszta veszély tényleges elhárítása e vészterhes pillanatban nem lehet csupán parlamenti kombinációk műve, s minden parlamenti harc eredménytelen lesz, ha nem párosul az antifasiszta tömegek harcának legszélesebb síkon történő kibontakozásával.

A Kommunista Párt akkori politikája szintén nem kedvezett az antifasiszta egységfront kialakulásának. A párt 1922 márciusában tartott II. kongresszusa – bár a Komintern kiküldötte és a Gramsci-csoport bírálta a vezető Bordiga-frakció ultrabaloldali koncepcióját – megerősítette a Bordiga féle vezetést, s a határozatokat ennek megfelelően szektás szellemben fogalmazta meg. Ez a szektariánus álláspont nem mérlegelte differenciáltan a politikai erőket, nem disztingvált az esetleges szövetségesek és a tényleges ellenfél között, nem tett különbséget burzsoá demokrácia és fasizmus között, hanem egyoldalúan deklarálta: Turati, Sturzo és Mussolini egy oldalon állnak, s a párt az általuk képviselt pártokkal egyformán szemben áll.

A párt hivatalos álláspontja továbbra is a proletárdiktatúra megteremtésének lehetőségével számolt, s eleve kizártnak tartotta, hogy Olaszországban akár fasiszta diktatúra, akár katonai diktatúra alakulhat.

Bonyolult tárgyalások után, mikor is Orlando (két ízben) és Bonomi is megbízást kapott kormányalakításra, a király sietve lezárta a tárgyalásokat és újra Factát nevezte ki miniszterelnökké, aki kijelentette: hajlandó ugyan megalakítani a kabinetet, de azonnal lemond, mihelyt a pártok egy erős kormány létrehozásában megegyeznek. Augusztus 1-jén bemutatkozott kabinetje, amely egy tárca kivételével azonos volt előző kormányának összetételével.

A király sietségét állítólag az indokolta, hogy Róma három prefektusa is jelentette: a fasiszták államcsínyre készülődnek Rómában. Igaz, hogy 1922 nyarán a király még nem látta volna szívesen Mussolinit a miniszterelnöki székben (különösen azért nem, mert Mussolini hivatalosan még nem vonta vissza 1921-es köztársasági nyilatkozatát, s a fasizmus államformájáról a fasiszta program nem beszélt), de a fasiszták befolyásos hívekkel rendelkeztek az udvarban. Fasisztabarát volt Margherita anyakirályné és az Aostai herceg is, akire a fasiszták úgy tekintettek, mint a király egyetlen lehetséges utódjára, ha a döntés órájában III. Viktor Emánuel végül is ellenük fordulna. A király – ha másért nem, ez utóbbi miatt is – hajlandó volt fejet hajtani a fasiszták előtt.

Balbo Marcia su Ravennája országszerte fokozta az antifasiszta ellenállást. 1922. július végén az Általános Munkaszövetség 24 órás általános tiltakozó sztrájkot hirdetett. A Szocialista Párt vezetősége 1922. július 31-én csatlakozott a sztrájkfelhíváshoz, de pusztán arra akarta korlátozni, hogy segítse elő a párt álláspontjának érvényesülését a kormányválság megoldásában. A sztrájk augusztus 1-jén elemi erővel tört ki az egész országban. A fasisztákat számos városban, ahol a munkáspártok közösen léptek fel, katasztrofális vereség érte. Pármában a fasisztákat még aznap kiverték a városból, ahol egészen hatalomra jutásukig vörös lobogó lengett a Városi Tanács épületén. A fasiszták a sztrájk kitörésekor ultimátumot intéztek az Általános Munkaszövetséghez és a Szocialista Párthoz, amelyben bejelentették; ha 48 órán belül nem vetnek véget a sztrájknak, általános fasiszta felkeléssel válaszolnak, s egyidejűleg mozgósították a rohamosztagokat az egész országban. A Szocialista Párt és az Általános Munkaszövetség vezetői, ahelyett, hogy országosan kiterjesztették volna az antifasiszta munkásegységen alapuló ellenállást, augusztus 2-án a sztrájk beszüntetésére hívtak fel, ami abban a helyzetben a munkásosztály cserbenhagyását jelentette. De csalódniuk kellett azoknak a szocialista vezetőknek is, akik hittek a fasisztáknak és mindent elkövettek, hogy a sztrájkot legális keretek között tartsák. Jóllehet a fasiszták ultimátuma a sztrájk folytatása esetére fenyegetőzött a felkeléssel, meg sem várva saját

ultimátumuk lejártát, augusztus 2-án megindították az általános támadást. Még aznap elfoglalták Észak- és Közép-Olaszország számos megyeszékhelyét, szétdúlták a munkáspártok intézményeit, a munkáskamarákat, a szövetkezeteket, megtámadták a munkások barikádjait. Augusztus 3-án Milánóban bevették a Comune épületét, a Palazzo Marinót, lerombolták az Avanti! székházát, Genovában felgyújtották az Il Lavoro (A munka) szerkesztőségét. A kezdetben országosan fellendülő antifasiszta mozgalom a szocialisták Caporettójává vált.

Az általános sztrájk azonban más értelemben is előmozdította a fasizmus győzelmének sikerét. Az a tény, hogy az uralkodó körök még a több mint másfél éves squadrista terror után is hatalmas népi erővel találták magukat szemben – sőt ahol a munkásegység létrejött, ott a népi erők növekvő tendenciájával kellett számolniuk – végképp meggyőzte őket a fasiszta rendszerre való áttérés szükségességéről.

Az előkészületek a hatalom átvételére már augusztus közepén megindultak. Augusztus 13-án Milánóban a fasiszta párt Központi Bizottsága kidolgozta a hatalom megszerzésének részletes tervezetét, amely formálisan még a nagy új választások vagy a felkelés lehetőségével számolt. Az országot katonai zónákra osztották és Balbo, De Vecchi, valamint De Bono* személyében megalakították a támadás háromfős vezérkarát. A triumvirátus összetétele is bizonyította, hogy a fasizmus csupán fenyegetőzik a felkeléssel, valójában az alkotmányos megoldást kívánja kicsikarni, vagyis a hatalmat a király kezéből akarja megkapni. A vezérkarban csupán Balbo volt a feltétlen offenzíva híve, De Vecchi ugyanakkor rendíthetetlenül bízott a királyban. De Bono

* 1866-ban született. Mint fiatal tiszt részt vett az első Etiópia elleni hadjáratban, majd alezredesként az 1911–1912-es líbiai háborúban. Az első világháborúban ezredes, hadosztály-, majd hadtestparancsnok. Politikai meggyőződése azonban nem kevésbé labilis, mint fiatalabb fasiszta társaié. Életrajzírói szerint politikai állásfoglalását egyetlen cél vezérelte, az, hogy bármelyik párttal, bármelyik kormányban megszerezze a hadügyminiszteri tárcát. 1920-ban, amikor az idő még a szocialistáknak kedvezett, a szocialista köröket látogatta, később a Néppárt felé orientálódott, majd kész volt belépni bármelyik pártba, amely számára a hadügyminisztérium tárcáját biztosíthatta. Így sodródott 1922 júliusában a fascióba, s azonnal az Il Popolo d'Italia katonai rovatának szakértője, majd a triumvirátus tagja lett.

szintén monarchista érzelmű volt, és a fasizmus vezérkarában a régi katonai generációt képviselte.

A Központi Bizottság ülését követően a megjelölt tervek értelmében sajátos munkamegosztás alakult ki a fasiszta vezérkarban: míg a kijelölt katonai parancsnokság a felkelés előkészítésén dolgozott, Mussolini – a fasizmus jelentős katonai súlyára támaszkodva – elsősorban azzal foglalkozott, hogy az alkotmányos utat kényszerítse ki.

A fasizmus és a hatalom között alkotmányos szempontból most már csak a király, valamint a hadsereg állt, amelyet még sohasem vetettek be a fasizmus ellen, de magatartása a végső órában sorsdöntőnek bizonyulhatott. A hadsereg – legalábbis államjogi szempontból – a királytól függött, hiszen az alkotmány szerint ő volt a hadsereg főparancsnoka. A fasizmus viszont még nem tisztázta álláspontját a monarchia kérdésében. 1922. szeptember végén Mussolini döntő lépést tett. Szeptember 20-án Udinében hatalmas fasiszta demonstrációt tartottak, amelynek mind a helyszíne, mind az időpontja szimbolikus jelentőségű volt. Udine „a háború fővárosa" volt, ahol az első világháborúban az olasz főparancsnokság székelt, ahol a lövészárkok felé vonulva minden katona megfordult. Szeptember 20-a pedig Róma 1870-es bevételének évfordulója. Innen szálltak Mussolini szavai a királyhoz, biztosítva a monarchiát – és a hadsereget – arról, hogy a fasizmust és a monarchiát összeegyeztethetőnek tartja." A fasizmus programja – harsogta szét – egyszerű: kormányozni akarjuk Olaszországot!... Lehetséges-e Itália megújhodása anélkül, hogy a monarchiához kellene nyúlni?... Azt hiszem alapvetően újjá lehet teremteni a rendszert anélkül, hogy az a monarchia intézményét érintené. A monarchiának semmilyen érdeke nem kívánja, hogy szembehelyezkedjék azzal, amit ma már fasiszta forradalomnak nevezhetünk... Miért vagyunk mi köztársaságpártiak? Bizonyos értelemben azért, mert olyan uralkodót látunk, aki nem eléggé uralkodó... A monarchia így a nemzet történelmi folyamatosságát lenne hivatott képviselni... Meg kell lennie a bátorságunknak, hogy monarchisták maradjunk." A beszéd – amely egyszerre hűségnyilatkozat és fenyegetés – félreérthetetlen. A fasizmusnak szüksége van a királyra, ezért lojalitásáról biztosította. Ha a király mégis ellenszegülne,

az Aostai herceg készenlétben áll, hogy az államfő tisztét átvegye. III. Viktor Emánuelnek értenie kellett a beszédből.

Szeptember 26-án Cremonában Mussolini ismét leszögezte, hogy a fasizmus a hatalmat akarja. A fasiszták elindítottak egy folyamatot – mondta –, amely nem állhat meg, amíg el nem érte végső célját: Rómát. Majd október 4-én Milánóban leszögezte: Olaszországban két állam van, a liberális és a fasiszta; mivel az utóbbi jobb a másiknál, méltó rá, hogy annak örökébe lépjen. „Az állampolgárok – folytatta – felteszik magukban a kérdést: melyik állam fog végül is törvényt diktálni az olaszoknak? Mi habozás nélkül merjük válaszolni: a fasiszta állam." Érdekes azonban, hogy a konkrét követelések, amelyeket Mussolini a kormányalakítással kapcsolatban előterjesztett, egyáltalán nem álltak arányban harcias nyilatkozataival. Az a fasiszta állam, amelyre beszédeiben hivatkozott, legfeljebb öt-hat tárca követelésében konkretizálódott, arra pedig, hogy a miniszterelnöki funkciót magának követelje, vagy a fasiszta párt számára igényelje, az események tanúsága szerint eleinte nem is gondolt. A kormány vezetését valamelyik prominens liberális politikusnak akarták juttatni, vagy legalábbis magától értetődőnek tartották, hogy a kormány csakis a régi politikusok egyikének vezetésével jöhet létre. Ami a másik oldalt, a liberális politikusokat illeti, ott a legképtelenebb megoldásokra születtek javaslatok, de egyetlen pontban Giolitti, Salandra, Nitti, Orlando, Facta mind egyetértettek: a kormányba be kell vonni a fasisztákat, mert nélkülük egyik sem vállalkozik a kabinet megalakítására.

1922. október elején egymást követték a nyílt és titkos megbeszélések. Mussolini tárgyalt Giolittivel, Nittivel és Salandrával, s mindegyiknek reményt adott arra, hogy a fasizmus kormányának élére kerülhet. A legkülönfélébb variációk születtek: 1922. október közepéig legvalószínűbbnek egy Giolitti–Mussolini kombináció látszott, de felmerült egy Nitti–Mussolini verzió is, majd később a Salandra–Mussolini alternatíva. A fasisztáknak ez utóbbi tűnt a legszebbnek, mert Salandra, a jobboldali liberálisok vezetője, még 1922 szeptemberében „tiszteletbeli fasisztának" vallotta magát.

Marcia su Roma: menetelés Rómába (1922)

1922. október közepén a fasiszták számára különösen sürgőssé vált, hogy döntésre vigyék az ügyet. Olyan benyomás alakult ki, hogy a kormánykörökben előtérbe állították Giolitti jelölését, s ami ennél is riasztóbbnak látszott: felmerült egy terv (valószínűleg Factától származott), hogy a győzelem évfordulóján (november 4-én) Rómában tartsanak nagy nemzeti gyűlést, amelynek a megbékélést kell meghirdetnie. A gyűlés főszónoka és fénypontja D'Annunzio lenne, aki egyedül látszik hivatottnak arra, hogy a nemzeti megbékélés kezdetét proklamálja. A tervek ürügyén a fasiszta párt elhatározta, hogy áttér az „erőszakos megoldásra". A fasiszta párt vezetői: Mussolini, Balbo, De Vecchi, Teruzzi, valamint két tábornok, Fara és Ceccherini, egykori fiumei legionáriusok, akik nem is voltak a fasiszta párt tagjai, 1922. október 16-án Milánóban megbeszélést tartottak. Mussolini kijelentette: „Meg kell akadályozni Giolittit abban, hogy a kormányzást átvegye. Ahogy lövetett D'Annunzióra, úgy a fasisztákra is lövetni fog."

Mussolininek persze a legjobban kellett tudnia, hogy Giolitti, ha egyáltalán hajlandó lett volna a fasiszták nélkül a kormány élére állni, lövetésre nem adott volna parancsot. De mert minden oldalról biztosítani akarta, hogy a hatalomátvétel alkotmányos, békés és zökkenőmentes legyen, az erőszakos hatalomátvétel rémével akarta megtörni a liberális vezetők utolsó és a valóságban már nem is létező ellenállását. Hogy mennyire taktikai fogás volt az erőszakos megoldás elhatározása és a fasiszta felkelés szervezése, azt maga az ülés lefolyása is érzékeltette. A résztvevők szinte mindegyike hangsúlyozta, hogy a Róma elleni menetelés, amelyről már szinte egy év óta beszéltek, bizonyos előkészületi időt igényel.

A monarchista De Vecchi és De Bono a Róma elleni felvonulás tervét politikai felfogásuk miatt is ellenezték. Ők a király kezéből akarták megkapni a hatalmat, s féltek, hogy Rómába menetelésük ezt keresztülhúzza. Végül mégis belenyugodtak Mussolini döntésébe. Mivel a dolog sürgősnek tűnt, azonnal intézkedéseket tettek az alakulatok mozgósítására. A párt veze-

tőségét október 20-ától a De Bono, Balbo, De Vecchi és Bianchi alkotta „quadrumvirátus" vette át.

Mussolini – jellemző módon – semmilyen vezető funkciót nem vállalt, csupán arra összpontosított, hogy győztesen kerüljön ki a „hadműveletekből". Személyes befolyását egyik legrégibb híve, Michele Bianchi* által biztosította a vezetőségre.

A katonai előkészületek közepette, 1922. október 18-án Mussolini és a fasiszta vezetők, valamint a nagyipari és kereskedelmi szövetségek vezetői, Stefano Benni és Gino Olivetti között fontos tanácskozás zajlott le, amely a király, a hadsereg és a liberális politikusok magatartásánál döntőbben befolyásolta az eseményeket. Ha a Confindustria 1920 tavaszán még a Giolitti-kísérletben látta a számára megfelelő kibontakozás útjait, 1921 őszétől kezdve a monopoltőke politikai letéteményese a fasiszta mozgalom lett. A Nemzeti Fasiszta Párt megalakulása és az 1921-es fasiszta program nemcsak az ipari és a kereskedelmi tőkével kapcsolatban álló fasiszta irányzatok győzelmét jelentette az agrárfasizmus felett, de egyben kifejezte a monopoltőke és a fasizmus erőteljes gazdasági és politikai közeledésének létrejöttét is. Nem véletlen, hogy 1921 nyarától, de még inkább őszétől a fasizmus a nagytőkés ipari, kereskedelmi és pénzügyi körök legteljesebb pénzügyi támogatását élvezte. Egy kimutatás szerint a fasiszta párt kasszájába befolyt összegek 19,7%-át magánszemélyek, 8,5%-át a hitel- és biztosítóintézetek, 71,8%-át pedig az ipari és kereskedelmi társaságok befizetései tették ki. 1922 őszén a Marcia su Roma céljaira a Bankszövetség összesen 20 millió lírát fordított. Az 1922. október 18-i tanácskozáson a Confindustria képviselői támogatásukról biztosították Mussolini hatalomra törekvését, így a színjáték megkezdődhetett.

A király október 18-án mindenesetre elhagyta Rómát, hogy szokása szerint ne legyen jelen a döntésnél. Miközben a várost,

* Michele Bianchi (1883–1930) fanatikus fasiszta volt, pontosabban fanatikusa valamennyi irányzatnak, amelyet megjárt, s amelyet egy másikkal cserélt fel. Mussolinivel együtt indultak el a Szocialista Pártból, ahol Bianchi szintén az Avanti! munkatársa és a párt szélsőbaloldalának publicistája volt. Később anarcho-szindikalista, majd interventista, a háborús fasciók egyik vezetője lett. A háborúban közkatona, 1919-ben Mussolinivel együtt a fascio megalapítója és vezetőségi tagja, a fasiszta párt első titkára.

a kormányt és a hadsereget magára hagyta, a fasiszta quadrumvirátus rögzítette Róma elfoglalásának katonai tervét. Három menetoszlopot hoztak létre, a quadrumvirátus főhadiszállását pedig Perugiában jelölték ki.

Október 23-án Mussolini a nápolyi fasiszta kongresszusra utaztában Rómában találkozott Salandrával. A Facta-kormány azonnali lemondását, és 5 tárcát követelt a fasisztáknak. A kormányfőiről nem tett említést, a belügyi tárcáról pedig lemondott.

Október 24-én Nápolyban megnyílt a fasiszták kongresszusa, vagy inkább nagygyűlése, amelyet a duce csupán azért rendezett, hogy díszszemlét tartson csapatai felett. A városba – ezúttal rendezett körülmények között – 40 ezer feketeingest vontak össze. A feltételek, amelyek között a parádét megrendezték, lényegében eltértek a fasiszták 1921-es római fogadtatásától. De Nicola, a képviselőház elnöke, táviratban küldte Mussolininek szívből jövő jókívánságait a kongresszus alkalmából, az iskolákban tanítási szünetet rendeltek el, az állam és a város több vezetője pedig díszhelyen hallgatta végig Mussolini beszédét. A duce beszéde nem tartalmazott újat: 5 tárcát követelt a fasisztáknak (külügy, hadügy, munkaügy, közmunkaügy, tengerészet). Ugyanaznap este a San Ferdinando téren nagygyűlésen harsogta el: „Vagy kezünkbe adják a kormányzást, vagy elveszszük magunk úgy, hogy Rómába vonulunk..." és hozzáfűzte: „már csak napokról, sőt talán csak órákról van szó." Két nap múlva a kongresszus befejezte munkáját, amelyet a tartós esőzés egyébként is megzavart. A kongresszust Bianchi zárta le a helyzethez illő „történelmi" szavakkal: „Fasiszták, Nápolyban esik az eső, mit ültök itt?" És valóban: Nápoly volt az egyetlen hely, ahol senkinek semmi keresnivalója nem volt, mivel Nápolyban semmi sem dőlhetett el, annál inkább Rómában és főleg Milánóban, ahová a vezérek nagy sietve elutaztak.

Mussolini már 25-én délben útra kelt Milánóba, ahová igen rövid római időzés után, 26-án délelőtt érkezett meg. Sajátos tény, hogy egy katonai vállalkozás fővezére, akinek egyébként lényegében nincs is konkrét katonai feladata az akcióban, csupán az, hogy a győzelem gyümölcsét learassa, annyira távol jelölje ki „harcálláspontját", mint Mussolini tette 1922 októberének sors-

A fasiszta vezérek körében a nápolyi kongresszuson (1922)

döntő napjaiban. Választását mindenesetre nem véletlen ötlet, vagy kuriozitás keresése sugallta. Milánóban állandó kapcsolatot tarthatott fenn a Confindustriával, amelynek vezetőivel visszaérkezésekor ismét találkozott. És Milánóban voltak az összekötők, akik már 1922. október elején is közvetítettek közte és a legfontosabb politikai tényezőnek számító Giolitti között. „Végül – írja Gaetano Salvemini – Milánó 800 kilométerre van Rómától, de csak két órányira a svájci határtól, így balsiker esetén még mindig biztosíthatta magának a menekülés lehetőségét." A városba visszatérve bezárkózott az Il Popolo d'Italia szerkesztőségébe, az épületet pedig – jóllehet Milánóban éppen akkor nyugalom uralkodott – körülvetette barikádokkal, hogy

mindenki láthassa: szerkesztősége a polgárháború főhadiszállása. Közben várta, hogy a quadrumvirek – akikre teljesen átruházta a katonai akció vezetését – és Rómába vezényelt megbízottai hogyan teljesítik az általa gondosan kitervelt taktikát.

A monarchista De Vecchi, Costanzo Ciano, Federzoni (a nacionalista párt vezetője) és Grandi, akikben jobban megbíztak a királyi udvarban, Nápolyból Rómába mentek, hogy a Quirinále palotát szemmel tartsák és a királyt befolyásolják. 26-án reggel De Vecchi és Ciano Salandrához mentek és felkérték; mondja meg a királynak, hogy a minisztertanácsnak azonnal le kell mondania, különben a fasiszták akcióba lépnek. Salandra kijelentette, hogy nincs módja a bejelentést a távollévő királlyal táviratilag közölni, ezért azt Facta tudomására hozta, aki ígéretet tett, hogy felkéri a királyt, térjen vissza Rómába. Mielőtt a miniszterelnök ezt megtette volna, információt kért Lusignolitól – Giolitti és Mussolini közvetítőjétől – a két partner közti tárgyalások állásáról. Délután közölte a minisztertanáccsal a helyzetet, a miniszterek pedig rendelkezésére bocsátották tárcáikat. Egyidejűleg egy közvetítő útján Facta megsürgette D'Annunziót, hogy vállalja el a győzelmi ünnepségen reá váró szerepet. A közvetítő azonban nem jutott be a költőhöz. A gardonéi palota ajtaja zárva maradt és minden kísérlet D'Annunzio megközelítésére hiábavalónak bizonyult. Éjjel Facta feladta a táviratot a királynak, hogy sürgősen térjen vissza a fővárosba.

1922. október 26–27. éjjelén telefonbeszélgetés zajlott le Mussolini és Bianchi között, amelyet a lehallgatószolgálat rögzített. Bianchi érdeklődött a tárgyalások állása felől, s Mussolini közölte, hogy eddig négy fontos tárcát, a tengerészeti, kincstárügyi, mezőgazdasági és gyarmatügyi tárcát, valamint négy miniszterhelyettességet sikerült kicsikarnia Giolittitől. Bianchi azt tanácsolta, hogy Mussolini mondjon nemet. „Természetes – felelte a duce –, a gépezet megindult és semmi sem állíthatja meg." „És végzetes, mint maga a sors, amelynek történnie kell" – felelte Bianchi, s reggel elutazott Perugiába, a főhadiszállásra. Ugyanaznap délelőtt Mussolini telefonon jelentkezett Salandránál és váratlanul feltette a kérdést: vállalná-e, ha kormányalakításra kapna megbízást. Salandra kitérően válaszolt és kérte Mussolinit, jöjjön Rómába, mert nélküle nem lehet a válságot megolda-

ni, erre viszont Mussolini nem volt hajlandó. Délután a kormány hivatalosan is lemondott, amit megtáviratoztak a királynak. III. Viktor Emánuel este 7 órakor megérkezett Rómába, s Facta előtt, aki az állomáson fogadta, határozottan kijelentette: nem enged a fasisztáknak.

Közben a fasiszta osztagok megkapták a quadrumvirátus mozgósítási parancsát, s 27-e délutánjától Olaszország számos városában, először Cremonában, Pisában, Firenzében, majd egész Észak- és Közép-Olaszországban megkezdték a „felkelést". A fasiszták mindenütt a városházákhoz, telefonközpontokhoz, laktanyákhoz, prefektúrákhoz és a fő középületekhez vonultak, hogy birtokba vegyék őket, de harcra sehol sem került sor. A „fasiszta forradalom" a legnagyobb rendben bontakozott ki, a polgári hatóságok az első felszólításra ellenállás nélkül átadták az épületeket és a hatalmat a puccsistáknak. Ahol némi ellenállás mutatkozott, a fasiszták félreálltak. Triesztben a fasiszta vezérek éppen együtt ittak a tábornokokkal és a hatóságok vezetőivel, amikor a mozgósítási parancs megérkezett. A legjobb hangulatban tréfálkoztak, hogy most lőniük kellene egymásra, és nyugodtan poharaztak tovább. Perugiában a quadrumvirátus a prefektúrával szembeni Brufani szállodában rendezte be főhadiszállását. „Egy rendőrhadnagy és 10 ember elegendő lett volna – írja Nolte – hogy a fasiszta forradalomra halálos csapást mérjen, de a magas rangú állami tisztviselő összeegyeztethetőnek tartotta kötelességeivel, hogy a hatalmat átadja."

Közben az összevont menetoszlopok – északról Perrone-Compagni és Ceccherini, keletről pedig két csoportban Bottai és Igliori vezetésével – megindultak a főváros felé, ahol a fasisztákat szintén mozgósították, de a parancs csupán tüntetésekre korlátozódott. A fasiszta „haderő" létszáma a Folignóban hagyott tartalékokkal együtt összesen 40–50 ezer lehetett, míg a felvonuló csapatok nem érték el a 30 ezer főt. Ez a 30 ezer főnyi félkatonai „hadsereg", amely egyetlen ágyúval sem rendelkezett, s amelynek sem az ellátása, sem az utánpótlása nem volt megszervezve, hiányos fegyverzettel, leginkább csak gumibotokkal felszerelve, végül a tartós esőzésben tönkreázva, egészében véve inkább egy üldözött rablóbandára hasonlított, mint támadó hadseregre. Mivel a katonai hatóságok megszakították a Róma felé

vezető vasútvonalak java részét, az alegységek a fővárostól 30–40 kilométerre megálltak és várták a támadási parancsot, amely azonban sohasem érkezett meg, mert közben a főhadszíntéren, a Quirinále palota szalonjaiban már bevették Rómát.

28-án hajnali két órakor Facta a királlyal tárgyalt. Megegyeztek, hogy kihirdetik az ostromállapotot, s az erről szóló okmányt Facta reggelre aláírásra készen a király elé terjeszti. Addig is elkészítik a prefektusoknak szóló rendeleteket és a lakossághoz intézendő kiáltványt. Reggel 5 órakor összeült a minisztertanács, amelyen jóváhagyták az ostromállapot kihirdetését, egyidejűleg a római helyőrség parancsnokának kiadták az utasítást Róma védelmére. A helyőrség parancsnoka, Pugliese tábornok, antifasiszta, keménykötésű katona, kilenc hadikitüntetésével egyike Olaszország legelismertebb tábornokainak – miután már napok óta sürgette a főváros védelmének megszervezését – őszinte meggyőződéssel és tántoríthatatlanul kész volt végrehajtani a parancsot. Helyőrsége 28 ezer jól felszerelt katonából állt, velük szemben a fasisztáknak katonailag a legcsekélyebb esélyük sem volt a főváros elfoglalására. A csendőrséggel együttműködve ez a haderő órák alatt szétzavarta volna a Róma körül ácsorgó szedett-vedett társaságot. A minisztertanács reggel szétküldte a prefektusoknak szóló rendelkezést, s a fővárosban kifüggesztették a plakátokat, amelyből a polgárok megtudhatták, hogy „a felkelési kísérletekkel szemben a lemondásban lévő kormány kötelességének érzi minden eszközzel és bármi áron fenntartani a rendet".

28-án reggel Facta a király elé terjesztette az ostromállapot kihirdetéséről szóló okmányt, amelynek végrehajtására az éj folyamán minden intézkedést megtettek. És ekkor „váratlan" fordulat történt: a király megváltoztatta előző döntését és megtagadta az okmány aláírását, amelyet Facta ellentmondás nélkül tudomásul vett. A király pálfordulásának okairól a fasizmus történetét tárgyaló feldolgozások többféle magyarázatot sorolnak fel. Állítólag maga Facta is csak nagyon kevés meggyőződéssel terjesztette a király elé az okmányt, és valójában ő beszélte rá a visszautasításra, hogy azután ő maga egyezzen meg Mussolinival, amint arra rögtön kísérletet is tett. Más magyarázatok kiemelik, hogy a királyt egész éjjel legfőbb tanácsosai és bizalma-

sai, a hadsereg legmagasabb rangú tábornokai, Diaz, Thaon di Revel vették körül, akik – mint maga Facta is – rémképeket festettek előtte a nagyarányú fasiszta mozgósításról. 100 ezres fasiszta hadseregről beszéltek, amely felvonulóban van Róma 7000 főnyi helyőrsége ellen, s igyekeztek rávenni a királyt, hogy óvakodjék egy bizonytalan kimenetelű erőszakos megoldástól. Mindenesetre a király „elfelejtette kikérni" Pugliese tanácsát és elfogadta a tábornokok érvelését, részben azért, mert a monarchia megőrzése érdekében nem akarta, hogy a fasiszták őt ellenségnek tekintsék, főképpen pedig, mert természeténél és szokásainál fogva visszariadt az energikus elhatározásoktól.

Hasonlóképpen befolyásolták őt a Rómában maradt monarchista-fasiszták is, akik – mint Mussolini mondta az udinei beszédben – megcsillogtatták előtte, hogy a monarchia megőrzi jogfolytonosságát a fasizmusban, s ha eltekint az erőszaktól, ezzel még inkább megőrzi a korona presztízsét. A király fordulatában – bár egyes források szerint a lemondás gondolatával is foglalkozott – belső családi okok is közrejátszottak, amelyek trónját fenyegették. 27–28-án éjjel híre jött, hogy az Aostai herceg a fasiszták főhadiszállására, Perugiába érkezett, és készen áll, hogy a fasizmus uralkodója legyen. Végül nem közömbös, hogy a király közvetlen környezete, mindenekelőtt energikus és fasisztabarát felesége, Elena királyné a királyt minden lépésében befolyásolni kívánta. Nyilvánvaló, hogy a fenti tényezők is közrejátszottak a király elhatározásában. Lényegesebb azonban az, hogy III. Viktor Emánuel a piemonti monarchia reakciós tradíciói alapján cselekedett. Valójában nem történt fordulat magatartásában, elhatározása logikusan következett azokból a szoros kapcsolatokból, amelyek a savoiai házat a legreakciósabb kasztokkal egybefűzték. A monarchia megtestesítette ezeket az erőket, amelyek most egy új kormányforma bevezetését ösztönözték, s ez a kormányforma egyáltalán nem volt idegen a monarchia tradícióitól. Miként 1915-ben a monarchia a parlamentet és a népmozgalmat egyaránt megkerülve, államcsíny útján sodorta Olaszországot a háborúba, úgy saját lényegénél fogva most is a reakciós kasztok és a fasizmus oldalára állt.

A királyi audiencia után Facta visszatért a miniszterelnökségre és visszavonta a néhány órával előbb kiadott rendelkezéseket.

Közben a Rómában maradt nacionalista-fasiszta vezetők és De Vecchi, aki Perugiából ismét Rómába érkezett, kísérletet tettek arra, hogy a király fogadjon el egy Salandra–Mussolini kormányt. A király végül is Salandrát bízta meg a kormányalakítással. A nap során Federzoni, majd Cittadini tábornok is sürgősen Rómába hívta Mussolinit, de az hajthatatlan maradt és kijelentette: csak akkor jön Rómába, ha megbízást kap a kormányalakításra. 1922. október 28-ról 29-re virradóra lázas kísérletek folytak, hogy nyélbe üssék a Salandra–Mussolini kormányt. Mussolininek – hogy megpuhítsák – még a belügyi tárcát is felajánlották. 29-én hajnalban már egyenesen könyörgőre fogták a dolgot és kérlelték, hogy szánja el végre magát az elutazásra. Mussolini azonban már biztos volt dolgában, mert Milánóban megkapta azt a segítséget, amelyre számított. Előző nap ugyanis értesült arról, hogy Rómában a Salandra-koncepció kerekedett felül. Közölte a Confindustria vezetőivel, hogy ő akar megbízást kapni a kormányalakításra, s azonnal átnyújtott egy kész kormánylistát. A listára pillantva Alfredo Rocco nagyiparos kijelentette: „Igazad van, te szerencsét fogsz hozni Itáliára", majd a telefonhoz lépett, hogy táviratozzék Rómába. E távirat, amelyet Albertini, Conti és Crespi liberális szenátorok, De Capitani konzervatív képviselő és Benni, a Confindustria egyik vezetője írt alá, 28-án Salandrához érkezett. A távirat tudatta vele, hogy a kormányelnöki megbízást Mussolini akarja, s a Confindustria a Mussolini megoldást támogatja. 29-én Salandra visszaadta a megbízást. Délután Cittadini tábornok telefonon közölte Mussolinivel, hogy a király őt bízta meg a kormány megalakításával, de Mussolini még erre sem mozdult: a királyi megbízás távirati úton történő megerősítését akarta. Mikor ezt 29-én megkapta, végre elszánta magát, hogy este Rómába utazzék.

Az érkezésről, az első királyi audienciáról, a kormányalakítási tárgyalásokról, az esti audienciáról, melyen Mussolini átadta a királynak a végleges kormánylistát, majd a fasiszták római bevonulásáról az olvasó könyvünk prológusából már képet nyerhetett. E helyen csupán néhány mozzanatot idézünk fel újra.

A fasiszta hatalomátvétel a munkásmozgalmat súlyos helyzetben találta. Néhány héttel azelőtt újabb szakadás történt a szocialista pártban: a maximalista többség kizárta a reformistákat,

akik – Egységes Szocialista Párt néven – új pártot alakítottak. A kormányalakítási tárgyalásokon Mussolini mellőzte a két forradalmi munkáspártot, a kommunistákat és a szocialistákat, de megkísérelte, hogy bevonja a megalakult új, reformista párt és a szakszervezet képviselőit, de ezek elhárították a részvételt.

Mellőzte a parlamentet és magukat a polgári pártokat is. Csupán egyes személyekhez fordult, felkérve őket, hogy pártjuk nevében csatlakozzanak kormányához. Az ily módon folyó tárgyalások igen gyorsan véget értek, ami az uralkodó körök legszélesebb támogatását bizonyította. A liberálisok, demokraták, a nacionalisták, szociális-demokraták, valamint a néppártiak mind beléptek kormányába, amely ily módon koalíciós kormányként alakult meg. Mussolini mellett – aki az elnökségen kívül a külügyi és belügyi tárcát is magának tartotta fenn – a kabinetnek 3 fasiszta, 2-2 néppárti és demokrata, 1-1 liberális, szociális-demokrata, nacionalista és független tagja lett, további két tárcát pedig Mussolini részint a király bizalmának biztosítására, részint az új rezsim és a katonai hagyományok szoros kapcsolatának hangsúlyozása végett a király legközelebbi híveinek, a háborúban érdemeket szerzett magas rangú katonáknak, a tiszti kaszt már említett vezetőinek juttatott. Ily módon a kabinetben 4 fasiszta foglalt helyet 10 nem fasisztával szemben, de ezt ellensúlyozta az államtitkárságoknak a fasiszták javára történt kedvezőbb elosztása. (18 államtitkár közül 9 fasiszta, 4 néppárti, 2-2 nacionalista és szociális-demokrata és 1 liberális lett.)

A menetoszlopokba szervezett fasiszta tömegek, amelyeknek a későbbi propaganda szerint a fasizmus győzelmét kellett kikényszeríteni, valójában még mindig Rómától 30–40 kilométerre várakoztak, s Mussolini csupán akkor kezdett emlékezni feketeingeseire, miután a királyi megbízást elnyerve, már eredményesen be is fejezte kormányalakítási tárgyalásait, sőt a miniszteretanács első ülésének összehívásáról is intézkedett. Ekkor kiadta a parancsot – de nem a támadásra, miként azt korábban várták – hanem a fasiszta kormány megalakulását üdvözlő római bevonulásra. A parancs hírére a fasiszta csapatok felbomlottak, s Rómába sereglettek. Az eredetileg 30 ezres létszámú „haderő" a csatlakozók tömegeivel közben 70 ezerre nőtt, mivel – mint Indro Montanelli ironikusan megjegyzi – „az olaszok szokás

szerint a győztes segítségére siettek". E hatalmas tömeg egyes csoportjai részint azért, mert feldühödtek az esőben való hosszú várakozástól, részint azért, hogy megőrizzék a „forradalmi menetelés" látszatát, rátörtek a San Lorenzo negyed munkásaira, s az összetűzések során mindkét oldalon több tucat halott maradt a küzdőtéren. Mussolini ekkor a „legszigorúbb" parancsot adta a rendőrségnek és a hadseregnek, hogy minden áron akadályozza meg a további zavargásokat, mire a felhevült bandák bevették Róma ezernyi szállodáját, presszóját, tavernáját és bordélyházát, ahol átdáridózták az éjszakát anélkül, hogy a számlát valaha is kiegyenlítették volna. Másnap, október 31-én a fasiszták felvonultak a Quirinale palota elé, s üdvözölték a balkonon megjelenő királyt, aki immár másodszor „mentette meg" Itáliát. „A felvonulás hat óra hosszat tartott – írja Montanelli –, majd Mussolini parancsára a »menetelőket« az állomásra irányították és visszaszállították eredeti helyeikre. A forradalom véget ért. Jobban mondva: nem kezdődött meg soha."

Valójában az uralkodó osztályok által előkészített, jóváhagyott és támogatott, a királyi szentesítés révén pedig alkotmányossá tett „dinasztikus és militarista jellegű államcsíny" történt, amelynek a világháború utáni viharban összeomlott liberális állam romjain fel kellett építenie az uralkodó körök új elnyomó gépezetét: a fasiszta diktatúrát. A polgári állam fasizálásának folyamata – mondta Togliatti – konkrét történelmi folyamat, amelynek a Marcia su Roma csupán egy etapját képezte. „Az olasz burzsoázia már jóval a Marcia su Roma előtt megkezdte erőinek a fasizmus körüli tömörítését"... „Amikor a király és Mussolini jelt adott a fasiszta bandáknak a Rómában való gyülekezésre, lényegében csupán egy olyan folyamat sikerét tette lehetővé, amely nagyrészt már végbement, s amelyet a fasiszta rendszer kibontakozásának kellett betetőznie."

Mussolini, a hatalom megszállottja és megszerzésének „stratégája" mindenesetre jól érzékelte ezt a folyamatot, s hullámain de jure az ország második, de facto pedig első emberévé emelkedett. Készen állott arra, hogy feladatát – amely egyébként egyéni ambícióival is szinkronban állt – maradéktalanul és könyörtelenül végrehajtsa.

A KORMÁNYFŐ (1922–1926)

Az alkotmányos diktátor (1922–1923)

Bár Mussolini előzőleg két éven át eltökélten hirdette, hogy a fasizmus kormányozni akarja Itáliát, a fasiszta minisztertanács első ülése (1922. november 1.) éppenséggel nem arról tanúskodott, hogy előre kidolgozott gazdasági és politikai tervek birtokában fogott volna hozzá a kormányzáshoz. Erre utalt, hogy Mussolini 10 napos határidővel minden minisztertől csupán egy feljegyzést kért, amelynek tartalmaznia kellett a követendő direktívákat, ő maga azonban csak nagyon szűkös eligazítást adott, s inkább folyó ügyekről nyújtott tájékoztatást. Bejelentette, hogy az országban gyorsan normalizálódik a helyzet, s a fasiszta csapatok kivonása a fővárosból csaknem teljesen befejeződött, végül kilátásba helyezte, hogy a parlament rövidesen megnyílik, ami néhány nappal később be is következett.

A miniszterelnök bemutatkozó beszédét nagy várakozás előzte meg. Mussolini 1921-ben elnyert képviselői mandátuma óta már többször hallatta hangját a képviselőházban, s beszédei mindig megütközést keltettek szokatlanul drasztikus hangvételük miatt. A beszéd előtt mindenki sejtette, hogy Mussolini szónoklata ismét kuriózum lesz. De ezen túl a képviselőket a beszéd politikai tartalma is érdekelte, hiszen jelentős részük úgy látta, hogy a fasizmus csupán átmeneti jelenség, amely veszélyes ugyan, de éppoly hamar el fog tűnni, mint amilyen tüneményes gyorsasággal színre lépett. Ezért sokan arra voltak kíváncsiak, hogy mit tud mondani az az ember, aki pillanatnyilag ugyan megnyerte a játszmát, de rövidesen úgyis eltávozik a politikai küzdőtérről.

Jóllehet a kormányprogram a képviselőház megnyitására sem készült el, Mussolini kormányelnöki „expozéja" mindenesetre közelebb vitt a célok és a szándékok megismeréséhez. Az izzó

légkörben és viharos körülmények között lezajló parlamenti bemutatkozás során Mussolini, aki immár fölényben érezte magát, nem kevesebbet követelt a parlamenttől, mint teljhatalmat, anélkül, hogy pontosan felvázolta volna azt a konkrét programot, amelyet a teljhatalom birtokában megvalósítani szándékozott. Követelését minden várakozást felülmúló arrogáns beszédben terjesztette elő. „Uraim! – mondta. – A mai napon ebben a teremben pusztán udvarias kötelességet teljesítek Önökkel szemben, melyért nem várom a hálának semminemű nyilvánítását... mint mindenki tudja, azért vagyok itt, hogy megvédjem és a lehető legmesszebbmenőkig fokozzam a feketeingesek forradalmát, azt erősítsem és szoros kapcsolatba helyezzem a nemzet történetével, mint a haladás és egyensúly egyik eszközét. Megtagadtam magamtól a túlzott győzelmet. Jóllehet, teljesen meg tudtam volna semmisíteni ellenfeleimet, korlátokat állítottam magam elé. Azt mondtam magamnak, hogy a legnagyobb bölcsesség az, amely nem hagy el bennünket még a győzelem órájában sem. Háromszázezer jól felfegyverzett ifjú élén, kik minden parancsomat szinte babonás hittel követik, mindazokat megbüntethettem volna, akik a fasizmust megalázták és azt bepiszkolni igyekeztek... Ebből a süket szürke teremből seregemnek egy tábori szállást csinálhattam volna, szétrombolhattam volna a parlamentet és kizárólag fasiszta kormányt alakíthattam volna. Mindezt megtehettem volna, de nem akartam megtenni, legalább most kezdetben nem."

A fenyegető beszédet többször félbeszakította az „Éljen a parlament!" kiáltás, de a beszéd kiváltotta vihart tett nem követte. Giolitti, akit a beszéd elhangzása utáni szünetben megkértek, hogy álljon fel és védje meg a parlament becsületét, minden esetben azzal válaszolt: „Teljes egészében helyeslem a miniszterelnök beszédét." „Későbbi beszédekből értesülni fognak – folytatta Mussolini – a fasiszta programról és annak minden részletéről. Addig, amíg lehetséges, nem akarok a képviselőház ellenére kormányozni; azonban a képviselőház érezze különös helyzetét, amely feloszlatását lehetővé teszi, akár két napon, akár két éven belül. Követeljük a teljhatalmat, mert készek vagyunk a teljes felelősséget magunkra vállalni... A külpolitikában a béke

politikáját akarjuk követni, de ugyanekkor a nemzeti méltóság és erő politikáját és ezt véghez is fogjuk vinni. Feltettük magunkban, hogy megfegyelmezzük a nemzetet, és meg is fogjuk fegyelmezni. Senki tegnapi, mai vagy holnapi ellenfeleink közül se csalja meg önmagát azzal a gondolattal, hogy hatalmunk átmeneti. Ez gyerekes és buta képzelődés...

Uraim, ne ámítsuk többé a nemzetet hiábavaló fecsegéssel. Ötvenketten vannak felírva, akik válaszolni akarnak mai közlésemre. Ez túl sok! Dolgozzunk inkább tiszta szívvel és élénk ésszel hazánk jóléte és nagysága biztosításán. Isten engem úgy segéljen nehéz feladatom győzelmes keresztülvitelében!"

A szavazás során a parlament 429 szavazatból 306 szavazattal 116 ellenében és 7 tartózkodással bizalmáról biztosította Mussolini kormányát. Ugyanaznap előterjesztették a teljhatalom megadásáról szóló törvénytervezetet, amely felett a képviselőház 1922. november 24-én szavazott. Mellette 275, ellene 90 képviselő adta le voksát. A szenátusi döntés még kedvezőbben alakult Mussolini számára. A 29-én megtartott szavazáson csupán 19 szenátor utasította el a tervezetet, 196 egyetértését nyilvánította. Mint az eredményekből kitűnik, valamennyi polgári párt a bizalom és a teljhatalom megadása mellett foglalt állást, ellene csupán a munkásmozgalom három pártja és néhány kisebb, radikális kispolgári csoportosulás képviselője lépett fel.

Az alkotmányos feltételek kedvező alakulása 1922 végén felgyorsította a fasiszta kormányzat működését. Mussolini mindenekelőtt a fasiszta állam új struktúráját és hatalmi gépezetét igyekezett kiépíteni. Ebben a törekvésében elsődleges fontosságúnak ítélte, hogy meghatározza a fasiszta párt funkcióját az államban, és mind a párt, mind annak fegyveres szervezeteit beillessze a kiépítendő új államhatalmi struktúra kereteibe. A párt ugyan formálisan hatalomra került, a fasiszta párt politikájának érvényre jutását azonban még semmiféle államjogi törvény nem szabályozta. Befolyását csupán az állami tisztségeket betöltő funkcionáriusain keresztül valósíthatta meg, amit még az sem ellensúlyozhatott, hogy a legfontosabb állami tisztségeket maga Mussolini tartotta kézben. Tisztázatlan volt a fasiszta szabadcsapatok és fegyveres osztagok helyzete is. Ezeket ugyan kivezényelték a fővárosból, de vidéken továbbra is garázdálkod-

tak, sok gondot okozva a „rendet" hirdető fasiszta kormányzat számára.

E problémák megoldásának igénye indította Mussolinit arra, hogy a fasiszta miniszterek, államtitkárok és pártvezetők 1922. december 15-i közös értekezletén megalakítsa a Fasiszta Nagytanácsot és előterjessze javaslatát a fasiszta rohamosztagoknak a hadsereg kötelékéhez tartozó milíciává történő átalakításáról. A Nagytanácsnak elméletileg a fasizmus új legfelső szervének funkcióját kellett betöltenie, egy olyan koordinatív vezető testület szerepét, amelyen megvitatják és kijelölik a fasiszta politika fő irányait. Összetétele szerint erre alkalmasnak látszott, mivel a már említett fasiszta minisztereken, a miniszterelnökség és a belügyminisztérium fasiszta államtitkárain és a pártvezetőségen kívül tagja lett a rendőrség parancsnoka, az állami posta főigazgatója, az államvasutak rendkívüli kormánybiztosa, a fasiszta korporációk és szövetkezetek titkárai, a politikai biztosok, a milícia vezérkari főnöke és a miniszterelnökség sajtóhivatalának főnöke is.

Valójában azonban a Nagytanács mégsem töltötte be a számára kijelölt funkciót. Megvitathatta és kijelölhette ugyan a politika irányait, de nem rendelkezett semmilyen jogkörrel, hogy azt a gyakorlatban megvalósítsa. Így a Nagytanács valójában a legfőbb fasiszta exponensek speciális testülete maradt, amelyen keresztül Mussolini kielégíthette, ugyanakkor ellenőrzése alatt tarthatta a gerarcháknak nevezett legfőbb fasiszta vezetők személyes ambícióit. A Nagytanács szerepének szélesebb körű alkotmányjogi szabályozása híján, a fasizmus politikájának megvalósítása – egy későbbi szabályozásig – továbbra is a kormányzatban részt vevő fasiszták tevékenységétől és főként a fasizmussal együttműködő nem fasiszta miniszterek lojalitásától függött.

A Nagytanácsra legtöbb esetben a különböző szinteken előzőleg már elhatározott intézkedések reprezentatív jóváhagyása maradt. Így történt a milícia megalakításával kapcsolatban is: miután a minisztertanács 1922. december 22-i ülésén elfogadta felállítását, a Fasiszta Nagytanács 1923. január 12–13-án tartott első értekezlete deklarálta az Önkéntes Nemzetbiztonsági Milícia (Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale) megalakítását, amelynek feladata a „fasiszta forradalom védelme" és a

közrend fenntartásában való közreműködés lett. A milícia vezetését maga Mussolini tartotta kezében, mivel a testület főparancsnokának minden esetben a belügyminiszterrel (vagyis Mussolinival) egyetértésben kellett eljárnia.

A hatalom megszerzése ellenére a fasiszta rendszer kiépítésének első kísérletei nélkülözték mindazt a gyorsaságot és egyöntetűséget, amelyet előzőleg hangoztattak. Ebben közrejátszott, hogy számottevő társadalmi csoportok fasizmussal szembeni ellenállása az új körülmények között sem szűnt meg, egyes társadalmi rétegek pedig, amelyek korábban közömbösségük folytán hozzájárulásukat adták a hatalomátvételhez, a Marcia su Roma után inkább a fasizmust ellenzők tábora felé közeledtek. A nagyipari munkásosztály körében a fasizmus a győzelem után sem tudott meggyökerezni.

A munkásosztály megnyerését Mussolini széles skálán mozgó – s olykor egymásnak ellentmondani látszó – politikai tevékenységgel vélte elérni, amely a szociális demagógia alkalmazásától kezdve a munkásvívmányok kényszerű tudomásulvételén keresztül a brutális terrorizmusig terjedt. Egyfelől kegyetlen terrorral sújtott le a munkásosztály forradalmi szervezeteire, másfelől bizonyítani kívánta, hogy a munkásosztály a fasizmusban találhatja meg érdekeinek igazi védőjét. 1922. december 5-én Mussolini meglátogatott egy milánói üzemet, ahol így szólt a munkásokhoz: „Nem akarok nektek szónoklatot tartani, csak azt mondom, hogy ez a kormány, melynek elnöke vagyok, nem munkásellenes és nem is lehet az. A munkások élő alkatrészei a nemzetnek. Olaszok, akiket úgy, mint minden más olaszt, védenünk, tisztelnünk és támogatnunk kell...

Midőn ezt a szép és nagy gyárat az imént meglátogattam, mély megindulást éreztem és visszaemlékeztem ifjúságom távoli napjaira, mert én nem származom arisztokrata és nevezetes ősöktől. Őseim parasztok voltak és a földet művelték. Atyám kovács volt, aki az izzó vasat az üllőn idomította. Némelykor, mint kis gyermek, segítettem atyámnak kemény és szerény munkájában: és most az előtt a sokkal nagyobb feladat előtt állok, hogy a lelkeket kell kovácsolnom. Húszéves koromban kétkezi munkás, kőműves és napszámos voltam. Ezt nem azért mondom nektek, hogy rokonszenveteket felébresszem, hanem, hogy bebizonyítsam,

miszerint nem vagyok és nem is lehetek a munkás nép ellensége. Ellenben igenis ellensége vagyok mindenkinek, aki hamis és nevetséges ideológiák által félrevezeti a munkásokat és romlásba akarja őket vinni."

Pár nappal a milánói beszéd után, 1922. december 18–19-én Torinóban, a kommunista mozgalom fellegvárában megrendezték az úgynevezett decemberi mészárlást, amely a kommunista párt L'Ordine Nuovo című napilapjának megsemmisítését célozta. A lap székházát felforgatták, a szerkesztőket és a szerkesztőségi apparátus dolgozóit lefogták. A „decemberi mészárlás" következtében a L'Ordine Nuovo kénytelen volt beszüntetni működését. 1923 januárjában egy nagy letartóztatási hullám során, a kommunista párt egész akkori vezetőségét elfogták. A kommunista párt szervezetten vonult vissza, és lényegében már ekkor áttért az illegális munkára, emellett fenntartotta legális munkáját is a parlamentben. 1923. január 25-én a miniszteretanács eltörölte május 1-je megünneplését, helyette „Róma születésnapját", április 21-ét nyilvánította a munka ünnepévé. 1923. március 10-én a kormány dekrétummal szentesítette a 48 órás munkahetet.

A fasiszta politika érvényre jutásának útját állta egyes nagyipari körök szembeszegülése is. Az ipari vállalkozók elutasították, hogy belépjenek a fasiszták által létrehozott közös – a munkáltatókat és a dolgozókat egyaránt tömörítő – szakszervezetekbe, s ezzel egyszersmind megtagadták, hogy a fasizmus ellenőrzésének vessék alá üzemeik irányítását. Az ipari vállalkozók szembeszegülése a fasiszta szindikalizmussal 1923 folyamán számos konfliktushoz vezetett, amely a fasiszták által bujtogatott sztrájkoktól egészen egyes nagytőkések – köztük Giovanni Agnelli, a FIAT Művek tulajdonosa – elleni személyes megtorlásig terjedt. A harc mégsem hozta meg a sikert, s Mussolini kénytelen volt visszavonulni.

Rendezetlen viszonyok uralkodtak a fasiszta párton belül is. Bár 1923. március 23-án hivatalosan egyesültek a nacionalistákkal, az egyesült párton belül továbbra is különféle irányzatok érvényesültek. A legtöbb problémát a szélsőséges irányzatok jelentették, amelyek továbbra is ragaszkodtak a mozgalom eredeti programjához, s a fasizmushoz csatlakozott jelentős kispol-

A miniszterelnök. Mellette Acerbo (1923)

gári tömegek igényeinek megfelelően változatlanul kitartottak a korábbi radikális követelések mellett. Mussolini kénytelen volt az elégedetlen csoportokat eltávolítani a pártból.

A fasizmustól eltávolodó polgári pártok közül a Néppárt, paraszti tömegeinek nyomására 1923 elején kilépett Mussolini kormányából és ellenzékbe vonult. Elhatározását a párton belüli centrista irányzat radikalizálódása váltotta ki, amely a baloldallal együtt fölénybe került a fasizmussal együttműködést sürgető

jobboldallal szemben. Ebben a helyzetben Mussolini a vallásos tömegek antifasizmusának mérséklésére még inkább enyhítette addigi vallásellenességét. Ennek jegyében tett intézkedései reális helyzetelemzést is tükröztek. Mussolini felismerte, hogy a Néppárt balratolódásával a Vatikán és a Néppárt kapcsolatában elkerülhetetlen szakadás fog bekövetkezni. Amennyiben a maga részéről további engedményeket tesz, e szakítást nemcsak siettetheti, hanem végleges együttműködést teremthet a fasizmus és a Vatikán között. Nem kisebb kérdésről volt így szó, mint a fasizmus és a leghatalmasabb konzervatív erő szövetségének problémájáról, amelynek megoldása nélkül a fasizmus tartósan nem maradhatott fenn Olaszországban. A fasizmusnak ezért létérdeke volt, hogy intézkedéseivel is igazolja a Vatikán előtt: a fasizmus beilleszkedik a katolicizmusba, s a Vatikánnak nincs szüksége a Néppártra, mint világi jellegű katolikus politikai pártnak a fenntartására, mert a fasizmus magára vállalja a Néppártra ruházott funkciókat, politikai síkon képviseli az egyház érdekeit, megvédi világi pozícióit, s így visszaállhat az a gyakorlat, hogy az egyház befolyását a tömegek körében vallási szervezetein keresztül érvényesítheti. E megfontolások alapján, 1923 elején Mussolini több, a katolicizmus érdekkörébe vágó intézkedést hozott. Ezek közül legjelentősebb volt az olasz alkotmány I. cikkelyének ismételt életbe léptetése, amely a katolikus vallást egyedüli államvallásnak deklarálta Olaszországban.

Az egykor ateista Mussolini személyes példával is illusztrálta, hogy rendezni kívánja kapcsolatait az egyházzal. Husz Jánosról írt fiatalkori brosúráját és saját eretnekségéről megannyi bizonyságot nyújtó írását kivonatta a forgalomból. Mint kormányfő egyedül lakott Rómában, de gyakran hazalátogatott Milánóban hagyott családjához. Egy ilyen utazása során (1923 februárjában) papot hívott lakására és mindhárom gyerekét, Eddát, Vittoriót és Brunót, 15, 9, illetve 7 éves korában megkereszteltette.

Mussolini egyéni fordulata a katolicizmus felé azonban még mindig rejtegetett ellentmondásokat. Milánói látogatásai során csak nagyon kevés időt töltött családjánál, annál többet Margherita Sarfattinál, így a tízparancsolat egyik fontos pontjának betartására még ekkor sem – s tegyük hozzá, sohasem – tudta magát elhatározni. Csaknem ezzel egyidejűleg betiltotta a sza-

badkőműves páholyokat, majd 1923. április 27-én megjelent Giovanni Gentile közoktatási miniszter iskolarendelete, amely bevezette a kötelező vallásoktatást az iskolákban.

Mussolini intézkedései nem maradtak hatástalanok. A fasizmus és az egyház közeledésének folyamata meggyorsult.

A parlament leigázása (1923–1924)

A fasiszta hatalom nyilvánvaló korlátozottsága és egy előnyösebb parlamenti bázisra is támaszkodó kormányzati stabilitás megteremtésének igénye már a hatalomra jutás másnapján arra késztette Mussolinit, hogy rövid időn belül, módosított választási törvény alapján tartandó új parlamenti választásokat kényszerítsen ki. Kísérleteit, hogy e választásokat már 1923 tavaszán tartsák meg, nem koronázta siker, mert a király megtagadta a parlament idő előtti feloszlatására irányuló javaslatok jóváhagyását. Bár emiatt le kellett mondani a terv azonnali valóra váltásáról, a különféle elgondolások megvitatása állandó napirendként szerepelt a legfelső fasiszta vezető testületek fórumain – mindenekelőtt a Nagytanácsban. E változatok egyetlen pontban megegyeztek: az új választási rendszernek szakítania kell az érvényben lévő arányossági elvvel, s a relatív többséget elérő pártnak (vagy közös listán induló pártszövetségnek) „prémiumot" kell biztosítani a mandátumok elosztásánál (azaz a mandátumok nagyobb hányadát kell megkapnia, mint ami megilletné), a kisebbségben maradt pártok mandátumait pedig egymás között továbbra is arányosan kell elosztani. Egyes javaslatok a többségnek nyújtandó „prémium" határát a mandátumok kétharmad, sőt háromnegyed részében jelölték meg. Végül – a Nagytanácsban folyó meddő és sokszor egymásnak ellentmondó viták után – Mussolini Acerbo miniszterelnökségi államtitkárt bízta meg a választási törvény kidolgozásával. Acerbo törvényjavaslata a mandátumok kétharmad részét biztosította a relatív többséget elnyerő pártnak, és egyharmadot – arányos elosztás alapján – a kisebbségi pártoknak.

A javaslatot maga Mussolini terjesztette elő a különböző fórumokon, mindenütt hangsúlyozva, hogy – ellentétben azokkal a

fasiszta vezetőkkel, akik „a fasizmus második hullámával" el akarják söpörni a parlamentet, ő nem törekszik erre, mert egészében a parlamentarizmus híve, amit az is igazol, hogy a törvényjavaslat nem célozza a parlament feloszlatását, csupán annak megjavítását, és ezáltal a nemzet akaratával való minél teljesebb pontosítását. Ő nyújtotta be a törvényjavaslatot a képviselőházban is, ahol szintén tanúbizonyságát kívánta adni alkotmányos eljárásának, amikor azt kérte a képviselőház elnökétől, hogy valamennyi párt bevonásával alakítson bizottságot a javaslat elbírálására. A bizottság számára adott 15 napos határidő azonban sejtette, hogy nem akarja nagyon messzire nyújtani a javaslat realizálásának idejét. A Giolitti elnökletével és Orlando, valamint Salandra elnökhelyettesek vezetésével megalakult 18 fős bizottság, amelybe alkotmányosan bevették a munkásmozgalom három pártjának képviselőit is, heves viták után, 1923. június 16-án 10 szavazattal 8 ellenében – köztük a három munkáspárt és a Néppárt ellenszavazatával – elfogadta a tervezetet.

A Néppárt állásfoglalása még feszültebbé tette a fasiszták és a néppártiak viszonyát, amely a kormányból való kilépés óta egyre jobban kiéleződött. A Néppárt 1923 áprilisában tartott torinói kongresszusa, amely az antifasiszta balszárny győzelmét hozta és megerősítette don Sturzót a politikai titkári tisztségben, már egy tartós konfrontáció árnyait vetítette elő. Don Sturzo, aki a fasizmussal való bármiféle együttműködést csakis a nemzeti élet normalizálására irányuló kooperáció síkján tartott megengedhetőnek, kijelentette; meggyőződése alapján a leghatározottabban ellenzi az arányos választási rendszer bármilyen módosítását, sőt lemondását is felvetette, ha ezt a kérdést a parlament napirendre tűzi. A fasiszta sajtó már a 18-as bizottság ülései idején heves sajtókampányba kezdett a Néppárt titkára ellen, ugyanakkor igyekezett elnyerni a katolikus jobboldal és a mérsékelt klerikálisok támogatását. Kommentárjaiban nem kevesebbet állított, mint azt, hogy küszöbön áll a Néppárt szakadása.

A prognózis megközelítette az igazságot. Miközben a Néppárton belül egyre erőteljesebbé vált a fasizmussal megbékélésre törekvő úgynevezett nemzeti katolikusok csoportja, 1923. június 25-én a Corriere d'Italia című tekintélyes katolikus lapban Pucci bíboros tollából cikk jelent meg, amely felszólította don Sturzót,

hogy „ne teremtsen bonyodalmakat" az egyházi hatóságok számára. Bár a bíboros egy interjú során hangsúlyozta, hogy nem a Szentszék nevében beszélt, senkinek sem lehetett kétsége, hogy a cikk, amely kifejezésre juttatta a Vatikán készségét don Sturzo és az általa képviselt politika feláldozására, a Vatikán legfelső személyiségeinek ösztönzésére íródott. Erre utalt, hogy két nappal az interjú után a „nemzeti katolikusok" egy erős csoportja, köztük a pápai udvar számos méltósága, kiáltványt tett közzé, amely kinyilvánította a csoport készségét a választási törvény reformjának elfogadására és támogatásáról biztosította a Mussolini-kormányt. „Ezen a ponton – írja De Felice – don Sturzo pozíciója tarthatatlanná vált: vagy nyíltan ellentétbe kerül a Szentszékkel, vagy elfogadja, hogy nem teremt bonyodalmakat. És a szicíliai pap a második alternatívát választotta: július 10-én, azon a napon, amelyen a képviselőház megkezdte a 18-as bizottság által elfogadott Acerbo-törvény vitáját, benyújtotta lemondását a Néppárt politikai titkári tisztéről."

Mussolini győzött: a választási törvény reformja gyakorlatilag már akkor dűlőre jutott, mielőtt a parlament érdemben hozzákezdett volna megtárgyalásához, mert a Néppárt nélkül az egyébként még izmosnak mondható ellenzék csak meddő csatába bocsátkozhatott. De még nagyobb volt a stratégiai győzelem súlya: Mussolininek sikerült a Néppártot, a parlament egyik legnagyobb, s egyben ellenzéki pártját elindítania az összeomlás útján.

A megrettentett Néppárt – noha felajánlotta a kompromisszumot Mussolininek – két nappal Mussolini parlamenti beszéde előtt határozatot hozott, hogy a kormány számára megadja ugyan a bizalmat, de a választási törvénynek ellene szavaz, ha a kormány nem fogadja el a Néppárt módosító indítványait. Ezek a módosítások – mintegy utolsó kísérletként a parlamenti demokrácia maradványainak megmentésére – a szavazatok meghatározott százalékához kívánták kötni a relatív többséget elért párt számára megadható többletmandátumok feltételét. A Néppárt e határvonalat a szavazatok 40%-ában kívánta meghúzni, de Mussolini hajthatatlan maradt, s legfeljebb 25%-os határvonal meghúzását tartotta elfogadhatónak. Ennek ellenére parlamenti beszédében, amelyet július 15-én mondott el a képviselő-

házban, rendkívül hajlékonynak és rugalmasnak mutatkozott. Mindenki azt várta, hogy a biztos siker tudatában, mint „farinacciánus" fog megjelenni, a fasizmus „második hullámával" fog fenyegetőzni, ha a parlament nem hódol be a törvényjavaslatnak. Ehelyett – éppen a további siker megalapozását szolgáló taktikát választva – a legalkotmányosabb és legparlamentárisabb beszédét mondta el, amelyet valaha is tartott.

Azt állította, hogy a fasizmus nem akarja megszüntetni a parlamentet, mert nem tudná azt mivel helyettesíteni. Maga a választási törvény pedig – mint minden a világon – egyaránt rendelkezik jó és rossz vonásokkal, de egészében megfelelő törvény, amelyet nem kell teljesen elvetni. Ha a választásokat a régi törvény alapján tartanák, a kisebbség rosszabbul járna. Egyébként őt magát nem érdekli a kétötöd, vagy háromnegyed, vagy egyéb arányszám kicsinyes kérdése, valójában át is engedhetné azt a harminc vagy negyven mandátumot, amelyért az ellenzék olyan elkeseredetten harcol, de ezt nem teszi, mert erkölcstelen lenne mindkét fél számára. Kijelentheti viszont, hogy addig nem fogja a választásokat kiíratni, amíg meg nem bizonyosodik, hogy azok teljes szabadságban és önállóságban folyhatnak le, és nem fog elzárkózni azon javítások elől sem, amelyek megkönnyítik a szavazati jog gyakorlását. Mindezek alapján kérte a képviselőket, hogy ha nem is „szerető megértéssel, de legalább értelmes megértéssel" kövessék a fasizmust.

A beszéd, amely rejtegetett ugyan néhány burkolt fenyegetést is az alkotmányosságot bizonygató ünnepélyes szavak között, az ellenzékre mély hatást gyakorolt és sorait dezorganizálta. Mivel Mussolini – legszélesebbre nyitva a parlamenti szokásoknak megfelelő alkotmányos eljárás kapuit – külön-külön kért szavazást a kormány iránti bizalom kérdésében, a választási törvény általános vitájában, valamint a törvénytervezet cikkelyeinek részletes vitájában, a kétségekkel küzdő ellenzék egyes csoportjai már a szavazás előtt szabad utat biztosítottak Mussolini javaslatainak. Bonomi szociál-reformistái és Amendola demokratái bejelentették, hogy valamennyi kérdés szavazásánál tartózkodni fognak. Csupán a három munkáspárt tartott ki előzetes álláspontja mellett, és kategorikus nemmel felelt Mussolini javaslataira. A Néppárt képviselői csoportja – tanúbizonyságát adva a

pártban uralkodó teljes zűrzavarnak – 41 szavazattal 39 ellenében úgy döntött, hogy bizalmat szavaz a kormánynak, de tartózkodik a törvény általános elveinek kérdésében és ellene szavaz a törvény szövegének. Mivel az 1921-ben megválasztott képviselőházban 275 kormánypárti képviselővel szemben 246 ellenzéki képviselő foglalt helyet (107 néppárti, 123 szocialista, 16 kommunista), az egyes ellenzéki pártok felemás döntése, a törvényjavaslat elfogadása számára maximális esélyt biztosított. Nem is történt másként: Mussolini kormánya mind a bizalmi kérdésben, mind a törvénytervezet általános, majd a részleteket illető nyílt szavazások során hatalmas többségű győzelmet könyvelhetett el. 1923. július 23-án sor került a törvénytervezet feletti titkos szavazásra. Bár ezen a kormány javaslata mellett leadott igen-szavazatok száma erősen lecsökkent, jelentéktelen különbséggel, 178 szavazattal 157 ellenében a képviselőház elfogadta a fasizmusnak kedvező új választójogi törvényt. A győzelem értéke a Marcia su Romáéval vetekedett, mert lehetővé tette, hogy a népképviselet legfelsőbb szervét, amelyben 1921 óta csupán 36 fasiszta képviselő lehetett jelen, „alkotmányos" úton meghódítsák. 1924. január 15-én a király feloszlatta a parlamentet, és áprilisra kiírta az új választásokat.

Bár az új választójogi törvény eleve egyoldalú előnyöket biztosított a fasiszták számára, a választási küzdelem során Mussolini újabb taktikai fogásokkal élt, hogy a sikert biztosítsa. Az 1921-es választás során a 36 fasiszta Giolitti „nemzeti blokkjának" köszönhette mandátumát. Mussolini most fontosnak látta, hogy elnyerje a hagyományos jobboldal és a fasizmussal együttműködni kész valamennyi politikai erő támogatását. Ennek érdekében felújította Giolitti választási taktikáját, de annak kereteit mind értelmezésében, mind hatókörében kibővítette. Míg a „nemzeti blokk" Giolitti felfogásában nem volt több, mint a kormányt támogató pártok választási szövetsége, Mussolini a fasiszta kormány mellé felsorakozó képviselőjelöltek listáját – az úgynevezett listonét – a „nemzet egyetlen, pártok felett álló", hivatalos listájának rangjára emelte. Megszüntette a lista pártszövetség jellegét, s még a fasisztákkal együtthaladó pártok tagjai is csupán mint egyének, s nem mint egyes pártok képviselői iratkozhattak fel a jelöltlistára a választó körzetekben.

A helyi listák egyesítéséből megszületett ideiglenes nemzeti listát a választókörzetek kongresszusának kellett közzétennie, majd továbbítania a Fasiszta Nagytanácshoz és személyesen Mussolinihez, aki a végleges döntést meghozta. E döntés során Mussolini néhány választókerületben – ahol nagy súlyt fektetett arra, hogy a korábbi pótválasztásokon elvesztett mandátumokat az ellenzéktől feltétlenül visszahódítsa –, engedélyezte egy másik hivatalos, helyi „nemzeti lista" (lista B) indulását is. Minden más párt, amely indulni kívánt – s ezt a jogot végső soron a korlátozott választási törvény is megengedte –, köteles volt jelöltlistáját az egyes választókerületekben közjegyző által hitelesített jogirat formájában benyújtani, legalább 300 és legfeljebb 500 választó aláírásának kíséretében.

A „listone" sikere érdekében a fasiszta vezetés széles körű manőverezést folytatott, s hol engedményekkel, hol erőszakkal késztette-kényszerítette az egyes társadalmi csoportok képviselőit a csatlakozásra. Valójában már ez a szándék indította Mussolinit arra, hogy még a parlament feloszlatása előtt rendezze kapcsolatait a nagytőke egyelőre még szemben álló köreivel. Ennek érdekében a fasiszta korporációk és a Confindustria vezetőinek 1923 decemberében tartott értekezletén bejelentette, hogy leállítják a munkáltatókat és munkavállalókat egyaránt tömörítő testületek megalakítását, mivel a gyakorlat bebizonyította, hogy az ilyen típusú korporációk csakis a mezőgazdaság terén alkalmazhatók, ipari téren azonban nem lehet megteremteni a munkások és tulajdonosok közös szakmai szervezeteit. Ígéretet tett, hogy a fasiszták tiszteletben fogják tartani az ipari szervezetek szabadságát, azzal a megkötéssel, hogy változatlanul erőfeszítéseket tesznek az osztálykonfliktusok kialakulása ellen.

Az engedmény ellenére a nagyipar nem zárkózott fel egyértelműen a fasiszták választási szövetségéhez. Bár a Confindustria a választás idején 25 millió lírával támogatta a fasiszták választási hadjáratát, számos vezetője pedig – köztük Gino Olivetti és Stefano Benni, a Confindustria elnöke, illetve titkára – a „listonén" indult, a nagytőkéhez legközelebb álló Liberális Párt tagjai számára szabad választást engedélyezett a csatlakozás eldöntésére. E döntés következményeként a Liberális Párt giolittiánus szárnya a külön listán való indulás mellett határozott, míg a

nemzeti liberálisok prominens képviselői, köztük Salandra, Scialoja, Orlando és De Nicola feliratkoztak a „listonéra". Maga Giolitti, kinek szava még mindig sok tekintetben perdöntő volt, 1924. március 16-i választási beszédében megvédte a fasiszta választási törvényt, emlékeztetve, hogy elfogadtatásához, mint a reformjavaslat kivizsgálására kinevezett parlamenti bizottság elnöke, ő is nagymértékben hozzájárult és szükségesnek nyilvánította, hogy ismét Mussolini-kormány alakuljon, amelyet alkotmányosnak ismert el. Mégis – éppen az alkotmányos jelleg hangsúlyozása érdekében – a külön listán való indulás mellett döntött, így állásfoglalása nyomán a Liberális Párt mögötte álló szárnya lett az egyetlen, amely a kormányt támogató pártcsoportosulások közül külön-külön listát indított. A Néppárt, amelyet a Vatikán már a választási törvény vitája előtt cserbenhagyott és a felbomlás útjára sodort, bár továbbra is don Sturzo „sem kollaboráció, sem oppozíció" felemás direktíváját követte, 15 prominens tagját engedte csatlakozni a „listonéhoz".

A fasiszta tervek megakadályozásának egyetlen objektív platformját a Kommunista Párt dolgozta ki, amely ebben az időben lépett a megújulás útjára, és határozott lépéseket tett, hogy a szektariánus vezetést leküzdve olyan új politikát alakítson ki, amely a munkásegységen keresztül elvezetne a szélesebb antifasiszta összefogás megteremtéséhez. Miután ezt a politikáját 1924. február 12-én megjelent új sajtóorgánuma, a L'Unita (Az egység) névválasztásával is jelezte, a képviselőválasztások előestéjén közös választási listát javasolt a munkáspártoknak, hogy a reakció fasiszta koncentrációjával állítsák szembe a munkásegységet. A Szocialista Párt egyetértett a javaslattal, de végleges válaszát az Egységes Szocialista Párt „igen" válaszához kötötte. Ez utóbbi azonban kategorikusan elutasított bármilyen együttműködést a kommunistákkal, mivel – mint mondták – a szocialisták „a szabadság és nem a diktatúra nevében harcolnak". A körülmények így minden téren a fasisztáknak kedveztek, de Mussolini még mindig nem bízott teljesen a győzelemben. Erre utalt, hogy röviddel a választások előtt kijelentette: akkor sem mond le, ha a „listone" nem aratna sikert. Aggodalma ezúttal alaptalannak bizonyult.

Az 1924. április 6-án megrendezett választások a fasiszta párt

kegyetlen terrorjának közepette zajlottak le. „A szabad választók – írta Gramsci – úgy járultak az urnák elé szuverén jogokat gyakorolni, mintha fegyveres kiképzőosztagok vezetnék fel őket." Különösen erős volt a terror a falvakban, ahol a választások „ellenőrzése" mindig egyszerűbbnek bizonyult. „Leszavaztak" a külföldre távozottak, sőt a „halottak" is. Nem kis mértékben befolyásolta az eseményeket, hogy a szavazatszedő bizottságokból a kormány rendeletére számos helyen kihagyták az ellenzéki pártok képviselőit.

A választások így a „listone" abszolút győzelmét eredményezték, s olyan sikerre vezettek, amely még a fasiszták előzetes, 56% körül mozgó becslését is felülmúlta. A végső eredmények alakulásában közrejátszott, hogy a fasiszta többségű választási bizottságok több mint félmillió ellenzéki szavazatot érvénytelennek nyilvánítottak. Végső soron azonban a 7 021 551 érvényes szavazat 61,3%-át a „listone" szerezte meg, s ezzel a választási törvény értelmében jogosult lett a mandátumok ⅔-ad részére. Az úgynevezett lista B további 5%-kal növelte a kormánylista eredményét. A két hivatalos lista együttesen, a szavazatok 66,3%-ának birtokában az 536 képviselői helyből összesen 375 (356 + 19) mandátum elnyerését jelentette. A Liberális Párt „megtűrt" párhuzamos listája a szavazatok 2,8%-ával 15 mandátumot kapott.

Az ellenzék, amelynek sorsát a választási törvény valójában már eleve megpecsételte, a súlyos terror ellenére a szavazatok 28,5%-át szerezte meg, s ezzel összességében 135 mandátumhoz jutott. Az ellenzék teljes megsemmisítését kitűző fasiszta perspektívához képest ez az eredmény relatív sikert tükrözött, az 1921-es választáshoz képest azonban katasztrofális összeomlást.

Lényeges eltérés mutatkozott azonban az összeomlás, illetve a visszaesés mértékében. A választások igazi szenvedő alanya a Néppárt lett, amely 39 mandátumot szerzett. Ezzel az eredményével ugyan az ellenzék legnépesebb csoportja maradt, 1921-es eredményének (107 mandátum) kétharmaddal való csökkenése azonban a párt tényleges összeomlását jelezte.

Nagyobb életképességről tanúskodtak a munkáspártok eredményei, amelyek felülmúlták a 10%-ra becsült előzetes jóslatokat. Az Egységes Szocialista Párt (5,9% – 24 mandátum), az

Olasz Szocialista Párt (4,9% – 22 mandátum) és az Olasz Kommunista Párt (2,8% – 19 mandátum) együttesen a szavazatok 14,6%-át szerezte meg, ami az ellenzékre leadott szavazatoknak több mint felét jelentette. Ezzel együttvéve 65 mandátum birtokába jutottak, s így a parlamenti ellenzék legizmosabb és legdinamikusabb csoportjává váltak. Tényleges jelentőségük azonban nem tükröződött elért eredményeikben, mert parlamenti és parlamenten kívüli együttműködésük a köztük fennálló lényeges ellentétek miatt csupán formális volt. Külön-külön pedig gyengébbnek bizonyultak, mint az összeomlott Néppárt. Az 1921-es választáshoz képest csupán a Kommunista Párt tudta növelni szavazóinak és mandátumainak számát – 5 mandátummal.

Az új parlamentet több mint másfél hónappal a választás után, 1924. május 24-én nyitották meg. Néhány napig tartó viharos ülésezés után, május 30-án Giacomo Matteotti emelkedett szólásra. Matteotti az Egységes Szocialista Párt titkára volt, de annak régi vágású reformista vezetőitől megkülönböztette őszinte, harcos szocialista és antifasiszta meggyőződése. Mint az antifasiszta küzdelem egyik vezéralakja már korábban kiváltotta Mussolini haragját, s ez még inkább erősödött, amikor 1923 decemberében megjelentette A fasiszta uralom egy éve című politikai röpiratát, amelyben politikai, gazdasági, kulturális és morális téren a fasizmus megsemmisítő bírálatát adta.

Parlamenti felszólalása vádbeszéd volt a fasizmus választási csalásai ellen, s hatalmas vihart kavart a kormánypárti padsorokban. A fasiszták állandó közbekiáltásokkal és fenyegetésekkel próbálták elhallgattatni a szónokot. Fél órát sem vett volna igénybe felszólalása, de a zűrzavaros, robbanásig feszült légkörben két óráig tartott, amíg beszédét befejezhette. Matteotti nem kevesebbet követelt, mint a kormánytöbbség szavazatainak megsemmisítését. Követelését azzal indokolta, hogy a kormánytöbbség nem szabályosan nyerte el a szavazatokat, s így kétségbe vonható, hogy tényleg elérte azt a százalékarányt, amelynek alapján a mandátumok kétharmadát megszerezhette. Különben is a választás eleve érvénytelen – mondta –, mert a miniszterelnök már előre kijelentette, hogy akkor sem mond le, ha a kormánylista esetleg kisebbségben marad. Szóvá tette a milícia beavatkozását és támadta a kormányt, hogy a fasiszta milíciára

bízta a választóhelyiségek ellenőrzését, noha még az elfogadott választási törvény szerint is a milícia tagjai nem lehetnek jelen hivatalos minőségben a választásokon. A választókerületek nagy részében megakadályozták, hogy az ellenzék pártjai benyújtsák a listájuk hitelesítéséhez szükséges aláírásokat, sok helyen a benyújtott listákat eltüntették, a hitelesítő közjegyzőket pedig inzultálták. Az ellenzék pártjainak gyűléseit a botokkal felfegyverzett fasiszták szétzavarták, a szónokokat megfélemlítették és elűzték. Ahol az ellenzék jelöltje mégis győzött, a terror nem megelőzte, hanem követte a választásokat és lesújtott a győztesekre. A falvak népét erőszakkal kényszerítették a fasiszták előírásai szerinti szavazásra. Több helyen meggyilkolták az ellenzék jelöltjét. Az ellenzéki szavazókat már másnap elbocsátották állásukból és földönfutóvá tették. Beszédét így fejezte be: „Mi védelmezzük az olasz nép szuverén jogait: tisztelettel köszöntjük népünket, s hisszük, sikerül visszaszereznie a megcsúfolt méltóságot, ezért követeljük, hogy az erőszak által beszennyezett választásokat utalják újból a választási bizottság elé."

Matteotti felszólalása, amely az olasz parlamentben valaha is elmondott legerőteljesebb, legdrámaibb ellenzéki beszéd volt, Mussoliniben látszólag semmilyen emóciót nem váltott ki, s – miközben a fasiszták a padokat ütemesen verve, a legválogatottabb fenyegetések kíséretében követelték a szónok elhallgattatását – a parlamenti vihart egyetlen közbeszólás nélkül, mozdulatlanul figyelte. Amikor a beszédnek vége lett, Matteotti a parlamentből kilépve tréfásan-ironikusan azt mondta barátainak: „Most pedig készíthetitek halotti búcsúztatómat." Sejtelmei nem voltak alaptalanok. Már 30-án estétől kezdve folyamatosan jelentek meg a fasiszta sajtó fenyegető cikkei, amelyek az ellenzék szorosabb ellenőrzésének és megleckéztetésének elodázhatatlan szükségességét hangsúlyozták, köztük nem egy személyesen Matteotti címére szólt, s a fasiszta sajtó hangvételét hűen illusztrálva, nem fukarkodott, hogy a szocialista képviselőt a legútszélibb jelzőkkel illesse. A fasiszta párt hivatalos lapja, az Il Popolo d'Italia június 1-jén így írt: „Mussolini a többség viselkedését nagyon lagymatagnak találta, mert Matteotti olyan hatalmas provokáló beszédet tartott, amely valamivel érzékelhetőbb választ érdemelt volna, mint azt a közbeszólást, amelyet

Giunta képviselőtől kapott, aki csirkefogó banditának nevezte." A cikk szerzőségét a későbbiekben – valószínűleg nem alaptalanul – Mussolininek tulajdonították.

Az uszító sajtókampány közepette a parlament folytatta működését, s a vihar tovább tombolt. A pergő szócsatákban most már Mussolini sem türtőztette magát. A június 4-i ülésen közbekiáltása nyomán személyes összeütközésbe került Matteottival. Amikor egy köztársasági képviselő támadta a fasiszta felbuzdulásban elkövetett bűncselekményekre vonatkozó királyi amnesztiát, Mussolini közbeszólt, hogy a régi kormányok még a katonaszökevényeknek is amnesztiát adtak. De Matteotti válaszolt és emlékeztetett, hogy az 1919-es amnesztiát annak idején az Il Popolo d'Italia, Mussolini lapja is helyeselte. Matteotti reflexiója az egykori katonaszökevény Mussolinit a május 30-i beszédnél is sokkal jobban felingerelte. A június 6-i ülésen – a hivatalos jegyzőkönyv tanúsága szerint – egyenesen golyóval fenyegette meg az ellenzéket, és Gennari kommunista képviselőhöz intézve szavait, így kiáltott: „Van hozzá bátorságunk és meg fogjuk mutatni maguknak! Mindent a maga idejében! És hamarabb, mintsem gondolnák!"

Június 7-én kormányfői záróbeszéde következett, s az előzmények után mindenki azt várta tőle, hogy agresszív és fenyegető beszéddel válaszol Matteotti május 30-i felszólalására. Ehelyett annyira mérsékelt expozét tartott, amelyet – mint Montanelli írja – akár „nyitásnak" is lehetett volna nevezni. Szavai egészében azt a benyomást keltették, mintha megfeledkezett volna az előző epizódról. Kijelentette, hogy a vita nem vetett fel törvényhozási problémákat, de még politikai természetű problémákat sem, s kizárólag „lélektani kérdésekkel" foglalkozott, olyanokkal, amelyek az együttélés problémáinak nevezhetők. Minden úgy történt, amint az előre várható volt, mert törvényszerű, hogy a vitában „az egyik dicsérni, a másik gáncsolni fog..., hogy emez Olaszországot virágzó kerthez fogja hasonlítani, hol minden jól, fényesen megy, mire amaz azt fogja válaszolni, hogy Olaszország pokol, ahol a rabszolganép alulírott zsarnoknak súlyos béklyói alatt nyög".

Az ellenzék bírálata felett egyszerűen átsiklott: „Önök azt állítják – mondta –, hogy borzasztó erőszakosságok történtek.

Nem igaz!... Volt itt-ott egy kis verekedés, egy kis botozás, de én azt hiszem, hogy főképp pár hordócska borról van szó..." A Reggio Emilia-i szocialista jelölt meggyilkolásával kapcsolatban részvétét nyilvánította, de – mondta – a fasizmus is meghozta a maga áldozatát, minthogy 18-an vesztették életüket, és 147-en sebesültek meg a választási harc folyamán. Most már azonban abba kell hagyni a meddő vitát, amely még mindig az erőszak körül forog, s mindenkinek be kell látnia, hogy az erő a fasizmus oldalán áll. Végezetül együttműködésre hívta fel az ellenzéket, amelynek létezését szükségesnek ítélte, hangsúlyozva, hogy a fasizmus nem utasít vissza senkit, aki a haza újjáépítésére felkínálkozik, de most már mindenkinek saját érdekében döntenie kell, mert aki távolmarad, önmagát fogja száműzni a történelemből! A beszédet követő bizalmi szavazásban, amelyben a képviselőház 70%-os fasiszta tömbjének gépezete első ízben lendülhetett működésbe, a kormány 361 szavazattal 107 ellenében abszolút bizalmat kapott. A parlament áttérhetett az ideiglenes költségvetés vitájára, ami újabb izgalmakat tartogatott, mivel híre járt, hogy Matteotti újabb, nagyszabású felszólalása várható. „Ezt a beszédet azonban – amely talán szenzációs, de bizonyára tárgyilagos lett volna, Matteotti már semmiképpen sem mondhatta el: június 10-én délután fél öt és öt óra között meghalt."

Bűnös – bűnrészes – ártatlan? (1924)

Matteotti halálának – elrablásának és meggyilkolásának – körülményei, részben az antifasiszta irodalom, részben a lefolytatott perek kapcsán, és nem utolsósorban a történettudomány kutatómunkája nyomán ma már nagy általánosságban ismertek. Legpontosabban tisztázottak az elrablás mozzanatai, amelyeknek annak idején szemtanúi is voltak. Vallomásaik alapján ismert, hogy Matteottit, aki minden valószínűség szerint vagy a képviselőházba, vagy hosszabb sétára indult, lakóhelye közelében, a Tevere partján hat fegyveres támadta meg, és rövid dulakodás után – miközben a megtámadott keményen védekezett – egy autóba tuszkolták, majd elhajtottak vele a helyszínről.

Bár az esetet többen látták, senki sem sietett segítségére, és senki sem kiáltott segítségért. Az autó rendszámát azonban valaki megjegyezte, s ennek alapján a rendőrség megállapította, hogy a gépkocsit Filippo Filippelli, a Corriere Italiano című fasiszta lap igazgatója bérelte és bocsátotta a támadók rendelkezésére. Nem tisztázottak azonban a gyilkosság körülményei, és máig eldöntetlen, hogy mennyiben állottak fenn az előre megfontolt gyilkosság kritériumai, és mennyiben lehet arról beszélni, hogy az akció eredetileg „csupán" a szokásos „megleckéztetési műveletnek" indult és valamilyen váratlan fordulat vezetett gyilkossághoz. Számos mozzanat az utóbbi lehetőségre enged következtetni, s valószínűnek látszik, hogy a gépkocsiban tovább folyó dulakodás közben az egyik támadó, akit Matteotti – miután kétségbeesett ellenállása közben a gépkocsi egyik ablakát is kirúgta – alaposan eltalált, dühében tőrével szíven szúrta az elrabolt képviselőt.

Matteotti feltehetően még a gépkocsiban meghalt, s így a támadóknak el kellett térniük a „megleckéztetések" szokásos gyakorlatától, vagyis hogy az elrabolt és véresre vert, de még életjelt adó áldozatot a tetthelyen hagyják, vagy egy félreeső helyen egyszerűen kivessék a gépkocsiból, hanem elhagyták a fővárost, és a holttestet egy bozótosban gyorsan elföldelve, elrejtették. A tetemet csak két hónap múlva, augusztus 16-án találták meg, de a gyilkosság ténye – mivel a tettesek még a bűntény éjszakáján tájékoztatták Mussolini személyi titkárát a történtekről – már a bűntény másnapján ismertté vált a legfelsőbb fasiszta vezetés körében, két-három napon belül pedig – párhuzamosan a rendőrség eredményes nyomozását közlő sajtóhírek megjelentetésével, amelyek nemcsak a gépkocsi megtalálásáról, hanem rövidesen a tettesek letartóztatásáról is tudósítottak – a széles nyilvánosság előtt is.

A bűntényt Amerigo Dumini, Sarzana egykori „hőse" vezetésével egy ismert milánói fasiszta terrorista csoport hajtotta végre, s kapcsolataik – főként Dumini összeköttetései révén – a fasiszta belügyminisztériumba, sőt Mussolini közvetlen környezetéhez vezettek. Mindez logikussá tette, hogy a bűntény igazi hátterét is ebben a közegben lehet megtalálni. A kutatások eredményei nyomán ma már ennél többet tudunk: a terroristakülö-

nítmény jellegében különbözött a korábbi évek alkalmi terroristabandáitól, s valójában egyike volt a fasiszta belügyminisztérium kebelében 1924 januárja óta szervezés alatt álló különleges politikai rendőrség akciócsoportjainak, amelyeket speciális megtorlófeladatok végrehajtására vetettek be. Az akciócsoportok irányítása Aldo Finzi államtitkár, Mussolini belügyminisztériumi helyettesének, felhasználása pedig Giovanni Marinellinek, a fasiszta párt adminisztratív titkárának hatáskörébe tartozott. Az orosz forradalom államvédelmi szervének neve után „csekának" nevezett megtorlóosztagok 1923–1924 folyamán számos „megleckéztetést" hajtottak végre, s az esetek legnagyobb részében – mint azt a letartóztatott bűnrészesek emlékiratai később feltárták – Mussolini kívánalmainak, sőt egyenes utasításainak megfelelően jártak el.

Mindmáig nem tisztázott azonban, hogy Matteotti meggyilkolását megelőzően létezett-e ilyen parancs, és egyáltalán kik adták a megbízást a Matteotti elleni eljárásra. Függetlenül a bűnrészesség mértékétől, már az események idején minden kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy a közvetlen politikai és morális kezdeményezés, sőt talán a konkrét megbízás is a miniszterelnökség, a belügyminisztérium, s a fasiszta párt legfelső vezetésének, Mussolini legközvetlenebb, „mindennapos" munkatársainak körében fogant. Azok környezetében, akiket Mussolini vett maga mellé hivatalába, és akiket (mint Marinelli párttitkárt, De Bono rendőrfőnököt, Cesare Rossi miniszterelnökségi sajtófőnököt, és Finzi belügyi államtitkárt) a gyilkosság nyomán kirobbant politikai válság során leváltott, s akik közül egyeseket – hozzájárulásával – letartóztattak, illetve perbe fogtak. Legvalószínűbb, hogy közülük Marinelli, vagy ő és Cesare Rossi együtt adták a megbízást. Kérdéses azonban, hogy saját kezdeményezésük alapján cselekedtek-e, vagy Mussolini utasítását, esetleg csupán kifejezett óhaját adták-e tovább, s ha ilyen utasítás létezett, mennyiben vonatkozott az Matteotti meggyilkolására, vagy csupán „megleckéztetésére". A főszereplők nyilatkozatai, vallomásai és emlékiratai a variációk számtalan lehetőségéről tudósítanak, éppen ezért kevés támpontot nyújtanak. Marinelli, Dumini, Filippelli, Rossi, De Bono és Finzi különböző időpontban és különböző lelkiállapotban különféleképpen nyilatkoztak:

vagy megerősítették, hogy mindenben Mussolini parancsa szerint cselekedtek, vagy azt állították, hogy az utasítást Marinellitől kapták, de utóbbi Mussolini személyes rendelkezésére, illetve hallgatólagos jóváhagyására hivatkozott. Maga Marinelli mindkét verziót valószínűsítette, míg – 20 évvel később – magára vállalta az egyedüli felelősséget, és kijelentette, hogy Mussolininek a készülőben lévő akcióról egyáltalán nem volt tudomása. Marinelli azonban e nyilatkozatát végső kétségbeesésében tette: 1944 januárjában ő maga is Mussolini vérbírósága előtt állt. Nyilatkozata valójában felajánlás volt: mindent magára vállal, ha Mussolini felmenteti őt a halálos ítélet alól. Az alku nem jött létre... s Marinelli többé nem nyilatkozhatott Matteotti meggyilkolásának részleteiről.

Mussolini felelősségének, illetve bűnrészességének kérdésében a történettudomány álláspontja megoszlik. Többen említik, hogy Mussolini – miután szótlanul végighallgatta Matteotti május 30-i felszólalását – a Palazzo Chigibe visszatérve rátört Marinellire: „Mit csinál a cseka?... Mit csinál Dumini?... Ha nem lennétek gyávák, soha senki nem merészkedne elmondani egy hasonló beszédet!" Ismeretes továbbá, hogy a parlament megnyitása után korholta a fasiszta vezetőcsoport tagjait, amiért passzívan viselkedtek a képviselőházban és nem akadályozták meg az ellenzéki szónokok beszédeit. A kutatásnak számos időbeli összefüggést és kapcsolatot sikerült kimutatnia az egyes dühkitörések és a Matteotti elleni akció előkészületeinek egyes etapjai között, mégis egyetérthetünk Salveminivel, aki szerint „hiábavaló lenne az ilyenfajta esetek révén keresni az aláírt és ellenjegyzett parancsokat, amelyeket a felettes és az alárendeltek között váltottak", s az a tény, hogy létezett valamilyen kapcsolat, „nem hatalmaz fel bennünket a következtetésre, hogy az ilyen kapcsolat valójában parancs lenne Matteotti meggyilkolására." Végső soron természetesen Mussolini felelőssége vitathatatlan, mivel ő testesítette meg a rendszert, amelyben a politikai gyilkosságok úgyszólván hozzátartoztak a mindennapi politikai élethez, s a szellemi és morális kezdeményezés felelőssége mindenképpen reá hárul.

Amikor az ellenzék sürgetésére június 12-én este a képviselőházban kénytelen volt információt adni Matteotti eltűnéséről,

Mussolini már ismerte az elrablás részleteit és körülményeit, már tudta, hogy Matteotti halott, szavai mégis csupán általánosságban utaltak arra, hogy esetleg merénylet történt. „Azt hiszem – mondta –, hogy a Ház feszülten várja a híreket Matteotti képviselőtársunk sorsáról, aki váratlanul eltűnt kedd delén, eddig meg nem állapított hely- és időbeli körülmények között, de amelyek olyanok, hogy egy merénylet feltételezése jogosultnak látszik. Ha tényleg erről van szó, ez szükségképpen magára vonná a kormánynak és az egész parlamentnek felháborodását és haragját." Bejelentette, hogy amint értesült Matteotti eltűnéséről, utasította a rendőrséget, hogy a „legtüzetesebb vizsgálatot indítsa meg", s ennek alapján a rendőrség máris nyomában van a gyanús elemeknek. Ismeretes azonban, hogy előzőleg latolgattak egy verziót, miszerint Matteotti eltűnését szökésnek állítják be. 1924. február 20-án ugyanis egy párizsi vendéglőben lelőtték Nicola Bonservizit, a Párizsban működő olasz fasiszta szervezetek vezetőjét. A gyilkosságot Ernesto Bonomini, olasz anarchista követte el, de a fasiszta sajtó a párizsi antifasiszta emigrációt vádolta, majd a gyanúsítandók körébe Matteottit is bevonták. S úgy tűnik, hogy e verziót már a Matteotti elleni akció előkészítése során számításba vették, mert június 5-én, egy nappal a Mussolinivel történt éles parlamenti szóváltás után, a rendőrség felhatalmazást kapott Mussolini személyi titkárától, hogy adja ki Matteotti útlevelét, amelyet mindaddig visszautasítottak. A parlamenti vihar és az országos felháborodás, amely Matteotti eltűnését kísérte, keresztülhúzta az elterelő akciók lehetőségét. A Nagytanács június 12-én éjjel tartott ülésén Mussolini előterjesztette a követendő taktikát, amely magában foglalta a legfelső körökben fellelhető bűnrészesek feláldozását is, és a fasizmus vezérének szabad kezet adott, hogy úgy cselekedjék, mint aki abszolút tisztán áll az eseményekben, s aki maga is áldozata azoknak, mivel Matteotti meggyilkolását a fasizmus ellenségei hajtották végre, hogy Mussolini nemzeti megbékélésre törekvő politikáját elgáncsolják. Amikor június 13-án újra szólásra emelkedett a parlamentben, Mussolini már ebben az értelemben szólt: „Ha van valaki ebben a teremben, akinek joga van fájdalmat érezni és elkeseredést az események felett, az én vagyok. Csak olyan ellenség, aki már éjjeleken keresztül forralt volna

ellenem pokoli tervet, tudta elgondolni ezt a gonosztettet, mely engem borzadással tölt el és belőlem a méltatlankodás hangját váltja ki."

A „Mussolini lábai elé vetett holttest" tézise, amely ebben a beszédben fogalmazódott meg először, s később nagy szerepet játszott a Matteotti-ügy kutatásában, újabb kérdőjelekkel tetézi a felelősség és a bűnrészesség körül jelentkező ellentmondásokat. Mindenekelőtt kérdéses, vajon egyáltalán lehet-e hitele annak az állításnak, hogy Mussolini valóban teljesen kívül állt az eseményeken, s a gyilkosságot egy, a fasizmus szélsőséges szárnyához tartozó csoport egyenesen azzal a szándékkal hajtotta végre, hogy Mussolini megbékélési politikáját megakadályozza. Számos összefüggés alapján erre csupán nemleges válasz adható. Ami Mussolini személyét illeti, kétségtelennek tűnik, hogy – miután abszolút győztese lett a választásoknak, s háta mögött tudva a parlament 70%-os impozáns többségét és a kétszázezres milíciát – látszólag semmilyen érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a fasizmus egyenesbe jutott útját egy gyilkosság ódiumával terhelje. Ha volt is benne valamiféle bűnöző hajlam – amit még saját bátyja is elismert – volt annyira éleslátó politikus, hogy e következmények súlyát és veszélyét a maga teljességében felmérje. Kérdéses azonban, hogy e hevülékeny, kolerikus természet vajon mindig meg tudott-e maradni az objektív helyzet által diktált logikus cselekvés talaján, különösen, ha valamilyen érdek mégis az ellenkezőjére késztette. Matteotti kiiktatása pedig – ha úgy tetszik még a megbékélési politika síkján is – érdekében állott.

A „Mussolini lábai elé vetett holttest" tézise nem tarthatta volna magát oly sokáig, ha magánál az áldozatnál – ellenkező előjellel – nem jelentkeztek volna hasonló motívumok. Matteotti nemcsak tudta, hogy beszédéért életével kell majd fizetnie, de számos jelből úgy tűnik, mintha szándékosan is törekedett volna arra, hogy a sorsot kihívja maga ellen. Montanelli egyenesen felteszi a kérdést: miért mondott Matteotti annyira éles beszédet, hogy azzal szinte kiprovokálja a fasiszták bosszúállását, hiszen nem remélhette, hogy a hatalmas fasiszta többségű képviselőház helyt ad a választások egész eredményének megsemmisítését célzó javaslatának, s ezzel mintegy megsemmisítette önma-

gát. Ha a kérdésfeltevés jogos lenne, a bátor politikai kiállásnak sohasem lenne helye a történelemben. Beszéde egyébként is csupán az igazság kimondása miatt volt „provokatív", hangneme, tónusa és tartalma mindvégig alkotmányos, parlamentáris keretek között mozgott, és nem tért el azoktól a jogoktól, amelyeket akkor még a fasiszta törvények is biztosítottak.

Beszélhetnénk Matteotti elővigyázatlanságáról is. 1921. március 12-én a Polesinében levő Castelguglielmóban tartott választási beszédét követően már szenvedő alanya volt egy „megleckéztetésnek", amelynek végén lelökték a teherautóról. Figyelmeztették, hogy megölik, ha nem hagyja el Polesinét és nem távozik a politikai életből. De rendületlenül kitartott, miközben keserűen kellett tapasztalnia, hogy pártjában, az Egységes Szocialista Pártban egyre lankad az ellenállás és sokan a fasizmussal való együttműködés lehetőségét fontolgatják. 1923 augusztusában erélyes fellépésével még meg tudta akadályozni, hogy az Egységes Szocialista Párt egy megalkuvó csoportja, amely kész volt tárgyalásokba bocsátkozni Mussolinivel a kormányfő által felajánlott együttműködésről, rákényszerítse akaratát a szocialista munkásszervezetekre és megértette, hogy a fasizmussal semmiféle együttműködés nem lehetséges, de a tendencia tovább élt a pártban. Halála előtt – még fasiszta részről is – felhívták figyelmét a személyét fenyegető veszélyre. Nem hátrált meg, nem vett igénybe védelmet, végzetes útjára akkor is elindult, amikor látta, hogy a személyes védelmét biztosító testőr, akit minden parlamenti képviselő mellé hivatalból kirendeltek, „véletlenül" éppen nem tartózkodik a helyén. Mintha tudatosan nézett volna szembe sorsával, hogy saját életét vesse a szocialisták és fasiszták megbékélése közé és áldozatával tovább buzdítson a harcra.

Mussolini június 13-i beszédét az ellenzék pártjai már nem hallgatták meg, mert tiltakozásul Matteotti eltűnése miatt elhagyták az üléstermet. Másnap megjelent nyilatkozatuk hírül adta, hogy mindaddig lehetetlennek tartják részvételüket a képviselőház munkájában, amíg bizonytalanság uralkodik Matteotti sorsa körül, és fenntartják jogukat, hogy – figyelemmel kísérve a kormány cselekedeteit – további határozatokat hozzanak.

A nyilatkozatot a két szocialista párt, a Néppárt, a köztársaságiak és az úgynevezett „alkotmányos ellenzék" képviselői írták alá, és csatlakozott hozzá a Kommunista Párt is, így – noha az aláírók számáról nincs pontos adat, következtetni lehet, hogy a parlament bojkottját elhatározó ellenzéki blokkot, amelyet az ókori történet analógiájára később Aventinónak neveztek, körülbelül 100–120 ellenzéki képviselő hozta létre.

Az ellenzék kiválásával formálisan is kitört a politikai válság, amely hol heves, hol alábbhagyó intenzitással jó fél éven át betöltötte Olaszország életét, s amelyet – az összeomlás előtt bekövetkezett állapotokat kivéve – a fasizmus történetének legnagyobb megrázkódtatásaként lehet jellemezni. Mélységét, dimenzióit, és főként lehetséges perspektíváit illetően azonban a történettudomány véleménye erősen megoszlik.

A válság komolyságát a fasiszta történetírás is elismerte. A rezsim egyik hivatalos történetírója – Volpe – így írt: „Tagadhatatlanul nagy zavar támadt az országban. Mélyreható erkölcsi hullámzás van az olasz nép tömegében – ismerte el maga Mussolini is. A fasiszták és a vele rokonszenvezők táborában ugyancsak zavar, bizonytalanság uralkodik, az emberek lelkiismeret-vizsgálatot tartanak. Itt-ott megkezdődik a bomlás, csaknem pánikszerűen."

Az antifasiszta történetírás véleményének egyik szélső pontját talán Alatri képviseli, aki szerint a szocialista képviselő elhurcolása miatt érzett felháborodás nem ismert határt, s „egész Olaszország antifasisztává vált". E véleményből fakadt az a következtetés – amelyet számos antifasiszta történész magáévá tett –, hogy az „aventinói válság" idején a fasiszta rendszer végső veszélyben forgott, s az ellenzéknek lehetősége nyílt Mussolini megbuktatására. E megítéléssel szemben viszont G. Giudice, az egyik legújabb Mussolini-biográfia szerzője így ír: „Számunkra, a lezajlott események alapján és a tényeket összefoglalóan tekintve úgy tűnik, hogy abban a hat hónapban Mussolini nem forgott komolyabb veszélyben." Álláspontját azzal támasztja alá, hogy a kormány biztos vágányokon folytatta működését, s „hála a többségi választási törvénynek és az áprilisi választások eredményeinek, a képviselőház kétharmados többségének örvendhetett, és ez a többség sértetlen maradt ebben az egész periódusban".

A szenátus pedig, amelyre az aventinói bojkott nem is vonatkozott, lényegében kezdettől fogva végig hű maradt hozzá.

A történelmi események végeredményben Giudice véleményét támasztják alá. A válságperiódus folyamán valójában nem jöttek létre a fasizmus megbuktatásának feltételei, s csupán néhány napról lehet beszélni, amikor a felszínen úgy tűnhetett, hogy Mussolini a bukás közvetlen küszöbéhez érkezett. E néhány nap, amelynek folyamán a fasizmus válsága tetőzött, különböző időpontok közé helyezhető. Egyes történészek csupán öt napról beszélnek, amely június 13-tól június 17-ig, az ellenzék kivonulásától a király és Mussolini első találkozásáig tartott, mások kéthetes periódust említenek, amely június 13-tól június 26-ig, a szenátus első bizalmi szavazásáig, vagy éppenséggel június 27-ig, az Aventinói Blokk hivatalos megalakulásáig, s egyszersmind az antifasiszta tömegmozgalom nyilvánvaló megtorpanásáig terjedő időre tehető.

E kritikus periódusban a fasizmus sorai a felbomlás kétségtelen jeleit mutatták. Június 14-én a kormány négy mérsékelt minisztere benyújtotta lemondását, s nyilatkozatában a nemzeti megbékélésen munkálkodó új kormány megalakulását sürgette. Luigi Federzoni, a távozó miniszterek legbefolyásosabb képviselője, az ellenzékkel is kapcsolatba lépett, hogy egy új kormány esélyei felől puhatolózzék. A legfelsőbb fasiszta vezetők körében Mussolini félreállítását mérlegelték. Tíz fasiszta képviselő memorandumot nyújtott át Mussolininek, amelyben lemondását tanácsolták. Elgondolásuk szerint az új kormányt Giolittinek kellett volna megalakítania, s helyet kaptak volna benne az összes előző kormányok miniszterelnökei. A frontharcosok szövetsége is megvonta bizalmát Mussolinitől, és szintén lemondását szorgalmazta. Kétségbeejtő képet mutattak a fasiszta milícia sorai. A mozgósításra tett kísérlet teljes csődöt mondott: Rómában a milicisták 48%-a, Milánóban pedig csupán 18%-a tett eleget a mozgósítási parancsnak. Visszaemlékezések tanúsága szerint e napokban Mussolinit melankóliával vegyes pánikhangulat kerítette hatalmába; máskor munkatársaktól nyüzsgő dolgozószobája üresen kongott, s ő maga állítólag azt várta, hogy letartóztatják, vagy egy különítmény egyszerűen elkergeti a miniszterelnöki palotából, vagy éppenséggel megöli.

Ha az ellenzék táborában voltak is ilyen elképzelések (Carlo Sforza például javasolta barátainak, hogy ne várják meg a csendőröket, hanem maguk menjenek a Palazzo Chigibe és tartóztassák le a miniszterelnöki rezidencia bitorlóját) a drámai kép minden bizonnyal túlzott. Mussolini ugyanis már az első pillanatban megérezte, hogy sem az ellenzék, sem az utca részéről nem forog komoly veszélyben, s számára csakis a király magatartása okozhat nehézséget, mivel alkotmányos jogánál fogva leválthatja, vagy a hozzá hűséges hadsereg és a carabinierik bevetésével még a milícia ellenállása esetén is távozásra kényszerítheti.

A kritikus napokban azonban a király nem tartózkodott Olaszországban, így várható álláspontját teljes bizonytalanság övezte. Mussolini mindenesetre mindent megtett, hogy a királyt, aki a súlyos események hírére megszakította spanyolországi hivatalos látogatását, a fasizmus alkotmányosságának bizonyításával a maga javára hangolja. Mint Ormos Mária találóan írja, lépéseivel a fasiszta rendszer és a saját megmentése érdekében a legszerencsésebb utat választotta: „Nem mondott le, nem csinált kétségbeesett kombinációkat, nem engedett utat általa ellenőrizhetetlen erőknek, valójában nem csinált semmit. Nem fogadta meg azok tanácsát – elsősorban Rossiét –, akik azonnali ellentámadást, erőszakos akciókat javasoltak. Sőt megígérte a bűnösök megbüntetését, s hajlandó volt feláldozni néhány embert közvetlen környezetéből is." Szabad utat engedett a tettesek letartóztatásához, leváltotta a legfelsőbb vezetésben fellelhető bűnrészeseket, majd felajánlotta a belügyi tárcát Federzoninak, bizonyítva ezzel, hogy a visszavonulás érdekében még saját hatáskörének szűkítésére is hajlandó.

Ügyes elhatározással kiaknázta az ellenzék parlamenti távozásával előállott helyzetet is. Felismerve, hogy lépésével az ellenzék saját magát fosztotta meg a legalkalmasabb fórumtól, ahol kifejezést adhatott tiltakozásának, június 16-án, az évi költségvetés tárgyalása után bizonytalan időre elnapoltatta a képviselőház munkáját, amivel kettős sikert könyvelhetett el: egyrészt az alkotmányos formák megsértése nélkül megszabadította kormányát a parlament kontrolljától, másrészt a törvényhozás szüneteltetésének felelősségét az ellenzékre háríthatta. Magatartásával és intézkedéseivel nemcsak elnyerte a király bizalmát, de egyben

újabb csapást is mért az ellenzékre, amely – a kommunistákat kivéve – szintén az uralkodótól várta a helyzet egyedüli megoldását. III. Viktor Emánuel június 16-án érkezett vissza Rómába, de a királyi különvonatra már Livornóban felszállt az ellenzék egyik képviselője, hogy informálja őt a kialakult szituációról. „A király – írta Montanelli – szokása szerint végighallgatta. És szokása szerint, hallgatott. Talán azért, mert még nem határozott magatartásáról, vagy talán azért, mert már határozott." Június 17-én fogadta Mussolinit, aki tájékoztatást adott az eseményekről és beterjesztette a dekrétumot Federzoni belügyminiszteri kinevezéséről. A király aláírta az okmányt és nem látott okot, hogy bármilyen más intézkedést kezdeményezzen.

A kormány élén maradt miniszterelnök június 24-én merész lépéssel – amelyet ő maga „sötétbe ugrásnak" nevezett – a szenátusban felvetette a bizalmi kérdést, és a kormány általános politikáját szavazásra bocsátotta. Noha az ellenzék itt jelen lévő képviselői éles hangú beszédekben támadták a kormányt, a szavazás nélkülözte a „sötétbe ugrás" drámaiságát: a jelenlévő 252 szenátorból 225 bizalmáról biztosította Mussolinit, ellene csupán 21 szavazott, 6 pedig tartózkodott. A szenátus állásfoglalásának értéke jóval túllépte a grandiózus többség megszerzésének önmagában sem lebecsülendő jelentőségét, s valójában arról tanúskodott, hogy a „listonén" győzelemre jutott konzervatív-liberális-fasiszta blokk egységesebbnek bizonyult a soraiban megosztott, heterogén ellenzéknél, s ez a tény alapvető meghatározója maradt a Matteotti-válság során lezajlott eseményeknek.

Az ellenzék mindvégig alatta maradt a történelmi pillanat által diktált feladatoknak. Bár az ország közvéleményének többsége – morális felháborodásában a fasiszták ellen fordult, az ellenzéktől mi sem állt távolabb, mint hogy mozgósítsa és harcba hívja a tömegeket. Amikor az ellenzék szembeszegülése a fasizmussal lényegében megmaradt az erkölcsi – s ily módon csupán jelképes – ellenállás síkján, talán csak a kényszerű helyzet törvényei jutottak kifejezésre. Az ellenzék felelőssége felett mégsem lehet átsiklani, mivel az adott helyzetben – minden gátló tényezőt figyelembe véve – mégis csak a jól szervezett és irányított tömegakció lehetett volna az egyetlen eszköz, amely a fasizmussal szemben vívott harc esélyeit alátámaszthatta. Amikor az ellen-

zék elhatározta a képviselőház bojkottját, valójában ellentmondó cselekedetet hajtott végre: alkotmányosan akart harcolni, de lépésével a „legalkotmányosabb" fórumról vonult vissza, s ezzel kivonta magát a döntő helyen történő események sodrából. Ezt az űrt csakis a tömegakciók ereje tölthette volna ki, s a hatalmas, de egyébként nagyon sebezhető sajtókampány, amelyet az ellenzék elindított (a válság idején lapjaik megsokszorozták példányszámaikat), a tömegmozgalom súlyát nem pótolhatta. Ennek igazságát azonban egyedül az Olasz Kommunista Párt ismerte el. Amikor csatlakozott a parlament bojkottjához, a világtörténelemben először jött létre népfrontjellegű antifasiszta mozgalom, amely a kommunistáktól, a szocialistáktól a katolikusokig és különböző kispolgári pártokig terjedt. Ez a mozgalom azonban – éppen a tömegmozgalom kérdésében – már a kezdet kezdetén összekülönbözött és felbomlott. A kommunista párt is tudta, hogy Olaszországban nincs forradalmi helyzet, s a mozgalom, amely azokban a napokban fellángolt, alapvetően demokratikus ihletésű. Arra irányuló javaslatait azonban, hogy e demokratikus mozgalmat az antifasiszta néptömegek széles körű részvételére építsék, az ellenzék pártjai elutasították. Emiatt a kommunista párt már június 18-án szakított az ellenzék pártjaival, és úgy határozott, hogy politikáját nem rendeli alá az ellenzék defetizmusának és önálló kezdeményezéseket foganatosít. Június 23-án már közzétette határozatát, amelyben június 27-re egynapos általános sztrájkra szólította fel a dolgozókat. Ezen a napon, amikor az Aventinói Blokk – immár a kommunisták távollétében – hivatalosan megalakult, az Olasz Kommunista Párt ismét javasolta, hogy mondják ki közösen az általános sztrájkot, de indítványa ezúttal is visszautasításra talált. Az ellenzék előtt felrémlett az 1922. augusztusi általános sztrájk sorsa – „a szocialisták Caporettója" –, és attól való félelmében, hogy egy hasonló kezdeményezés ugyanolyan katasztrófával végződhet, csupán 10 perces szimbolikus sztrájkot hirdetett meg Matteotti emlékezetére. Mivel a manifesztáció ily módon elvesztette harcos jellegét és valójában kegyeleti aktussá változott, még egyes fasiszta szakszervezetek is csatlakoztak a munkabeszüntetéshez. A Kommunista Párt sztrájkfelhívására a munkásosztálynak és a mezőgazdasági dolgozóknak csak elenyésző kisebbsége szüntette be a

munkát. A résztvevők száma felülmúlta a Kommunista Párt szavazóinak számát, így körülbelül 270 ezer és 500 ezer között mozoghatott. A legnagyobb ipari körzetek – Miláno, Torino, Genova – nagyüzemeinek munkássága azonban nem mozdult meg.

Június 27. lezárta a politikai válság első hullámát, s a fasizmus hadállásai – az ellenzék tehetetlensége és az antifasiszta tömegek ernyedtsége folytán – sértetlenek maradtak. Mindez arra késztette Mussolinit, hogy ne változtasson a válság folyamán bevált taktikáján, s miközben egyes kérdésekben továbbra is visszavonult, más intézkedéseivel újabb csapásokat mért az ellenzékre. Július 1-jén átalakította kormányát, s a kinevezett új minisztereket és államtitkárokat úgy válogatta össze, hogy személyükön keresztül megerősítse a konzervatív, katolikus és monarchista körök bizalmát. Július 10-én a királlyal törvényerőre emeltette a minisztertanács által már korábban elfogadott sajtótörvényt, amely korlátozta a sajtószabadságot, és lehetőséget adott a kormánypolitikával ellentétes sajtótermékek elkobzására, illetve betiltására. Augusztus 1-jén a minisztertanács elhatározta a milícia reformját. A fasizmusnak és a fasiszta államnak ez a fegyveres szervezete ugyanis az 1923. januári alapító szabályzat ellenére is jellegében párthadsereg maradt. Bár közvetett szálakon a hadsereg és a rendőrség kötelékéhez tartozott, az állami fegyveres testületekhez való viszonyát a függőség és alárendeltség tekintetében nem határozták meg pontosan. Az új rendelkezéssel a milíciát szorosan a hadsereg kötelékébe vonták, tagjainak hűségesküt kellett tennie a királyra, s ezzel – miként az alkotmány előírásai szerint a hadsereg esetében is – a milícia legfőbb parancsnoka maga a király lett. A reformmal Mussolini garanciát akart nyújtani, hogy a milícia nem alkothat többé államot az államban, így próbálván megfosztani az ellenzéket egyik legfőbb érvétől.

Beköszöntött a ferragosto, a nyári szabadság ideje, amikor az üzletek java része bezár, a hivatalok és intézmények szüneteltetik munkájukat, a városok jóformán kiürülnek, a tengerpartok és hegyi nyaralók benépesülnek. Egész Olaszország átadta magát a pihenés örömeinek, s úgy tűnt, hogy az olasz nyárral a politikai vihar is elcsendesült, amikor augusztus 14-én váratlan esemény

törte meg a ferragosto nyugalmát: egy carabinieri Rómától mintegy 20 kilométerre északnyugatra, Riano falu közelében megtalálta Matteotti holttestét. Az esemény forró őszt ígért.

1924 szeptemberétől újra fellobbant a válság, de a politikai viszonyok összetevői alapvetően nem változtak. Mussolini ugyan – eltérve korábbi óvatos taktikájától – egyre erőteljesebben támaszkodott a fasizmus szélsőséges szárnyára, és egyre gyakrabban nyúlt a fenyegetés eszközéhez, sorsát mégis változatlanul a legerősebb gazdasági és politikai tényezők kezébe helyezte. Számítása bevált. A király részéről osztatlan bizalmat élvezett. 1924. szeptember 6-án a király és Mussolini között megbeszélés folyt le. III. Viktor Emánuel meghallgatta Mussolini beszámolóját, és látván a fasiszta vezér lehangoltságát, félrevonta egy ablakmélyedésbe és így szólt hozzá: „Túl nagy fontosságot tulajdonít ezeknek a túlhaladott vitáknak, pedig ezeknek nem lesz semmi következményük. Bízza az időre és végezze feladatát... Maga remek ember!"

A legfelső egyházi körök sajátosan passzív és semleges álláspontja az adott helyzetben szintén Mussolininek kedvezett. 1924. október 4-én a L'Osservatore Romano egyik cikke a következőképpen összegezte az egyház álláspontját: „A Szentszék az összes pártok politikai harcain kívül és a pártok harcai felett áll: és ezt a Szentszék sohasem szűnt meg ismételni. A pártok felett és a pártokon kívül kell tartania magát az Actio Catholicának, a Katolikus Kultúregyletnek is, és az összes tőle független szövetségeknek; ugyanígy távol kell tartania magát mind az uralkodó pártok, mind az ellenzéki pártok összes erőszakosságaitól és túlzásaitól; aminek következtében a katolikusok helyes oppozíciója az erőszak ellen soha sem mulasztható el, de nem kell összekeverednie ellenségeinek felforgató önkényével..." A Vatikán „semlegessége" a Néppárt ismételt cserbenhagyását és megtagadását jelentette. A közlemény után néhány nappal don Sturzo, aki változatlanul a fasiszták fenyegetéseinek pergőtüzében állt – miután „egy magas vatikáni személyiség, aki megadta neki a szükséges útlevelet és pénzsegélyt, megkérte, hogy hagyja el Olaszországot" – visszavonult a politikai harctól, és 1924. október 25-én Londonba utazott. Don Sturzo távozásával a Néppártban felülkerekedett az úgynevezett „Nemzeti Ka-

tolikusok" csoportja –, amely a fasizmus elleni harc helyett inkább a beletörődést képviselte, s ez a Vatikán egyetértésével találkozott.

A nagytőke álláspontja – az 1924-es választást megelőző időszakhoz hasonlóan – megoszlott. A Confindustria vezetői 1924. szeptember közepén memorandumot nyújtottak át Mussolininek, amelyben kifejezésre juttatták a szövetség véleményét a politikai válsággal kapcsolatban. A Confindustria normalizálást, politikai és morális stabilitást, megbékélést és ennek elérése érdekében határozottabb vezetést igényelt. Nem foglalt állást sem Mussolini ellen, sem mellette, s egészében a várakozás álláspontjára helyezkedett. A nagytőkéhez legközelebb álló Liberális Párt azonban 1924. október elején tartott kongresszusán már a fasizmussal való szembefordulás útjára tért, és határozatában felszólította a kormányban helyet foglaló miniszereit, hogy nyújtsák be lemondásukat. A liberálisok határozatát Giolitti magatartása is ösztönözte: az agg liberális vezér, akit súlyos felelősség terhelt a fasizmus felülkerekedésében, a képviselőház megnyitása előtt úgy döntött, hogy ellenzékbe lép. A Liberális Párt és Giolitti megváltozott álláspontja azonban a parlamenti erőviszonyokon nem sokat változtatott. Az Aventinói Blokk pártjai továbbra is kitartottak a parlament bojkottja mellett, s – bár esetleges visszatérésükkel aligha ellensúlyozhatták volna a hatalmas fasiszta többséget – távolmaradásukkal lemondtak arról a lehetőségről, hogy tanúbizonyságát adják erejüknek és a parlamenti küzdőteret felhasználják a fasizmus elleni harcban.

A kommunista párt felismerte a helyzet tarthatatlanságát, de egymaga nem térhetett vissza a parlamentbe, ahol – az ellenzékbe vonult giolittiánus-liberálisok néhány képviselőjét kivéve – csak fasiszták és fasisztabarátok foglaltak helyet. Ezért a párt új megoldást keresett és igyekezett elérni, hogy az Aventino reprezentatív jellegű politikai szövetsége helyett kialakuljon egy konkrétabb politikai formáció, amely a fasiszta többségű parlamenttel szemben állva bázisa lenne a fasizmus elleni harcnak, és magára vállalná a demokratikus átalakítás funkcióit. Ennek elérése érdekében a párt javasolta az ellenzéknek, hogy az Aventino nyilvánítsa magát ellenparlamentté, és felajánlotta csatlako-

zását, de indítványa ezúttal is visszautasításra talált. A Kommunista Párt ekkor visszatért a parlamentbe.

Az ellenzék továbbra is ragaszkodott az alkotmányos út szigorú betartásához, és bizalmát változatlanul a király döntésébe helyezte. Álláspontja azonban tragikus paradoxonnak bizonyult: alkotmányosságával maga is hozzájárult, hogy az alkotmányosság végképp romba dőljön, s a király, akitől ennek megakadályozását várta, a zömében köztársasági ellenzékiekkel szemben a fasisztákban látta az alkotmány megőrzőit. Az 1924. november 12-én megnyíló képviselőházban ugyanis az ellenzék távollétében – mint az várható volt – a fasiszta és fasisztabarát kormánytöbbség minden szavazás során látványos győzelmet könyvelhetett el.

A király állásfoglalása főképpen 1924 végén vált kulcskérdéssé, amikor Cesare Rossi, a Matteotti-gyilkosság egyik bűnrésztese, aki a fasiszták segítségével Párizsba szökhetett a felelősségre vonás elől, 1924. december 27-én feljegyzést tett közzé. Rossit felháborította, hogy Mussolini a gyilkosság végrehajtóira és közvetlen munkatársaira hárította a teljes felelősséget. Ezért visszafordította a fegyvert, és feljegyzésében nemcsak határozottan utalt Mussolini bűnrészességére, de részletes lajstromot is mellékelt a Marcia su Roma előtti és utáni fasiszta terrorcselekményekről, pontosan megjelölve a végrehajtókat és az értelmi szerzőket. A feljegyzés valóságos vádirat volt Mussolini ellen: „Kijelentem – írta Rossi –, hogy mindaz, ami történt, mindig a duce kifejezett akaratából, helyeslésével vagy bűnrészességével történt."

Az ellenzék úgy vélte, hogy Rossi emlékiratával most már olyan bizonyítékhoz jutott, amely tanúsítja, hogy Mussolini részese, sőt értelmi szerzője a gyilkosságoknak és a merényleteknek. A miniszterelnök az állam még érvényben levő jogi törvényei szerint bűnöző, akit bíróság elé kell állítani. Rossi emlékiratának azonban volt egy alapvető gyengéje – s ezt az ellenzék is tudta –, nevezetesen az, hogy éppen a válságot kirobbantó Matteotti-ügy esetében a morális felelősség hangsúlyozásán túl nem tartalmazott semmilyen konkrétumot, amely hitelt érdemlően bizonyította volna Mussolini személy szerinti bűnösségét. Az ellenzék mégis úgy vélte, hogy Rossi memoranduma, amelyet

Giovanni Amendola átadott a királynak, olyan fegyver, amellyel az uralkodó megszabadulhatott volna Mussolinitől. Az ellenzék várt, de a király semmit nem tett. Ekkor Bonomi egy másik beadványt készített a király számára és kihallgatást kért tőle. Bonomi és a király találkozóját Sforza így írja le: „Mikor Ivanoe Bonomi a Mussolini felelősségéről szóló bizonyítékokat tartalmazó iratot átadta a királynak, az uralkodó elkezdte forgatni a lapokat. Amint rájött arra, hogy a vádak milyen szörnyűek, elsápadt, reszketett és azt mondta: – Kérhetek öntől egy szolgálatot? – Kérem. – Ne olvastassa velem ezeket, vegye vissza a papírjait. És ezzel Bonomi kezébe nyomta a beadványt. Bonomi felkelt és azt mondta: – Vigyázzon, súlyos felelősséget vállal! És ez volt az a pillanat, amikor a savoiai Viktor Emánuel Mussolini bűntársa lett."

Az ellenzék december 29-én közzétette Rossi emlékiratát, ami újabb vihart kavart, de a király tétlen maradt. 1925. január 2-án viszont hozzájárult Mussolini kéréséhez, hogy a képviselőház mandátumának lejárta előtt egy általa választott időpontban feloszlassa a Házat és új választásokat írjon ki.

A totális hatalom felé (1925–1926)

Mussolini a helyzet ura lett, s most már kihívóan viselkedett. A parlament ülését 1925. január 3-ra hívták össze. Mielőtt a képviselőházba ment, egyik munkatársának kijelentette: „Ma a képviselőházban az asztalon ülve fogok beszélni." Jellemző, hogy a képviselőháznak erre az ülésére tüntetően egy rendelettel a zsebében érkezett meg. A rendelet a parlament feloszlatásáról intézkedett, csak az időpont volt rajta kitöltetlen. Beszédét így kezdte: „Az alkotmány 47. pontja azt mondja: A képviselőháznak joga van a király minisztereit megvádolni és őket a törvényszék elé idézni. A leghatározottabban felvetem a kérdést, hogy ebben a házban vagy azon kívül, van-e valaki, aki ezt a 47. törvénycikket alkalmazni kívánja?... Kijelentem itt a képviselőház és az egész olasz nép színe előtt, hogy vállalom egyedül magamban mindannak a politikai, erkölcsi és történelmi felelősségét, ami eddig történt... Mikor két egymással összeegyeztethe-

tetlen elem küzd, akkor csakis az erő oldhatja meg a kérdést. A történelemben sohasem látunk más megoldást és nem is lesz. És merem állítani, hogy meg fogom oldani a kérdést... Biztosak lehetnek benne, hogy e beszédem után következő 48 órán belül a helyzet az egész vonalon teljesen világos lesz." Az 1925. január 3-i beszédet, amelyet „második államcsíny"-nek neveznek, a totális fasiszta diktatúra bevezetését előkészítő intézkedések egész sora követte.

Az ellenzék által magukra hagyott néptömegek antifasiszta akciócsoportjai hősiesen folytatták immár kilátástalan utóvédharcukat. A polgári ellenzék egyes bátor és áldozatkész tagjai pedig – miután a monarchia és a Vatikán cserbenhagyta a mozgalmat – egyéni akciókhoz folyamodtak, amit a fasiszta rendőri gépezet gyorsan földerített és ürügyül használt fel a további totális törvények bevezetésére.

1925. november 4-én Tito Zaniboni ex-szocialista képviselő merényletet akart végrehajtani Mussolini ellen. A diktátornak ezen a napon beszédet kellett tartania az első világháborúban aratott győzelem évfordulóján. A beszédet akkori szokása szerint, a Palazzo Chigi erkélyéről kívánta elmondani. Zaniboni, aki más összeesküvőkkel is kapcsolatban állt, a palotával szemben lévő Dragoni szálloda egyik ablakának zsalugátere mögött helyezkedett el, ahonnan jó kilátás nyílt a palota erkélyére. Társai között azonban rendőrségi besúgó volt, így előre tudtak a merényletről. Federzoni belügyminiszter azonban egy előrehaladott stádiumban lévő államellenes összeesküvést kívánt leleplezni, ezért a rendőrség Zanibonit, kezében fegyverrel csupán egy órával a beszéd elhangzása előtt tartóztatta le a szállodában. Mussolini elmondta beszédét, s az összeesküvést csak másnap jelentették be.

1925. december 24-én törvényt bocsátottak ki a kormányfő és a kormány hatalmáról. Addig a miniszterelnök mint primus inter pares (első az egyenlők között) tevékenykedett a minisztertanácsban, az új törvény azonban a miniszterelnököt a minisztertanács fölé helyezte, kezébe összpontosította az egész végrehajtó hatalmat, aki ezután csak a királynak tartozott felelősséggel. A parlament többé nem nevezhette ki a kormány elnökét; nem tárgyalhatott semmilyen törvényjavaslatot a kormányfő

előzetes hozzájárulása nélkül, s ezzel megszűnt kezdeményezési joga a törvénykezésben.

1926. január 31-én egy újabb törvénnyel még tovább léptek: a kormány jogot kapott törvények kiadására a parlament jóváhagyása és vitája nélkül is, sőt még az év első felében, több részletben kiadott rendeletekkel, megszüntették a falvak és városok helyi önkormányzatát, s helyette bevezették a kormány által kinevezett prefektúrák – az államhatalom legfőbb képviselői voltak a helységekben – rendszerét. (Rómát már 1925. október 28-án külön kormányzósággá szervezték át.)

E törvényekkel párhuzamosan megindult az új fasiszta korporatív állam kiépítése is, amelynek a régi parlamenti rendszert kellett felváltania. A korporatív rendszer lényege abban állt, hogy egyrészt a törvényhozást egyesíteni akarta a termelés folyamatával, másrészt a törvényhozói hatalmat a gazdasági élet és a foglalkozási ágak képviselőiből alakított szervre kívánta átruházni. E program lényegében a fasiszta mozgalomban kezdettől nagy számban résztvevő szindikalisták eszmei befolyásának eredménye volt. A fasiszta rendszer a korporativizmussal lényegében azt a látszatot kívánta kelteni, hogy a tömegek régi törekvéseinek megfelelő új államot épít, ahol a korporációkon keresztül maguk a termelők, vagyis a dolgozók is részt vesznek az állam irányításában. A korporációs rendszert a fasiszta szakszervezetekre építették. A nagytőke szervezetét azonban a fasizmusnak még ekkor sem sikerült bekebeleznie. 1925. október 2-án a Confindustria és a Nemzeti Korporációk Szövetsége (fasiszta szakszervezet) megkötötte az úgynevezett Vidoni-palota-egyezményt (a római Vidoni-palotában írták alá), amely leszögezte, hogy ezentúl a két szövetség a munkáltatók és a dolgozók egyedül törvényes szervezetét alkotja, vagyis a Confindustria továbbra is megőrizte önállóságát.

Röviddel ezután, 1926. január 3-án Rocco fasiszta igazságügyminiszter kibocsátotta az új korporációs törvényeket, amelyben további monopoljogokat biztosítottak a fasiszta szakszervezeteknek. Ezek a törvények gyakorlatilag a szocialista szakszervezeti mozgalom likvidálását jelentették. 1926. július 2-án felállították a Korporációk Minisztériumát, amelynek vezetését „az új társadalom építője", Mussolini vette kezébe (1929-ig), együt-

tal létrehozták a Korporációk Nemzeti Tanácsát, mint az új rendszer vezető szervét. A szakszervezeti mozgalom jobboldali reformista vezetői a törvényeket nemcsak egyszerűen tudomásul vették, hanem 1927. január 4-én önként kijelentették a szocialista szakszervezet, a CGL feloszlatását. Számos szocialista szakszervezeti vezető azonban nem ismerte el a jobboldal önkényes döntését: külföldre távoztak és az emigrációban tevékenykedtek a CGL újjáteremtésén. A kommunisták mind külföldön, mind Olaszországban immár illegális körülmények között tovább küzdöttek a szakszervezeti mozgalom fennmaradásáért.

A fasiszta törvények eme áradata közepette a fasizmus pontot tett a Matteotti-ügyre is. 1926. március 16-án Chietiben megkezdődött a gyilkosok pere. A körülmények azonban most már lehetővé tették, hogy a fasizmus az egész ügyből komédiát rendezzen. A tárgyalás folyamán nagy szerepet játszott Farinacci, a fasiszta párt főtitkára. A perben, amelyben egyébként az államügyész Farinacci sógora volt, Farinacci látta el Dumini védelmét, de valójában ő irányította a pert. Mielőtt felszólalt, külön kiemelte, hogy először úgy fog beszélni, mint a fasiszta párt főtitkára, azután mint védő. A fasiszta tettek elkövetőire már előzőleg amnesztiát hirdettek. Ezért a vád megállapította, hogy a vádlottak részesek ugyan Matteotti elhurcolásában, de tettük hazafias felbuzdulásból eredt, mert csupán kemény leckét akartak adni a fasizmus ellenségének. Matteotti halála pedig „az elhurcolók akarata ellenére, dulakodás közben történt". Végül az öt gyilkos közül hármat (Duminit, Volpit, Poveromot) 5 év 11 hónap és 20 nap börtönbüntetésre ítéltek. 4 évet a fasiszta tettekre érvényes amnesztia értelmében azonnal elengedtek. Mussolini később egy önéletrajzában az egész Matteotti-ügyről csak annyit jegyzett meg: „Matteotti halálát nem bűntény, hanem sebesülés okozta."

A diktátor győzelme után az antifasiszta táborban kétségbeesés és apátia lett úrrá, ami tovább erősítette azt a hitet, hogy Mussolini ellen most már csupán az egyéni erőszak eszközével lehet küzdeni.

Az első tényleges lövés, amely a diktátort vette célba, véletlenül mégsem anarchista és nem olasz pisztolyából dördült el. 1926. április 8-án a duce Líbiába kívánt utazni, hogy első ízben

látogatást tegyen Olaszország egyetlen észak-afrikai gyarmatán. Indulása előtt azonban, április 7-én reggel, a Capitoliumon még megnyitott egy vegyészkongresszust. A Capitolium felé haladva a kíváncsiskodó tömeg sorfala között hirtelen észrevett egy ősz asszonyt, aki pisztolyt tartó kezét éppen lövésre emelte. A lövés eldördült, de a duce hirtelen elfordult, s a golyó csak könnyű sebet ejtett az orrán. A duce eleget tett programjának, majd – mivel némi vért vesztett – sürgősen hazatért lakásába, s másnap elutazott Tripoliba.

A helyszínen őrizetbe vett merénylő Violet Gibson 62 éves ír születésű angol állampolgár volt, aki már hosszú ideje Rómában élt. Néhány héttel a merénylet előtt a Szent Ignác-templomban már letartóztatták, mert gyengeelméjűségre utaló magatartást tanúsított. A vizsgálati fogságban kiderült, hogy valóban elmezavarban szenved, a fasiszták mégis megkísérelték az akciót szélesebb összeesküvéssé kerekíteni. Kiderült, hogy Gibson asszony korábban tényleg többször találkozott az aventinói ellenzék néhány politikusával, de közülük a legjelentősebb személy, Colonna di Cesaro herceg abban az időben már Mussolini kormányának tagja volt. Végül is a Nagy-Britanniával éppen legszorosabb külpolitikai kontaktusban álló Mussolini számára az eset nem adott alkalmat, hogy a merényletet akár bel-, akár külpolitikailag kiaknázza. Így az incidens egyetlen következménye az lett, hogy megteremtette a duce sérthetetlenségének mítoszát.

Gibson sorsa a baráti brit–olasz kapcsolatoknak megfelelően alakult. Amikor 1927 elején az olasz sajtó bejelentette Churchill közeli római látogatását, Gibsont védőinek kérésére a vizsgálati fogságból átszállították egy idegklinikára. 1927 májusában gyengeelméjűség miatt a vizsgálatot befejezettnek nyilvánították. Kiutasították az országból és sértetlenül Angliába utazott. Nem így alakult az első, Mussolini elleni anarchista merényletkísérlet fővádlottjának sorsa.

1926. szeptember 11-én reggel bombát dobtak gépkocsijára, amely azonban a szélvédő szegletéről visszavágódva akkor robbant, amikor az autó már hatótávolságon kívülre jutott. Mussolini sértetlen maradt, de a detonációtól, illetve a repeszektől

nyolc járókelő, köztük négy asszony könnyebben megsérült. A merénylőt a tömeg körülfogta és a rendőrség letartóztatta.

A tettes a 26 éves Gino Lucetti – foglalkozására nézve márványfejtő – volt. Neve nem szerepelt a rendőrség nyilvántartásában, s a készülő akcióról sem volt semmiféle rendőrségi adat. Az ügy különleges nyomozást nem igényelt, mert Lucetti már a kihallgatás során beismerte, hogy meg akarta ölni a fasizmus vezérét. Elmondta: korábban a carrarai anarchista kör tagja volt, s 1925-ben emigrált Franciaországba, hogy elmeneküljön a fasiszták terrorja elől. Néhány nappal a merénylet előtt érkezett vissza Olaszországba azzal a megbízással – ami egyúttal eltökélt szándéka is volt –, hogy ölje meg a kormányfőt. Tulajdonképpen már 1922 végétől, a fasiszták torinói vérengzésétől készült Mussolini megölésére. Bár a beismerő vallomásában hivatkozott valamiféle megbízásra, a rendőrség nem talált bűnrészeseket az akcióban. A Lucetti-merénylet ily módon az egyéni anarchista akció tipikus esetének tűnt.

A fasiszta vezetés azonban szándékosan többet látott a dologban, már csak azért is, mivel a franciaországi olasz antifasiszta emigrációba beépült fasiszta ügynökök több ízben adtak jelzést egy közeljövőben esedékes merényletről. A fasiszta koncepció szerint Lucetti merénylete egy kiterjedt összeesküvés megnyilvánulása, amelyben közreműködött – a francia kormány támogatásával – az egész franciaországi olasz antifasiszta emigráció, mindenekelőtt az anarchisták, a köztársaságiak és a szabadkőművesek.

A francia főváros abban az időben kétségkívül az antifasiszták centruma volt, de – éppen ezért – a fasiszta biztonsági szolgálat is itt építette ki legerősebben hálózatát, szemmel tartandó és megelőzendő az antifasiszták minden tevékenységét.

Történetesen abban az időben Párizsban működött Ricciotti Garibaldi, a nagy szabadsághős unokája. Személye eleinte bizalmat ébresztett az antifasiszták körében. Úgy érkezett Párizsba, mint a fasiszta diktatúra ellensége és üldözöttje, nagyapja örökségének folytatója, a köztársasági eszmék élharcosa. Párizsi tevékenysége során szoros kapcsolatba került az olasz emigránsokkal, s egyike volt a fasiszta diktatúra elleni „tett" legaktívabb propagátorainak és szervezőinek. A francia rendőrség azonban

hamarosan nyomára jutott, hogy Garibaldi leszármazottjának személyében a fasiszta rendőrség egyik, mégpedig legveszélyesebb és leghírhedtebb ügynökével van dolga, akinek Párizsban nemcsak az antifasiszták megfigyelése volt a feladata, hanem egyúttal annak a fasiszta tézisnek tettekkel való bizonyítása is, hogy Franciaország gyűjti össze a fasiszta Olaszország összes ellenségeit, különféle „bűnszövetkezetek" tagjait. Ricciotti Garibaldi kapcsolatban állt az olasz rendőrség titkos ügynökeivel, és az olasz kormány párizsi követével is. Mint később beismerte, 1925 utolsó hónapjaiban és 1926-ban tett szolgálataiért hatalmas összeget, 640 ezer lírát kapott a fasiszta hatóságoktól.

A hírhedt provokátor keze benne volt a Lucetti-ügyben is. Szervezetének egyik anarchista tagja, aki Lucetti földije és korábban a carrarai Munkáskamara titkára volt, a merénylő és parancsnoka között összeköttetést teremtett. Rajta keresztül Ricciotti Garibaldi bátorította és ösztönözte a merénylőt, sőt közvetlen segítséget is nyújtott a vállalkozáshoz. Amikor Lucetti elindult Olaszországba, hogy végrehajtsa tettét, Ricciotti Garibalditól két bombát kapott. Lucetti azonban a háborúban a robbantó rohamcsoportok kötelékében szolgált, s így nem kerülte el figyelmét, hogy a kapott bombákat rosszul szerelték össze, hatástalanok, s az sem okozott számára különösebb nehézséget, hogy rövid idő alatt elkészítsen egy teljes hatóerejű robbanószerkezetet, amelyet aztán rádobott a duce autójára.

A Lucetti-merénylet után Ricciotti Garibaldira hárult a feladat, hogy alátámassza a fasiszta kormány koncepcióját a széles körű összeesküvésről és kompromittálja az antifasisztákat.

A fasizmus győzelmének negyedik évfordulóját országszerte hatalmas demonstrációk közepette ünnepeltették meg. Ezeknek az ünnepségeknek a keretében Mussolini – 1926. október 31-én – részt vett az Emiliában rendezett központi nagygyűléseken. Először Reggio Emiliát látogatta meg, majd Bolognába ment, ahol felavatott egy sportstadiont, rövid látogatást tett a „Fasciók Házában" és az egyetemen, végül részt vett az olasz Tudományfejlesztési Szövetség kongresszusán. Délután 3 órakor lóra ült, hogy vezéri pompában fogadja a fasiszták díszfelvonulását. Képek tanúsága szerint megjelenése caesari volt: a fasizmus szimbólumát vállán nyugtatva, fensőséget sugárzóan, mereven hátra-

szegett fejjel szemlélte a felvonulást. Minden közelebbi megfigyelő úgy érezte azonban, hogy korántsem volt olyan nyugodt, mint amit felvett vezéri póza sejtetni engedett. Délután három óráig minden az előzetes forgatókönyv szerint haladt, vagyis nem történt semmi rendellenes, s ez a tény, ahelyett, hogy megnyugtatta volna, inkább idegesítette. Nem tudta ugyanis pontosan, hogy Federzoni belügyminiszter, vagy Bocchini, a fasiszta rendőrség alig negyven napja kinevezett új főnöke intézkedett-e valamilyen nem várt esemény bekövetkezéséről. Ma már bizonyosnak tekinthető: egy olyan merénylő letartóztatását várta, akinek lépéseit a rendőrség az elhatározástól kezdve a végrehajtás küszöbéig nyomon követte, s akinek tettét – akár tényleges merénylőjelölt volt, akár egy erre a célra a rendőrség által kiválasztott és irányított személy – a döntő pillanatban megakadályozza.

Az ünnepség végeztével gépkocsiba ült, hogy az állomásra hajtson és visszatérjen Rómába. Jobbján Puppini, Bologna polgármestere ült, a gépkocsit pedig maga Leandro Arpinati, a teljhatalmú bolognai „ras", a fasizmus bolognai fővezére, az emiliai squadrizmus szervezője vezette, aki egyébként központi alakja volt az ünnepi ceremóniának is. A gépkocsit a fasizmus országos és helyi nagyságai – Arconovaldo Bonaccorsi, Renato Ricci és Italo Balbo – követték. Amikor a menet a Via Indipendenza és a Canton dei Fiori sarkához érve lelassított, eldördült egy pisztolylövés. A golyó nem sebesítette meg Mussolinit, de – állítólag – átszakította a mellén ékeskedő Szent Móric-rend nagyszalagját. A gépkocsit követő fasiszták, akiknek személyét később természetesen nem tudták azonosítani, rávetették magukat arra a pontra, ahonnan a lövés jött, és a helyszínen vadállati kegyetlenséggel agyonverték, majd lámpaoszlopra akasztották Anteo Zamboni 16 éves fiút, akinek holttestét utána körülhurcolták a városon, végül az elrettentés jeléül 11 napon át közszemlén hagyták. A későbbi vizsgálat 14 késszúrást, lövéseket és fojtogatás nyomait találta a holttesten. Bonaccorsi vezető fasiszta saját tőrével vágta el a fiú torkát.

Mussolini – a fasiszta párt titkárának szavai szerint – közvetlenül a tragikus esemény után így szólt: „Az egész olasz néppel és az egész világgal tudatni kell, hogy a merénylőt a helyszínen

meglincselték." Az egész sajtót mozgósították, hogy felszítsa a gyűlöletet Franciaország ellen, mivel a merényletben ezúttal is a külföld – s elsősorban az antifasiszta emigránsoknak otthont adó Franciaország – kezét látták. Noha Mussolini határozottságról tanúskodó szavaival utat nyitott e sajtókampánynak, a nem várt események láttán teljesen összezavarodott. Ha számított is egy, a rendőrség által ellenőrzött akcióra, most ott állt egy valóságos merénylet közepette, ráadásul agyonvertek egy kisfiút, aki talán nem is volt azonos a merénylővel, aki talán csupán kiemelkedett a tömegből, hogy őt örömmel üdvözölje. Zavara oly méretet öltött, hogy lemondott a római visszatérés tervéről, és néhány napra családjával együtt Faenzán át Forliba utazott. Legvalószínűbb, hogy a Matteotti-gyilkosságból okulva, nem akart közvetlenül és hivatalosan tudni a bosszúállás várható fejleményeiről, de jelenlétével meggátolni sem akarta azokat.

A fasiszták kutatni kezdték a merénylet szervezőit és példátlan megtorlást sürgettek. Augusto Turati, a párt titkára bejelentette a fasiszták követelését: „Halálbüntetést nemcsak azokra, akik ezt az utolsó tettet végrehajtották, de azokra is, akik ösztönözték a merényletet." De erre a bűntényre – írta Salvatorelli – nem sikerült soha fényt deríteni. „Ki vagy mi adta a fiú kezébe a fegyvert, rejtély maradt."

Több mint ötven év távlatában az eseményeket még mindig teljes homály fedi. Ma is csak hipotézisekről lehet beszélni, s valószínűnek tűnik, hogy az olasz fasizmus e véres epizódjának értelmi szerzőit, tetteseit és bűnrészeseit a történelem immár sohasem fogja felderíteni.

A számos bizonytalan pont közül csupán két alapmotívum tisztázott. Egyfelől kétségtelen, hogy Mussolini tovább akart haladni a totalizálás útján, s a további lépések megtételéhez szüksége volt valamilyen rendkívüli eseményre, amelyet ürügyként és igazolásként felhasználhatott.

Másfelől az is bizonyos, hogy a totalizálás befejezését elsősorban a fasizmus hajthatatlan csoportjai sürgették, de ezek a csoportok – miként a Matteotti-válság idején – ezúttal sem lehettek biztosak: vajon Mussolini elhatározta-e már magát a döntő lépés megtételére.

Erre a két biztosan igazolt pontra építhetők a Zamboni-ügy

Néhány perccel az Anteo Zamboninak tulajdonított merénylet előtt (Bologna, 1926. október 30.)

hipotézisei. Az olasz történettudomány szerint négy feltételezés fogalmazható meg.

Az első feltételezés szerint egyáltalán nem történt merénylet. A véres leszámolásba torkolló epizód csupán kitervelt provokáció volt, amelyről Mussolini is előre tudott, vagy ha nem is tudott, mindenesetre az ő kívánságára történt. Ebben az esetben Anteo Zamboni teljesen ártatlan, alkalmi áldozata a fasizmus vérben és vadállati kegyetlenségben születő totális államának.

A második feltételezés szerint ténylegesen megtörtént a merénylet, amelyet Anteo Zamboni követett el egyedül, saját akaratából, mintegy tiltakozásképpen a tirannus kegyetlen uralma ellen. Ez esetben a merénylet nem volt más, mint anarchista jellegű „hősi tett" és biztos halállal végződő áldozatvállalás, amellyel a tettes harcra és ellenállásra kívánta serkenteni az elnyomottakat. Lehetséges, hogy Anteo tettét ugyan egyedül követte el, de a fasiszták, akik ismerték a fiú anarchista szellemét és mártíromságot is vállaló tenniakarását, rábeszélték és felbujtották a cselekményre. Lehetséges az is, hogy a ténylegesen megtörtént merényletet nem egyedül hajtotta végre, hanem – bátyjával együtt – kettesben, esetleg az egész család tudtával és közreműködésével, anarchista meggyőződésük által indíttatva önszántukból, vagy – az egész család beállítottságát ismerve – a fasiszták buzdítására.

A harmadik hipotézis szerint merénylet volt ugyan, de azt nem Zamboni és nem is a család más tagjai követték el, hanem valaki más, akinek személye örökre titokban marad. Lehetséges, hogy az ismeretlen merénylő a fasiszták tervei és pontos menetrendje szerint cselekedett, s a háttérben – mint értelmi szerzők és megbízók – a bolognai szélsőségesek álltak. Felmerült azonban az a verzió is, hogy váratlan, a fasiszták terveitől teljesen független merénylet történt, amelyről sem Mussolini, sem a bolognai vezérek nem tudtak, s minthogy az események előzetes terveiktől eltérő fordulatot vettek, zavarukban – beleértve Mussolinit is – szabad folyást engedtek egy gyerek rettentő legyilkolásának, akiről azt legalábbis tudták, hogy egy anarchista család tagja.

Végül felmerült a kettős merénylet lehetősége is, amely részben az első három hipotézis valamelyikéhez is kapcsolódik. Eszerint Zamboni is lőtt, de tőle teljesen függetlenül lezajlott egy másik merénylet is, amelynek tettesét azonban sohasem sikerült megtudni.

Az október 31-ét követő események – bár végső soron nem visznek közelebb a merénylet körülményeinek megismeréséhez – arra utaltak, hogy a véres incidenst ismét Mussolini környezete provokálta, hogy annak ürügyén újabb törvényekkel tegyék teljessé a fasizmus totális uralmát.

A DUCE (1926–1940)

A totális hatalom csúcsán (1926–1931)

1926. november 5-én a minisztertanács „kivételes törvényeket" fogadott el, amelyek értelmében a rendszerrel szemben álló pártokat és szervezeteket feloszlatták, az antifasiszta újságokat betiltották. A törvények bevezetése után a rendőrség megrohanta a pártok székházait és további működésüket lehetetlenné tette. Az első roham a Kommunista Párt ellen irányult. November 8-án letartóztatták Antonio Gramscit, aki – mint parlamenti képviselő – akkor még mentelmi jogot élvezett, majd másnap őrizetbe vették a Kommunista Párt egész központi bizottságát. Az ellenzéki pártok valamennyi képviselőjét megfosztották mandátumától. Az intézkedés kiterjedt a kommunistákra, a szocialistákra, az egységes szocialistákra, a néppártiakra, s az Aventinói Blokk minden képviselőjére. A november 25-én kibocsátott Államvédelmi Törvényben a rendszer elleni politikai tevékenységre súlyos börtönbüntetést helyeztek kilátásba. Létrehozták a Különleges Törvényszéket, amelynek illetékessége kizárólag a politikai perek tárgyalására terjedt ki. A fasiszta állam védelmére a következő évben megalakították az OVRA (Organizzazione Vigilanza di Repressione Antifascista) néven hírhedtté vált politikai titkosrendőrséget.

A száműzetést és internálást, a kényszerlakhely és rendőrségi felügyelet alkalmazását kiterjesztették a politikai elítéltekre is. Olaszország kis tengeri szigetei, a Lipari-szigetek, Ustica, Ponza, Ventotene, Procida az elítélt antifasiszták internálótáboraivá változtak. A büntetésforma enyhébb volt, mint a börtön, vagy a fegyház és nem közelítette meg a későbbi náci koncentrációs táborok brutalitását, mert a foglyok egy meghatározott körben mozgásszabadsággal rendelkeztek, pénzküldeményt kaphattak

és gondoskodhattak saját ellátásukról. A „legveszélyesebb" elítélteket azonban gyakorta egymáshoz láncolták. Sok neves antifasiszta töltött hosszú éveket a szigeteken.

1926 őszétől két éven át a „belpolitikai élet" krónikáját a Különleges Törvényszék perei szolgáltatták. A „Stefani" hírügynökség már 1926. november 30-án jelentette, hogy 522 személy ellen emelnek vádat. A Különleges Törvényszék 1927. február 1-jén Sanna tábornok vezetésével megkezdte működését.

Végeláthatatlan áradatban folytak a perek a legkülönbözőbb „vádak és bűnök" alapján. 1927. április 11-én megkezdődött a Zaniboni-ügy tárgyalása. A vád: merényletkísérlet a kormányfő ellen, összeesküvés és lázadás az állam ellen. Zaniboni beismerte, hogy merényletet akart elkövetni Mussolini ellen, de hozzáfűzte, hogy tarthatatlan az államellenes összeesküvés vádja, mert az állam törvényes feje a király, s ő az államhatalmat éppen a király kezébe akarta helyezni. Zanibonit 30 évre, a többi résztvevőt 10–30 évre ítélték. (Zaniboni 16 évet töltött Ponza szigetén.)

1927. június 8–12-e között lefolytatták Lucetti perét is. Miután a rendőrségi nyomozás bűntársat nem talált, az irányított merénylet pedig a francia rendőrség ismertetett akciója folytán nem járt sikerrel, a vádlottak vasrácsai mögött egyedül Lucettinek kellett volna tartózkodnia. Két anarchistát, Leandro Soriót és Stefano Vatteronit mégis a fővádlott mellé ültették. Utóbbit azzal vádolták, hogy helyeslő megjegyzést fűzött Machiavelli Principéjének egyik bekezdéséhez, amely a tirannus meggyilkolását jogosnak mondotta. Gino Lucettit 30, Leandro Soriót 20, Stefano Vatteronit 19 év és 9 hónap börtönre ítélték.

Csaknem két évvel a bolognai események után, 1928 szeptemberében megtartották Zamboni és családja ügyének tárgyalását. A vád, amely az egész család által kitervelt és Anteo Zamboni által végrehajtott merénylet feltételezésére épült, annyira képtelennek bizonyult, hogy a Különleges Törvényszék egyik bírája a vád elejtését indítványozta. Azonnal leváltották. Az apa és a családtagok mindvégig védték Anteo és a maguk teljes ártatlanságát. A fivér Lodovico számára, aki a merénylet pillanatában nem tartózkodott Bolognában, s ezt igazolni is tudta, a bíróság megállapította az ártatlanság tényét és felmentő ítéletet hozott.

Az apát és Virginia Tabarronit, Anteo nagynénjét 30-30 év börtönre ítélték. Mussolini, mivel külföldön a merényletet kitervelt fasiszta provokációnak tartották, mindenben elfogadta a bírák családi összeesküvésről alkotott álláspontját, hogy ezzel is cáfolja a külföld állításait. Egyes források szerint azonban meggyőződése volt, hogy nem a fiú hajtotta végre a tettet s az ítéletet – célszerű politikai okok miatt – abban a tudatban hagyta jóvá, hogy a családot majd kiszabadítja.*

A Különleges Törvényszék tevékenységének fő tüze a Kommunista Párt tagjaira irányult. Három éven keresztül nem telt el nap, hogy ne ítéltek volna el valakit kommunista tevékenységért. A párt központi bizottságának és parlamenti képviselőinek tagjait monstre pereken ítélték el. Giovanni Parodit, Umberto Terracinit, Mauro Scoccimarrót, Giovanni Rovedát, Girolamo Li Causit, Edoardo D'Onofriót és Antonio Gramscit 1928-ban egyenként 18–22 évre ítélték.

A Különleges Törvényszék működésével párhuzamosan néhány újabb törvényt hoztak, amellyel teljessé tették a totális fasizmus politikai struktúráját. 1927. április 21-én, Róma alapításának emléknapján kibocsátották a Carta del Lavorót, vagyis a Munkaalkotmányt, amelyet Giuseppe Bottai, a Marcia su Roma egyik hadoszlopának egykori vezetője, a korporativizmus szakértője (később egyetemi tanára) dolgozott ki Mussolini uta-

* Miután Arpinati tovább emelkedett a fasiszta hierarchia lépcsőin és közvetlenül az események után a fasiszta párt országos elnökhelyettese, majd belügyi államtitkár lett, 1933-ban engedélyt kapott Mussolinitől, hogy a Zamboni családot felterjesztheti királyi kegyelemre. Az elítéltek még abban az évben kiszabadultak. A Zamboni-ügy azonban nem zárult le. Mammolo Zamboni, aki a börtönben is megőrizte emberi méltóságát – sohasem kért kedvezményt és sohasem folyamodott kegyelemért – kiszabadulása után a szeme láttára felkoncolt fia emlékének szentelte életét. A felszabadulás után több cikket írt fiáról és felszólalt több, fia kegyeletére tartott megemlékezésen. De ekkor merőben új megvilágításba helyezte az eseményeket. Elmondta, hogy a per során rákényszerültek, hogy töretlenül kitartsanak ártatlanságuk hangoztatása mellett, pedig valójában Anteo azzal az eltökélt szándékkal indult útnak, hogy „találkozzék a mártíromsággal és a halállal, s azzal a szilárd akarattal, hogy felszabaditsa Olaszországot egy baljós ember kényuralma alól". Más alkalommal rámutatott: Bolognában két merénylet történt, egyiket a fasiszták szervezték, a másikat azzal egyidejűleg Anteo hajtotta végre egyedül, minden segítőtárs nélkül.

sítására. Ezt a sok fejezetből és paragrafusból álló törvényt számos európai politikus megcsodálta, Mussolini pedig egy új állam- és társadalmi forma alapkövévé nyilvánította. Nem sokkal később több európai országban (Ausztriában, Portugáliában, Magyarországon) kísérlet történt elveinek átültetésére.

A Munkaalkotmány egyetlen érdeket ismert el: a nemzet és a nemzetet megtestesítő állam érdekét. Minden társadalmi osztály és réteg, munkaadók és munkavállalók – mint a nemzet testének szerves részei – ezt kötelesek szolgálni, vagyis a Carta formálisan jogilag egyenlőnek mondotta ki a tulajdonosokat és a dolgozókat. Gyakorlatilag azonban éles válaszfalat emelt közéjük, mert – miközben a dolgozók minden munkával kapcsolatos problémáját (köztük a kollektív szerződések megkötését is) a fasiszta szakmai szervezetek kizárólagos hatáskörébe utalta, s (ezzel felszámolta a munkások szervezkedési szabadságát), a munkaadókat illetően kimondta, hogy a korporatív állam termelésének alapja a magánkezdeményezés, s a tulajdonos a vállalat természetes vezetője, aki köteles ugyan megszervezni a termelést, de e téren csupán az államnak tartozik felelősséggel. Míg a nemzet érdekében kifejtendő munka kötelezettsége a munkásosztály számára a sztrájkjog eltörlését, ugyanez a munkaadók számára a szabad gazdasági tevékenységet jelentette. Vagyis a Carta semmiben sem változtatta meg a kapitalizmust és semmiben sem eredményezett valamiféle új társadalmi és gazdasági rendszert, inkább megerősítette magát a kapitalizmust. Egyetlenegy pont volt, amely bizonyos mértékben figyelembe vette a dolgozók érdekeit: elismerte, hogy létezhetnek érdekellentétek a dolgozók és a munkaadók között, azonban ezek eldöntésére is a fasiszta szakmai szervezetek hivatottak, s határozataik a dolgozók számára kötelezőek.

Az ellenzéki képviselők száműzését követően formálisan még megmaradt a parlament, mint választott képviseleti szerv, valamint a szenátus is, de most már csak fasiszták foglalták el a padsorokat és kis létszámban mind a két kamarában, mind egyes funkciókban megmaradt néhány liberális képviselő, akik annak idején a fasizmust támogatták. Tittoni, mint a szenátus elnöke, Scialoja, mint a Népszövetség olasz képviselője, Giolitti, Salandra, Orlando a kamarában képviselték a régi alkotmányos

liberális állam és a fasiszta rezsim közötti jogfolytonosságot. Azonban rövidesen új parlamenti reformot vezettek be. 1927. november 10-én a fasiszta Nagytanács megtárgyalta és elfogadta az új parlamenti törvény tervezetét, amely szerint a polgári demokratikus népképviselet és a parlamenti választások rendszerét megszüntették, és azt a képviselők kinevezésének, majd a kinevezett képviselők népszavazás útján történő jóváhagyásának rendszerével cserélték fel. 1928. március 16-án a képviselőház vita nélkül hatalmas szavazattöbbséggel jóváhagyta az új választójogi törvényt.

A véglegesen elfogadott törvény szerint a képviselők számát az egész ország területén 400 főben szabták meg. A képviselők kijelölése a fasiszta szakmai szervezetek, valamint az országos jelentőségű kulturális, művelődésügyi, propaganda- és jótékonysági szervezetek jogköre lett. E szervezetek a megválasztható képviselők számának duplájára (tehát 800 jelöltre) tehettek javaslatot, amelyet a fasiszta Nagytanácshoz kellett felterjeszteniük. A 400 képviselő végleges kijelölése a Nagytanács kizárólagos joga volt, beleértve azt is, hogy a felterjesztett nevek helyébe más képviselőt nevezhetett meg. A 400 jelölt listáját a belügyminisztérium közzétette a hivatalos lapban, s ennek jóváhagyására a lista közzétételét követő harmadik vasárnapon népszavazást kellett tartani. A szavazócédulán a következő szöveg állt: „Helyesli-e Ön a Nemzeti Fasiszta Nagytanács által jelölt képviselők listáját?" A válaszadás „igen" vagy „nem" útján történt. A népszavazáson részt vehetett minden 21. évét betöltő olasz állampolgár. Giolitti alig élte túl a választójogi reformot. 1928. július 17-én, 86 éves korában elhunyt, ami szinte jelképes volt: az olasz liberális állam megteremtőjének halála egybeesett a liberális állam agóniájával.

1928. július 25-én Mussolini kormánya – hasonlóan a községi és városi adminisztráció átalakításához – elfogadta a tartományi közigazgatás reformját. Az önkormányzatot a királyi dekrétummal kinevezett Rectoratus váltotta fel, amely egy elnökből és helyettes elnökből állt. Az állam fasizálódásában fontos helyet töltött be az 1928. december 9-én elfogadott „A fasizmus Nagytanácsának rendszere és jogköre" elnevezésű törvény. Míg 1926-tól a Nagytanácsot a fasiszta pártkongresszus választotta meg

egy Mussolini által szerkesztett lista alapján, most a fasiszta párt addigi legfőbb szervét átalakították, és egyben szervesen beépítették az államhatalomba. Az új törvény kimondta: a fasiszta Nagytanács „a legfelső szerv, amely az 1922 októberének forradalmából keletkezett rendszer egész tevékenységét koordinálja és integrálja", s egyben meghatározott esetekben törvényhozói funkciót is ellát; további feladata, hogy a kormányfővel folytatott konzultáció esetén „tanácsokat adjon bármilyen, a nemzet érdekeivel összefüggő kérdésben, akár politikai, gazdasági vagy társadalmi jellegű legyen is az". A Nagytanács elnöke hivatalból a kormányfő, aki akkor hívja össze azt, amikor célszerűnek tartja, s ő állapítja meg a napirendet is. A tanács titkára a fasiszta párt titkára. A kormányfőnek jogában áll, hogy a fasiszta párt titkárát a Nagytanács elnökévé delegálja, ha ő maga akadályoztatva van. A Nagytanács tagjai a Marcia su Roma „quadrumvirei", a kormány azon tagjai, akik előzőleg a Nagytanácsban legalább 3 éven keresztül részt vettek, a fasiszta párt 1922 után hivatalt viselt titkárai, a szenátus és a képviselőház elnöke, az államtitkárok, a milícia főparancsnoka, a fasiszta párt vezetőségének tagjai, a Tudományos Akadémia és a fasiszta kultúregylet elnöke, a Balilla (fasiszta gyermekszervezet) elnöke, a Különleges Törvényszék elnöke, továbbá a fasiszta szakmai szervezetek elnökei.

A tagság 3 évre szólt. A Nagytanács tagjait nem lehetett letartóztatni – kivéve a tettenérés esetét, de a Nagytanács hozzájárulása nélkül ellenük sem rendőri, sem bírói eljárást nem indíthattak. A törvény kimondta, hogy a Nagytanács véleményét és álláspontját minden „alkotmányos jellegű" kérdésben ki kell kérni. Ezek alapján jogai közé tartozott: a kormányfő kijelölése (vagyis a Nagytanács átvette a korábbi parlament jogkörét), a képviselőház összeállítása, a fasiszta párt munkájának és politikai direktíváinak meghatározása, a párt titkárainak és a párt vezetőjének kinevezése, törvényjavaslatok benyújtása a királynak. A Nagytanácsot ezzel integrált állami és pártszervvé alakították. Az egész rendszer szálai Mussolini kezében futottak össze. Az állam intézményeinek vezetőit bármikor leválthatta, kicserélhette, kinevezhette, s ő kénye-kedve szerint gyakorta élt is ezzel a jogával. Máról holnapra nemegyszer az egész kormány- és párthierarchiát lecserélte. Ténykedését fasiszta szóhasználattal egy-

szerűen őrségváltásnak nevezte el, s úgy tüntette fel, mint a katonás szellemű fasizmus időnként szükséges velejáróját. Ő maga tovább növelte személyes hatalmát: miután a kormányfői funkciót és a külügyminiszteri tisztet már 1922 óta saját kezében tartotta, 1925-től 1929-ig átvette a hadsereg három minisztériumának, a szárazföldi hadsereg, a haditengerészet és a légierő minisztériumainak irányítását is.

A duce most már elérte, hogy tényleges hatalma, ami immár jóval túlnőtt a királyén, megfeleljen elnevezésének. Vezéri státusa mégsem volt osztatlan. Mint „a fasizmus vezére" korlátlan jogkörrel rendelkezett a fasiszta párt tevékenységi körének valamennyi területén – s különösen a Nagytanácsra vonatkozó törvény után – az állami élet legfontosabb kérdéseiben is. Mint kormányfő azonban az olasz királyság alkotmánya értelmében mind a kinevezés, a felmentés és az általános alárendeltség tekintetében az uralkodó jogi fennsőbbsége alá tartozott. Mussolini beszámolási kötelezettséggel tartozott a királynak, s a fasizmus több mint két évtizedes uralma folyamán ezt tradicionálisan heti két „királyi audiencián" kellett megtennie. Hasonló volt a helyzet a hadsereg irányításában is, mivel az alkotmány szerint a hadsereg főparancsnoka a király, aki funkcióját a mindenkori hadügyminiszterek révén gyakorolta. Mussolini – az említett minisztériumok megszerzésével elérte, hogy döntő beleszólása legyen a hadsereg kérdéseibe, de döntéseit a királynak kellett jóváhagynia.

Megnövekedett hatalmát külsőségekben is kifejezésre juttatta: 1929-ben hivatali rezidenciáját a Palazzo Chigiből a Palazzo Veneziába tette át. Az átköltözés több volt mint jelképes: míg az előbbi összeépült a Montecitorióval és így a kormányzat és a parlament szerves összetartozását még formailag is hangsúlyozta, utóbbi a szó szoros értelmében Róma központjában állt – közvetlenül a Haza Oltára mellett – minden más kormányzati épülettől elkülönítve, de közel a Quirináléhoz és még közelebb az egykori császári fórumokhoz. A középkori erődkastély – az Osztrák–Magyar Monarchia Szentszék mellett működő egykori követségének rezidenciája – így mind elhelyezkedésében, mind jellegében is éreztette, hogy Róma szívében új caesari palota létesült, amelynek lakója a caesarok nyomdokain halad.

A gabonacsata parancsnoka

A totális fasiszta állam kiépítésének e szakaszában Mussolini számára komoly sikert jelentett a Szentszékkel való megbékélés. Ennek lehetősége valójában már azóta nyitva állt, hogy Mussolini – 1921-től – konzekvensen megváltoztatta korábbi vallás- és egyházellenes álláspontját, a Szentszék élére pedig 1922-ben Achille Rattit, a fasizmussal rokonszenvező milánói érseket választották meg. A tárgyalások mégis több éven át tartottak, mert a Vatikán egyelőre nem akarta áldását adni egy rendszerre, amelynek jövője (különösen a Matteotti-ügy idején) egyelőre bizonytalannak látszott. Az olasz történettudomány ezzel kapcsolatban rámutat: amíg a fasiszta rendszer nem szilárdult meg (1925-ig), addig a megegyezés inkább Mussolininek állott érdekében, aki ekkor személyes példamutatásával is bizonyítani kívánta megbékélési készségét.

1925 júliusában kedvezőnek ítélve, hogy XI. Pius pápa arra az évre szent évet hirdetett, ami szerinte feltétlenül elősegíthette a bűnbocsánat elnyerését, kérelemmel fordult a Szentszékhez házassága celebrálásának engedélyezése ügyében. Úgy tűnik, a magas egyházi hatóságokhoz intézett kérvény késedelmesen intéződött, ezért Mussolini nem várta be a döntést. Nagy nyilvánosságot azonban nem adhatott az esküvői ceremóniának, mert túlontúl feltűnő lett volna, hogy egy katolikus állam három éve uralmon lévő kormányfőjének házassága az egyház által nincs szentesítve, s a szélesebb nyilvánosság felidézhette volna az ateista múlt és a klérus elleni harc régi emlékeit is. Az esküvő ezért úgyszólván inkognitóban zajlott le, amelyről donna Rachele így tudósít: „1925. december 29-én rám és Benitóra került a sor, hogy a szentségek elé járuljunk. Még rövidebb ceremónia volt, mint amikor 1915-ben, az első világháború idején polgári házasságot kötöttünk. Én a konyhában voltam, hogy elkészítsem a tagliatellét. Megérkezett az elnök úr – jelentette nekem Gina, a szobalányunk – egy pappal és Paolucci gróffal. »Az elnök úr azt mondja, hogy rögtön a társalgóba kell mennie.« Tovább csináltam a tésztát. De néhány perc múlva látom belépni Benitót. »Gyerünk Rachele, ne kéresd magad!« – mondta –, és mivel úgy tettem, mintha nem hallottam volna, ő maga rántotta le a kötényemet és vonszolt a vízcsaphoz, hogy tüstént mossam meg a kezemet. A szertartást monsignor Magnaghi, a San Pietro in

Sala rendfőnöke celebrálta az ez alkalomra kápolnává átalakított szalonban. Miután meghallgatta beleegyezésünket és megáldotta a gyűrűket, házastársakká nyilvánított."

Mussolini felülkerekedése után azonban már megfordult a helyzet: inkább az egyháznak állt érdekében, hogy a totális fasiszta államot megteremtő nagy törvénykezési hullám idején megőrizhesse szellemi és ideológiai hatalmát, egyszersmind a katolicizmus jegyében befolyást gyakorolhasson az új államra. További ellentétek azonban még ekkor is gátolták a megegyezést. Amikor 1926. április 3-án Mussolini megalakította az Opera Nazionale Balillát, az egységes fasiszta ifjúsági szervezetet, az egyház tiltakozott az ifjúság nevelésének kisajátítása ellen és elítélte az ifjúság militarista szellemben való nevelését.

Az 1926-ban megindult tárgyalások végül is két és fél év után eredményre vezettek. 1929. február 11-én Mussolini és Gasparri bíboros államtitkár a Lateráni-palotában aláírta a palota nevéről elnevezett egyezményt, amelyről később XI. Pius pápa úgy nyilatkozott, hogy az „visszaadta az istent Itáliának és Itáliát az örökkévaló istennek".

A szerződésben kimondták az Olaszországtól független önálló szuverén Vatikán Állam megalakítását, amely Róma Vatikán városrészére, az ott lévő pápai palotákra, a Szent Péter-bazilikára és a Vatikáni Múzeumra, valamint a városrésztől távollevő egyes bazilikákra és kegyhelyekre terjedt ki. A Vatikán elismerte az olasz királyságot, amelyet az egységes Olaszország létrejötte (1860) óta megtagadott. A két állam felvette a diplomáciai kapcsolatokat és kölcsönösen nagykövetet nevezett ki. Az egyezményt pénzügyi megállapodás egészítette ki, amelyben az olasz királyság kárpótolta a Szentszéket az egységes Olaszország megteremtése után kisajátított egyházi javakért. A szerződéssel egyidejűleg konkordátumot kötöttek: ebben részletesen szabályozták az egyház jogállását a fasiszta Olaszországban, a születéstől kezdve az elhalálozásig, az iskolai hitoktatástól a katonai szolgálatig mindent, ami abból adódott, hogy „a katolikus vallás Olaszország államvallása".

Az aláírást ünnepi ceremóniák követték: III. Viktor Emánuel látogatást tett a pápánál, utóbbi pedig ünnepi misét celebrált Olaszország és vezetőinek üdvére. Mussolini, a megbékélés ki-

Lovagi díszben

kovácsolója a ceremóniák középpontjában állt, de új öltözékben. Miután lovagi (cavaliere) címet kapott, egykori fekete ingét, majd a rangos fogadásokon felöltött frakkját kiegészítette a lovagok érdemrendekkel zsúfolt, díszesen pompázó uniformisával.

Miután egyezségre jutott Olaszország, és tegyük hozzá, a világ egyik legnagyobb szellemi hatalmával, a duce korlátlan uralmát már semmi sem csorbíthatta. Másfél hónappal a lateráni szerződés aláírása után, 1929. március 24-én megtartották az új választói törvény szerinti első népszavazást. Olaszország városaiban a falakat ellepték az „igen"-re felhívó plakátok, feliratok és transzparensek. A „nem"-re már csak az illegális antifasiszta pártok titokban festett felhívásai szólíthattak fel, ilyen jelszó kifüggesztése azonban állam elleni bűncselekménynek számított, és büntetése a Különleges Törvényszékre tartozott. A népszavazás végeredménye így nem lehetett kétséges: 8 és félmillió szavazó mondott „igen"-t 136 ezer „nem"-mel szemben. A később megrendezett újabb népszavazások során az ellenszavazatok 15 ezerre csökkentek. E tényt általában úgy értékelik, hogy az 1930-as évek elejére létrejött a fasizmus és az olasz társadalom valamennyi osztályát felölelő konszenzus. Mussolini hetvenkedve jelentette ki: „az antifasizmus meghalt Olaszországban".

A fasizmus elleni harc azonban nem szűnt meg. Igaz, hogy a totális győzelem idején nem találkozunk nagyobb antifasiszta tömegdemonstrációval, s ebben, az immár államilag intézményesített terror mellett, a fasizmus bizonyos eredményei is közrejátszottak. Ezeket éppúgy helytelen lenne lekicsinyelni, mint felnagyítani. Kétségtelen, hogy már a 20-as években – nem utolsósorban a sztrájkok felszámolásával és a termelési fegyelemnek a széles körű üzemi besúgórendszer kiépítésével történő biztosításával – sikerült stabilizálni a gazdaságot, amiben közrejátszott az olasz líra eredményes reformja is. 1922 és 1929 között az olasz ipar megduplázta termelését. Vidéken megkezdődtek a nagyarányú talajjavítások, Lazio és Campania mocsaras vidékein új csatornarendszerek kiépítésével lecsapolták a mocsarakat (ezzel leküzdötték az évszázadok óta gyakori maláriajárványokat) és új termőterületeket nyertek. Ezeken a parasztcsaládok tömeges odatelepítésével „fasiszta mintafalvakat" létesítettek, ellátva a telepeket a kor fejlett mezőgazdasági eszközeivel. Hosz-

szú lejáratú kölcsönökkel a parasztok idővel bérlőből a föld és a gépek tulajdonosai lehettek. Más helyeken új városokat emeltek (Aprilia, Sabaudia, Littoria stb.). A vasutak villamosításával, illetve új vonalak kiépítésével megkezdték Olaszország vasúthálózatának rekonstrukcióját, Nápoly és Salerno között pedig elkezdték Európa egyik első autósztrádájának megépítését. Ezek voltak azok az eredmények, amelyek akkor Európa konzervatív erőinek, többek között az angol konzervatívok – köztük Churchill – de még egyes progresszív szellemek – mint Bernard Shaw – csodálatát is kiváltották. Sokan siettek Mussolini Olaszországába, hogy a világhírű műemlékek mellett elsősorban a fegyelemben dolgozó Olaszországot, s Mussolini nagy kísérletét, amelyet példamutató útnak is tekintettek, tanulmányozzák és megcsodálják.

Az, hogy az „olasz csoda" eredményei egy, a világtörténelemben addig példa nélkül álló brutális terrorista mozgalom hullámán, a dolgozó osztályok mozgalmainak letörésével, az emberi jogok és a demokrácia eltiprásának jegyében születtek meg, akkor még nem foglalkoztatta a Mussolini-mű rajongóit.

A szabadság eszméje mégis tovább élt. Igaz, az antifasiszta pártok vezetőinek zöme külföldre menekült, mások, akik Olaszországban maradtak, beszüntették politikai működésüket és vagy beilleszkedtek a fasiszta rendszerbe, vagy – mint De Gasperi, a Néppárt egyik vezetője, aki a Vatikán Könyvtárában dolgozott – politikamentes tudományos intézményekbe húzódtak vissza. Általánossá vált a meggyőződés: Olaszországban már semmit sem lehet tenni. Még a polgári történészek is elismerik azonban, hogy az egyetlen párt, amelynek illegális szervezetei nemcsak kezdetben, hanem az egész fasiszta rendszer idején fennmaradtak, az Olasz Kommunista Párt volt. Figyelemreméltó, hogy illegális szervezeteik – szemben a régi területi elv szerint létesített sejtekkel – az üzemekben, leginkább a legnagyobb üzemekben működtek. Ez közvetetten is igazolja, hogy az olasz nagyüzemi munkásosztály egészében sohasem vált a fasizmus hívévé. A 30-as évek elején nagyobb antifasiszta tömegmegmozdulásra nem nyílt lehetőség. S mint ilyenkor szükségképpen lenni szokott, a harcot átvették a kétségbeesés és önfeláldozás által inspirált egyéni megoldások hívei.

A fasiszta doktrína atyja (1932)

A totális fasizmus kiépítését a fasizmus teljes szellemi offenzívája kísérte. Ez arra késztette Mussolinit, hogy összefoglalja a fasizmus gazdasági, társadalmi, politikai és szociális nézeteit, vagyis körülhatárolt, egységes és konzekvens ideológiaként jelenítse meg a fasizmust, amely mindaddig – bár rendszeresen hivatkozott a tetteit ösztönző valamiféle permanens fasiszta gondolkodásmódra – a tanok és tételek ideológiává sűrűsödő elméleteként a valóságban nem létezett. „A fasizmust nem előzőleg dolgozták ki, mint egy doktrínát, valamely kerekasztal mellett: a cselekvés szükségességéből született az, nem párt volt, hanem az első két esztendőben egy mozgalom, mindenféle párt ellen – írta Mussolini... Ha valaki ma újra olvassa a Fasci Italiani di Combattimento alakuló gyűléséről szóló beszámolót – folytatta – nem talál abban doktrínát, hanem számos javaslatot, anticipációt, figyelmeztetést, amelyek, ha kiszabadítjuk azokat az esetlegesség burkából, később arra voltak rendelve, hogy egy sor doktrína jellegű megállapítássá fejlődjenek, amelyek azután a fasizmust zárt politikai doktrínává tették, olyanná, amely szembe tud nézni más, múltbeli és jelenkori doktrínákkal."

A fasizmusnak ezt a tudományos világnézeten nyugvó, körülhatároló, egységes koncepcióként való megjelenítését kívánta megadni Mussolini, amikor 1932-ben a rezsim vezető filozófusával, Giovanni Gentilével együttműködve megírta az Olasz Enciklopédia „Fasizmus" címszavának „Doktrína" című fejezetét, s ezzel új szerepkörben, mint „történetfilozófus" mutatkozott be.

A két fejezetből álló tanulmány Alapelvek című első része, amelynek kezdő pontjait Gentile írta, a fasizmus filozófiai tételeit összegezte.

Szellemi koncepcióját tekintve – írta Gentile – a fasizmus embercentrikus. Ideálja azonban a munkálkodó, tevékeny, aktív ember, „aki teljes energiájával bocsátkozik a cselekvésbe s olyan embert kíván, aki teljes mértékben tisztában van az akcióban rejlő nehézségekkel, s aki kész azokkal szembenézni. Az életet küzdelemnek tekinti... A fasiszta megveti a kényelmes életet". A fasizmus egyúttal vallási koncepció is, „amely az embert a

magasabb törvényhez és az objektív akarathoz való viszonyában szemléli".

A fasizmus – folytatta – történelmi koncepció. Felfogása szerint ez annyit jelent, hogy „az ember csak annyiban ember, amennyiben azoknak a szellemi erőknek a jegyében dolgozik, amelynek közepette él, a családban és a társadalmi csoportban, a nemzetben és a történelemben... A történelmen kívül az ember semmi".

Az alapelvek további pontjainak megfogalmazása már Mussolini tollából származik, s szövegkritikai elemzések nélkül is könnyen megállapítható, hogy a sorok immár kategorikusan rögzítik a cselekvő ember helyét a fasizmus által elképzelt világban. „Az individualizmussal szemben a fasizmus a maga államkoncepcióját állítja szembe; az egyén itt csak annyiban létezik, amennyiben egybeesik az állammal, amely a történelmi létű ember tudatos és univerzális akarata... A fasiszta számára minden az államban van és semmi emberi vagy szellemi nem létezik, vagy bír értékkel az államon kívül. Ebben az értelemben a fasizmus totalitárius, s a fasiszta állam, amely minden érték szintézise és egysége, fejleszti és erősíti a nép egész életét."

A fasizmus azonban nemcsak az egyént, hanem az egyének különféle tágabb és szorosabb társulásait is a fasizmus abszolút kategóriája alá helyezi. „Az államon kívül nem lehetnek sem egyének, sem csoportok (politikai pártok, egyesületek, szindikátusok, osztályok). Éppen ezért a fasizmus szemben áll a szocializmussal, amely a történelem mozgását az osztályok harcára korlátozza, s tagadja az osztályoknak azt az egységét, amely az állam gazdasági és morális valóságában jön létre."

Szemben áll a demokráciával is, mert a demokrácia „A nemzetet a többséggel azonosítja s ezzel a többség szintjére süllyeszti. Pedig a demokrácia legtisztább formája, ha a nemzetet minőségileg és nem mennyiségileg szemléljük... Az igazi nemzet azonos az állammal. De értékrendben az állam mégis felette áll a nemzetnek, mert azt történetiségének sorrendjében is megelőzi."

Végül, miután a fasiszta államnak az ember teljes morális és intellektuális életét átfogó nevelő és inspiráló funkciójáról szól, gondolatmenetét félreérthetetlen konklúzióval zárja: „A fasizmus... nemcsak az emberi élet formáit, hanem tartalmát akarja

újjáteremteni, az embert, a jellemet, a hitet. E célból fegyelemre és tekintélyre van szüksége, hogy behatoljon az emberek szellemébe és ott ellenállás nélkül kormányozzon. Jelvénye éppen ezért a liktorok vesszőnyalábja, amely az egység, az erő és az igazság szimbóluma."

A tanulmány második része, amely a fasizmus konkrét politikai és társadalmi nézeteit foglalja össze, számos pontjában az első rész megismétlése, de eltérve annak filozofikus nyelvezetétől, félreérthetetlen premisszákat felsorakoztatva foglalja össze a fasizmus társadalompolitikai alaptételeit.

E tételek tengelyében a háború alapvető életelvként való meghirdetése áll. „A fasizmus, amennyiben az emberiség jövőbeni politikai fejlődését tekinti, teljesen függetlenül a jelen politikai helyzettől, nem hisz az örök békének sem a lehetőségében, sem a hasznosságában. Éppen ezért visszautasítja a pacifizmus doktrínáját... Egyedül a háború válthatja ki az emberi energiák legnagyobb fokú megfeszítését, és nyomhatja rá a nemesség bélyegét azokra a nemzetekre, amelyek elég bátrak ahhoz, hogy találkozzanak vele. Minden más próbatétel csak pótlék, amely sohasem állítja az embereket az élet vagy a halál alternatívája elé. Éppen ezért egy olyan doktrína, amely elfogult a béke javára, idegen a fasizmustól... A fasizmus ezt a pacifizmusellenes szellemet az egyén életébe is átplántálja..."

Ebből a felfogásából egyértelműen következik, hogy a fasiszta doktrína a tudományos, vagy marxista szocializmus teljes tagadása. A vulgáris interpretálás leegyszerűsített, primitív magyarázatát nyújtva a tudományos szocializmusról, Mussolini különösen két pontban tartotta szükségesnek, hogy a fasizmust a marxizmus antitézisének, abszolút tagadásának tekintse: egyik a társadalom fejlődésének mozgatóereje, vagyis az osztályharc, másik a szocializmus végcélja, a kizsákmányolásmentes osztálynélküli társadalom.

A fasizmus mind a politika, mind a gazdasági élet területén teljes oppozíciót képez a liberális doktrínákkal szemben is. Mussolini szerint a liberalizmus százada lejárt, s helyét átvette az aktivitás, a nacionalizmus, a futurizmus és a fasizmus.

A szocialista, demokratikus, liberális koncepciókkal szemben „a fasiszta doktrína sarkköve az állam koncepciója, annak lénye-

ge, feladatai és céljai... Az állam a külső és belső biztonság garantálója, de ugyanakkor őrzője és továbbvivője a nép szellemének is, amely századok folyamán munkálódott ki a nyelvben, a szokásokban és a hitben. Az állam nemcsak jelen, hanem múlt is, mindenekelőtt pedig jövő. Az állam az, amely túlélve az egyén életének szűkös határait, a nemzet immanens öntudatát képviseli. Azok a formák, amelyek közepette az állam kifejezi magát, változnak, de az állam szükségszerűsége megmarad".

Az államok sorában a fasiszta állam új típust képvisel: „A fasiszta állam egyedülálló, eredeti alkotás. Nem reakciós, hanem forradalmi, amennyiben anticipálja bizonyos egyetemes problémák megoldását... A fasizmus azt akarja, hogy az állam erős legyen, és ugyanakkor széles népi bázison alapuljon... Egy olyan állam, amely olyan egyénekre épül, akik elismerik, érzik s készek szolgálni, nem azonos a középkori kényúr tirannusi államával. Semmi köze az abszolutista államokhoz sem, akár 1789 előtt, akár utána álltak fenn azok. A fasiszta államban az egyén nincs elnyomva, ellenkezőleg, meg van sokszorozva, éppen úgy, ahogy a katonát a században nem gyengítik, hanem erősítik bajtársai. A fasiszta állam megszervezi a nemzetet, de elegendő teret hagy az individuum számára is. Korlátozza a szükségtelen, vagy ártalmas szabadságjogokat, de meghagyja a lényegeseket. De ezekben az egyén nem dönthet, csak az állam."

A fasizmus nem közömbös a vallással szemben általában, különösen az olyan pozitív vallással szemben, mint a katolicizmus, s a vallást a szellemi élet legmagasabbrendű megnyilvánulásának tekinti, ezért tiszteli, s egyben óvja is. Tiszteli az aszkétáka, a szentek, a hősök istenét, de azt az istent is, akit az egyszerű emberek imádnak.

Végül Mussolini tanulmánya felvázolja a fasiszta állam külpolitikai céljait: „A fasiszta állam akarat a hatalomra és a kormányzásra. Róma hagyománya nagy erő benne." Nem kétséges, hogy ez a római hagyomány nem lehet más, mint egy birodalom. „A fasizmus számára a birodalom utáni törekvés, azaz a nemzetek expanziója a vitalitás megnyilvánulása; ennek ellenkezője, az otthonülés a dekadencia jele; az emelkedő vagy újra emelkedő nemzetek imperialisták, a halálra ítélt nemzetek visszavonulók. A fasizmus az a doktrína, amelyik a legmegfelelőbben képviseli

a céljait és a lelkiállapotát egy olyan népnek, mint az olasz, amelyik ismét feltámadt több évszázadnyi elesettség és szolgaság után." Összefoglalva – írta – „Ha minden kornak megvan a maga doktrínája, akkor ezernyi jel mutatja, hogy a jelen doktrínája a fasizmus."

Nem nehéz felismerni, hogy mindaz, amit Mussolini papírra vetett, már korábban csaknem szó szerint megfogalmazódott a század első évtizedében megszülető olasz nacionalizmus ideológiájában. Mussolini fasizmusideológiája tehát nem volt új, csupán rendszerbe foglalta a nacionalizmus elveit.

E „tudományos" tételek alapján Mussolini kidolgozta a társadalmi és közösségi élet szabályaira, az osztályok, csoportok, rétegek magatartására és mindenekelőtt befolyásolására vonatkozó fasiszta propaganda egységes elveit is, amelyeket az oktatásban, a nevelésben, a kulturális tevékenységben, s nem utolsósorban a katonai kiképzésben kellett érvényesíteni. Ezek az elvek összességükben fényt vetettek a fasizmus szellemére és karakterére, azokra a jegyekre, amelyek együttesen a „hétköznapi fasizmust" jellemezték. A mindennapok rituáléjának kidolgozásában – vagy inkább végrehajtásában – hű segítőre talált Achille Staracében, az egykori rohamosztagos vezérben, akit 1931 végén egy „őrségváltás" során a párt titkárává tett. Ez a teljesen középszerű és szolgalelkű kalandor, aki – talán éppen ezért – funkcióját majd egy évtizeden át (1939-ig) megőrizte, csupán egy képességgel rendelkezett: azzal, hogy ellesse a duce óhaját és a fasiszta rituáléhoz hozzáfűzze azon „dogmákat", amelyeket Mussolini maga „szerénységből" nem sorolhatott a parancsolatok közé.

A fasiszta életelv alapvetően faji koncepcióból indult ki. Az olasz fasiszta faji koncepció azonban merőben különbözött egy akkortájt rohamosan izmosodó és rövidesen hatalomra jutó testvérmozgalom, a nácizmus faji elveitől, sőt annak éppenséggel fordítottja volt. Az olasz fasizmus az olasz fajról, mint az ősi rómaiak leszármazottairól, kizárólag történelmi értelemben beszélt, s teljesen mellőzve a faj biológiai koncepcióját, az olasz fajt és az olasz népet egyazon fogalomnak fogta fel. Ebben az értelemben az olasz faj uralkodásra való elhivatottságának indokait is történelmi tradíciókkal és nem felsőbbrendűségének hirdetésével magyarázta. Sőt éppen ebben a pontban tért el leginkább

a faj olasz és német fasiszta felfogása: míg a német faj biológiailag adott felsőbbrendűségének tétele Hitler elméletének kiindulópontját alkotta, Mussolini koncepciójának alapjait az olasz politikai gondolkodás története során végighúzódó bizonyos nemzeti-kisebbségi komplexus tételei szolgáltatták. Mussolini nemcsak nem beszélt felsőbbrendű fajról, hanem ellenkezőleg, az olasz nép állítólagos elfajulását, elkorcsosulását ostorozta, s a fajta megnemesítése, mint a történelmi múltban gyökerező uralmi elhivatottság kritériuma, elméletének végcélját alkotta.

Az olaszoknak nemcsak helyet kell szerezni a nap alatt, hanem azon túl a világban való terjeszkedés útját kell keresniük. Erre az olaszokat történelmi múltjuk predesztinálja, s ez egyben küldetés is. Az olasz fajnak meg kell tisztulnia, újjá kell válnia, hogy hódítóképes legyen. Az újjáteremtődés feltételei a fasizmusban rejlenek, mivel a fasizmus nem más, mint maga a faj megnemesedése: a „faj tavasza", minthogy a fasiszta típus megtestesítője mindannak, ami egy népet alkalmassá tesz magasabb cél elérésére. Milyen tulajdonságokat kell a népnek a fasisztáktól átvenniük? Milyen a fasiszta típus? A fasiszta ég a tettvágytól, az alkotás lázától, s a tett kultuszát hirdeti. A fasiszta az állandó feszültségben találja meg helyét igazán, mert lázadó természete izzó hevületben és állandó készenlétben tartja, hogy mindenkor, minden és mindenki ellen fellépjen a nemzetért. A fasiszta alapvető életelve: veszélyesen élni, mert tudja, hogy a hatalomvágy, az uralkodás ösztöne, amely újabb és újabb küzdelemre sarkallja, a veszélyek, kockázatok, megpróbáltatások útján vezet, mígnem bekövetkezik a győzelem beteljesülése. A fasisztát a veszélyek, de még a vereségek sem tartják vissza, hogy állhatatosan törjön célja felé, mert nincs számára jóvátehetetlen, a fasiszta makacsság pedig nem ismer sem megállást, sem leküzdhetetlent.

Ha az olasz faj e tulajdonságok hordozója lesz – vagyis azonosul a fasizmussal – vezető szerepet fog betölteni a világban. Ennek azonban további feltételei vannak. A tömeg – mondta Mussolini – önmaga képtelen valamely magasabbrendű feladat megoldására, amelyben csakis magas fokú szervezettség és szigorú katonai precizitással kialakított fegyelem árán juthat el. Ezért minden egyént és egyénit alá kell rendelni a fasiszta államnak, amely ezt a szervezettséget és fegyelmet megtestesíti és

egyben biztosítja. Ez azonban nem elegendő. A tömeg önmagában passzív. Aktívvá csak akkor válik, ha valamely hitvallást, misztikumot magáévá tesz. Ezt is a fasizmus nyújtja, mert „a fasizmus nemcsak párt, hanem rendszer, nemcsak rendszer, hanem hit, nemcsak hit, hanem vallás..."

A misztikum kijelölése és meghirdetése a vezér feladata. A vezér által kinyilatkoztatott misztikumot állhatatosan követni kell, helyességében nem lehet kételkedni, mert a vezér önmaga (és isten által adott) zsenije folytán megtestesítője magának a hitvallásnak, amelyet közrebocsát. Ebből következőleg „mindig igaza van". Éppen ezért – hangzik a fasiszta „tízparancsolatban" – „egy dolog legyen a legdrágább számodra: a duce élete".

Minden egyes misztikum: harci jelszó. A misztikum követése: csata. A nép minden egyes misztikumért harcolva állandóan új és új csatákat vív, s a harc tüzében megedződve átveszi a tulajdonságokat, amelyekkel legjobbjai, a fasiszták rendelkeznek, s közben a fajta megnemesedik.

Minden olasznak csak e hármas jelszót kell követnie: „Hinni, engedelmeskedni, harcolni." Az egész elmélet „ultima ratiója" a csata, vagyis a háború. „A fasiszta, különösen a katona legyen tudatában annak, hogy nincs örök béke."

A nevelés legfőbb módszere tehát a csata, de ugyanez egyúttal a nevelés célja is. A nevelés tengelyében a háborúra való felkészítésnek kell állnia. A fasizmus jelszava az ifjúság számára: „könyv és puska". Minden ifjúnak, az elemi iskolától az egyetemig, tanulmányai során szem előtt kell tartania, hogy egyike lesz a leendő rohamosztagosoknak. A fasizmus jelszava a munkások és parasztok számára: „ásó és puska". A fasizmus munkásideálja az a munkás, aki – az antik Róma legionistáihoz hasonlóan – katonaként harcolva elindul a távoli földek felé, hogy azt meghódítsa. De ásóját magával viszi, letelepszik a meghódított birtokon, gyökeret ver és kiterjeszti népének és hazájának horizontját. Ebben egyidejűleg kifejezésre jut a fasiszta háború szociális tartalma is – ami a munkások és parasztok számára rokonszenvessé teszi a háborút – tekintve, hogy minden egyes katona egyúttal potenciális birtokos – a leendő gyarmatokon. A fasiszta adottságok mellett az olasz népnek számbelileg is gyarapodnia kell, s a riválisnépekkel szemben számbeli túlsúlyra kell szert

A feketeinges diktator (1930-as évek)

tennie, mert a szám és a mennyiség: hatalom. „Az elsőség pótolhatatlan feltétele: a szám." Ezt a „népesedési hadjáratnak" kellett biztosítania, éppúgy, mint a líra stabilizálását a „lírahadjárat", a gabonaellátást pedig a „gabonacsata" oldotta meg. A „népesedési hadjárat" minden család számára előírta pontos teendőit és parancsolatait. A fasiszta család követendő típusa az 5–15 gyermekkel bíró család. Bármilyen legyen is azonban a létszám, a família egy tagja legyen hivatásos katona, aki az erőt és az eltökélt hódítás eszméjét képviseli, egy munkás, aki a gyárak és javak termelését testesíti meg. A többiek legyenek parasztok, a föld kinccsé varázsolásának szorgos munkásai, de mindnyájan legionáriusok és újabb nagycsaládok létrehozói. A család lányainak egyetlen kötelessége: kiszolgálni a jövendő hódítókat és közreműködni, hogy a gyermekáldás minél többször köszöntsön be a családi fészekbe. Végül legyen egy pap, aki isten jelenlétét és áldását hozza közel a családhoz.

A megsokasodó olasz nép minden egyes emberének testben és lélekben erősnek kell lennie. Ezen feltételek esetén az olasz nép képessé válik, hogy megvívja a háborút, amely tulajdonképpen még be sem fejeződött, csupán folytatása lesz az első világháborúnak.

Minden vonalon minden katonás. A 6–14 éves gyerekeknek kötelező volt részt venni a Balilla-szervezetben, a 14–18 éves fiúknak pedig az „Avanguardiában". Az oktatást a hadsereg tisztjei végezték. A 18 éves fiúk „fasiszta sorozással" a hadsereg kötelékébe léptek.

1932-ben, a fasizmus győzelmének tizedik évfordulóján megrendezték „A fasiszta forradalom kiállítását". A kapuk előtt a győzelem veterán vezérei álltak díszőrséget fekete ingben, bojtos fezzel. Egyedül a vasalt botot váltotta fel a karabély. Majd parádés őrségváltás következett: a veterán fasiszták átadták a fegyvert a felsorakozott ifjú fasisztáknak.

A veteránok szolgálatát Mussolini javaslatára a király magas kitüntetésekkel és méltóságokkal honorálta. A „fasiszta forradalom" nem szüntette meg a hercegi, grófi, őrgrófi címeket, sem azok kivételezettségét és vagyonát. A régi vezéreket emelve nemesi rangra, kialakított egy új arisztokráciát, amely „fekete arisztokrácia" néven vonult be a történeti irodalomba.

Mussolini a harmincas évek elején, győzelmének teljében, vezéri pályafutásának virágkorát élte. Hallatlan energiával, fáradságot nem ismerve igyekezett igazolni: modern diktátor, népvezér, akiben az antik Róma diktátorának puritanizmusa és géniusza, a középkori Itália condottieréjének szelleme egyesül. Megteszi az első kapavágást a közmunkára felsorakoztatott parasztok körében egy-egy új telepítés alapkövének letételekor, hogy aztán pilótaként saját maga győződjön meg a korszerű légierő új géptípusának értékéről. Aki aratóünnepségen maga is szedi a kalászokat, majd elvegyül a nép között, nyitótáncot jár a falu szépével, aztán meglátogatja a hadiflottát, minthogy a légierő mellett leginkább a tengerészet a szívügye. Mindkettőre fontos feladat vár a fejében már sokszor átgondolt és végigjátszott háborúban. Elsőként próbálja ki a FIAT legújabb népautóját, amelyet „Balilla" névre kereszteltek, elsőként száguld a Ferrari-gyár versenyautóján, amely a nemzetközi autósversenyeken egymásután aratja majd a sikereket. Kikapcsolódásként siel Terminillóban, egy Rómához közeli síparadicsomban, hogy bizonyítsa: a vezér is „ép test és ép lélek". Rómában egy antik római „sportstadion" stílusában kivitelezett komplex sporttelep építését kezdeményezi és felügyeli. Bejáratánál egyiptomi obeliszk mintájára felállított oszlop van, rajta az alapító neve: Mussolini – Dux. (Az egyetlen Mussolini-emlékmű, amelyet a fasizmus bukása után valamilyen okból nem döntöttek le, s mind a mai napig látható.)

Az építészet nagyobb távlatokban is érdekli. Ösztönzi Róma Vatikán környéki városrészének átrendezését: lebontják a középkori Borgót, s a szanált házak helyén megnyílik a Via della Conciliazione, a Megbékélés útja, amely az Angyalvártól egészen a Szent Péter-bazilikáig vezet. A bazilika terét övező Bernini oszlopsort az út végén megnyitják, hogy jelképesen is érzékeltessék: a fasiszta Olaszország és a Szentszék között nemcsak végbement a megbékélés, de a Vatikán és Róma építészetileg is eggyé vált. Más helyen újabb nyílegyenes sugárút építését rendeli el. Ennek nyomán a Colosseum és a Piazza Venezia között az egykori római császári fórumok romjai mellett megépül a Via dei Fori Imperiali, a Császári Fórumok útja, a fasizmus katonai

parádéinak színtere. Mussolini a Palazzo Venezia erkélyéről nézheti a katonai alakulatok díszszemléit, figyelve, hogy a csapatok betartják-e az újonnan bevezetett alaki szabályzatokat, mert szerinte a precíz formaság egy hadsereg erejének legfőbb bizonyítéka. Ösztönzi a fasiszta építőművészet elterjesztését, ami nem más, mint az antik klasszikus építészet formavilágának leegyszerűsített és modern eszközök alkalmazásával történt újjáteremtése, amelyben külön hangsúlyt nyertek a robusztus oszlopok, mint az erőnek az építészetben is kifejezésre jutó szimbólumai.

Nem kerüli el figyelmét a tudomány és a művészet többi szférája sem. Elrendeli az időközönként megrendezésre kerülő „Littoriálékat", vagyis azt az országos szimpóziumsorozatot, amely a tudomány és művészet valamennyi ágát felölelte, s amelyen az előadóknak elsősorban arról kellett számot adniuk: mennyiben hasznosították az adott területen a fasizmus doktrínáit.

Közben diplomatákat fogad, hivatalos tárgyalásokat folytat külföldön MacDonalddal, a munkáspárti vezérből konzervatívvá lett angol miniszterelnökkel, aki szintén leplezetlen rokonszenvvel tekint a nagy olasz kísérlet szellemi atyjára. Kis romagnai birtokán maga is gazdálkodik, megmutatva minden olasz földművelőnek, milyen eredményekkel jár a talajjavítás, amit országos szinten ugyancsak ő kezdeményezet.

Elmegy Milánó munkásai közé. Mindennapos látogató olyan falvakban, ahol miniszterelnököt még sohasem láttak, még hírből sem ismertek. Beszédeiben arra hivatkozik, hogy ő is egyszerű emberek gyermeke, aki maga is megjárta a kétkezi munka fáradságos iskoláját. Hogyan is akarhatna ő rosszat a munkásoknak. A gyárat hatalmas transzparensek díszítik. Rajta a felírás: „Duce! a miénk!" A duce fáradhatatlan, energiája kimeríthetetlen, mindenütt ott van és mindenütt cselekszik. Határtalan szereplésvágya és igyekezete, hogy mindig az események középpontjában álljon – ami gyermekkorától kezdve végigkísérte egész politikai pályáján – most már valóságos politikai exhibicionizmussá érlelődött, de egyúttal kielégítést is nyert a fasizmus rendszerében. Egyénisége megtalálta a táptalajt, melyben érvényesülhetett, a rendszer pedig megtalálta az egyént, amelyre

szüksége volt. A jelent és a jövőt grandiózus perspektívában szemlélte. „Megmondottuk és most ismételjük, hogy meggyőződésünk szerint a fasizmus lesz ebben a században Európa kultúrájának típusa." – hirdette. – Az olasz a világ egyik vezető népeként uralkodni fog a Földközi-tenger medencéjében és hatalmas birodalma, az ősi római birodalom jogutóda lesz.

Minden szava, minden kezdeményezése, minden célkitűzése a gigantománia jegyében fogant: Olaszországnak lesz a világon a legjobb, leghatalmasabb hadserege, légiereje, hadiflottája, „8 millió bajonett" áll majd készenlétben, hogy érvényt szerezzen az olasz nép ősi jussának. Róma városa méltó lesz a birodalomhoz, s felülmúlja majd a császárkor Rómájának fényét, pompáját és jelentőségét. Egész lényét, szereplésének minden megnyilatkozását dagályos és hatásvadász szóvirágok köntösébe öltöztette, hogy bizonyítsa: a vezér nemcsak államfő és condottiere, de lírai lélek is, vagyis legtisztább megtestesítője az olasz típusnak. Még verset is írt, hogy az olaszok tudatát átgyúrja. Egyik versét, amelyet a „gabonacsata" idején írt, a fasiszta párt egyik félhivatalos lapja közölte. A költemény egyik részlete így hangzott: „Szeressétek a kenyeret, az otthon szívét, a terített asztal illatát, a családi tűzhely örömét, becsüljétek a kenyeret... tiszteljétek a kenyeret... ne pazaroljátok a kenyeret..."

Mussolinit semmi esetre sem érhette vád, hogy idejét nem használta ki alaposan. Egyes életrajzírói szerint saját maga számára szigorú napirendet írt elő: korán kelt, és néhány falat reggeli után általában reggel 8-kor, a zordabb hónapokban 9-kor ment hivatalába. Mások szerint az előbbi kép téves: szeretett hosszasan ágyában időzni és hivatali munkáját csak délelőtt fél 12-kor kezdte meg, s déli 2 óráig időzött hivatalában. Ekkor visszatért lakásába, elfogyasztotta sovány ebédjét, rövid időre lepihent és fél 4-kor újra visszatért irodájába, ahol este 8 óráig egyfolytában dolgozott, vagy fogadta a látogatókat. Munkatársai azonban beszámolnak róla: gyakran utasítást adott, hogy hivatali helyiségében éjjel is hagyják égve a villanyt, hogy a Piazza Venezián sétálók láthassák: a duce még késő éjjel is dolgozik.

Hivatalos óráján nagy tömegben fogadott úgyszólván mindenkit – olaszokat és külföldieket egyaránt – aki bejelentkezett. Egy-egy hónapban ezerre volt tehető az audienciára érkezők és

bebocsátottak száma. Egy életrajzírója megjegyzi: ha a kormányzás művészete a fogadásokban rejlik, úgy Mussolini a legjobb kormányfőnek bizonyult. Beosztottjainak kihallgatására – beleértve a legfelsőbb fasiszta vezetőket is – különleges rituálét vezetett be. Tágas dolgozószobájának legvégén, a Piazza Veneziára nyíló ablak mellett helyezte el hatalmas, de iratoktól mindig mentes íróasztalát. Ő maga az íróasztal mögött ült. Amint a kihallgatásra rendelt fasiszta belépett az ajtón és a hosszú termen áthaladva eljutott a duce színe elé, a csizmák kopogása a csaknem bútorozatlan terem márványpadlóján borzongató légkört teremtett. Mint mondják: mire valaki a duce „trónusához" ért, ahol fasiszta köszöntés után állva kellett megtennie jelentését, eleve hatalmába kerítette a félelem és a totális alárendeltség érzete.

Minden történelmi személy esetében, aki tevékenységével rányomja bélyegét egy korra, s aki a politika nagy magasságába emelkedett, felmerül a kérdés: milyen emberi kvalitás, milyen lelki alkat, milyen mentalitás és milyen magánélet rejtőzik a színen látható főszereplő mindenki által érzékelt külsődleges alakítása mögött. Így van ez a történelem diktátorainak esetében is, sőt – mivel a látszat már-már azt sejteti, mintha a diktátor valójában egymaga irányítaná a történelmet, legalábbis egy adott ország történetét – az érdeklődés irányukban még fokozottabb. Nem kivétel ez alól Mussolini sem. Visszaemlékezések százai születtek Mussoliniről az emberről, memoárokat írtak fasiszta vezértársai éppúgy mint családtagjai, sofőrje és szolgálói, szeretői, s nem utolsósorban ellenfelei. Sokszor egymásnak ellentmondó vonások rajzolódnak ki a sorokból, de nem szükséges ezeknek minden egyes részletét kibogozni. Csupán néhány vonására kívánunk kitérni, amelyek a visszaemlékezésekből jobbára egybehangzóan tűnnek elő.

Mussolini, aki aprólékos pontossággal kiokoskodta és elrendelte a fasiszta társadalom, a mindennapi élet minden részletre kiterjedő szabályait, s aki új arisztokráciát teremtett, önmaga nem tört sem kitüntetésekre, sem rangokra. „Megelégedett" azzal, hogy az ország teljhatalmú ducéja, élet és halál ura legyen, minden más rangot „szerényen" elutasított. A lovagi címet „csak nagy unszolásra" fogadta el.

Cavaliere Benito Mussolini nem akart birtokot sem szerezni. Öröksége csekély volt, s miután doviai kis gazdaságát szerény vásárlásokkal gyarapította, végül 70 hektár földet mondhatott magáénak, amelyen maga is gazdálkodott. Romagna jó földjén ez középbirtoknak számított. Elfogadta viszont, hogy közadakozásból nevére írassanak egy szülőföldje közelében lévő kisebb kastélyt, Rocca delle Caminatét, amely stílusában nagyon hasonlított a Palazzo Veneziára. A kis reneszánsz erődkastély kedvenc tartózkodási helye lett. A király rendelkezésére bocsátotta az Adria-parti Ricciónéban lévő egyik nyaralóját.

Mint kormányfő eleinte szállodában lakott – igaz előkelő szállodában –, majd később lakást bérelt a Via Rassellán levő Tittoni-palota legfelső emeletén. Amikor hatalma már a zenitre hágott, egy római arisztokrata, Torlonia hercege megajándékozta egyik római villájával, amely a herceg nevét viselte. A Villa Torlonia kőkerítéssel körülvett hatalmas park közepén feküdt Róma egyik legnagyobb sugárútja mentén.

Miniszterelnöki fizetése 3000 líra volt, a legnagyobb stipendium, amely az akkori Olaszországban hivatalnokot illetett. Bizonyos jövedelmet biztosított számára az említett családi birtok és az Il Popolo d'Italia, amely végül is magánlapja volt. Valamennyi felsorolt jövedelme eltörpült írásainak és könyveinek honoráriuma mellett. Amikor a kapitalista világ csodálta őt és életművét, a „megfegyelmezett" Olaszországot, számos könyvét, írás- és beszédgyűjteményét jelentették meg szerte a világon, Magyarországtól az Egyesült Államokig. Honoráriumainak végösszege az 1930-as években millió dolláros szinten mozgott. Nincs nyoma annak, hogy – mint egyes fasiszta vezérek tették – a hatalmas összeget befektette volna különböző ipari vállalkozásokba, elképzelhető viszont, hogy az összegek egy része svájci bankokba került letétbe.

Puritanizmusa leginkább étkezésében nyilvánult meg. A dohányzásról és szeszes ital fogyasztásáról már a 20-as évek elején teljesen leszokott. Az aventinói válság, a Matteotti-meggyilkolását követő vihar megviselte idegeit, és egyre gyakrabban küszködött gyomorbántalmakkal. 1925-ben hosszú ideig ágynak dőlt. Ettől kezdve éveken keresztül lemondott a nehezebb ételekről: naponta három liter tejet ivott és többször friss gyümölcsöt

Korabeli fasiszta plakát.
Felirata: „Ha sokat eszel, meglopod a hazát."

fogyasztott. Gyakran büszkélkedett, hogy étkezése sohasem vett igénybe három percnél többet. Cinikus találékonyságával azonban ebből is dogmát akart kovácsolni. A dekadencia legbiztosabb jele – mondta – ha egy nép fiai 10 percnél többet fordítanak evésre. Jobban nem is sérthette volna meg népét, amely az ősi római tradíciók szerint évszázadokon át az étkezést nemcsak táplálkozásnak, de különös szertartásnak, családi összejövetelnek, baráti beszélgetések lehetőségeinek, vagy egyenesen a közélet egy formájának tekintette. Egy olasz ebéd – akár otthon, akár vendéglőben – órákig is eltart, s akinek módja van rá, még egy kis szieszta is beiktat, mielőtt délután ismét munkába menne. Mussolini a tradíciókból csak az utóbbinak hódolt.

Életrajzírói szerint a duce, akit állandóan emberek sokasága vett körül, s akinek beszédeitől harsogott Olaszország, valójában magányos volt, szófukar, kedélytelen és minden humor nélkül való. Sofőrje, aki jó húsz éven át szolgált mellette, arról emlékezett, hogy ez idő alatt sohasem váltott vele néhány szónál többet. Mint emlékezhetünk, valamennyi jelzett tulajdonsága már gyerekkorában is megnyilvánult, s kedélyállapotának romlását gyomorbántalmai csak tovább fokozták. Bizonytalan lelki alkatának ingadozásai gyakran váltottak ki benne szorongást, ami nemegyszer egyenesen melankóliába taszította. Magányosságát – több okból – mégsem lehet hitelesnek tekinteni. A lélektan síkján maradva megállapítható, hogy ezek a töprengések és szorongások mindig agresszív és brutális módon oldódtak fel, s ebből sohasem hiányzott a cinikus bosszúállás motívuma. Vélt vagy mondott magányosságához a politika síkjáról is néhány megjegyzés kívánkozik. Megannyi példáját láthattuk, hogy sohasem habozott felcserélni politikai meggyőződését egy másikkal, s nincs okunk kételkedni: valószínűleg komolyan hitt abban, amit éppen képviselt. Aki azonban magát csalhatatlannak nyilvánítva hitvallássá emeli, akinek „mindig igaza van", szükségképpen eljut egy bizonyos magányossághoz, mert ez státusának természetszerű velejárója, sőt talán feltétele is.

Állítólagos magányát családi életében sem tudta feloldani. Mint maga is elismerte: nem volt jó családapa. Rachelét – még kormányfővé válása után is – gyerekeivel együtt Milánóban hagyta. Amikor betegsége miatt ápolásra szorult, felesége rövid

időre Rómába ment, hogy ellássa, de felépülése után Mussolini visszatessékelte. Aztán végre megengedte, hogy végérvényesen Rómába költözzék, s miután a Villa Torlonia lett a duce magánlakosztálya, az egész család egybegyűlhetett. Az elkülönülés azonban itt is folytatódott: Mussolini a villa egy részében clausurát létesített, ahová senkinek sem volt szabad belépnie. Ha a család mégis összejött, Mussolinit nem „apának", hanem – Rachele kezdeményezésére – ducénak kellett szólítani. Az elzártság azonban nem gátolta meg, hogy a Mussolini-család ne gyarapodjék. Úgy tűnik: a „népesedési hadjárat" általa meghirdetett követelményei alól a duce sem vonhatta ki magát, sőt talán úgy érezte, hogy példát is kell mutatnia. Ennek eredményeképp az 1920-as évek végén két új Mussolini-gyermek érkezett a családba, 1927-ben Romano (aki nyilván Róma tiszteletére nyerte el nevét), majd 1929-ben Annamaria. Rachele ekkor 35, illetve 37 éves volt.

A család más értelemben is gyarapodott. 1930. április 24-én a Villa Torlonia nagy családi ünneptől volt hangos: Costanzo Ciano gróf fia, Galeazzo feleségül vette a 20 éves Eddát. Az akkor 27 éves fiatalember apja nyomdokain haladva, csatlakozott a fasizmushoz és egyesek szerint ő maga is részt vett a Marcia su Rómában, ami mások szerint merő kitalálás. Apja azonban tényleg jelentős érdemeket szerzett a fasizmus győzelmében és Mussolini előtt is nagy tekintélye volt. Olyannyira, hogy 1926-ban levelet intézett hozzá, amelyben az öreg grófot jelölte meg lehetséges utódjának. Minthogy a levélről később Galeazzo Ciano tett említést naplójában, valószínű, hogy ez is csak legenda.

Galeazzo – miután elvégezte a jogi egyetemet – diplomáciai pályára lépett. Dolgozott Olaszország Rio de Janeiró-i, majd pekingi követségén, 1930-ban pedig már Olaszország követe a Szentszék mellett. Ekkor ismerkedett meg Eddával, aki szerelemre lobbant a rendkívül jóképű, elegáns és vonzó modorú fiatalember iránt. Hogy fordítva is fellobbant-e a szerelem, nem lehet tudni. Edda korántsem volt szép, de oldalán az ambiciózus ifjú méltán számíthatott a duce támogatására karrierje érdekében. Mindenesetre Rachele asszony ezt sejtette, s ellenezte a házasságot – mondván: Galeazzo, apjával ellentétben, nem igazi fasiszta, csupán egy karrierista igyekszik befurakodni a családba,

A teljes család 1930-ban. Balról jobbra: Rachele asszony Annamáriával, Vittorio, a duce, karján Romanóval, Edda és Bruno

hogy a duce kegyeibe férkőzzék. Ellenkezésének nem sok foganatja volt. Mussolini feleségénél jóval többre tartotta Eddát. Nem sokat találkozott vele, mert a leányt előkelő, bentlakásos iskolában neveltette, mégis úgy tartotta, hogy elsőszülött gyermekében testesülnek meg leginkább saját vonásai, neveltetésénél fogva pedig intellektuálisan – enyhén szólva – felette állt Rachelének.

Az esküvőt nagy pompával tartották meg. A házasság tanúi nem kisebb személyek voltak, mint Torlonia hercege, De Vecchi és Grandi, a fasizmus nagyvezérei. Edda fasiszta köszöntéssel üdvözölte az ünneplőket, köztük a ducét, aki cilinderben és frakkban nézte az ifjú párt. Mint megjegyzik: valószínűleg utoljára látták civilben. Később már csak különféle uniformisokat öltött, rendszerint a fasiszta milícia egyenruháját, amelyet számára külön terveztek. Az ifjú pár rövidesen Kínába távozott, ahol Ciano először sanghaji konzul, majd Olaszország kínai követe lett. 1933-ban tértek haza Rómába, ahol a fiatal grófot a minisztertanács sajtóirodájának főnökévé nevezték ki.

Az egyetlen, akit a duce tényleg őszintén szeretett, öccse, Arnaldo volt, s ez megfelelt az ősi olasz családi tradícióknak. Vele – mint egykor a gyermeki fekhelyet – gondját-baját is megosztotta. Miután kormányfő lett, Arnaldót az Il Popolo d'Italia igazgatójává tette. Arnaldo azonban 1931. december 21-én váratlanul meghalt, s Mussolini elvesztette az egyetlen embert, akiben abszolút megbízott. Öccse távozása mély érzelmi válságot váltott ki benne: magányosabbnak és társtalanabbnak érezte magát, mint valaha.

Magányossága időközben mégiscsak oldódott. 1932 áprilisának egyik verőfényes napján nyitott Alfa Romeóján az Ostia felé vezető úton autózott, amikor egy gépkocsi hirtelen megelőzte. A kocsiból duce! duce! kiáltások kíséretében egy fiatal vonzó lány integetett felé. Mussolini leállította kocsiját, s kénytelen volt megállni a hosszú kocsisor is, így a kölcsönös üdvözlésnek sok tanúja lehetett. Az autóban Francesco Petacci, a Vatikán orvosa foglalt helyet családjával, Marcellóval, aki a „Duce karabélyosai"-nak kötelékében (a Palazzo Venezia testőrségében) szolgált, Mirjam nevű színésznő lányával és az integető Clarettával. Az autóban foglalt helyet a 20 éves Claretta vőlegénye, Frederici repülőfőhadnagy is.

Clara Petacci

A Petacci nevet már ismerte Mussolini, hiszen 1926-ban, amikor a Gibson-féle merényletből sértetlenül került ki, az akkor 14 éves Claretta üdvözlő levelet írt hozzá. A levél szenvedélyes hangvétele akkor még a ducét is meglepte, és csodálkozott a sorokon, amikor ilyen kitételeket olvashatott: „A Te szent személyed";, „Duce, leghatalmasabb Ducém, életünk, reménységünk, dicsőségünk..." ... „Duce, meg akarom ismételni neked... hőn óhajtanám fejemet kebledre borítani, hogy még élőn hallgassam a Te nagy szíved dobbanásait... Duce, az én életem a Tiéd." Néhány nappal később a lány – hasonló stílusban – verseket küldött hozzá. Ekkor Mussolini így érdeklődött felőle: „Ki ez az őrült?" Személyes találkozásukra azonban csak most – 6 év múltán – került sor. A találkozót levélváltás követte, Mussolini virágcsokrot küldött, majd meghívta a leányt a Palazzo Veneziába. Claretta nővérével érkezett az első audienciára, később azonban a kíséret elmaradt. Claretta és a duce találkozói rendszeressé váltak. Több éven át azonban személyes rokonszenvük és egymáshoz való ragaszkodásuk nem lépte túl a platonikus szerelem határait, sőt a duce tanácsolta Clarettának, hogy menjen férjhez vőlegényéhez; ami 1934-ben meg is történt. 1936 júliusában azonban elváltak, az akkori szokás szerint valószínűleg Magyarországon, mivel a házasság szentsége Olaszországban felbonthatatlan volt. A volt férjet a duce messze akarta tudni Rómától, ezért Tokióba nevezte ki légügyi attasénak.

A szerelem végül is drámai körülmények között beteljesedett: 1936. október elején (De Felice szerint júliusban) Claretta rendkívül feldúltan találta a ducét a szobában, ahol rendszeresen találkozni szoktak. Mussolini őrjöngött; sokáig várt Clarettára, de most már elég. Inzultálta és megpofozta az asszonyt, aki könnyek közepette megadta magát sorsának, amit valószínűleg maga is hőn óhajtott. Az asszony 24, a diktátor 53 éves volt.

Miután Claretta hivatalosan a duce szeretőjének rangjára emelkedett, megkülönböztetett bánásmódban részesült a Palazzo Veneziában. A hátsó bejáraton érkezett, külön liften ment fel egy számára berendezett lakrészbe, ahol a ducéra – gyakran hosszú ideig – kellett várakoznia, amíg munkája végeztével felkeresi őt. Addig zenét hallgatott, vagy sakkozott a duce titkárá-

val. Aztán megérkezett a hivatali munkában megfáradt duce: beszámolt aznapi munkájáról, tanácsokat kért Clarettától, az egyetlen asszonytól, akit valaha is beavatott a politikába. Claretta órákon át hallgatta... majd felfrissítette a ducét, aki késő éjjel hazatért a családi tűzhelyhez, a Villa Torlóniába. Az intim kapcsolatról egész Olaszország tudott, kivéve Rachele Mussolinit.

A korporatív állam megalapítója (1930–1934)

Az 1920-as évek második felében megindult gazdasági fejlődés nem volt hosszú életű: 1930 körül Olaszországot is elérte az 1929-ben kitört világgazdasági válság, amely – tekintettel az olasz gazdaság hagyományos és mindvégig meg nem oldott ellentmondásaira – súlyosabb méreteket öltött, mint a nyugateurópai országokban. „Minden megingott, gyárak, vállalatok és bankok omlottak össze, mindenki az állam segítségéért könyörgött, az állam egyebet sem tett, mint segített ezen vagy amazon, és megrendült az a maradék hit, amelyet a liberális gazdálkodás öngyógyító képességébe vetettek" – írta Volpe. A válság éveiben a fasizmus a legnagyobb monopóliumok érdekeit helyezte előtérbe. Eleinte csupán arra törekedett, hogy fokozza a monopóliumoknak nyújtott állami támogatást és az állami rendelések kibővítésével javítsa a monopóliumok piaci lehetőségeit. 1931 novemberében létrehozták az Olasz Beruházási Intézetet, amelynek rendeltetése a bankok tevékenységének támogatása volt. 1933 januárjában megalapították az Ipari Újjáépítési Intézetet, az ipar állami finanszírozásának legfőbb intézményét. Ezek az intézmények nemcsak finanszírozták, hanem ellenőrzést is teremtettek a termelés felett, beavatkoztak a gazdasági tervezés kidolgozásába, közreműködtek a piacok megszervezésében.

A bevezetett intézkedések azonban hatástalannak bizonyultak. 1933-ban a válság elérte mélypontját. Olaszország gazdasági élete csaknem megbénult. Ebben a helyzetben Mussolini elhatározta, hogy immár végképp eltemetve a gazdasági liberalizmust, nemcsak fokozza a gazdasági életbe való állami beavatkozást, hanem teljesen új, centralista gazdasági irányító rendszert vezet be, amelynek funkciója túlnő a gazdaság irányításának keretein

és átformálja magát a fasiszta államot is. Ez az új elképzelése a korporatív rendszerben és a korporatív államban öltött testet.

Az 1920-as évek végén hozott korporációs törvényeket kibővítve, 1934. február 5-én kihirdették az új korporációs törvényt, amely a korporatív állam alaptörvénye lett. A törvény értelmében Olaszország egész gazdaságát 22 szektorra osztották, és mindegyik élére egy-egy korporációt, testületet szerveztek. A 22 testület a fasiszta szakmai szervezetekre épült. Mindegyik testületbe 1-1 képviselőt küldtek az adott gazdasági szektorhoz tartozó szakmai szervezetek, a munkáltatókat, valamint a dolgozókat tömörítő fasiszta szakmai szövetségek. Külön képviselőt delegált a fasiszta párt. Az egész rendszer csúcspontján, mint központi vezető testület, a Korporációk Nemzeti Tanácsa állt, amelyet a Korporációügyi Minisztériumnak rendeltek alá. A szindikalizmus eredeti elképzelése szerint tervbe vették továbbá, hogy a törvényhozást egyesítik a termelés irányítását végző testületekkel, a hatáskörében csökkentett képviselőházat végképp megszüntetik, s jogkörét átadják a testületek kongresszusának.

Az egész centralizált, hierarchikus szervezet, amely – Mussolini szavaival élve – „ugyanazt tette, amit a milícia és a Nagytanács politikai téren végzett", gazdasági funkciója mellett lényeges politikai feladatokat is betöltött. Létrehozásával Mussolini nemcsak a fasizmus új államteremtő képességét kívánta igazolni, de azt is, hogy ez az új állam egyúttal új társadalmi rendszer is, amely felváltja, illetve helyettesíti a kapitalizmust és a szocializmust, s nemcsak alkalmas a gazdaság bajainak orvoslására, de képes kielégíteni a dolgozó osztályok forradalmi igényeit is.

A korporációs rendszer nem változtatta meg a termelés magántulajdonon alapuló, kapitalista jellegét, mindössze a termelés szervezésében, irányításában hozott változást. A munkások meghirdetett részvétele a korporációkban ezen mit sem változtatott. Az egész szisztéma ugyan valóban a rendszer szakszervezeteire épült. Ezek milliós taglétszámmal rendelkeztek, minthogy a szervezetekbe való belépést kötelezővé tették, s a munkások kénytelenek voltak az előírásoknak eleget tenni, mivel a munkavállalás enélkül csaknem lehetetlennek bizonyult. A munkavállalók számára megszervezett korporációkba azonban nem a munkások képviselői kerültek be országos szinten, hanem a

fasiszta hierarchia vezető figurái, ismert ügyvédek és professzorok, akik fasiszta érdemeik alapján nyerték el jól fizetett megbízatásukat, hogy a munkásokat képviseljék; míg helyi szinten – ugyancsak érdemeik alapján – a fasiszta gyári bizalmiak léphettek a korporációkba. Amennyiben valahol mégis vita támadt a munkáltatók és a munkások említett „képviselői" között, úgy a fasiszta párt delegátusai, akik a rezsim hivatalos képviseletét látták el a korporációkban, biztosították a rendszer javára történő döntések meghozatalát. Az olasz munkásosztályt a korporációs rendszer demagógiája nem tévesztette meg, s a nagyipari proletariátus – ellentétben a német munkásosztállyal – a totális fasizmus éveiben is mentes maradt a fasizmus befolyásától.

A korporatív állam megteremtése fontos szakaszt jelentett a fasizmus fejlődésében, mivel társadalmi síkon alapvető átcsoportosulást eredményezett a kapitalizmus legerősebb csoportjainak a fasizmushoz való viszonyában. Az olasz monopoltőke, amely az 1920-as években még ellenezte a fasizmus korporatív kísérleteit és vonakodott alávetni magát a gazdaság teljes totalizálásának, a gazdasági válság idején – nem utolsósorban a fasizmus elsődlegesen monopoltőkés érdekeket szolgáló gazdaságpolitikájának hatására – feladta korábbi fenntartásait és egészében felzárkózott a fasizmushoz. Ekkor már nemcsak elfogadta a gazdaság irányításának fasiszta rendszerét, hanem szervesen beépült az új struktúrába és megszállta a korporációs rendszerben azokat a pozíciókat, amelyeket a gazdaság központi vezetésére alkottak meg. Az 1934-ben felállított korporációk összetétele önmagában is tanúsította a nagytőke és a fasizmus azonosulását: a munkáltatók korporációinak vezetői országos szinten minden szektorban a legnagyobb monopoltőkés vállalatok tulajdonosai és birtokosai lettek. Edoardo Agnelli, a FIAT; gróf Guido Sagramoso szenátor, a BREDA; Guido Donegani, a Montecatini Művek tulajdonosa a gépgyártó-, és kohászati, illetve kémiai korporációk vezetői lettek s az olyan ismert nagyiparosok, mint Gino Olivetti, a Confindustria elnöke, Giacinto Motta, az elektromos ipar feje, valamint a Pirelli testvérek, a gumigyártás urai éppúgy, mint a bank- és pénzvilág hatalmasságai, elnyerték vezető posztjukat a megfelelő korporációkban. A fasiszta hierarchia, amely addig sem nélkülözte a nagyipar egyes képviselőit,

rohamos mértékben feltöltődött az ipari- és a pénzügyi élet nagyságaival. Mindezt kiegészítette egy párhuzamos folyamat: a fasizmusban korábban is részt vevő iparos és nagybirtokos elemek gyors gazdasági megerősödésének tendenciája. Ha a fasiszta hierarchia vezetői nem is lettek mind nagytőkésekké, számosan, akik a korporációkban elnyert vezető beosztásuk révén a gazdasági élet vérkeringésébe jutottak, például Francesco Giunta és Ulisse Igliori egykori squadrista vezérek, a nagytőkések soraiba emelkedtek, mások pedig, mint a Ciano család, egyenesen a nagyipar hatalmasságaivá váltak.

A korporációs rendszer – mint a gazdaság irányításának és ellenőrzésének szigorúan centralizált rendszere – fontos szerepet kapott az ország háborúra való felkészítésében, a hadigazdaság megszervezésében is. „A külfölddel szemben a korporáció célja – mondotta Mussolini – a nemzet hatalmának állandó növelése a világban való terjedésének érdekében. Helyes azt hangoztatni, hogy szervezetünknek nemzetközi érdeke van, mert nemzetközi téren fognak a nemzetek és fajok egymással mérkőzni..." A korporációs rendszer bevezetése, amelynek során állandóan hangsúlyozták, hogy megszervezik az olasz gazdaság önellátását, valójában egybeesett az olasz külpolitika új, aktív korszakának: az agresszív, háborús politika korszakának megindulásával, amelynek megalapozására a szellemi erőfeszítés már javában folyt.

A szélsőséges revizionizmus, amely Mussolini külpolitikájának alapvető jelszava volt, az 1920-as években erős korlátokba ütközött. Az imperialista országok hatalmi versengése átmenetileg nyugvópontra jutott, s az 1919-ben létrehozott nemzetközi rendszernek megfelelően Anglia és Franciaország hatalmi túlsúlya a kapitalista Európa viszonyainak legfőbb tényezője maradt. Olaszország – az 1923-as korfui kaland* kudarca után – kénytelen volt alkalmazkodni az európai helyzethez, s nem gondolhatott arra, hogy komolyan fellépjen a rá nézve hátrányosnak

* Olaszország és Görögország közötti konfliktus alig egy évvel a fasizmus hatalomra jutása után, amelynek hátterében a fasizmus hatalmi terjeszkedésének megkezdése állt. Különféle ürügyekre hivatkozva Olaszország 1923. augusztus 31-én bombázta, majd megszállta a szigetet, amelyet főként Anglia követelésére szeptember 27-én kiürített.

tartott versailles-i döntések revíziójáért, még kevésbé arra, hogy ez a fellépés egyértelműen jelezze „a befejezetlen háború második szakaszának" megkezdését, amely a megcsonkított győzelmet lett volna hivatott teljes győzelemmé formálni. Miután ezt az alternatívát a fasizmus hosszan tartó belső fejlődése is lehetetlenné tette, a szélsőséges revizionizmus puszta propaganda maradt, s az olasz külpolitika Versailles keretében kereste kibontakozásának útjait. Reálpolitikát folytatott Mussolini a Szovjetunió irányában is. Amikor a tőkés országok nagy része 1924-ben diplomáciai síkon elismerte a Szovjetuniót, Mussolini a legelsők között tette meg e lépést. Néhányan ebben szocialista múltjának reminiszcenciáját vélték felfedezni. A valóságban nagyon is reális célok vezették: tovább akarta fejleszteni a már fennálló kereskedelmi kapcsolatokat, amelyek – főként bizonyos nyersanyagok beszerzése terén – már előzőleg is kedvezően hatottak az olasz gazdaságra.

A 20-as évek második felének hatalmi viszonyai már nagyobb mozgási lehetőséget biztosítottak Mussolini számára. Mint győztes hatalom – az 1919-es határozatok értelmében – Olaszország jelen lehetett az összes fontos nemzetközi konferencián, amelyet a nagyhatalmak a Versailles-ban függőben maradt vagy időközben módosításra ítélt (főként Németországgal kapcsolatos) kérdések megtárgyalására összehívtak. Mivel mind Anglia, mind Franciaország tartottak Németország talpra állásától, Olaszországgal – mint potenciális szövetségessel – változatlanul számoltak, nem is alaptalanul. A fasiszta Olaszország képviselői az egyes konferenciákon – Locarnóban (1925-ben) maga Mussolini – a leghevesebb németellenes vonalat követték, s Versailles megőrzésének követelésében túlszárnyalták Angliát és Franciaországot is.

A versailles-i rendszeren belül mutatkozó rések, s mindenekelőtt az angol–francia ellentétek játszottak közre abban, hogy Olaszország – legalábbis a diplomácia síkján – megőrizze viszonylagos fontosságát a vezető hatalmak között. Anglia – az európai egyensúly biztosítására irányuló hagyományos elveihez híven – korlátozni igyekezett Franciaországnak a kontinentális európai területen elért hegemóniáját, s ebben a törekvésében Olaszország partnere lehetett. Mussolini felismerve az angol–

olasz kooperációban rejlő lehetőségeket, az 1920-as évek második felében elsősorban Anglia felé orientálódott, s ezzel párhuzamosan – szakítva a Ruhr-válság idején tanúsított nagylelkű franciabarát állásponttal – franciaellenes vonalra tért át. A kölcsönös angol–olasz közeledés nyomán Olaszország néhány, számára előnyös szerződést kötött Angliával, s ezek révén kedvezőbb pozícióhoz jutott Kelet-Afrikában.

Ugyancsak az angol–olasz külpolitikai közeledés állt azoknak a lépéseknek hátterében, amelyeket Mussolini Olaszország Délkelet-Európa és a Balkán térségében kiterjesztendő befolyása érdekében foganatosított. A fasiszta külpolitika útja itt a Franciaország vezetése alatt álló szövetségi rendszer, a kisantant falába ütközött. Mussolini először kísérletet tett, hogy megegyezést érjen el a kisantant-államokkal, s egyszersmind átvegye a blokk vezetését Franciaországtól. Miután ez a kísérlete nem járt sikerrel, együttműködést ajánlott fel a kisantanttal szemben álló, revizionista államoknak, előbb Magyarországnak, később Ausztriának. 1927. április 5-én megkötötték az olasz–magyar barátsági szerződést, amely kiindulópontja lett a két ország külpolitikai együttműködésének.

Az olasz–magyar barátsági szerződés feloldotta Magyarország addigi súlyos külpolitikai elszigeteltségét, s ebben ki is merült minden gyakorlati hatékonysága. Bár a szerződés után Mussolini, aki úgy lépett fel, mint a Versailles-ban kisemmizett népek szószólója, erőteljes kampányt indított Trianon revíziójáért és Magyarország sérelmeinek orvoslása érdekében, propagandakampánya éppoly üres szóáradat volt, mint a fasizmus saját hatalmi nagyságát és terveit illusztráló propagandahadjáratai. Az 1920-as évek viszonyai mindkét ország esetében lehetetlenné tették a propagandisztikus szólamok megvalósítását. Magyarországon a szerződést mégis diadalmámorral üdvözölték, s úgy értékelték, hogy Magyarország Mussolini Olaszországában megtalálta igaz pártfogóját, amely győzelemre viszi Trianon revízióját.

1930 februárjában Olaszország hasonló szerződést írt alá Ausztriával, s ezzel kialakultak a kisantanttal szemben álló olasz–osztrák–magyar hármasszövetség körvonalai. A legszámottevőbb sikert azonban Olaszország a Balkánon érte el. 1927.

április 26-án Olaszország és Albánia egyezményt írtak alá, amely szerint Albánia Olaszország protektorátusa lett. A szerződéssel a fasizmus hídfőállást hozott létre a Balkánon, megteremtve ezzel Jugoszlávia és Görögország elleni későbbi agressziójának stratégiai alapjait.

Az 1929–33-as gazdasági világválság új korszakot nyitott a nemzetközi helyzetben. A válság nyomán csaknem minden európai országban megerősödtek a szélsőjobboldali irányzatok, amelyek a gazdasági összeomlásból kivezető utat a háborúban keresték. E tendencia legerőteljesebb megnyilvánulását a német nemzetiszocializmus hatalomra jutása jelezte, amelynek nem titkolt célja a világ újrafelosztása, s Versailles szétrombolása címén Németország világhatalmának háború útján való kivívása volt.

Hitler hatalomra jutása után a nemzetközi viszonyokban dinamikus gyorsasággal változó, merőben új helyzet alakult ki, amely Olaszország számára is megteremtette az agresszív politika feltételeit, jóllehet ezek a feltételek kezdetben – paradox módon – éppen a német–olasz ellentétek jegyében bontakoztak ki.

A formális logika szabályait megcáfolva a két „testvérrendszer" viszonya kezdetben inkább ellenséges volt, mint bensőséges. Olaszországban mindig aggodalommal tekintettek a nagy, erős, militarista Németországra, amelynek hatókörében Olaszország csak nagyon korlátozott mozgási lehetőséget élvezhetett hatalmi terveinek megvalósításában. A nemzetiszocializmus hatalomra jutása nyomán várható német agresszív politika, amelynek közvetlen céljai az olasz terjeszkedés irányába – Délkelet-Európa és a Balkán felé is – mutattak, az olasz hatalmi tervek összeomlásához vezethetett. A riadalom első hónapjai után Mussolini megkísérelte, hogy új szövetségi rendszer összekovácsolásával vegye elejét a korlátlan német terjeszkedésnek, amelyben Európa négy vezető hatalma: Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország venne részt. A szövetségi rendszer alapjául egy olyan egyezményre gondolt, amely Németország javára részben feloldja a versailles-i szerződést, bizonyos pontig teljesíti Németország követeléseit, utóbbi pedig, viszonzásképpen, hozzájárul a négy európai hatalom viszonyának stabilizálásához. Mussolini terve mind a nyugati hatalmak, mind Németország részéről egyetértéssel találkozott. Noha a nyugati hatal-

mak nem kisebb aggályokat tápláltak a hitleri Németországgal szemben, mint Olaszország, a következetes biztonsági intézkedések helyett a maguk részéről is szívesebben látták Hitler előzetes megbékítését, Németország pedig – közvetlenül a náci rendszer hatalomra jutása után – nem tudott azonnal teljes dinamizmussal fellépni követeléseivel, így helyesebbnek tartotta, ha az együttműködés színfala mögé rejti szándékait. Ez egyrészt elősegítette a rezsim belső megszilárdulását, másrészt lehetőséget nyitott az agresszív külpolitika előkészítésére.

A kölcsönös egyetértés alapján a „Mussolini-terv" hamarosan szerződésben öltött testet. A tervezet megvitatására Mussolini meghívta Rómába a genfi leszerelési konferencián tartózkodó MacDonald angol miniszterelnököt és Simon külügyminisztert. A tárgyalások eredményeképpen – miután a „Mussolini-tervet" Németország és Franciaország is elfogadta – 1933. június 7-én Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország képviselői Rómában aláírták az úgynevezett Négyhatalmi Paktumot. A szerződés szerint a négy hatalom minden erőfeszítést megtesz, hogy a Népszövetség keretén belül az összes hatalmak közt hatásos együttműködés alakuljon ki a béke megtartására. Ugyanakkor megállapította annak lehetőségét, hogy a Népszövetség alapszabályainak 10., 16. és 19. pontja értelmében mód nyílik a békeszerződések „törvényes úton történő" revíziójára, végül leszögezte, hogy a négy hatalom konzultációs kötelezettséget vállal, és összeegyezteti politikáját az összes nemzetközi kérdésekben.

A paktum látszólag ténylegesen létrehozta a négy érdekelt ország egységfrontját, életbe léptetésére azonban nem került sor, mert egyik hatalom sem ratifikálta. A szerződés kudarca csökkentette Mussolini nemzetközi tekintélyét.

Az agresszív német politikának rövidesen számos olyan jele mutatkozott, amely az olasz fasiszta vezetőkben igazolta a nácizmussal szemben táplált félelmet. Hitler – miután 1933. október 14-én kilépett a Népszövetségből – Ausztria bekebelezésére tört. Mussolinit ez arra késztette, hogy – a német imperializmus újraéledésével és a francia befolyás alatt álló kisantanttal szemben – szorosabbra fűzze a már korábban létrejött olasz–osztrák–magyar gazdasági-politikai együttműködést. Miután Franciaor-

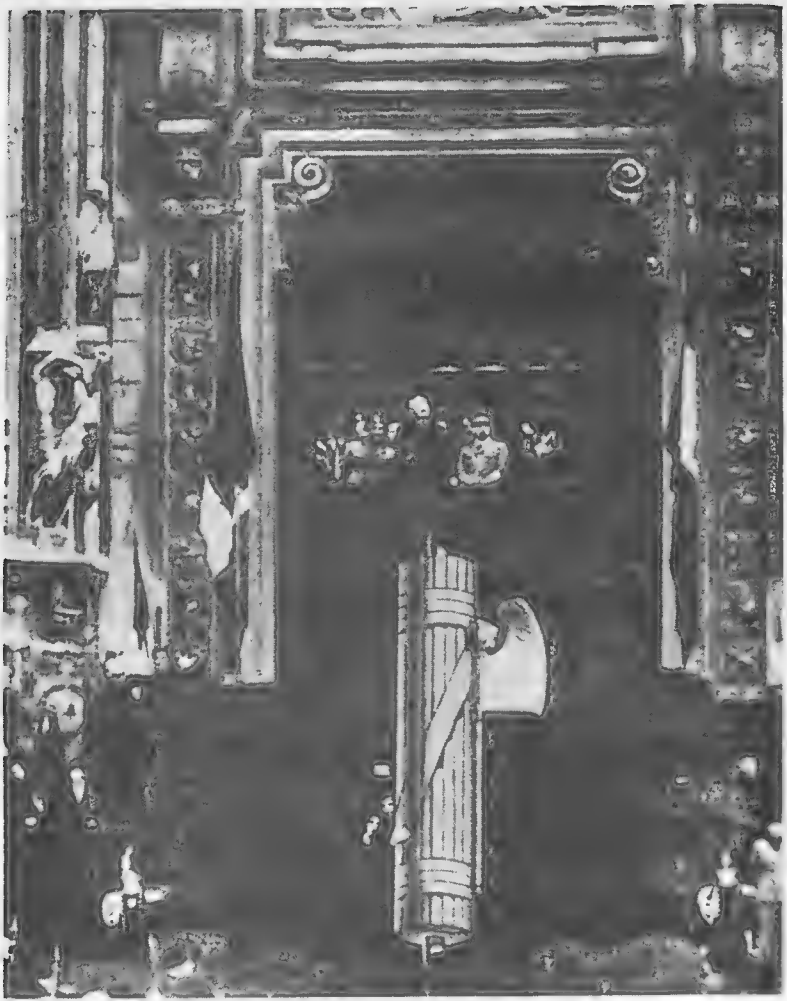

Díszemelvényen a milánói dóm előtt (Középen a fasizmus emblémája, a fasces)

ság – ugyancsak délkelet-európai befolyásának növelésére és a német veszély ellensúlyozására – a kisantant kiegészítéseképpen 1934 februárjában létrehozta a Balkán-paktumot, Jugoszlávia, Románia, Törökország és Görögország szövetségét a balkáni status quo megőrzésére, Mussolini az addig csak kétoldalú szerződésekben szentesített olasz–osztrák–magyar együttműködést hármasszövetséggé kovácsolta. A szerződést, az úgynevezett „Római jegyzőkönyvet" a három ország képviseletében Mussolini, Dollfuss és Gömbös 1934. március 17-én írták alá. A szerződés leszögezte a három ország külpolitikai elveinek azonosságát és előírta az aláíró felek külpolitikai tevékenységének koordinálását, végül kimondta, hogy a szerződő felek megvédik Ausztria függetlenségét és ellenzik annak Németországhoz csatolását, az Anschlusst.

Osztrák vonatkozásban a szerződésnek komoly belpolitikai jelentősége is volt. Előzőleg, 1934 februárjában Mussolini hathatós segítséget nyújtott Dollfuss kancellárnak a bécsi munkásfelkelés leveréséhez, amit az olasz fasiszták anyagi támogatását is élvező fasiszta Heimwehr-szervezet hajtott végre. A római jegyzőkönyvek így az osztrák kleriko-fasiszta rezsim belső helyzetének stabilizálását és a rendszer külpolitikai biztonságának garanciáját is jelentették. Hitler azonban mit sem törődött az olaszok által adott garanciával. Míg a munkásfelkelés idején átmenetileg mérsékelte Ausztria bekebelezésére irányuló akcióját, 1934 nyarán fokozta nyomását Ausztriára.

Az emiatt feszültté vált olasz–német viszony enyhítésére Hitler és Mussolini – 1934. június 14–15-én pályafutásuk során első ízben – Velencében találkoztak. 14-én Mussolini reggelin látta vendégül a führert, majd több mint kétórás megbeszélést tartottak, amelyet másnap folytattak. A tanácskozás végén kiadott hivatalos közlemény szerint a tárgyalások szívélyes légkörben zajlottak le, amelynek során megvizsgálták a világpolitika problémáit és a két országot közvetlenül érintő kérdéseket. Maga Mussolini a Szent Márk téren nagygyűlésen adott tájékoztatást a találkozóról. Arról szónokolt, hogy ő és Hitler azért tanácskoztak, „hogy megkíséreljék szétoszlatni a felhőket, amelyek elhomályosítják az európai politikai élet horizontját". De nem fűzte hozzá, hogy sikerült-e a kísérlet.

A fejlemények mindenesetre azt mutatták, hogy a felhők inkább sokasodtak, mint szétoszlottak. Éppen ezért az első Hitler–Mussolini megbeszélés „jelentősége" mindössze abban állt, hogy megkezdődött a két diktátor személyes találkozóinak sorozata, amely köré később mindkét ország propagandája a legendák koszorúját fonta. E legendák szerint a két „vasakaratú" vezér nemcsak országaik sziklaszilárd szövetségét testesíti meg, de kölcsönös emberi barátsággal is viseltetnek egymás iránt. Hitler nemcsak csodálta a fasizmus megalapítóját, de kicsit mesterének is tartotta, mi több: Mussolinit azon kevesek közé sorolta, akit „szívéhez a legközelebb állónak tartott". Mussolinit pedig nemcsak elbűvölték Hitler későbbi sikerei, de egyenesen úgy tartotta: Hitlerben azt a világtörténelmi nagyságú barátot találta meg, aki mellett, s akinek rendíthetetlen segítségével Olaszország véghezviheti nagy küldetését.

Nem célunk feltárni részleteiben, hogy a két diktátor viszonya mennyiben felelt meg e magasztos beállításoknak. Elég ha arra utalunk: Hitler, mint minden olaszt, Mussolinit is lenézte, sekélyesnek, bátortalannak és megbízhatatlannak tartotta, akit „szorosan kell fogni", hogy teljesíteni tudja a rá háruló feladatokat. Az antipátia kölcsönös volt: Mussolinit bántotta Hitler lehengerlő stílusa, érezte, hogy a führer mellett ő maga csupán „másodhegedűs", ingerelte, hogy a megbeszéléseken alig hagyja szóhoz jutni, s valójában félt is tőle. Nemegyszer megállíthatatlan őrültnek tartotta és olykor még reménykedett is, hogy egyszer valaki valahol „megállítja". Még örömet is érzett, amikor Hitler szerencsecsillagának lehullását tapasztalta, s olykor maga is elszántnak látszott, hogy belép azok sorába, akik ezt a „gátlástalan teutont" megfékezik.

A „nagy barátság" kezdete az utóbbit látszott igazolni. Három évig nem találkoztak újra. Másfél hónappal a velencei találkozó után Hitler végrehajtotta első Anschluss-kísérletét, amelyet Dollfuss kancellár 1934. július 25-i meggyilkolása indított volna el. A náci puccskísérlet kiélezte a két fasiszta ország viszonyát. Mussolini – mihelyt a merényletről értesült – négy hadosztályt és légierőt vezényelt a Brenner-hágóra és a karintiai olasz–osztrák határra. Lépése az akkor még katonailag felkészületlen Hitlert meghátrálásra késztette.

A hitleri Németországgal szembeni érzések Mussolini ideológiai megnyilatkozásaiban is kifejezésre jutottak. 1934. folyamán – nemegyszer találó és helytálló következtetésekhez jutva – gúnyosan szólt a nemzetiszocializmus német felsőbbrendűséget hirdető fajelméletéről. „Majd meg fogjuk látni, hogy a nácizmusnak sikerül-e fajtiszta nyájat csinálni a németekből. A legkedvezőbb feltételezés szerint ... ehhez hat évszázadon keresztül fajtiszta házasságok és ... faji kasztrálások kellenek." Majd hozzáfűzte: „A fajelmélet száz százalékig minden és mindenki ellen irányul: tegnap a keresztény civilizáció ellen, ma a latin civilizáció ellen, holnap – elszánt harci vágytól megrészegedve – lehetőség szerint az egész világ civilizációja ellen."

A német–olasz ellentétek kapcsán kialakuló angol–francia–olasz együttműködés Olaszország számára kedvező feltételeket teremtett egy aktívabb külpolitika kifejtésére. A nyugati hatalmak – számolva a hitleri politika veszélyeivel – Olaszországot mint németellenes hatalmat a maguk oldalán kívánták látni a Németország részéről fenyegető konfliktusban, ezért Olaszország számára szabadabb mozgást biztosítottak a világpolitikában. Mussolini helyesen érezte meg a kínálkozó lehetőséget és – az osztrák kérdésben támadt európai nyugtalanság kellős közepén – lázas előkészületekbe fogott, hogy nagyszabású gyarmati háborút szervezzen Afrikában.

A hódító (1935–1936)

A hódítás szenvedő alanyává kiválasztott ország, Etiópia, az olasz gyarmati terjeszkedés régi célpontja, s egyben Olaszország katonai gyengeségének szimbóluma is volt. A fiatal Olaszország a XIX. század végén lépett a gyarmatosítás útjára, amikor a világ felosztása a vezető hatalmak között már megtörtént, s számára csupán az angolok, franciák, németek, portugálok és belgák által gyarmatosított Afrika keleti része maradt. Itt Olaszország sikeresen meghódított egy tengerparti sávot, Eritreát és területhez jutott Szomáliában is. Innen kiindulva 1896-ban kísérletet tett, hogy meghódítsa a két olasz gyarmat harapófogójában fekvő Etiópiát, az egyetlen afrikai országot, amely mindaddig elkerülte

a gyarmatosítást és megőrizte önállóságát. A kísérlet azonban súlyos kudarcba fulladt: az elmaradott, primitív feudális kötelékben élő szegény ország hadserege csapást mért az olasz seregekre. Az Áduánál elszenvedett vereség heves reakciókat váltott ki a nacionalisták körében, s évtizedeken keresztül hangoztatták: egyszer bosszút kell állni Etiópián. Mussolini most felújította a nacionalizmus régi vágyát és a kedvező helyzetet kihasználva, megkezdte az előkészületeket az ország megtámadására. Az elmaradott ország katonai legyőzése nem látszott nehéznek. Megszerzésével Olaszország hatalmas, szinte kimeríthetetlen gazdagságú, teljesen feltáratlan nyersanyagkincsre számított, az ország nagyságához képest gyér lakossága pedig alkalmasnak tűnt a sokat emlegetett „népfelesleg" elhelyezésére. Végül, mint távoli álom, Mussolini szeme előtt lebegett az Észak-Afrikától (Líbiától) Kelet-Afrikáig egyetlen összefüggő területet alkotó nagy, afrikai olasz gyarmatbirodalom kepe, amelynek beteljesüléséhez Etiópia is egy láncszem lett volna.

A támadás terve valójában már korábban elkészült. Mussolini még 1932-ben Eritreába küldte De Bono tábornagyot – aki 1896-ban is harcolt Áduánál –, hogy tanulmányozza a helyzetet. Az ő tanúsága szerint az expedíciót már 1933-ban elhatározták, megvalósításának határidejét legkésőbb 1936-ra tették. A tervet azonban a legnagyobb titoktartással kezelték. „A duce soha senkinek nem beszélt az immár közeli kelet-afrikai hadműveletekről – írta De Bono egy visszaemlékezésében – egyedül ő és én tudtuk, hogy mi fog történni, és semmiféle hír nem szivárgott ki."

Az akció lebonyolítása tipikus fasiszta forgatókönyv szerint indult, amely később Hitlernek is tanulságul szolgálhatott, ha egyáltalán volt szüksége példákra. Miközben Olaszország többször barátságáról biztosította Etiópiát, Eritreában és Olasz-Szomáliában nagyszabású építkezések kezdődtek. Olajvezetékeket, üzemanyagtöltő állomásokat, repülőtereket és felvonulási utakat építettek, folyamatosan megindultak a csapatszállítások, a határ egyes pontjain pedig a fegyveres provokációk. Közben Mussolini utasította a sajtót, hogy a figyelmet terelje Etiópiára, ostorozza annak elmaradottságát és szegénységét, pellengérezze ki az Etiópiában még dívó rabszolgatartást és értesse meg az

emberekkel, milyen szüksége lenne Etiópiának egy civilizált nagyhatalom ellenőrzésére.

1934. december 5-én már fegyveres összecsapások zajlottak le, az olaszok részéről légierő, tankok és tüzérség bevetésével. Az összeütközés okai a korábbiakra nyúltak vissza. Egy oázist, amely Etiópia Ogaden nevű tartományában feküdt, még 1930-ban olasz–szomáliai gyarmati katonaság szállta meg. Ebben az évben lépett azonban trónra Hailé Szelasszié császár, aki történetesen Ogaden tartományban született, így szülőföldjének hovatartozására mindennél jobban ügyelt, ezért parancsot adott egyik alattvalójának: számolja fel az olasz jelenlétet Ogadenben. Az akció nem sikerült, így az olaszok éveken át ottmaradtak, sőt az oázisban katonai erődítéseket hoztak létre. 1934 novemberében Anglia határmegállapító bizottságot küldött a helyszínre, amely meglepetéssel konstatálta a kiépített olasz támaszpontot. Miután az olasz katonaság fegyveres fellépéssel fenyegetőzött, a bizottság elhagyta a helyszínt, de a császár ragaszkodott, hogy az etióp delegáció ottmaradjon, ezzel is hangsúlyozva: nem ismeri el az olasz jelenlétet Ogadenben. Az angolok távozása után kitört a fegyveres harc, amely az etiópok visszavonulásával végződött. A kis helyi összecsapás után azonban Mussolini olyan követeléseket terjesztett elő, amelyekről bizton tudhatta, hogy a kiszolgáltatott ország büszke uralkodóját legnemesebb érzelmeiben sértik meg: 20 ezer font kártérítést követelt, valamint azt, hogy etióp delegáció tisztelegjen az olasz zászló előtt az oázison. A 3000 éves ország uralkodója, aki dinasztiáját az ősi egyiptomiakhoz, Sába királynőig vezette vissza, s aki „Juda Oroszlánja"-ként az egyik legősibb keresztény vallás, a kopt kereszténység fejeként szakrális hatalommal is rendelkezett, nem alázkodhatott meg az olasz követelés előtt. De nem reagált Mussolini kihívására, mert tudta, hogy a visszautasítás egyenlő a háborúval. Ehelyett a Népszövetséghez fordult segítségért, amelyet sohasem kapott meg.

Mussolini gyarmati háborújának sorsa a stratégiai tényezők következtében Anglia és Franciaország kezében volt. Olaszországot kelet-afrikai gyarmataitól több ezer mérföldes tengeri útvonal választotta el, amely átvezetett az angol kézen lévő Szuezi-csatornán, ahol az angolok minden katonai felvonulást köny-

nyűszerrel meggátolhattak, vagy ha az expedíciós hadsereget egyszer át is engedték, az utánpótlási szállításokat bármikor megakadályozhatták. Az agresszió ezen túl katonailag csak abban az esetben érhetett el sikert, ha az Etiópiát körülvevő angol–francia gyarmatok (Szudán, Kenya, Brit Szomália, Francia Szomália) felől teljes katonai passzivitás mutatkozik. Az 1935-ös év fejleményei azonban Olaszországnak kedveztek. Laval francia külügyminiszter és Mussolini között Rómában folytatott tárgyalások január 7-én titkos megállapodással végződtek. A szerződésben tisztázták az olasz és francia érdekeket, a határkiigazítás során pedig több fontos stratégiai pontot juttattak az olasz gyarmatoknak. Az egyezmény legfontosabb részét azonban nem rögzítették a szövegben: Mussolini feltárta Etiópia meghódításának tervét, Laval ugyanakkor biztosította, hogy Franciaország nem fogja meggátolni az akciót. Mussolini mindezek fejében kötelezettséget vállalt (ezt közzétették a szerződésben is), hogy változatlanul ellenzi Ausztria bekebelezését.

1935 elején Anglia, Franciaország és Olaszország együttműködése tovább erősödött. Németország 1935 januárjában – népszavazás eredményeként – visszacsatolta a Saar-vidéket, amely a versailles-i szerződés szerint 15 évre népszövetségi igazgatás alatt állt, majd 1935 márciusában a versailles-i szerződés katonai cikkelyeit félredobva bevezette az általános hadkötelezettséget. Az újabb német lépés ellenintézkedéseket követelt. Francia részről ekkor javasolták, hogy Anglia, Franciaország és Olaszország tartsanak háromhatalmi konferenciát, ezen tegyék meg a szükséges lépéseket Németország ellen, s a három hatalom szilárd együttműködésével vessék meg az európai biztonság és béke alapjait. A három hatalom miniszterelnökeinek (MacDonald, Flandin, Mussolini) és külügyminisztereinek (Simon, Laval és Suvich) konferenciája 1935. április 11-én nyílt meg az olaszországi Stresában. A találkozón az olasz és angol delegáció megvitatta Etiópia ügyét is. A nyilatkozatban nem tettek róla említést, de Mussolini számára egyértelművé lett, hogy a német agresszió elhárítását célzó „Stresa-front" valójában gyarmati háborújának fedezetét szolgálja.

Eden az angol kormány népszövetségügyi minisztere ugyan 1935. június végén „jószolgálati missziót" teljesítve Rómába

utazott, ahol megkísérelte Mussolinit meggyőzni: megegyezés fejében tartózkodjék az agressziótól, de kísérlete fagyos és elutasító fogadtatásra talált. Hazatértekor Párizsban Lavallal tárgyalt, aki közben miniszterelnökké lépett elő, de – minthogy Laval már elkötelezte magát Olaszország mellett – nála sem talált támogatásra. Az immár magát nyeregben érző Mussolini a zsarolás eszközéhez folyamodott: bejelentette, hogy az európai ügyekben megszünteti együttműködését Angliával és Franciaországgal, ha gátolják szabad tevékenységét Etiópiában. De zsarolásra nem is volt szüksége: az angol konzervatív politikában felülkerekedett az a meggyőződés, hogy szabad kezet adnak Olaszországnak, mert Etiópia sorsa Angliára nézve érdektelen.

1935 szeptemberében, amikor az olasz hadsereg már befejezte felvonulását Etiópia határainál és az agresszió bármely pillanatban megindulhatott, Hailé Szelasszié sürgős intézkedést kért a Népszövetségtől. Mind angol, mind francia részről harcias nyilatkozatok hangzottak el, majd kiküldtek egy bizottságot, hogy tanulmányozza a kérdést. Miközben a bizottság beletemetkezett az aktatömegekbe, Hoare angol külügyminiszter és Laval tárgyalásokat folytattak Anglia és Franciaország magatartásának összehangolására. Megállapodtak, hogy az olasz támadás idején pénzügyi és gazdasági szankciókat alkalmaznak, de nem folyamodnak katonai rendszabályokhoz, nem rendelnek el tengeri blokádot és nem zárják le a Szuezi-csatornát. A Laval–Hoare megállapodásról Mussolinit is értesítették. Ezzel a döntéssel Olaszország agressziója számára nemcsak diplomáciai, hanem katonai szempontból is szabad kezet biztosítottak.

Mussolini, miután a háború előkészítésének hadjáratát diplomáciai téren megnyerte, megadta a jelet a támadásra. 1935. október 2-án nagy beszédet tartott a Palazzo Venezia balkonján. Egyik tanítómesterének, a nacionalista Corradininek koncepcióját és jelszavát felújítva harsogta: „Fasiszta és proletár Olaszország, talpra! Negyven évig tűrtünk, most elég!" Másnap, október 3-án az olasz expedíciós hadsereg hadüzenet nélkül betört Etiópiába.

Az agresszió ténye az egész világ előtt nyilvánvaló volt, s a demokratikus közvélemény követelte, hogy a Népszövetség alapokmányának értelmében rendszabályokat léptessenek életbe

Olaszország ellen. A világ népeinek felháborodását a nyugati kormányok sem hagyhatták figyelmen kívül. Ennek jegyében a Népszövetség Tanácsa október 7-én Olaszországot agresszornak nyilvánította, és ellene pénzügyi és gazdasági szankciók életbe léptetésének szükségességét javasolta. A tanács hattagú bizottságot küldött ki, amely az október 10-én összeült közgyűlés elé terjesztette javaslatait. Ezen a közgyűlésen 52 ország megerősítette Olaszország agresszorrá nyilvánítását és elfogadta a javasolt szankciókat. A szankciók értelmében megtiltották a fegyverkivitelt Olaszországba, zárolták az Olaszországból jövő áruimportot, megtagadták a kölcsönöket. A szankciók azonban – úgy ahogy abban Anglia és Franciaország előre megegyezett – nem terjedtek ki katonai intézkedésekre, s a Szuezi-csatornát sem zárták le az olasz hadihajók előtt. Sőt a gazdasági szankciók nem vonatkoztak a létfontosságú nyersanyagok – szén, vas, de különösképpen az olaj – szállítási tilalmára sem. A határozat ellen csak Olaszország protektorátusa, Albánia, valamint hivatalos szövetségesei, Ausztria és Magyarország szavazott.

Etiópia meghódítását Mussolini olyan háborúnak képzelte el, amelyben a fasizmus nagy hadsereget és technikai erőt összpontosít, a szembenálló fél gyengesége azonban megkíméli a haderőt, hogy szívósabb ütközetekbe bocsátkozzék. Elképzelése szerint az egész expedíció nem haladta volna túl egy könnyű, látványos hadjárat kereteit, amely feltárta volna a világ előtt Olaszország ellenállhatatlan katonai erejét, az olaszokban pedig fokozta volna a harci eltökéltség érzését. Az Etiópiába küldött haderőt lármás ünneplés közepette indították útjára. A ceremóniákból az egyház is kivette részét: papjaik megáldották a fegyvereket és a harcosokat, akik a katolicizmusnál mintegy ezer évvel ősibb keresztények legyőzésére indultak. A fasiszta hierarchia ismert nagyságai, Farinacci, Bottai, Starace, valamint a duce fiai önkéntesként bevonultak a hadseregbe. Önkéntes pilótaként a frontra indult a duce veje, Ciano gróf is, hogy a bombázógép fülkéjéből egyenesen Olaszország külügyminiszteri székébe érkezzék vissza. Az elsőként behajózott 5 reguláris hadosztály mellett öt feketeinges hadosztályt indítottak útnak.

A szemben álló felek hadereje óriási eltérést mutatott. Az olaszok korszerű fegyverekkel, légierővel, páncélosokkal, gépe-

sített alakulatokkal felszerelt hadseregével szemben egy elmaradott állam elavult fegyverzettel ellátott „hadereje" állt. Hailé Szelasszié ugyan – a veszélyt érezve – megpróbálta harcképessé tenni Etiópiát, de kísérleteinek eredményeként csupán az úgynevezett császári gárdát sikerült úgy-ahogy ütőképes egységgé összekovácsolnia, amely géppuskákkal és régi angol ágyúkkal felszerelt tüzérséggel is rendelkezett. Az állam reguláris hadsereggel nem rendelkezett, hadereje a törzsfőnökök feudális magánhadseregéből állt össze, katonái múlt századi angol puskákkal és főleg lándzsákkal voltak felszerelve.

Külföldről Etiópia alig jutott fegyverekhez. A császár ugyan – jórészt magánvagyonából – Belgiumból és Csehszlovákiából nagyarányú fegyvervásárlásokat eszközölt, de Anglia és Franciaország embargót vezetett be a fegyverszállításokra. Az Egyesült Államok politikája szintén hozzájárult, hogy a legdöntőbb pillanatban Etiópia fegyverek nélkül maradjon: Roosewelt elnök 1935. augusztus 31-én aláírta az USA első semlegességi törvényét, amely fegyverszállítási tilalmat rendelt el valamennyi hadviselő fél számára.

Etiópia – részben földrajzi és éghajlati adottságainál, részben a 3000 éves állam lakóinak ősi szabadságérzeténél fogva – mégsem tartozott a könnyen meghódítható országok sorába. A hatalmas törésvonalakkal szabdalt országban magas hegységek váltakoznak sivatagokkal, fennsíkok sziklabércekkel. Az ország klímája ennek megfelelő: a zord magaslati klímától a síkságok és sivatagok trópusi éghajlatáig minden változat megtalálható, amit az európai ember nehezen visel el. Az etiópok kihasználták a számukra kedvező viszonyokat, s a nagy magasságokban fekvő kolostorokat sziklaerődökké változtatták. Mindennél nagyobb volt azonban az etióp harcosok elszántsága: jóllehet a tömegével összevont harcosok előzőleg semmilyen katonai kiképzésben nem részesültek, s döntő többségük is csupán hátultöltős puskákkal indult harcba, de azzal az eltökéltséggel, hogy teljesíti a császár és hazája iránti kötelességét. Mindez közrejátszott abban, hogy az első napokban – amíg az expedíciós hadsereg nem ütközött komoly ellenállásba – az olaszok látványos sikereket értek el. Pár hét után azonban az előnyomulás megállt: a császárnak sikerült lefékeznie a hódítókat.

Az olasz hadsereg védelmi állásokba kényszerült és egyes pontokon csaknem a bekerítés veszélye fenyegette. Több hónapon keresztül nem sikerült előrehaladniuk, sőt védelmi harcokat folytatva több helyen visszavonultak. A balsiker Mussolinit is magyarázkodásra késztette. Ismert találékonyságával ekkor megfogalmazta a „kettős háború" tézisét. Eszerint Olaszország egyszerre két fronton kényszerült harcolni: egyfelől Etiópiában „az abesszinek emberfölényben" lévő csapataival, amelyek vadállati kegyetlenséggel törnek az olaszokra, s barbár harcmodoruk még attól sem riad vissza, hogy olasz foglyaikat – ősi törvényeik szerint – megfosszák férfiasságuktól, ami miatt a katonák vonakodnak összetalálkozni az etiópokkal... Másfelől a nemzetközi porondon, gazdasági-pénzügyi hadszíntéren a szankciókat elfogadó 50 állam ellen, amelyek Anglia vezetésével nemzetközi összeesküvést szőttek Olaszország ellen. Egyes pillanatokban Mussolini a háború befejezését latolgatta, s azt, hogy elfogadja az angolok és franciák által felajánlott kompromisszumot. 1935. december 9-én ugyanis Laval és Hoare újabb megállapodást kötött, amely Etiópia felosztásának tervét tartalmazta: Olaszország megtarthatta volna a már elfoglalt területeket, Etiópia pedig kisebb területkiigazítást kapott volna cserébe, a tengerhez vezető kijáróval. A tervezetet Etiópia elutasította. Közben maga Mussolini is kovácsolt elképzeléseket Etiópia kompromisszumos jövőjéről.

Megindult a bűnbakok keresése is. De Bonót leváltották és helyébe Badoglio tábornagyot nevezték ki főparancsnoknak, aki sokkal aggasztóbb helyzetet talált, mint gondolta, ezért úgy döntött, hogy nem hamarkodja el a tennivalókat. Mindenesetre erősítésként újabb két hadosztályt kért, mire Mussolini három hadosztályt adott. 1936 januárjában az olaszok ismét magukhoz ragadták a kezdeményezést. A déli fronton Grazianinak sikerült megállítania az etióp offenzívát, és ellentámadásba lendülve 1936. január 20-án elfoglalta Neghellit. A több mint három hónap óta győzelemre áhítozó fasiszták – fellengzős szóhasználatukhoz híven – a győztes Grazianit „Neghelli oroszlánjának" nevezték el. Az északi fronton azonban egyelőre hiába vártak arra, hogy bárkit bárhogyan titulálhassanak. Badoglio elhatározásához híven nem kapkodta el feladatát, nem erőszakolta a

A hódító (1937. március)

támadást, hanem hosszú és szisztematikus előkészítés után lépésről lépésre nyomult előre. A szisztematikus előkészítést kemény politika bevezetésével érte el, amelyet a közvetlen hadműveleti területről kiterjesztett a hátországra is. Megindította a légitámadásokat a falvak lakossága ellen, gyújtóbombák tömegét szóratta a nádfedelű fakunyhókra és levegőből géppuskáztatta a védtelen menekülő etiópokat. Valójában ő indította el a háborúnak azt a szakaszát, amelyet a fasiszta szóhasználat a győzelem után „szilaj lendülettel vívott fasiszta háborúnak" nevezett el. De a háborúnak ez a periódusa is inkább volt szilaj, mint lendületes, mert Badoglio frontra érkezése után még így is majdnem három hónapra volt szükség, amíg 1936. január végére megállí-

totta az etióp offenzívát, és februártól ismét az olaszok támadhattak. De még akkor is keményen meg kellett küzdenie minden további sikerért, s általános offenzíva helyett az etióp csoportokat csak egyenként, elkeseredett csatákban tudta megverni.

A hatalmas technikai túlerő – igaz csak 7 hónapos erőfeszítés után – 1936 májusára elérte célját: a császár elhagyta a fővárost és Francia Szomálián át Palesztinába menekült. Május 5-én Badoglio bevonult az ország fővárosába, Addisz-Abebába.

Ugyanaznap Mussolini a Palazzo Venezia erkélyéről felolvasta Badoglio éppen akkor érkezett táviratát, amelyben hírt adott az addisz-abebai bevonulásáról: „Jelentem az olasz népnek és az egész világnak, hogy a béke újra helyreállt. A kemény ellenségeskedés hét hónapja után nem tudom megindultság és büszkeség nélkül kijelenteni ezt a nagy szót, de feltétlenül szükséges hozzáfűznöm, hogy a mi békénkről, a római békéről van szó, amely ebben az egyszerű, visszavonhatatlan, megmásíthatatlan mondatban fejeződik ki: Etiópia – olasz." Május 9-én összeült a fasiszta Nagytanács, melynek 2 pontból álló, lakonikus rövidségű határozatát Mussolini ismét a Palazzo Venezia erkélyéről ismertette az egybesereglett tömeg előtt. A rövid nyilatkozatot egész Olaszországban harsogta a rádió: „1. Az Etiópiai Császársághoz tartozott területek és lakosok Olaszország Királyának teljes és maradéktalan szuverenitása alá helyeztetnek. 2. Olaszország királya a maga és utódai számára felvette Etiópia Császárának címét." És hozzáfűzte: „Emeljétek magasba, ó legionáriusok, jelvényeiteket, fegyvereiteket, szíveteket, hogy üdvözöljétek a birodalmat, amely 15 évszázad után ismét visszatért Róma végzethordozó bérceire." Ő maga felvette „a birodalom megalapítója" címet, de nem gondolt arra – jegyzik meg szellemesen az olasz történészek –, hogy Mussolini újsütetű birodalma és a római birodalom között többek között volt egy alapvető különbség: az, hogy a római birodalom felölelte az egész mediterrán világot, de sohasem ölelte fel Etiópiát, Mussolini birodalma viszont kiterjedt Etiópiára, de Líbián és néhány földközitengeri szigeten kívül semmi másra. Mindehhez hozzá lehet fűzni egy további különbséget. A római birodalom, mint az antik világ legfejlettebb államalakulata – bár leigázott népeket – civilizációját és kultúráját el tudta terjeszteni az egész Földközi-

tenger medencéjében, s ezzel maradandó emléket állított hatalmának. A fasizmus erre a tradícióra hivatkozva hangsúlyozta, hogy birodalma „civilizált és emberséges" lesz, mert „Róma hagyománya, hogy győzelem után a népeket saját sorsával kapcsolja össze". Az első birodalmi törvények azonban azonnal feltárták, hogy a fasizmus a meghódított népeket csakis „fajelméleti" alapon tudja kezelni. A birodalom megalapítását még nem is deklarálták, amikor 1936. május 1-jén a fasiszta kormány már kiadta első törvényét, amely az olaszok és abesszinek „együttélését" szabályozta. A törvény tilalmi korlátot állított az olaszok és abesszinek összeházasodása, „romboló együttélése" elé. Az 1937. április 19-i törvényben a vegyes házasságot egyenesen bűnténynek bélyegezték és öt évig terjedő fegyházzal büntették az olasz állampolgárok „bennszülöttel" való együttélését.

A meghódított területet négy főkormányzóságra osztották, élére pedig alkirály került. (Az első Badoglio lett, aki elnyerte az Addisz-Abeba hercege címet is, de Mussolini már június 11-én Grazianival váltotta fel.) A gyarmati uralom évei Etiópia „pacifikálásával" teltek el, mivel az etióp nép nem ismerte el a fasizmussal elrendelt sorsközösséget, s ellenállása egy pillanatra sem szűnt meg. Az etióp ellenállás akkor sem hagyott alább, amikor Mussolini kiadta a „tíz abesszint egy olaszért" néven ismert hírhedt és kegyetlen parancsát. 1937-ben merényletet követtek el az alkirály, Graziani ellen is. A sikertelen merényletet követően „Neghelli oroszlánja", miután fájdalomdíjul megkapta a „Neghelli hercege" címet, sietve elhagyta az országot. Utóda az aostai herceg lett. A pacifikálást ő sem tudta véghezvinni. Az olasz uralom Etiópiában sohasem lett teljes és csupán azokra a helységekre terjedt ki, ahol olasz katonaság állomásozott.

Az etiópiai kaland egyetlen „eredménye" az volt, hogy meghozta a diktátor számára az első katonai győzelmet, amelyre vezéri pályafutásán keresztül mindig vágyakozott. Az olasz népnek e vágy beteljesülése 21 millió lírájába került, ugyanakkor egyetlen probléma sem oldódott meg, amit Mussolini Etiópia meghódításától tett függővé. Sem az ipar, sem a kereskedelem növekedése nem következett be. Olaszország kereskedelme gyarmataival még 1939-ben is csupán az összkereskedelem 2%-

át tette ki. A gyarmati uralom fenntartására tízszer többet kellett költeni, mint amennyit nyertek általa. Az állítólagos népfelesleg levezetése szintén „blöff" maradt. Az egyszerű olaszokat, nem fasisztákat és feketeingeseket egyaránt becsapták. A telepítési akcióban elsőbbségi jogot élveztek azok a frontkatonák, akik részt vettek a hadműveletekben. De először mindenki csak munkásként mehetett volna Etiópiába, ahol majd „rövidesen" „öthét év alatt a föld birtokosa lesz". Ez a perspektíva azonban senkit sem csábított Etiópiába, ahol még az ottélők is, akik hozzászoktak a forró éghajlathoz, az „élet zónája" névvel jelölték meg a lakható és művelhető vidékeket. Az európai ember csak a tengerszint feletti 1700–2500 méteren tudta a klímát elviselni. Az erőfeszítés, amelyet egy telepesnek hoznia kellett, nem állt arányban azzal a perspektívával, hogy 5–7 év múlva lehet esetleg birtokossá, ezért a fasizmus ideálisnak kikiáltott munkás–paraszt–katona–kolonus típusának szerepét csak nagyon kevesen választották. Így lehetett, hogy Etiópia sok vérrel, áldozattal járó meghódítása után is – írja szellemesen Mack Smith – „New York olasz lakossága még mindig tízszer nagyobb volt, mint a birodalomhoz tartozó gyarmatok olasz lakossága együttvéve".

A nácizmus szövetségese (1936–1938)

Az etiópiai háború új korszakot indított el az olasz fasizmus külpolitikájában: a háború befejezése után a feszült olasz–német és a barátságos angol–francia–olasz viszonyt lassanként felváltotta a két fasiszta ország együttműködése, és ennek természetes kísérőjelensége, az olasz–angol és olasz–francia ellenségeskedés. Az új szakasz – talán nem is véletlenül – egybeesett az olasz külpolitikának azzal a korszakával, amelyet az olasz történészek Ciano-érának neveznek. Az etiópiai siker után ugyanis (1936. június 9-én) Mussolini egy általános „őrségváltás" keretében – feladva a külügyi tárca közvetlen vezetését – a külügyek élére Galeazzo Ciano személyében új minisztert nevezett ki. Minthogy a háborús politika a külügyi tárcát a legfontosabbá tette az összes minisztériumok között, Ciano rövidesen a rezsim második legfontosabb, s egyben legismertebb embere lett.

Az új külügyminiszter precízen látta el feladatát. Mint minden diplomata, természetesen napijelentést készített minden tárgyalásról és megbeszélésről. Ciano azonban ezt megtoldotta az események kapcsán támadt egyéni reflexióival, s ezek nemcsak a külpolitika, de sok esetben a Palazzo Venezia belső atmoszférájának leírására is kiterjedtek, vagyis magánnaplót is vezetett. A napló vezetéséről Mussolini is tudott, sőt – éppen azért, hogy az eseményekről hű tudósítás maradjon az utókorra – ösztönözte is azt. Autentikusabb forrás – minden későbbi kiigazítás ellenére – aligha született, amely Mussolini indíttatásait, hangulatváltozásait, félelmeit és harci elszántságának kitöréseit közelebbről ábrázolhatta volna. Az új külügyminiszterre nem kisebb feladat várt, minthogy egy olyan korszakban kormányozza az olasz külpolitika hajóját, amely viharok közepette haladt egy új világháború felé.

A nyugati hatalmak kezdeti barátságos magatartása ellenére az olasz–etióp háború elhidegülésre vezetett Olaszország és a nyugati hatalmak között. Etiópia olyan stratégiai ponton feküdt, ahonnan Olaszország veszélyeztethette Anglia legfontosabb – az Indiába és az ázsiai térségbe vezető – tengeri útvonalát, valamint Anglia kelet-afrikai birtokait: Szudánt, Kenyát, Brit Szomáliát. Mussolini sem titkolta, hogy végső célja a nagy összefüggő olasz gyarmatbirodalom megalapítása és a Földközi-tenger medencéje feletti uralom megszerzése, amely viszont Franciaország részéről váltott ki heves ellenreakciókat.

A formálódó ellentétek mégsem vezettek teljes szakadásra: mindkét hatalomnak még mindig érdekében állt Olaszország megnyerése. Még dúlt ugyanis az olasz–etióp háború, amikor Németország – a háború adta kedvező körülményeket is kihasználva – újabb lépést tett Versailles széttörésének útján: 1936 márciusában megszállta a Rajna-vidéki demilitarizált övezetet, s ezzel nemcsak a versailles-i szerződést sértette meg, de félredobta a locarnói egyezményt is, amely a francia–német határt garantálta. Egyúttal barátságos magatartást tanúsított Olaszországgal szemben, nem vett részt a szankciókban és propagandájában az olasz agressziót népszerűsítette. Amikor az újabb német lépésre adandó válasz ügyében összeült a locarnói paktumot garantáló hatalmak konferenciája, Olaszország kettős minőség-

ben vett részt a konferencián, egyrészt mint a német agresszióval szemben kötelezettséget vállaló hatalom, másrészt mint maga is agresszor, s ennek következményeként szankciók tárgya. Grandi olasz kiküldött számára mindez kedvező mozgásteret nyújtott: a Németország elleni fellépést a szankciók visszavonásától tette függővé. A kérdés azonban rövidesen nyugvópontra jutott, a nyugati hatalmak nem határoztak el erélyes fellépést Németországgal szemben, az olasz agresszió Etiópiában rövidesen befejeződött, s a szankciók ügye lassanként feledésbe merült.

Az olasz–német közeledés azonban tovább erősödött, amit egy látszólag váratlan esemény is táplált. Alighogy véget ért az olaszok etiópiai vállalkozása, 1936. július 17–18-ra virradó éjjel Spanyol Marokkóban és Spanyolország nagyobb városaiban a fasiszta és szélsőjobboldali katonai kaszt fellázadt az 1931 óta fennálló demokratikus köztársaság ellen, és kirobbantotta a polgárháborút, amelynek Olaszország is tevékeny szereplője lett.

Mussolini – Hitlerhez hasonlóan – támogatta a fasiszta erőket. A spanyol fasisztákkal 1934-ben kötött egyezmény értelmében pénzügyi segítséget nyújtott a köztársaság ellen szervezkedő erőknek, továbbá Olaszországban képezték ki a spanyol fasiszta tiszteket. A kommunistákat, szocialistákat, köztársaságiakat tömörítő Népfront győzelme után a spanyol reakció fegyverrel támadt a köztársaság ellen. A lázadást Spanyolország nagyvárosaiban a munkásmilíciák leverték, a spanyol gyarmatokon azonban sértetlenek maradtak a lázadók erői, amelyek – minthogy a spanyol flotta hű maradt a köztársasághoz – átszállításra vártak. A szállítást Olaszország biztosította, bár Mussolinit meglepte, hogy a felkelők élén Franco személyében egy számára ismeretlen tábornok állt. A lázadás kiszemelt és hivatott vezére, Sanjurjo tábornok ugyanis a harcálláspontra igyekezve repülőszerencsétlenséget szenvedett, s ekkor Francót, a Kanári-szigetek kormányzóját sebtiben állították a felkelés élére. Miután tisztázódott a helyzet, Mussolini az 1934-es egyezmény értelmében repülőgépeket küldött a lázadóknak, s ami ennél is fontosabb: csapatszállító hajókat bocsátott rendelkezésükre. A technikai eszközök után rövidesen olasz csapatok jelentek meg Spanyolországban, amelyeket „önkéntesként" küldtek a spanyol frontra, de valójában olasz reguláris egységek voltak.

Mussolini katonái abban a hiedelemben indultak útnak, hogy Etiópiába mennek szolgálatra, s meglepődtek, amikor olyan országba érkeztek, amelynek hellyel-közzel még nyelvét is megértették. De nem tudták, miért és kik ellen kell harcolniuk. Meglepetésük még inkább fokozódott, amikor a szemben álló fronton is olaszokat fedeztek fel, akik saját nyelvükön szóltak hozzájuk, részben a lövészárkokból, részben megafonon keresztül. A hatalmas hangerő egész frontvonalakat besugárzott, s minden olasz hallhatta a köztársasági hadseregben harcoló honfitársaik hangját. Eleinte mindezt egyedi jelenségnek tartották, de fogságba esett katonák később tapasztalhatták, nagyszámú olasszal állnak szemben az ellenséges fronton. Néhányan közülük átálltak a köztársasági hadsereg oldalára, s a fasiszták is ejtettek fogságba olasz köztársaságiakat. Sorsukra nézve Mussolini – aki gyakorta tetszelgett a humanista szerepében – lakonikus parancsot bocsátott ki: minden foglyul ejtett köztársasági olaszt a helyszínen agyon kell lőni. Parancsához cinikusan hozzáfűzte: „A halott emberek nem mesélnek."

A spanyol fasiszták segítségére küldött olasz haderő mintegy 100 ezer főből, vagyis öt hadosztályból állt. Ezt kiegészítette két, milicistákból és feketeingesekből összeállított önkéntes hadosztály, amelyet közvetlenül az ellenforradalmi „Nemzeti Hadseregbe" osztottak be. A köztársaság oldalán fegyvert fogó olaszok mintegy 3000-res létszáma ehhez képest elenyészőnek tűnt. Néhány körülmény mégis nagy jelentőségűvé tette spanyolországi jelenlétüket.

Az egyik legnagyobb kontingenst alkották a spanyol köztársaságiak mellett harcoló nemzetközi egységekben. Soraikban már nemcsak kommunisták harcoltak, hanem szocialisták, köztársaságiak, anarchisták és más pártonkívüli antifasiszták. Valójában spanyol földön kovácsolódott ki az antifasisztáknak az a széles szövetsége, amely néhány év múlva – az olasz ellenállásban – tetemes részt fog vállalni Mussolini fasizmusának legyőzésében.

A spanyolországi intervencióval Mussolini hosszan tartó, 1939-ig elnyúló, költséges vállalkozásba bonyolódott, s közben katonai nimbusza is újabb csorbát szenvedett. Az olasz expedíciós hadsereg 1937 márciusában a híres guadalajarai csatában megsemmisítő vereséget szenvedett. A meneküléssé váló vereség

külön iróniája: a csapásmérő köztársasági hadsereg törzsegységét az olasz antifasiszták: „Garibaldi-brigádja" alkotta. A fasizmus győzelme óta első ízben maradtak alul a fasiszták olasz antifasisztákkal szemben egy nagyszabású fegyveres küzdelemben.

A spanyolországi közös olasz–német intervenció fokozta a két fasiszta hatalom már folyamatban lévő közeledését. Németország – barátsága jeléül – 1936. július 25-én az etiópiai császár mellé rendelt főkonzulját az olasz kormány mellé nevezte ki, ami egyértelmű volt az olasz hódítás elismerésével. Viszonzásképpen Mussolini az osztrák kancellárt a Hitlerrel való kiegyezésre ösztönözte. A kölcsönös közeledés miliőjében Ciano 1936. október 21-én Berlinbe utazott, hogy megtárgyalja Neurath külügyminiszterrel az olasz–német szövetség megalkotását. Miután 24-én Hitlert is meglátogatta Berchtesgadenben – október 25-én aláírták az olasz–német megállapodást. Az egyezményben Németország elismerte Etiópia annexióját, megállapodtak, hogy a spanyol kérdésben és a benemavatkozási bizottságban közös irányvonalat követnek, kijelölték a további katonai akciókat Spanyolországban, elhatározták, hogy elismerik Franco kormányát, végül elhatárolták Olaszország és Németország gazdasági tevékenységének körét a Duna-medencében és a Balkánon. Az egyezmény – amelyet Mussolini egy november 1-jén tartott beszédében tengelynek nevezett el – létrehozta a két fasiszta állam háborús szövetségét.

1937-ben a szövetség tovább erősödött. Mussolini és Ciano 1937 szeptember végén Münchenben találkoztak Hitlerrel. A duce és a führer háromévi szünet után – első találkozásukhoz mérten jóval barátságosabb légkörben – ismét tárgyalóasztalhoz ült. A tárgyalások során Ciano hangsúlyozta, nagyon szükséges, hogy a legközelebbi években Olaszország ne sodródjék bele semmilyen új katonai konfliktusba. Mussolini ugyanekkor kifejtette: végig kell vinni a harcot Spanyolországban a bolsevizmus ellen, azért, hogy a bolsevizmust, miután vereséget szenvedett Spanyolországban, legyőzzék egész Európában is. A tárgyaláson megállapodás született, hogy Olaszország csatlakozik a Németország és Japán által 1936. november 25-én aláírt antikomintern paktumhoz, amely a bolsevizmus elleni harc ürügyén valójában

a világ újrafelosztására törekvő agresszív hatalmak szövetségét rögzítette. A paktum aláírására Olaszország részéről 1937. november 6-án került sor Rómában. Az antikomintern paktumhoz való csatlakozás után Olaszország 1937. december 11-én hivatalosan is kilépett a Népszövetségből, amit Németország már jó ideje sürgetett.

Az újra megerősített német–olasz együttműködést azonban rövidesen válságfelhők árnyékolták be. 1938 februárjában jelentős változások történtek a Német Birodalom vezetésében, jelezve az agresszív politikára való fokozott áttérést. Hitler maga vette át a Wehrmacht legfőbb parancsnokságát, Neurath külügyminiszter helyébe pedig Ribbentrop, addigi londoni követ, a náci párt legfőbb külügyi szakértője lépett. 1938. március 13-án Hitler parancsot adott az Ausztria bekebelezését célzó „Otto"-terv végrehajtására. Noha Mussolini ténylegesen már 1936-tól lemondott Ausztria védelméről, Ausztria elfoglalása nem csekély félelmet keltett benne. Attól tartott, hogy Hitler bármikor tovább törhet a Balkán vagy a Földközi-tenger felé, amivel nemcsak keresztezi az olasz terveket, de magát Olaszország biztonságát is fenyegetheti.

Az olasz vezető körökben ekkor megoszlottak a vélemények, vajon továbbra is kitartsanak-e a Németországgal való együttműködés mellett, vagy felváltsák azt egy erőteljesebb angol–francia orientációval. Az olasz néptömegek németellenes beállítottsága mellett a hagyományosan németellenes királyi udvar, a vezérkar, sőt a papság tekintélyes része is az utóbbit támogatta. Ezt sürgette a fasiszta pártvezetőség jelentős része is, köztük a fasiszta hierarchia legtekintélyesebb nagyságai: De Bono, De Vecchi, Grandi, Balbo, Federzoni, Bottai és nem utolsósorban maga Ciano külügyminiszter is. A fasiszta pártapparátus, élén Staracéval, a párt titkárával, a német barátság fenntartását erőltette. Maga Mussolini, aki legtöbbször személyében testesíthette meg a fasiszta vezető körökben megnyilvánuló ingadozásokat, a többség hatására úgy döntött, hogy a német orientáció fenntartása mellett erősítsék meg az angolokkal való kapcsolatokat is.

Mivel Anglia szintén készen állt a megbékélésre Olaszországgal, a közös igények rövidesen egyezmény megkötésében öltöttek testet. 1938. április 16-án, Rómában, angol–olasz egyez-

Az aktív duce

ményt írtak alá, amelyben összegezték az addig elért megállapodásokat. A Közel-Keletre és Kelet-Afrikára vonatkozóan Anglia véglegesen elismerte az olasz impériumot, vagyis Etiópia bekebelezését. Mindezek fejében Olaszország feltételesen megígérte a spanyolországi „önkéntesek" visszahívását. A szerződés életbe léptetését ettől az ígérettől tették függővé.

Az olasz–angol egyezmény ékesen bizonyította, hogy Anglia kiegyezésre törekszik a fasiszta államokkal. Mussolininek nem kellett tartania a Hitlerrel való barátság esetleges következményeitől. Az olasz–német kapcsolatokat ezért ismét szorosabbra vonta. Hitler egyetlen hivatalos római látogatására 1938. május elején került sor, amikor Hitler már aláírta a Csehszlovák Köztársaság felbomlasztásának tervét, s hozzáfogott a csehszlovák

állam széttöréséhez. 1938 májusában ennek következtében diplomáciai válság keletkezett, amely világkonfliktus kitörésével fenyegetett. Valójában a világtörténelem egyik legnagyobb diplomáciai színjátéka játszódott le, amelyben mindegyik résztvevő meghatározott szerepet töltött be. A hitleri Németország katonailag még felkészületlen volt arra, hogy a világháború kockázatát vállalja. A német hadsereg legfőbb vezetésében Hitler félreállítására irányuló összeesküvés körvonalai bontakoztak ki. A hitlerizmus 1938 folyamán határozottan válságba került, s Hitlernek a válság felszámolásához diplomáciai győzelemre volt szüksége. Győzelmét elsősorban zsarolással kívánta elérni. A csehszlovák válság során tett harcias nyilatkozatai, fenyegetései a nyugati vezetők megfélemlítését célozták. Amennyiben Anglia és Franciaország egységesen fellép Hitler ellen, Németország visszavonulásra kényszerült volna. A nyugati vezető körök azonban nem akartak Hitlerrel szembeszállni.

Miután Hitlert Chamberlain angol miniszterelnök többszöri németországi látogatása során biztosította, hogy Anglia nem fog csatasorba állni Csehszlovákia védelmében, Hitler valójában már megnyerte a játszmát. Sikere még biztosabbnak látszott, amikor Chamberlain bejelentette: hajlandó újra Németországba utazni, hogy a német követeléseket megvitassa Hitlerrel, sőt egy szélesebb konferencián Olaszország, Franciaország és Csehszlovákia képviselőivel is. Az angol miniszterelnök azonban el akarta kerülni a gyengeség látszatát, ezért az utolsó lépéseket Mussolinire hagyta, hogy ő kezdeményezze a konferenciát.

Mussolini személye Anglia számára elsősorban azért látszott megfelelőnek, mert a Hitlerrel való kiegyezés kevésbé tűnt megalázónak, ha az egy békeközvetítő közbenjárására, nem pedig – ami a valóság volt – a német háborús fenyegetésektől való félelem eredményeképpen jön létre. Míg az előbbit kompromisszumnak, az utóbbit csakis kapitulációnak lehetett tekinteni, s Anglia mindenképpen igyekezett fenntartani a reális kompromisszum látszatát. Éppen ezért Chamberlain szeptember végén levelet írt Mussolininak, amelyben kérte Olaszország közvetítését. „Ma egy utolsó felhívást intéztem Hitler úrhoz, hogy tekintsen el az erőszak alkalmazásától a szudétanémet kérdés megoldásában, amelyet ... egy rövid megbeszéléssel rendezni lehetne

úgy, hogy a szóbanforgó területet megkapja és az átmenet időszakában megkapják a szükséges védelmet mind a szudétanémetek, mind a csehek. Felajánlottam, hogy azonnal Berlinbe utazom és Németország, valamint Csehszlovákia képviselőivel rendezem a feltételeket, ha pedig a kancellár úgy kívánja, Olaszország és Franciaország képviselőivel is. Bízom benne, hogy Excellenciád értesíti a német kancellárt, hogy kész ebben a tekintetben közreműködni..."

Másnap reggel a berlini angol és francia követek, Henderson és François-Poncet ½9-kor megjelentek az államtitkárságon, hogy Hitlerrel közöljék kormányaik álláspontját a konferencián való részvétellel kapcsolatban. Kérésükre először nem kaptak választ. Az utolsó akkordokat Berlin is Rómára hagyta. Az olasz fővárosban lord Perth római angol nagykövet 28-án már reggel 5 órakor megkapta Chamberlain Mussolinihez intézett levelét, amelyben a miniszterelnök Mussolini közbenjárását kérte. A követ 10 órakor Cianónál volt, majd együtt átmentek a ducéhez, aki közölte: az akció 24 órás elhalasztását kérte Hitlertől. 11 órakor Attolico berlini olasz nagykövet íróasztalán csengett a telefon: „Itt a duce... Azonnal menj a német birodalmi kancellárhoz és mondd meg neki, hogy a brit kormány lord Perth útján közölte velem, hogy közvetítsek a szudétanémet kérdésben. A differenciák csak kicsinyek. Mondd meg a führernek, mögötte állok a fasiszta Olaszországgal; határozzon, de mondd meg neki, hogy a közvetítési javaslat elfogadását nagyon kedvezőnek tartom."

Öt perccel később Attolico felhívta a német külügyminisztériumot és jelentette: személyes üzenete van a ducétól és sürgősen fel kell keresnie a führert. Közölték vele: azonnal mehet a kancelláriába, mert az olasz zászlóval ellátott autót az őrség nem fogja feltartóztatni. Attolico érkezésekor a führer éppen a francia követet fogadta, s beszélgetésük közben jelentették be az olasz követet. Hitler kiment a dolgozószobából, átvette Mussolini üzenetét, majd rövid gondolkodás után kijelentette, hogy a javaslatot elfogadja; 12 óra 10 perckor Hitler már az angol követtel közölte, hogy „nagy szövetségese kérésére" a mozgósítást 24 órával elhalasztotta. 12 és 14 óra között Göring, Neurath és Weizsäcker kidolgoztak egy tervezetet a Szudéta-vidék felosztá-

sáról, majd francia nyelvű fordításban átadták Attolicónak azzal, hogy nyújtsa át a ducénak, aki azt saját javaslataként ismerteti majd a konferencián. A színjáték véget ért. 14 órakor elment a távirat, amely a négy állam képviselőit Münchenbe hívta konferenciára Csehszlovákia felosztásának ügyében. A tárgyalásokon nem vett részt Csehszlovákia, amelyről döntöttek és a Szovjetunió, amely ellen a négy európai hatalom megegyezése irányult. Az értekezlet döntése értelmében Csehszlovákiának át kellett adnia Németországnak a Szudéta-vidéket.

Mint az várható volt, München megsokszorozta Mussolini államfői tekintélyét és nemzetközi presztízsét. Jóllehet közvetítő funkciója a Hitler által diktált program mellékes függvénye volt, akkor még nem ismerték szereplésének valóságos körülményeit, a felszín pedig azt mutatta, hogy a konferenciát egyenesen az ő fellépése tette lehetővé. Széles körben tudták, hogy ő volt az egyetlen résztvevő, aki – ha az angolt törve is – az összes többi tárgyalási nyelvet jól beszélte és sokak szemében úgy tűnt, hogy Olaszország nemzeti története során – Cavour óta – először adott nagy kvalitású vezetőt egy európai nemzetközi kongresszusnak. S minthogy visszatérve, a háború helyett a békét hozta, sokan úgy üdvözölték, mint Európa és a béke megmentőjét.

A világháború felé (1938–1939)

Mussolini nemcsak a nemzetközi porondon, de Olaszország élén is fénykorát élte.

Az Etiópia elleni háború, a spanyolországi olasz intervenció és a hitleri Németországgal létrejött agresszív szövetség újabb mélyreható átalakulást eredményezett az olasz fasizmus belső fejlődésében. Míg az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején a fasizmus belpolitikája a hódító háború előkészítésére irányult, az 1930-as évek közepétől az ország belső életének minden egyes szektora a háború legszorosabb függvénye lett.

A háborús politika következményei elsősorban gazdasági téren jelentkeztek. Amikor a Népszövetség életbe léptette a szankciókat Olaszország ellen, Mussolini a „kettős háború" jegyében heves propagandahadjáratot indított, s a szankciókat perdöntő

érvként használta fel a nyugati hatalmak Olaszország elleni – a valóságban nem létező – összeesküvésének bizonyítására. „Megyünk tovább a magunk útján" – mondta, s 1935. november 18-án új misztikumot hirdetett, az autarchia misztikumát. Bejelentette, hogy Olaszország az önellátás megszervezésével válaszol a szankciókra, és beszéde után az önellátás a „hazafiság szinonimája, erkölcsi eszmény, abszolút fogalom lett". Megkezdődtek az önellátást célzó látványos előkészületek. Közadakozásra szólították fel a lakosságot, adakozzanak az etiópiai háborúra, s kezdték összegyűjteni a lakosság ékszereit, hogy a külföldön vásárolt fegyvereket és nyersanyagokat kifizethessék. A fasiszta nagyságok hitvesei ünnepélyes szertartás közepette elsőként dobták be ékszereiket a haza oltárán elhelyezett urnákba, hogy példájukkal ösztönözzék az országosan nem sok eredménynyel járó aranygyűjtést.

Mivel a szankciók nem befolyásolták lényegesen Olaszország külkereskedelmi forgalmát, s a háború egyébként is befejezéséhez közeledett, a propagandakampány 1936 tavaszán szinte magától vesztett lendületéből. Mégis ez lett az a pillanat, amikor Mussolini elérkezettnek látta az időt, hogy az önellátást a propaganda eszközéből nagyobb távlatra szóló új gazdaságpolitikává formálja. 1936. március 23-án beszédet mondott a korporációk országos nagygyűlésén, amelyben bejelentette: „a politikai függetlenség nem képzelhető el megfelelő gazdasági függetlenség nélkül... Az új olasz történelmet ez a követelmény fogja jellemezni: a legrövidebb időn belül a nemzet legnagyobb függetlenségét biztosítani..."

Jóllehet Mussolini az autarchiát elsősorban a kereskedelmi és pénzügyi blokáddal indokolta, a valóságos okok semmiképpen sem a szankciókban keresendők, hiszen Olaszország a fontos nyersanyagokat változatlanul megvásárolhatta a külföldtől. Már az etiópiai háború idején kitűnt azonban, hogy a hadiipar, a hadsereg és a front szükséglete a külkereskedelem egész kontingensét leköti, s a lakosság fogyasztását szolgáló ipar és a belső piac nyersanyagszükségletét a háborús politika mellett képtelenek beszerezni. Ezért a lakosság igényeinek kielégítésére többek között előirányozták, hogy a legfontosabb folyékony tüzelőanyag, a nyersolaj helyettesítésére új folyékony energiaforrás-

kat teremtenek. Hozzáfogtak, hogy a lignit és a hidrogén vegyületéből új hajtóanyagot állítsanak elő, de kísérleteket folytattak a mezőgazdasági termékekből előállított szesz és az aszfaltkőzetek kivonatának hajtóanyagként való felhasználására is. A könnyűiparban megindult a műrostok és szintetikus anyagok előállítása, hogy a textilipar gyapotszükségletét az importtól minél nagyobb mértékben függetlenítsék.

A háborús politika szükségletei szerkezeti változásokat eredményeztek Olaszország gazdasági életében. A háborús gazdálkodás okvetlenül feltételezte a gazdaság fokozottan centralizált irányítását: a termelőerők tökéletes egybehangolását és fegyelmezését, a nemzetgazdaság teljes ellenőrzését, a fasiszta állam totális beavatkozását a gazdaság irányításába. A bonyolult és nehézkes korporatív rendszer, amelyet egyrészről éppen ezen célkitűzések megoldására hívtak életre, a valóságban csődöt mondott. Ezért ezt a rendszert a gazdasági élet állami irányításának más, totálisan centralizált rendszerével cserélték fel, illetve egészítették ki. Egyes üzemeket más állami üzemek és intézmények irányítása alá helyeztek, másrészt az egyes termelési ágak vállalatait újonnan alakított és szigorúan állami vezetés alatt álló csúcsmonopóliumokba tömörítettek, amelyek ily módon a termelési ágazat egészére döntő befolyást gyakoroltak. E csúcsmonopóliumok termelését az állami intézetek (IRI- IMI) finanszírozták, koordinálták és ellenőrizték.

Az 1930-as évek második felében fokozódott a rendőrterror és a Különleges Törvényszék működése. Ez az intézmény, amely a totális rezsim megszületését fémjelezte, s csúcspontját is akkor élte, 1937-ben 172 antifasisztát ítélt összesen 992 évi börtönre, 1938-ban pedig már 298 antifasiszta harcosra mért ki együttesen 1597 esztendő börtönt. A törvényszék „csendes" működése mellett az OVRA olasz, spanyol és francia földön is üldözte az antifasiszta harcosokat.

Így például 1937. júniusában Normandiában, Bagnoles-sur l'Orne falu közelében ölték meg ismeretlen tettesek Carlo Rossellit, a spanyol szabadságharcban részt vevő kispolgári-köztársasági „Giustizia e Liberta" mozgalom egyik megalapítóját, valamint öccsét, Nello Rossellit, aki nyaralni ment Franciaországba, s ott találkozott Spanyolországból odaérkező fivérével.

1938. január 12-én jelentette be a francia belügyminiszter, hogy a merényletet a CSAR (Comite secret d'action revolutionnaire) ismertebb nevén a Cagoulards francia fasiszta szervezet tagjai követték el. A pontos részletek csak a második világháború után derültek ki. A végrehajtás valóban a cagoulards-ok műve volt, a megbízatás viszont az olasz katonai titkosszolgálat Navale nevű tisztjétől származott, aki a parancsot Emmanuele nevű főnökétől, utóbbi pedig közvetlenül Galeazzo Cianótól kapta. Valószínű, hogy Ciano és helyettese, Anfuso, nem a saját fejük után cselekedtek, és erre is Mussolinitől kapták az utasítást.

„A háború feladataira állandóan mozgósított nép" koncepciójának megfelelően tovább militarizálták az ifjúság nevelését. Az összes ifjúsági szervezetet Gioventù Italiana del Littorio (Liktori Olasz Ifjúság) elnevezésű szervezetben tömörítették és Starace parancsnoksága alá helyeztek, aki „tökéletes fasiszta stílussal" gondoskodott a 6-tól 21 éves korig tartó katonai szellemű nevelés minden részletéről.

Elsősorban az ifjúság – de valójában az egész lakosság – magatartásnormájának meghatározására 1938-ban kibocsátották az új fasiszta „tízparancsolatot", amely a következőkben rögzítette a fasiszta életelvek alaptéziseit: 1) Ne felejtsd el, hogy azok menetelnek az oszlop élén, akik a forradalomért és a birodalomért estek el. 2) A bajtársad a testvéred. Ő veled él, hozzád hasonlóan gondolkodik, s melletted van a csatában. 3) Olaszországot minden időben, minden helyen és minden eszközzel lehet szolgálni. 4) A fasizmus ellensége a te ellenséged. Ne adj neki szállást. 5) A fegyelem a hadsereg napsugara. Az készíti elő és világítja meg a győzelem útját. 6) Aki elszántan indul a támadásra, már a kezében tartja a győzelmet. 7) Az öntudatos és tökéletes engedelmesség a legionárius erénye. 8) Nincsenek fontos és nem fontos dolgok, csak kötelesség van. 9) A fasiszta forradalom mind a múltban, mind ma a legionáriusok bajonettjeitől függ. 10) Mussolininek mindig igaza van.

Az eszményi „fasiszta embertípus" kialakításában fontos szerepkört szántak a Sajtó- és Propagandaminisztériumnak, amelynek nevét 1937. június 1-jén a Népi Kultúra Minisztériumává változtatták. Első minisztere Alessandro Pavolini, egy jelentéktelen, magasabb közméltóságot még be nem töltött – s még egyes

fasiszta vezetők részéről is nagyon butának tartott – 35 éves fiatalember lett, aki csupán arra volt alkalmas, hogy a rábízott ostobaságokat vakon végrehajtsa. A Minculpop néven hírhedtté, gyűlölttté – és igen gyakran nevetségessé – vált intézmény fasizálta a sajtó, a rádió, valamint a kulturális és művészeti élet minden területét.

A Minculpop kiterjesztette figyelmét a köznapi társadalmi érintkezés szokásainak szabályozására is. Ez utóbbival kapcsolatban különösen nagyszabású kampányt folytatott a „voi" (maga) propagálásáért, amelyet 1938 februárjától kezdve a legjobb olasz irodalmi hagyományoktól és a fasizmus karakterétől idegennek kikiáltott „lei" (ön) helyébe hivatalos fasiszta megszólítássá nyilvánítottak. Az ötlet ezúttal nem Mussolinitől és nem is a fasiszta párttól származott. Egy Bruno Cicognani nevű jól ismert toscanai regényíró 1938 januárjában cikket írt a Corriere della Serában a „lei" használata ellen, megállapítva, hogy a szolgai és idegenszerű „lei" teljesen ellentétben áll a legjobb olasz irodalmi hagyományokkal. Mussolininek megtetszett az ötlet, Starace pedig átültette a gyakorlatba, s a „voi" megszólítást rövidesen kötelezővé tették a különböző állami, polgári és katonai intézményekben. Ettől kezdve a „lei" megszólítás spontán módon az antifasizmus szimbolikus kifejezése lett.

Az „önözés" felváltása a „magázással" nem szült visszatetszést, legfeljebb nevetség tárgya lett. Mussolini egy másik kampánya azonban mély megrendülést váltott ki az olasz népben. 1938. október 6-án a Nagytanáccsal elfogadtatta az antiszemita törvények bevezetését.

Az elfogadott törvények az úgynevezett Nürnbergi törvények mintájára készültek és megfogalmazásukban semmivel sem voltak enyhébbek annak rendelkezéseinél. Azoknak a gyerekeknek, akiknek mindkét szülője zsidónak vallotta magát, megtiltották a nyilvános iskolák látogatását, még abban az esetben is, ha már átestek a keresztségen, s számukra külön elemi és középiskolákat létesítettek. A zsidó tanárokat és tanítókat eltiltották a tanítástól, kizárták a Tudományos Akadémia zsidó tagjait, megtiltották az általuk írt könyvek használatát, korlátozták a zsidó írók tevékenységét, leváltották a gazdasági intézmények zsidó vezetőit. A vegyesházasságokat többé nem engedélyezték, s azokat a be-

vándoroltakat, akik az első világháború után lettek olasz állampolgárok, kiutasították az országból. Zsidó vállalkozónak tilos volt 100-nál több embert foglalkoztatni, s 50 hektárt meghaladó földet birtokolni. A frontharcosokat, a régi fasiszta harcosokat, a fiumei legionáriusokat, valamint családtagjaikat, az utóbbi rendelkezés alól mentesítették.

Mindezek után kijelentették, hogy „nem akarják az üldözés politikáját bevezetni a zsidók ellen", s a velük szemben foganatosított intézkedések csupán a „demográfiai hadjárat" új formáját jelentik. Célja az, hogy megvédje a faj tisztaságát s kivonják a nemzetet a kultúra és a művészet olyan irányzatainak hatása alól, amelyet a zsidók képviselnek, akik „makacsul ellenálltak minden asszimilálódásnak".

A törvények bevezetése megdöbbenést keltett. Az újkori Olaszország története nem ismerte az antiszemitizmust. Létezett ugyan egyfajta katolikus antiszemitizmus, de ez csupán a katolicizmus és az izraelita vallás dogmatikai ellentétéből fakadt és sohasem terjedt ki faji megkülönböztetésre. Az itáliai zsidók teljesen beolvadtak az olasz népbe, mégpedig ugyanakkor, amikor a Risorgimento nagy nemzeti mozgalma idején Itália történelmi területeinek lakói (a nápolyiak, piemontiak, venetóiak, rómaiak stb.) olaszokká váltak. Bizonyos karakterisztikus vonásokat természetesen megőriztek, éppúgy mint a felsorolt népek fiai. S mint minden olasz: ragaszkodtak ősi lakhelyükhöz. A középkori nagy üldözéseket átvészelve a római zsidók például mind a mai napig azt a városrészt népesítik be, ahol az ősi Rómában laktak. Elzárt közösséget azonban sehol sem alkottak, a jiddis, vagy a héber nyelvet már sehol sem beszélték, nagyobb csoportokban csak az egykori Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó városokat lakták (Triesztet és Fiumét), mintegy 50 ezres lélekszámukkal pedig Olaszország lakosságának csupán 0,12%-át tették ki. Már ezek alapján is sokak számára érthetetlennek tűnt: miért ronthatná ez az asszimilálódott kis népcsoport az olasz nemzet karakterét, s miért nem tettek a törvények említést a zsidók számát jóval meghaladó görög, albán és német nemzetiségekről, amelyek viszont nem asszimilálódtak. (Utóbbiak egy része egy későbbi népszavazás során a Reichbe való áttelepülés mellett szavazott).

Diktátori pózban (1930-as évek)

A zsidók politikai jogait az újkori Itália történetében sohasem korlátozták: miniszterelnököket és híres külügyminisztereket adtak Olaszországnak. Hazafias kötelességüket maradéktalanul teljesítették. Sokan magas hadikitüntetéseket kaptak az első világháborúban tanúsított bátorságukért. Foglalkozási statisztikájuk ugyanazt a megoszlást tükrözte, amely az egész olasz társadalmat is jellemezte. Javarészük vérbeli kereskedő volt. Sokan kétkedve kérdezték: vajon Róma vérkeringésének ezeket a kisembereit miért kell eliminálni az olasz nemzet testéből?

A politikai antiszemitizmus reakciós örökségének teljes hiánya következtében még a fasiszta ellenforradalomban sem kerekedtek felül antiszemita tendenciák. Kezdettől fogva voltak ugyan egyes csoportok, amelyeknek hangvétele megegyezett a német nácizmus antiszemita propagandájával. Farinacci, a fasizmus szélsőséges szárnyának vezéralakja és egy jelentéktelen kalandor, Giovanni Preziosi, akit később „olasz Rosenbergnek" tituláltak, már a fasizmus születésének idején felállította koncepcióját, amely szerint a bolsevizmus (beleértve a kommunizmust, a szocializmust, és a szociáldemokráciát is), a plutokrácia (vagyis a modern kapitalizmus, a liberalizmus és a polgári demokrácia), végül a cionizmus egy tőről fakad, s az nem más, mint a nemzetközi zsidóság összeesküvése Európa kultúrnemzetei ellen. E tendenciák azonban teljesen háttérbe szorultak, s a fasizmus úgy jelent meg minden olasz – így a zsidók előtt is – mint a politikai és szociális kérdések megoldásának egyik lehetséges alternatívája. Ez magyarázza, hogy a fasiszta mozgalomban is részt vettek zsidó vallású olasz állampolgárok, miként természetesen az antifasizmus táborában is képviselve voltak. Származásuk, vagy vallásuk azonban politikai hovatartozásukat eleve nem determinálta. Mind a fasizmus győzelmét megelőző harcokban (a fiumei legionáriusok körében, a trieszti irredenta mozgalomban, a san sepolcristák között, a megszülető fasciókban, a squadrismóban stb.) mind a hatalomra jutást követő küzdelmekben részt vettek zsidó vallású állampolgárok. A győzelem után minden állami állást a legcsekélyebb korlátozás nélkül betölthettek, beleértve az állambiztonsági és más magas belügyi funkciókat is. Az 1921-ben megválasztott fasiszta képviselőcsoportnak, sőt a fasiszta Nagytanácsnak is volt zsidó származású tagja. E helyzet

a fasizmus győzelmét követő másfél évtized folyamán sem változott. Ezért is mehettek Kelet-Európából (főként Magyarországról) sokan Olaszországba, hogy egyetemi tanulmányokat folytassanak, miután hazájukban ez nem volt lehetséges.

Maga Mussolini a biológiailag értelmezett fajelmélettel szembeni ellenvéleményét több ízben kifejezésre juttatta. Még 1932-ben, Emil Ludwiggal folytatott beszélgetése során kijelentette: „Természetesen tiszta fajok nincsenek többé, még nem keveredett zsidók sincsenek. Sőt a szerencsés keveredés gyakran egy nemzet erejét és szépségét eredményezte. Faj: az egy érzés, nem realitás... Komikus, hogy a germán nemesi faj hirdetőinek egyike sem germán. Gobineau francia, Chamberlain angol, Woltman zsidó, Lapouge szintén francia." Majd hozzáfűzte: „Antiszemitizmus Olaszországban nem létezik... Az izraelita vallású olaszok, mint állampolgárok mindig beváltak és mint katonák derekasan harcoltak." Az Enciclopedia Italiana „faj" címszavában, kifejezetten tagadta egy igazi és sajátságos olasz faj létezését. Végül – írja Mack Smith – az Enciclopedia „antiszemitizmus" címszavát zsidó származású tudóssal íratta meg, hogy a kérdésben tanúsított elfogulatlanságának ezzel is nyomatékot adjon. Hitler hatalomra jutását követően egyenesen gúnyolta a nácizmus fajelméletét.

1936-ban azonban Mussolini – mint már annyiszor életében – gyökeresen megváltoztatta véleményét, és mindannak, amit addig hirdetett, pontosan az ellenkezőjét állította. A faji kérdést először az etióp háborút követően vetette fel. Azt mondta, hogy minden birodalmat faji szempontból egységes nép kormányoz, s ha az olasz nép teljesíteni akarja hivatását, amely a megszületett birodalom vezetésében reá hárul, meg kell óvnia magát a „mesztícizmustól", vagyis attól, hogy keveredjen a gyarmatosított népekkel és feloldódjon a színes fajok tengerében.

Az első faji törvények a zsidókra még nem terjedtek ki. A szankciók bevezetése idején azonban már e téren is változott a helyzet s az olasz sajtóban – egyre gyakrabban jelentek meg cikkek, amelyek arról szóltak, hogy „a zsidó Népszövetség" összeesküvést szőtt Olaszország ellen. Rövidesen megindultak a retorziók is: több helyen antiszemita tüntetéseket szerveztek, Mussolini pedig eltávolította lapjának, az Il Popolo d'Italiának

zsidó vallású munkatársait. A tengelyszerződés után Mussolini már olyan nézeteket fogalmazott meg, amelyek akár Hitler, vagy Rosenberg tollából is származhattak volna. Rövidesen fajkutatási intézetet állíttatott fel, s folyóiratot indított azzal a feladattal, hogy „tudományosan" támassza alá a fajelmélet téziseit.

A faji törvények bevezetése tehát nem volt váratlan, mégis a meglepetés erejével hatott, mert sokan nem akarták elhinni, hogy Mussolini ismét életre kelti a középkor világát. Pálfordulásának oka ma is vitatott. Egyesek szerint az egész procedúra Hitler ösztönzésére született meg, s Mussolini csupán „politikai plágiumot" hajtott végre, hogy Németországot külsőségekben is utánozza, ezzel is kinyilvánítva hűségét Németországhoz, egyben kifejezésre juttatva angol- és amerikaellenességét. Mások Mussolini lépésének egyenesen németellenes élt tulajdonítottak, mondván, hogy „italianizmusával" valójában a felsőbbrendűséget hirdető germánokkal szemben kívánt ideológiai védőfalat emelni. Végül, s talán ez a legvalószínűbb: Mussolini érezte, hogy rövidesen háború lesz, s abba Olaszország is bekapcsolódik, ami leghőbb vágya volt. Ezért „faji öntudatot" akart adni az olaszoknak, hogy harcképessé és elszánttá tegye őket, amikor elindulnak majd meghódítani a Földközi-tenger medencéjét. Ez sem magyarázza azonban, hogy miért éppen a zsidókra mért csapással akarta megacélozni az olasz nép akaraterejét. Az olasz nép nagy történelmi érdeme, hogy – ellentétben egyes kelet-európai népekkel, amelyeknek egy részét rabul ejtette az antiszemita propaganda – nemcsak teljesen érzéketlen maradt a fasizmus eme újabb „misztikumával" szemben, de a tiltakozás hulláma is végigsöpört soraiban. Az ellenszegülés, vagy legalábbis a kritika hangja még a fasiszta párt és az állam legmagasabb rangú vezetőit sem kerülte el. A Nagytanácsban Balbo, De Bono és Bottai adtak kifejezést ellenvéleményüknek.

A katolikus tömegek a pápa közbelépését várták. 1939 februárjában híre ment, hogy a pápa a lateráni egyezmény 10 éves évfordulóján elmondandó beszédében fellép a totális fasizmus – és az antiszemita törvénykezés ellen. XI. Pius azonban 10-én este meghalt, és beszéde nem hangozhatott el. Halála – bár régóta betegeskedett – annyira váratlan volt, hogy sokan erőszakosságot sejtettek, amit Mussolini, vagy Hitler titkosszolgálata

hajtott volna végre. Később színes leírások láttak napvilágot, miszerint a beszéd szövege, amely a pápa íróasztalán feküdt, rejtélyes módon eltűnt, s a világ sohasem ismerhette meg a szavakat, amelyeket a pápa a fasizmus elítélése kapcsán el akart mondani. XXIII. János pápa azonban – a lateráni egyezmény 30. évfordulóján (1959-ben) az olasz püspöki karhoz intézett üzenetében ismertette a szöveget. Ebből kitűnik: XI. Pius beszédéből kicsengtek ugyan az aggodalom szavai, s szerepeltek benne intelmek, amelyek felismerhető módon a fasizmus erőszakosságaihoz kapcsolódtak, de a pápa rendületlenül bízott a lateráni egyezményben, vagyis a fasiszta állam és az egyház megbékélésében. Az egyház nem adott vigasztalást a lelkeknek... Az olasz történettudomány pártállás nélkül mégis egységes abban, hogy az a konszenzus, amely a 30-as évek elején a fasizmus és az olasz társadalom között létrejött, az etióp háborút és spanyolországi intervenciót kísérő ellenérzések után a faji törvények bevezetését követő kiábrándulás révén szenvedte el az első igazi nagy csapást, amely már a felbomlás kezdetét mutatta.

Tiltakozásképpen az olasz szellemi és tudományos élet nem egy nagysága elhagyta a fasiszta Olaszországot. Enrico Fermi atomfizikus például, amikor tudományos eredményeiért Stockholmban átvette a Nobel-díjat – bár ő maga nem tartozott a törvények hatálya alá – nem tért vissza Olaszországba, hanem az Egyesült Államokba távozott, ahol később az atombomba egyik megalkotója lett. Fermi távozása kapcsán később egyesek ironikusan jegyezték meg: vajon megérte-e Mussolininek, hogy 50 ezer ártatlan és semmivel sem vádolható zsidó származású olasz állampolgár üldözésével megfosztotta önmagát, s egyszersmind Olaszországot, hogy valaha is az atomtitok birtokába jusson.

Az antiszemita törvények bevezetése után Mussolini feltette a koronát az autarchikus-korporatív állam megalkotására is. 1939 áprilisában felállították a Fasciók és Testületek Kamaráját, amely a véglegesen megszüntetett fasiszta képviselőház funkcióit vette át. Az új szervezet működésére és összetételére az 1928-as parlamenti reformtörvény rendelkezései voltak irányadók, annyi volt csupán a különbség, hogy az új Kamara nemcsak korlátozott jogokkal bíró törvényhozó szerv; hanem – a fasciók kinevezett delegáltjai révén – egyúttal pártfórum is volt. Az

A két diktátor a római találkozón III. Viktor Emánuel és Elena királyné társaságában

integrált párt- és korporatív szervezet első elnöke Costanzo Ciano lett. Tagjai – kinevezés útján – a fasiszta hierarchia nagyságai, a testületek legfelsőbb irányítószervezeteit uraló nagytőkések, nagybirtokosok, újgazdagok és új arisztokraták, valamint a fasiszta háborúk legfőbb katonai vezetői lettek.

Végül – lehetséges, hogy Hitler inspirációjára – Mussolini 1939-ben újabb kampányt forgatott fejében, amellyel zenitre jutott hatalmát osztatlanná akarta tenni: vagyis fontolgatta a monarchia likvidálását. Legalábbis erre utalnak a királyra szórt sértő megjegyzései, amelyektől mindaddig tartózkodott. Néhá-

nyat maga Ciano jegyzett fel naplójában. „Ha Hitlernek ehhez a királyhoz hasonló bárgyú alakkal kellett volna megbeszélnie valamit – mondotta Mussolini –, soha nem lett volna képes Ausztria és Csehország meghódítására." Máskor így szólt: „Belebetegedett és belefáradt abba, hogy üres málhakocsikat vonszoljon maga után, amelyeken nagyon gyakran a kerékkötő is rajta van... a király egy kis ember, mogorva és bizalomra sem érdemes... Olyan vagyok mint egy macska, óvatos és megfontolt, de ha ugrom, biztosan oda lendülök, ahova akarok. Most azon töprengek, nem kellene-e véget vetnünk ennek az egész Savoiai-háznak. Likvidálásához elegendő volna 250 ezer ember mozgósítása két megyében, Forliban és Ravennában..." „Olyan határozottan beszélt – írta Ciano –, hogy Starace Mussolini szavait úgy értelmezte, mint felhívást egy pártakció megindítására."

Miközben Mussolini a legapróbb részletességgel szabályozta az olaszok mindennapi életét, ő maga új szerepkörben mutatkozott be: a közvélemény előtt a „puritán duce" helyett megjelent a „korrupt duce" alakja. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni: azok a pénzösszegek, amelyek a duce különalapjából kivándoroltak – s amelyekről az emberek széltében-hosszában beszéltek –, nem Mussolini személyes vagyonát gyarapították. Amióta azonban Claretta a barátnője lett, rendkívül adakozóvá vált, hogy szerelmének – de főként családjának – anyagilag is kedvezzen. Amikor a Petacci család Róma egyik előkelő helyén luxusvillát épített, a közvélemény előtt világos volt (s ez később bebizonyosodott), hogy az építés költségeinek tekintélyes részét Mussolini hivatala fedezte. Sokan azt gyanították, hogy házasságát is felbontja, s Clarettával váltja fel. Ezt persze csakis a lateráni paktum megszegése révén tehette volna meg, de a jelek szerint az egyházzal való megbékélést ő sem kívánta kockáztatni. Ehelyett eltűrte, hogy Claretta családja valóságos bűnszövetkezetet alakítson ki körülötte: kétes üzletek, korrupciós ügyek áradata vette körül, amelyek mind a Petacci család anyagi felemelkedését szolgálták, legfőbb bonyolítójuk pedig szerelmének bátyja, Marcello Petacci volt. Még vezető fasiszta körökben is szóbeszéd tárgya lett: az öregedő duce a Petacci-klán hálójába került, s annak szorításából nem tud többé szabadulni.

A müncheni siker Mussolinit is dinamikusabb külpolitikára késztette. Cianót utasította, hogy fokozza aktivitását Franciaországgal szemben, ő maga pedig vállalta, hogy az olasz közvéleményt – „amelyre különben fittyet hány" – előkészíti a közelgő háborúra. Ciano eleget tett a megbízatásnak: 1938. november 30-án nagy külpolitikai expozét tartott a Korporációk Kamarájában, s előterjesztette Olaszország követeléseit, amelyek nem kevesebbet öleltek fel, mint Tunisz, Dzsibuti (Francia Szomália) és a Szuezi-csatorna, valamint Korzika, Nizza és Savoia átadását. Nagyszabású terveihez szüksége volt Németország támogatására, ezért közölték Hitlerrel: Olaszország hajlandó csatlakozni a tervbe vett német–japán–olasz hármasszövetséghez. Egy ilyen szövetség – mondta Ciano – garantálja, hogy Olaszország mindent megkapjon, amit követel és amire szüksége van.

A németbarátsághoz fűzött remények és a franciaellenes készülődések voltak túlsúlyban akkor is, amikor 1939 januárjában Chamberlain angol miniszterelnök hivatalos látogatást tett Rómában. A miniszterelnök megérkezése előtt Ciano utasította a fasiszta párt főtitkárát, Staracét a feladatokról: „a nyugalom megőrzése mindaddig, amíg Chamberlain, akit nem kell túlságos üdvrivalgással fogadni, nem hagyja el Rómát; ezt követően folytonosan fokozni kell a Franciaország elleni propagandát, úgy hogy a szövetség akkor jöjjön létre, amikor a franciaellenes érzelmek a tetőpontra hágnak; amikor a szerződés aláírását nyilvánosságra hozzák, erősen franciaellenes tüntetéseket kell kezdeni." Chamberlain látogatása arról győzte meg az olasz vezetőket, hogy Anglia, amennyire csak lehetséges, visszavonul és nem kíván harcolni. Ez a magatartás biztosította, hogy Olaszország szabadon mozoghasson.

A németbarátság addigi ellenzői behódoltak Mussolini politikájának és nem ellenezték a hármasszövetséghez való csatlakozást. A király – bár megjegyezte, hogy utálja a németeket – nem látott olyan akadályt, amely Olaszországot a szövetségtől eltéríthetné. A német szövetségre – bár a külpolitikai mozgás súlypontja Kelet-Európára helyeződött át – a változatlanul dúló spanyolországi harcok kedvező befejezése érdekében is szükség volt.

Alig távozott el az angol miniszterelnök Rómából, Ciano 1939 januárjában Belgrádban tett látogatást, ahol elsősorban Jugoszlávia jóindulatú semlegességét igyekezett megnyerni egy Albánia elleni olasz támadás esetére. Belgrádi tanácskozásainak azonban bizonyos, minimális németellenes jellege is volt. Olaszország a müncheni konferencia után attól tartott, hogy Németország túlságosan megerősödik Délkelet-Európában, ahol Ausztria kiesésével Olaszország már amúgy is elvesztette egyik bázisát, ezért fokozottan támaszkodni akart Magyarországra, Jugoszláviára, sőt Lengyelországra is, amely 1939 tavaszáig nem állt a német diplomácia pergőtüzében. Ciano ezeket az országokat közelebb akarta hozni a tengelyhez, de célja volt az is, hogy az említett országokat elsősorban Róma égisze alatt tömörítse. Az esetleg létrehozandó Varsó–Budapest–Belgrád–Róma együttműködés – amely a horizontális tengely elnevezést nyerte – Ausztria kiesése és Csehszlovákia meggyengülése után a német terjeszkedést kívánta ellensúlyozni Délkelet-Európában. Ciano kísérlete azonban 1939 elején csak másodlagos szerepet játszott Olaszország német orientációja mellett.

A hármasszövetség megkötésére mégsem került sor, mivel Japán vonakodott belebonyolódni az európai ügyekbe. Ezért német–olasz kétoldalú katonai szerződést irányoztak elő, de a tervnél nem jutottak előrébb, mert 1939 tavaszán a „barátságra" árnyékok borultak.

1939. március 15-én Németország feldarabolta Csehszlovákiát. A németekkel kialakított pontos terv szerint Szlovákia egy nappal előbb kikiáltotta „függetlenségét" és védelmet kért Németországtól. Hitler csapatainak bevonulása után Csehország a „birodalom" protektorátusa lett. Kárpát-Ukrajnát Magyarországnak engedték át. A német lépésekről nem tájékoztatták előre Olaszországot – noha erre az 1936-os tengelyszerződés kölcsönös konzultációra vonatkozó paragrafusai Németországot kötelezték. Csupán homályos célzásokat tettek egy készülő katonai akcióra, s a konkrét tájékoztatást csak akkor adták meg, amikor a katonai lépések már folyamatban voltak.

A németek magatartása heves ellenérzést váltott ki az olasz közvéleményben. A fasiszta vezetők nagy része átkokat szórt a németekre. Egyes fasiszta vezetők (Balbo, Bottai), Hitlert meg-

bízhatatlannak, sőt árulónak nevezték, kijelentvén, hogy Hitler mindig csak a tengely egyik szárnyának érdekében cselekszik, a másik szárny céljait figyelmen kívül hagyja. A király sem fukarkodott a németekre tett megjegyzésekkel, pimaszoknak, gazembereknek, kétszínűeknek nevezte őket. Mussolinit a német lépés különösen felbőszítette. Jóllehet ő maga az 1930-as évek második felében Versailles-ellenes külpolitikája jegyében gyakran tett gúnyos megjegyzéseket Csehszlovákiára, amelyet „Versailles kreatúrájának" nevezett, a német agresszió most személyében is megalázta. A széttört Csehszlovákia már nem Versailles Csehszlovákiája volt, hanem München-szülötte, amelynek megteremtésében maga is részt vett, sőt azt egy kissé saját művének is tekintette. Mélyen megalázottnak érezte magát, hogy Hitler nem tájékoztatta a készülő akcióról: „Az olaszok nevetnének rajtam – mondotta – ha tudnák, hogy valahányszor Hitler megszáll egy országot, utána mindig üzenetet küld nekem." Megalázottságát csak félelemérzete múlta felül. Attól tartott, a csehszlovák precedenst Hitler Jugoszláviában is megismétli, s a horvát szeparatistákkal, a fasiszta „usztasákkal", akiket mindaddig Olaszország támogatott, kikiáltatja Horvátország függetlenségét, s azt is protektorátusává teszi. Ez esetben a balkáni olasz aspirációknak vége, a német hadsereg pedig még közelebb kerül Olaszországhoz. A félelem diktálta németellenes hév teljesen elragadta. Nincs más hátra – mondta – mint leadni az első lövést Németországra. Csapatösszevonásokat rendelt el Velence körzetében és eltökélte: tüzet nyit a németekre, ha megjelennek az olasz határokon.

Lázas tanácskozások kezdődtek az ellenlépésekről, hogy „az olasz népnek igazságot szolgáltassanak". A döntés nem kevésbé volt becstelen, mint Hitler Csehszlovákia elleni akciója: meg kell szállni Albániát, Olaszország protektorátusát. Hitler óva intette Olaszországot az olyan lépésektől, amelyek bonyolítanák a helyzetet a Balkánon, s Mussolini emiatt tétovázott. Hol elrendelte, hol visszavonta az Albánia elleni támadást. Ciano vállalta magára az akció egész felelősségét. Lázas diplomáciai tevékenysége során biztosítékokat kapott, hogy Anglia nem fog fellépni az agresszió ellen. Az akció lebonyolítása a Csehszlovákia elleni német lépések másolata volt: Ciano nagy pénzösszegeket jutta-

A diktátor és a király csapatszemlén (1939)

tott egyes albán törzsfőnököknek, hogy kérjék Olaszország és az olasz csapatok védelmét. Ciano még azt is mérlegelte, hogy Zogu albán király magyar felesége, gróf Apponyi Geraldine várandós, és bármely percben szülhet, ami valószínűleg visszatartja majd a királyt az ellenállástól.

Az olasz csapatok 1939. április 7-én partra szálltak Albániában. Ciano – éppúgy mint az etiópiai háború idején – bevonult a hadseregbe, hogy egy bombázógép pilótájaként learassa az általa inspirált háború gyümölcseit. A hadjárat eredményeképp Albániát az olasz királyság részévé tették. III. Viktor Emánuel felvette Albánia királyának címét.

A sikeres agresszió feledtette a németellenes érzelmeket. Mussolini kijelentette: kitart a német szövetség mellett, mert ő „nem prostituált", aki partnereit cserélgeti. Az újra összekovácsolódott német–olasz barátság végül is a kétoldalú katonai egyezmény megkötéséhez vezetett. Az 1939. május 22-én Berlinben aláírt, s „acélpaktumnak" elnevezett szerződés nem tett különbséget támadó és megtámadott államok, offenzív vagy defenzív háború között. A szerződő felek kötelezettséget vállaltak egymás támogatására, ha bármelyikük háborús bonyodalomba keverednék. A paragrafusokat szóbeli megállapodás egészítette ki, miszerint a szerződő felek 3 évi felkészülési időt kapnak a háború megkezdéséig. Utóbbit Mussolini és Ciano is szorgalmazta.

Amikor Németország 1939 nyarán megkezdte diplomáciai háborúját Lengyelország ellen, a világkonfliktus érzékelhető közelségbe jutott. Mussolininek döntenie kellett, bekapcsolódjék-e a háborúba, vagy egyelőre tartsa magát távol tőle. Olaszország gazdasági és katonai helyzete láttán – minden harciassága ellenére – az utóbbi elhatározást részesítette előnyben.

A harmincas évek végére a fasizmus erőltetett hadigazdálkodása következtében a hadiiparral szoros kapcsolatban álló iparágak termelése ugyan jelentősen növekedett, Olaszország azonban még mindig erősen elmaradt a legfejlettebb tőkés országok mögött. A hadsereg gépesítése szempontjából rendkívül fontos gépkocsigyártást tekintve az olasz autóipar a francia ⅓-át, az angol 1/7-ét és az amerikai termelés 1/70-ét (!) tette csak ki. Jobb volt a helyzet a tengeri kereskedelmi flotta tekintetében. E téren Olaszország Anglia, az Egyesült Államok, Japán, Norvégia és

Németország mögött 1273 hajóval, összesen 3 290 000 tonna űrtartalommal a hatodik helyen állt.

A főbb iparágak elmaradásához hozzájárult, hogy a gazdasági autarchiára való makacs törekvés ellenére az alapvető nyersanyagokat – szenet, nyersvasat, olajat – Olaszország változatlanul csakis importból tudta fedezni, így az olasz ipar továbbra is a külföldi szállításoktól függött. Emiatt a külkereskedelmi mérleg állandóan kedvezőtlenül alakult, ami megnehezítette az importhoz szükséges devizák biztosítását. A deficites mérleget hagyományosan fedező idegenforgalom háború esetén semmivé válhatott. Az etiópiai háború, a spanyol intervenció, az erőltetett hadiipari termelés és a hadsereg felfegyverzése az 1930-as évek végére kimerítette az államháztartást.

A gazdaság gyengesége kihatott Olaszország katonai erejére is. Csupán a számarányokat tekintve, az olasz hadsereg, amely 1939-ben békelétszámon 1 183 000 katonát számlált, nagyságrendben közvetlenül a Wehrmacht után következett, és csupán az 1939. augusztusi francia mozgósítás után szorult a harmadik helyre. Szervezete és fegyverzete azonban nem felelt meg egy korszerű háború követelményeinek, s főként azoknak a feladatoknak, amelyekkel rövidesen szembe kellett néznie.

A hagyományos hadviselés ismérvei és tapasztalatai alapján szervezett csapatokhoz képest igen alacsony volt a modern, mozgóháborúra alkalmas páncélos- és gépesített egységek, valamint a speciális rendeltetésű csapatok aránya. Az olasz hadsereg 1939-ben 65 hadosztályból állt, s ebből az utóbbi kategóriába csupán 14 hadosztály tartozott. 1939-ben, kevéssel a háború kitörése előtt megváltoztatták az egész hadsereg szervezeti felépítését, amelynek értelmében az addig 3 ezredet felölelő hadosztályokat csak 2 ezredből állították össze, ugyanakkor növelték a gépesített, páncélos- és különleges célokra kiképzett alakulatok számát.

A gyalogságot még 1939-ben is 1891-es típusú puskákkal szerelték fel, és csak nagyon kevés automata kézifegyverrel látták el. A tüzérségnél a lövegállomány igen nagy hányadát az első világháborúban használt típusok tették ki, s még a 30-as években is rendszeresítve voltak az Osztrák–Magyar Monarchiától zsákmányolt, vagy később jóvátétel fejében szerzett, zömében Skoda

gyártmányú ágyúfajták. A hadsereg kevés önjáró, illetve rohamlöveggel rendelkezett. Reaktív tüzérség kifejlesztésére kísérletek sem történtek.

A légierő, amelynek Mussolini oly nagy figyelmet szentelt, hogy éveken át a légügyi tárcát is magának tartotta fenn, „a rezsim fegyvernemének" számított. Az olasz légierő fejlesztésében azonban az etiópiai és spanyolországi veszteségek után súlyos lemaradás mutatkozott, s még a fasiszta vezetés is kénytelen volt elismerni, hogy tényleges helyzete még a légtér meghódításával járó elemi követelményeknek sem tud megfelelni. A lemaradás nem a gépek mennyiségében, hanem minőségében jelentkezett.

Az 1930-as évek elején gyártott gépek a spanyol polgárháború idejére elavulttá váltak, Németország és Anglia ebben az időben már megépítette és gyártani kezdte azokat a kiváló adottságokkal rendelkező konstrukciókat, amelyek – folyamatos fejlesztéssel – a második világháborúban is beváltak. Olaszország azonban ezzel a fejlesztéssel nem tudott lépést tartani. A repülőgépipar átállítása a modern gépek gyártására nehézkesnek bizonyult. Még az 1939-ben elhatározott fejlesztési program megvalósítása során is tovább gyártották a spanyol polgárháborúban már csődöt mondott típusokat, amelyek alkalmazása a második világháború kezdetén már anakronizmus számba ment, s bevetésük egyértelmű lett biztos pusztulásukkal. A végső szót azonban a termelési kapacitás mondta ki, s amikor 1939-ben valamennyi hatalom fokozta a tömeggyártást, kitűnt, hogy Olaszország immár mennyiségileg is alulmarad a versengésben. Az olasz ipar 1939-ben havonta 141 gépet gyártott, s ezt 1940-re 270 darabra növelte. Mindez mélyen alatta maradt a többi hatalom havi 7–800, majd egyre emelkedő havonkénti teljesítményének. Az olasz légierő mennyiségi és minőségi mutatói a hadba lépés időpontjában (1940) sem változtak lényegesen: az állomány ekkor 3296 gépből állt, de a modern konstrukciók aránya még mindig csak 39% körül mozgott (1284), vagyis 1939-hez képest alig növekedett.

A fegyvernemek közül egyedül a haditengerészet állt feladata magaslatán, és e téren minden arra utalt, hogy Olaszország ténylegesen a tengeri nagyhatalom státusára emelkedett. 1939-

ben az olasz hadiflotta 394 hajóegységgel rendelkezett, s ezzel az Egyesült Államok (535) és Anglia (480) után a harmadik helyet foglalta el, megelőzve a német (282) és a francia (257) hadiflottát. Noha az építés alatt álló hajótér már 1939-ben az arányok megváltozását sejtette, Olaszország harmadik helyét nem fenyegette igazán veszély. A hadiflotta korszerűsítését tekintve azonban szintén mutatkoztak az elmaradás bizonyos jelei. A 30-nál több cirkálóból 8, a 100-nál több torpedórombolóból 64, a szintén 100-at meghaladó tengeralattjáróból 43 olyan típusú volt, amelyet még az első világháború tapasztalatainak elemzése előtt építettek, s egészében mellőzték a repülőgép-szállító, illetve repülőgép-anyahajók építését, amelynek később súlyos következménye lett. Az olasz haditengerészet azonban mindenképpen kezdeti hadászati előnyhöz jutott azáltal, hogy harci tevékenységének az elképzelések szerint csupán egyetlen térséget, a Földközi-tengert kellett átfognia. Amennyiben a francia flotta, amellyel szemben egyébként is fölényben volt, valamint az angol haditengerészet, amelynek működési rádiusza az összes világtengerekre kiterjedt, nem tudott kellő hajóteret összpontosítani a Földközi-tengeren, Olaszország uralmat vívhatott ki a mediterrán térség felett.

A hadsereg felkészületlenségének oka azonban nemcsak a gazdaság gyengeségében, hanem a felső vezetés ellentmondásos struktúrájában és működésében is gyökerezett. A fasizmus hadseregpolitikáját és a hadsereg reformját 1925-ben határozták el, s az ekkori döntések lényegében a fasizmus háborús vereségéig érvényben maradtak. Az olasz királyság 1925-ig funkcionáló katonai rendszerében a hadsereg főparancsnoksága névlegesen a királyt illette, aki azonban funkcióját a mindenkori hadügyminiszteren keresztül gyakorolta, a fegyvernemek főparancsnokai pedig az alájuk rendelt vezérkarokra támaszkodva felelős irányítói voltak csapataiknak. Az 1925-ben bevezetett reform elvben nem tagadta meg ezt a hierarchikus elvet, és természetesen megőrizte a király névleges főparancsnokságát is. A fegyvernemek egyedül illetékes és felelős parancsnokságát azonban a vezérkari főnökökre ruházta, akiket közvetlenül a megfelelő miniszternek rendelt alá. Látszólag tehát megmaradt a miniszterek hadseregirányító funkciója is. Ezen a téren mégis sajátos helyzet

alakult ki, mivel maga Mussolini 1925 és 1929 között, valamint 1933-tól egészen a bukásig mindhárom fegyvernem minisztériumának vezetője maradt, vagyis minden az ő kezében futott össze. Erejét és idejét természetesen meghaladta a három minisztérium közvetlen irányítása, ezért hatáskörének egy részét átruházta az államtitkárokra, s azontúl személyesen csupán a fegyvernemek fejlesztésének koordinációjával és a legfelsőbb döntéseket igénylő kérdésekkel foglalkozott. E gyakorlatot már 1925-ben dekrétumokkal is megerősítették, így az államtitkárok hatásköre de jure is egyenértékű lett a miniszterekével. Mindez miniszteriális szinten megduplázta a fegyvernemek vezetését, ugyanakkor súlyos személyi ellentétekre is vezetett az államtitkári posztokra helyezett fiatalabb fasiszta tábornokok és a vezérkari főnöki tisztségeket betöltő, a háborúban tapasztalatot és tekintélyt szerzett, idősebb, konzervatív tábornokok között, akik felett a Mussolinival közvetlenebb kontaktusban álló államtitkárok valósággal uralkodni kezdtek, sőt egyes esetekben leváltásukat is elérték.

A probléma akkor éleződött ki, amikor Mussolini 1929-ben átmenetileg megvált a három minisztérium vezetésétől. Az ellentétek enyhítésére ekkor – a légügyi tárca kivételével, amelyet régi riválisának, a repülésügyben úttörő szerepet játszó Balbónak engedett át – a minisztériumokat az államtitkárságokkal együtt az idősebb tábornoki garnitúra kezébe adta. 1933-ban történt visszatérésekor azonban már ismét új módszert alkalmazott: valamennyi funkció élére középszerű katonát helyezett. Az Etiópia elleni háború előkészítését egyidejűleg mind a minisztériumok, mind a vezérkari főnökségek kezéből kivonta és a gyarmatügyi minisztériumra bízta, amelynek élén az idős, fasiszta De Bono tábornok állott, Balbót pedig Líbia főkormányzójaként menesztette.

A hadsereg vezetésének strukturális gyengesége más szervezetek labilis helyzetében is kifejezésre jutott. Mivel az 1925-ös reform a fegyvernemek közvetlen parancsnokságát a vezérkari főnökökre ruházta, szükségessé vált, hogy ezt az elvet összfegyvernemi viszonylatban is érvényesítsék. Ezért még 1925-ben megteremtették a Fővezérkar intézményét, amelynek főnöki tisztét egészen 1940-ig Badoglio tábornagy töltötte be, aki 1927-

ig egyidejűleg a szárazföldi csapatok vezérkari főnökségét is ellátta. Az új intézményt azonban nem tudták beilleszteni az alá- és fölérendeltség hierarchiájába, hatáskörét végül is konzultatív feladatokra redukálták, s nem kapott jogot az egész hadsereg közvetlen irányítására, amire eredetileg létrehozták.

A hadsereg felső vezetésének egyenetlenségei a fasiszta állam politikai szerkezetében is megnyilvánuló kettősségből fakadtak. A monarchia és a körülötte tömörülő katonai kaszt alapvető szerepet játszott ugyan a fasiszta rendszer megteremtésében, zömében azonosult vele, de nem vált a szó szoros értelmében fasisztává, és viszonylagos önállóságát – maga mögött tudva a király hallgatólagos támogatását, vagy legalábbis rokonszenvét – meg is őrizte. A fasizmus végeredményben sem a vezérkart, sem a hadsereg egészét nem tudta olyan mértékben fasizálni, mint ahogyan az a nácizmusnak sikerült. A fegyveres erők szervezetében – mind vezetésében, mind személyi állományában – megmaradtak a fasizmus befolyásától szinte mentesnek tekinthető alakulatok. Természetesen mindebből nem következett, hogy a totális fasizálás nagyobb mérvű sikere esetén az olasz hadsereg 1939-ben kedvezőbb állapotban nézhetett volna a jövő elé. A tapasztalatok ennek ellenkezőjét bizonyítják. A haditengerészet – többek között – éppen azért emelkedhetett ki a fegyvernemek közül, mert leginkább megőrizte tradicionális vezetését, a tengerészeti miniszter, a vezérkari főnök és a flottaparancsnok jól szabályozott együttműködését legkevésbé sújtotta a fasizmus kapkodó és felforgató szelleme. A totális fasizálás elmaradása éppen abban jutott kifejezésre, hogy a fasizmusnak sohasem sikerült egészében szétzúznia a monarchista-konzervatív tábornokok többé-kevésbé erős csoportjainak önállóságát. Ezek a tiszti csoportok hosszú ideig Németországban is fennmaradtak. A hazardírozó hitlerista hadvezetés felett gyakorolt bírálatukat azonban Hitler könnyűszerrel elfojthatta, Olaszországban viszont a hadseregpolitikát és az egyes hadivállalkozások fogyatékosságait kritizáló tábornokokat a királyra való tekintettel sohasem lehetett brutális módon félreállítani. Az is igaz azonban, hogy a konzervatív tábornokok részéről elhangzó bírálatok sohasem a fasizmus háborús politikájának egészére, csupán a haditervek és a felkészülés részleteire vonatkoztak. A háborús politika

elvetése egy olyan rendszerben, amelynek fundamentumát a háború adta, egyértelmű lett volna a rendszerrel való szakítással, de erre sem a király, sem tábornokai nem gondoltak, mert lényegileg egyetértettek vele, s a húszéves háborús propagandához való kötődésük folytán nem is láttak más lehetőséget, mint a rezsim szolgálatát. Egyes tábornokok azonban a fasiszta felfogástól eltérő módon értelmezték e szolgálat határait s a fasizmus rögtönzéseinek feltétlen követése helyett passzív ellenállásban kerestek megoldást, amelyet az a meggyőződés vezérelt, hogy az esztelen intézkedések csendes szabotálása valójában hasznára válik a háború ügyének.

A hadsereg felső vezetésének helyzete akkor sem változott meg, amikor a második világháború kitörésének évében Mussolini elhatározta, hogy az ellentétek kiküszöbölése és a vezetés egyöntetűsége érdekében megalakítja a hadsereg új, legmagasabb vezető szervét, a Fővezérkar felett álló Legfelső Parancsnokságot, amelynek élére – a király és a monarhista tábornokok nem kis meglepetésére „a birodalom első marsallját", vagyis saját magát állította. Az új legmagasabb katonai funkció nem változtatott a király névleges főparancsnokságának előjogán, s Mussolini döntéseit katonai kérdésekben is csak a király jóváhagyása emelhette érvényre. Ezért az uralkodó, aki tudta, hogy a hadműveleti kérdésekben járatlan Mussolini amúgy sem kerülheti meg a legfőbb bizalmasa, Badoglio által vezetett Fővezérkart – mint a fasizmus történetében mindannyiszor –, ellenvetés nélkül aláírta a kinevezést. Hozzájárulása mögött azonban bizonyos hátsó gondolatok is rejtőztek, s környezetének tanúsága szerint legalábbis bizonyos várakozással nézett elébe, hogy újsütetű főparancsnoka tovább tudja-e gyarapítani birodalmát, vagy elbukik a vállalt feladat roppant súlya alatt.

A körülmények azonban egyelőre egyik eshetőségnek sem kedveztek, mivel a katasztrofális gazdasági helyzet, s az elégtelen katonai felkészülés pillanatnyilag Mussolinit is józanságra intette. Bár lelki meghasonlást okozott számára, hogy az évek hosszú során hirdetett háború helyett ezúttal a béke hírnökének szerepében kellett fellépnie. Jellemző módon országlása során első ízben jutott olyan elhatározásra, amely az olasz társadalom legszélesebb rétegeinek igényével találkozott. A döntést azonban

beárnyékolta, hogy más alternatíva nem is kínálkozott: Olaszország elkötelezettsége Németország oldalán már túlságosan erősnek bizonyult ahhoz, hogy határozottan visszakozni lehessen, ugyanakkor Németország nem kívánta Olaszország azonnali részvételét a konfliktusban, sőt érdekei egyenesen amellett szóltak, hogy Európa déli szárnyán a német–lengyel háború kimenetelét semmilyen más háborús esemény ne befolyásolja. Az olasz politika tehát megegyezett a német várakozásokkal, és nem volt kétséges, hogy Olaszország távolmaradása a háborútól nem más, mint tartalékszerep a tengely által előidézett nagy drámában, amely bármely időpontban módosulhat. Az első világháborús tanulságok is erre utaltak, s Mussolini ezúttal eltökélte, hogy megismétli az 1915-ös példát, azaz kivárja a hadba lépés számára legelőnyösebbnek ítélt pillanatát.

KÉT BUKÁS TÖRTÉNETE (1940–1945)

Hadvezér stratégia nélkül (1940–1942)

Mussolini számára bizonyos mentségül szolgálhat, hogy a világháború kitörése idején – Németországot kivéve – a nagy világkonfliktus későbbi résztvevői közül egyik hatalom sem volt katonailag felkészülve. Mindegyik hatalomnak szilárd elképzelése volt azonban a követendő célokról. Franciaország a haza megvédését, Anglia a szigetország és a dominiumok védelmét, valamint a gyarmatbirodalom tengeri útjainak ellenőrzését, az Egyesült Államok az Atlanti- és a Csendes-óceáni térség feletti tengeri hegemónia biztosítását, a Szovjetunió a szocialista haza védelmét és az agresszor saját országában való megsemmisítését állította stratégiájának középpontjába.

Mussolini nem tudta ilyen világosan kijelölni a célokat, képtelen volt kidolgozni egy olyan katonapolitikát, amely túlment volna a belpolitika és a propaganda legközvetlenebb követelményein, s így gyakorlati síkon egyre élesebb kontraszt alakult ki világhatalmi ihletésű külpolitikája és az azzal aránytalan katonai előkészítés, illetve felkészülés között. Bár Mussolini a földközi-tengeri olasz birodalom megteremtésének ábrándjával nagy általánosságban megjelölte a terjeszkedés végcélját, konkrétan sohasem határozta meg pontosan az olasz expanzió főirányát és a háborús előkészület stratégiai céljait. Emiatt bizonytalanság uralkodott a katonapolitika azon részleteiben is, amelyeknek a főirány érvényesülését kellett volna elősegíteniük. Éppúgy tisztázatlan maradt, hogy az olasz katonai erőt a Földközi-tenger térségének melyik pontján, a tengerszorosoknál (Gibraltár, Szuezi-csatorna), vagy a szigeteknél (Korzika, Málta, Ciprus), az afrikai kontinensen (Egyiptom, Szudán, Kenya, Tunisz), a kontinentális Európában (Franciaország, Balkán), vagy éppen-

séggel egyszerre több helyen kívánja-e alkalmazni, mint az, hogy a hadműveleteknek új szárazföldi területek meghódítását, vagy a Földközi-tenger feletti uralom megszerzését, esetleg csupán a tengeri közlekedés Olaszország számára legfontosabb útjainak védelmét kell-e szolgálniuk.

Mindegyik alternatíva összehangolt és komplex felkészülést igényelt, amelynek tükröződnie kellett volna az általános katonai magatartás precíz meghatározásában, a stratégiai és taktikai mozgás megjelölésében, az offenzív és defenzív feladatok elkülönítésében, a maximális erőkifejtést igénylő szektorok elhatárolásában, a fegyvernemek differenciált és a választott célokhoz igazított fejlesztésében, a személyi állomány létszáma és a technikai erő közti arányok megválasztásában, a katonai költségvetés összpontosításában. Mussolini azonban egyik pontban sem tudott következetes koncepciót kialakítani. Ezért katonapolitikáját átgondolt tervezés helyett rendszerint improvizált és ellentmondásos döntések jellemezték.

Így végeredményben Mussolini katonai koncepciója – minden előzetes harciassága és látszólagos eltökéltsége ellenére valójában nem volt más, mint a „pillanat stratégiája", amely csupán a háború által kínált konjunkturális lehetőségekre épített. Egy ilyen stratégia azonban eleve magában hordozta a kudarc lehetőségét, mert egyfelől a kiválasztott cél mögött nem állt a megvalósításához szükséges katonai fedezet, másfelől az akció sorsát végső soron annak a hatalomnak (Németországnak) a kezébe tette le, amely a kedvező pillanatot előidézte. Kérdés volt azonban, hogy ez a hatalom a világháború során képes lesz-e biztosítani a kezdeti eredmények tartósságát.

A nem hadviselés ellentmondásos kilenc és fél hónapja valóságos kavalkádja volt a józan döntéseknek, a visszafogott indulatoknak és a gyakori harcias fellobbanásoknak. Olaszország élvezte ezen politika előnyét, ami a gazdaságra eleinte kedvező hatást gyakorolt. Az ipar nagy megrendeléseket kapott Angliából és Franciaországból, s az olasz kereskedelmi flotta hajói színültig árukkal rakottan közlekedtek Franciaország felé.

A gazdasági előnyök láttán Mussolini még tovább akart lépni: már-már arra gondolt, hogy a nem hadviselés státusát valóságos semlegességgé fejleszti, s Olaszország vezetésével létrehozza a

dunai és a balkáni államok semleges blokkját, amelyet a térség országai is kedvezően fogadtak. E tervek értelmében Görögországgal és Jugoszláviával megegyezésre törekedtek, Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával pedig szorosabbá tették az együttműködést. Politikai gesztust tettek Anglia felé is, ahová szeptember közepén Bastianini személyében nagykövetet neveztek ki. Mindez főként Ciano gróf személyes intenciói alapján történt, aki akkor emelkedett karrierjének tetőpontjára. Benne összpontosult a beavatkozást ellenző körök bizalma, de Mussolini is legfőbb tanácsadójának tekintette. Politikai sikerei egy 1939. október végén végrehajtott „őrségváltásban" öltöttek testet, amikor Mussolini leváltotta Staracét, a fasiszta párt németbarátságáról hírhedt főtitkárát, valamint több minisztert és katonai vezetőt, s helyükre Ciano bizalmasait ültette.

Az új vezető testületet „Ciano-kabinet"-nek nevezték, megalakulása azonban paradox helyzetet tükrözött. Míg Ciano személyi befolyásának növekedése és a személycserék a nem hadviselés politikáját látszottak erősíteni, a valóságban Mussolini és a fasiszta hierarchia ebben az időszakban vált valamiféle háborús akció feltétlen hívévé.

A németek lengyelországi győzelme Mussolinire még ellentmondásos hatást gyakorolt. Eleinte elkeseredett, hogy Hitler újabb lépést tett a „világhírnév" felé, és kifejezte vágyát: tetszene neki, ha Hitlert az események lelassítanák. Október elejétől azonban fokozódott elszántsága, hogy valami olyasmit tegyen, ami Olaszországot is belesodorná a játszmába. „Az olaszok – mondta keserűen – miután 18 éven át hallgatták háborús propagandámat, nem érthetik meg, hogyan válhatok én a béke hírnökévé éppen most, amikor Európa lángokban áll." Ezért az ősz folyamán „úgyszólván naponta gyötrődött kínzó kétségek közepette – írja Roberto Battaglia – s nem tudott dönteni: a háborút vagy a békét válassza-e; őrlődött a »leghatalmasabb szövetséges« és annak sikerein érzett irigység között". Hangulatváltozásai furcsa határozatokra ösztönözték. Néhány esetet maga Ciano jegyzett fel. 1939. november 9-én, amikor megérkezett Rómába egy Hitler elleni sikertelen merénylet híre, „a ducénak nagyon nehezére esett az olyan sürgöny megfogalmazása, amelyben elragadtatásának adna kifejezést a szerencsésen elkerült veszély

felett. Melegen akarta megírni, de nem túl melegen, mert megítélése szerint egyetlen olasz ember sem érez örömet, amikor értesül, hogy Hitler megmenekült a haláltól". December 4-én pedig egy Poznańban tartózkodó olasz jelentését olvasták fel előtte, amely hírt adott a németek lengyelországi kegyetlenkedéseiről. A duce, aki 1939 elején valamennyi Spanyolországban foglyul ejtett olasz antifasiszta agyonlövetésére adott parancsot, most felháborodott és utasította Cianót, gondoskodjon róla, hogy amerikai és francia lapok közvetett úton megkapják a jelentés tartalmát.

1939 végén azonban a nemzetközi helyzet már éreztette, hogy hamarosan sor kerül Németország és a nyugati hatalmak közvetlen összeütközésére. Ennek előestéjén mindkét fél nyomást gyakorolt Olaszországra, hogy magatartásának nyílt és következetes kifejezésére késztesse. A további olasz semlegesség fenntartására törekvő Anglia és a szorosabb olasz felzárkózást sürgető Németország egyaránt a legdöntőbb ponton: gazdasági téren fejtette ki erőfeszítéseit. Anglia már 1939. november végén bejelentette, hogy a németek földközi-tengeri hajózásának megakadályozására Olaszország körül tengeri blokádot létesít, az Olaszország felé haladó német kereskedelmi hajókat feltartóztatja és rakományait – beleértve a szénszállítmányokat is – elkobozza. Ugyanakkor Olaszország számára kedvező ajánlatot tett: kilátásba helyezte, hogy magára vállalja az olasz szénszükséglet egészének biztosítását. A német diplomácia ugyanakkor hevesen kikelt az olasz gyártmányú fegyverek és repülőgépmotorok franciaországi eladása ellen. Mussolini helyt adott a német követelésnek és leállította a fegyverek eladását, ezzel a döntésével viszont egyszersmind az angol–olasz gazdasági tárgyalásokat is kudarcra ítélte. Anglia bejelentette, hogy 1940. március 1-jétől az Olaszországba tengeren át érkező szénszállítmányokat fel fogja tartóztatni. Ebben a pillanatban a német diplomácia teljes súlyával működésbe lépett. Clodius, a német külügyminisztérium gazdasági osztályának vezetője, aki már az angol–olasz tárgyalások csúcspontján Rómában tartózkodott, felajánlotta, hogy Németország kész havonta másfél millió tonna szenet szárazföldön szállítani Olaszországnak, ami nagyjából megfelelt az olasz im-

portszükségletnek. Mussolini elfogadta az ajánlatot, amit német–olasz gazdasági szerződés pecsételt meg.

Mussolini ezzel gazdaságilag már térdre ereszkedett Németország előtt, amelynek következményei rövidesen katonai-politikai téren is érezhetővé váltak. Amikor Ribbentrop 1940 márciusában Rómába vitte Hitler üzenetét, amelyben az olasz vezetőkkel tudatta a nyugati hadjárat közeli megindulásának tervét és kifejezte reményét, hogy Olaszország elfoglalja méltó helyét Németország oldalán, Mussolini – némi ingadozás után – már kötelezettséget vállalt a hadba lépésre. 1940. március 11-én, Hitlerhez küldött válaszlevelében leszögezte: Olaszország – fenntartva magának az időpont megválasztásának jogát – be fog avatkozni a konfliktusba, és Németország oldalán „párhuzamos háborút" indít. Kapkodásának jelei azonban most sem tűntek el. A pár nap múlva tartandó vezéri találkozóra még úgy utazott el, hogy le fogja beszélni Hitlert a nyugati offenzíváról, rövidesen mégis úgy döntött: szolidáris marad Németországgal, de nem lép be a háborúba. A Brenner-hágónál tartott személyes megbeszéléseken mégis korábbi elhatározásának adott hangot: együtt halad Németországgal, csak a belépés időpontját engedjék neki meghatározni.

A kötelezettségvállalás eme pillanatában a katonai előkészületek korántsem fejeződtek be, sőt egyre bizonytalanabb becslések és határidők születtek, hogy az olasz hadsereg mikorra éri el – és egyáltalán valaha is eléri-e – azt az optimális szintet, amelynek alapján hadviselésre alkalmasnak minősíthető. Ennek terminusát 1939 végén még 1940 nyarára, őszére, később 1941 második felére, reálisabb felmérések pedig csupán 1942 második felére helyezték.

Németország dániai és norvégiai sikerei, majd a nyugati hadjárat küszöbön álló látványos győzelme azonban háttérbe szorították a katonai felkészületlenség feletti aggodalmakat. Németország megállíthatatlannak tűnő előnyomulása olyan biztosnak látszó előnyöket kínált, amelyek lehetőséget nyújtottak a fasizmus eredeti hódító céljainak realizálására. Új nyersanyagforrások és piacok megszerzésének perspektívái bontakoztak ki a horizonton, s a háború igézetében élő rendszert, amelyet lenyűgözött a német győzelem ragyogása, valóságos kényszercselekvés

Fasiszta diktátorok találkozója Firenzében (1940. november)

ragadta magával, hogy kiaknázza a német fegyverek által teremtett körülmények kedvező aspektusait. A ducétól a királyig, Farinaccitól Grandiig, a német orientáció zajos híveitől a beavatkozást korábban ellenző fasiszta vezérekig, a nagy monopóliumok uraitól a Fővezérkar tábornoki karáig mindenkit áthatott a meggyőződés, hogy „ilyen, Olaszország számára kedvező helyzet minden ötezer évben csak egyszer adódik, s Olaszország nem szalaszthatja el az alkalmat; a háború 40 nap alatt befejeződik".

A hadba lépést végérvényesen elhatározták, de a választott időpont nem kevésbé volt becstelen a mögötte rejlő céloknál. 1940. június 10-én az olasz hadsereget már egy megvert Franciaország ellen küldték csatába. Semmibe véve az olasz nép érzelmeit, a fasizmus Franciaország hátba támadásával rótta le történelmi háláját annak az országnak, amely fegyvereivel egykor talán a legnagyobb szerepet játszotta Olaszország egységes állami létének megteremtésében. Mussolini cinizmusa azonban nem ismert határt, s magát az olasz népet is minden lelkiismeretfurdalás nélkül vetette alá a rövid távra tervezett kaland sajátos céljainak. Néhány ezer halottra van szüksége – mondta –, hogy részt vehessen majd a békekonferencián „mert szeptemberre a háborúnak úgyis vége lesz".

Sok olasz megérezte azonban, hogy ezúttal valami visszavonhatatlan, hosszú kaland kezdődik, amely végveszélybe sodorhatja Olaszországot. Amikor Mussolini 1940. június 10-én délután 6 órakor kilépett a Palazzo Venezia erkélyére és elmondta két nappal azelőtt elkészített beszédét, amelyben bejelentette a háborút, szavait fagyos közöny és a fasiszta hangulatkeltők által szított mesterséges lelkesedés fogadta. A gyűlésről von Rintelen német katonai attasé az alábbi jelentést küldte Berlinbe: „Aránylag nem volt nagy tömeg és a főváros levegője minden másnak nevezhető, csak harciasnak nem."

A pillanat konjunktúrájára épített stratégia mindjárt a kezdet kezdetén feltárta gyengéit. Az olasz hadsereg felvonulása Franciaország ellen az Alpokon keresztül – hegyi terepen is gyorsan mozgó gépesített alakulatok nagy hiánya következtében – olyannyira nehézkesnek bizonyult, hogy „menetből" nem is tudott támadásba lendülni, s csoda volt, hogy egyáltalán felvette a harci érintkezést a szívósan védekező francia hadsereggel

szemben. Közben Mussolini diplomáciai vereséget is szenvedett szövetségesétől. A franciák fegyverszünetet kértek Németországtól, s ekkor Hitler Münchenbe hívta diktátortársát a feltételek megbeszélésére. A találkozón azonban Hitler elutasította a közös olasz–német fegyverszüneti bizottság felállítását, amit Mussolini előterjesztett. A győzelem gyümölcsét egyedül akarta learatni. A tárgyalásokon Mussolininak tapasztalnia kellett, hogy véleményének csupán tanácsadói értéke van, hiszen a háborút Hitler nyerte meg, Olaszország minden tényleges katonai részvétele nélkül. Hazafelé utaztában – írta Ciano – a duce hangulata éppen ezért borongós volt: „Az igazság az, a duce fél a béke órájának közeledésétől, és ismét azt kell látnia, mint halványodik el életének elérhetetlen álma: dicsőség a harc mezején." Hazaérkezése után sürgette a vezérkart: mindenáron indítson támadást, hogy a franciák tőle is fegyverszünetet kérjenek. Ez végül Franciaország összeomlása után be is következett, de félve, hogy a francia haderő az utolsó pillanatban még felmorzsolja a gyámoltalan olasz támadási kísérleteket, a fegyverszünetet sebtében aláírták. A „győztes" Mussolini engedékeny volt: csupán néhány fürdőhelyet csatoltak Olaszországhoz az Alpok nyugati szegélyén, és néhány várost a francia Rivièrán.

Mussolini azonban nemcsak nem vonta le kedvezőtlen előjelekkel terhes első katonai akciójának konzekvenciáit, de a német győzelem biztos tudatában tovább hajszolta hódító elképzeléseit. Kihasználva a tengeren és az afrikai térségben mutatkozó kezdeti olasz létszámbeli fölényt, gyors egymásutánban két újabb frontot nyitott: 1940 nyarán Etiópia területéről támadást indított a kelet-afrikai angol gyarmatok, Brit Szomália, Szudán és Kenya ellen, Észak-Afrikában pedig Egyiptom ellen.

Kelet-Afrikában az angolok visszavonultak, így az olaszok mélyen benyomulhattak az angol gyarmatok területére. Észak-Afrikában, ahol az angolok szintén óvakodtak egy kellően elő nem készített támadás kudarcától, az olasz haderők Líbia felől – ha lassan is – közeledtek az egyiptomi határok felé. A sikerek mind Mussoliniban, mind a vezérkarban diadalmámort váltottak ki, s ennek hatására úgy döntöttek: fokozzák terjeszkedésüket a Földközi-tenger medencéjében. 1940. október végén Albánia területén összevont haderővel megtámadták Görögországot.

Ciano külügyminiszter (jobbról) és Umberto herceg (1938)

A franciaországi első kedvezőtlen tapasztalatok után e hadszíntéren Mussolinit valóságos sokkhatás érte: az olaszok erőitől technikailag messze elmaradt görög hadsereg nemcsak visszaverte a támadást, de ellentámadása már-már az egész balkáni olasz jelenlétet fenyegette.

Mindhárom front lényegesen túlnőtt a helyi összecsapások keretein. Olaszországnak a Földközi-tenger térségében Angliával kellett megütköznie, s a párhuzamos háború itt egy évszázados tradíciókra épülő konzekvens angol birodalmi stratégiával találta magát szemben, amely a periferiális háború elméletében és gyakorlatában öltött testet.

Miután elsőbbséget kapott az az álláspont, hogy Olaszország hadba lépésével Anglia fő ellensége Olaszország lett, s katonai tevékenységének elsősorban az olasz hadsereg ellen kell irányulnia, a brit hadvezetés merész átcsoportosításokkal és csapatösszevonásokkal, a hadiflotta nagyobb egységeinek a Földközi-tengeren való összpontosításával, végül a Taranto kikötőjében horgonyzó olasz hadiflotta ellen 1940. november 12-e éjjelén végrehajtott megsemmisítő erejű légitámadással alapvetően megváltoztatta a Földközi-tengeren a stratégiai helyzetet. Az elsüllyesztett és súlyosan megrongált hajótérrel Olaszország egyúttal átmeneti tengeri fölényét is elvesztette e térségben, Anglia pedig visszanyerte uralmát az életfontosságú beltenger felett, ami megteremtette a brit ellencsapás feltételeit, hosszú távon pedig megoldotta az afrikai háború hadászati kulcskérdését. Ezt a helyzetet Olaszország többé már nem tudta megváltoztatni, mivel a tengeri csatákban elvesztett hajótér pótlásának nagy versengésében messze elmaradt a brit hajóépítés grandiózus teljesítménye mögött.

E stratégiára építve az angol hadsereg 1940 telén támadást indított Kelet-Afrikában, s nemcsak az elfoglalt területekről verte vissza az olasz haderőket, de felszabadította Etiópiát, Eritreát és Olasz Szomáliát is. A fasiszta agresszió nak elsőként áldozatául esett országnak az a tisztesség jutott, hogy elsőként került a felszabadított országok sorába. Etiópia elvesztésével Mussolini birodalma megszűnt létezni. Rövidesen hasonló vereség érte az olasz haderőket Észak-Afrikában, ahol egy angol ellentámadás egészen a líbiai kiindulópontokig szorította vissza őket.

E vereségekkel Olaszország párhuzamos háborúja véget ért, minden további harci cselekménye csakis a német hadsereg függvényeként, annak alárendelve bontakozhatott ki. A német segítség és az 1941 tavaszán folytatott német hadműveletekhez való csatlakozás ismét átmeneti sikerekhez juttatta Olaszországot Észak-Afrikában és a Balkánon. Etiópia elvesztésével azonban nem csökkent a frontok száma, sőt újabb, az észak-afrikainál nagyobb kockázattal és megterheléssel járó front nyílt az olasz hadsereg számára Görögországban és mindenekelőtt Jugoszláviában.

Amikor Németország 1941 tavaszán egy gyors offenzívával legyőzte Görögországot és Jugoszláviát, az olasz érdekeket figyelembe vették. Montenegrót (Crna Gorát) az olasz uralom alatt álló Albániához csatolták, élére az olasz királyi dinasztiából származó herceget állítottak uralkodónak. Dalmácia egy részét Olaszországhoz illesztették, Horvátországban pedig, amely Szlovákiához hasonlóan „független" lett, az olasz befolyást szintén azáltal juttatták kifejezésre, hogy Horvátország uralkodója ugyancsak a Savoiai-ház egyik hercege lett. Mégis érződött azonban, hogy a balkáni olasz uralom nem lesz tartós: röviddel a megszállás után (éppen Montenegróban) kitört a jugoszláv népfelszabadító felkelés, amely Joszip Broz Tito kommunista partizánhadseregének szívós ellenállása révén mind az olasz, mind a német uralmat eleve megkérdőjelezte. Végül a frontok számának gyarapodására egy esztelen döntés – talán a legesztelenebb, amelyet Mussolini a háború idején valaha is hozott – tette fel a koronát: amikor 1941 júniusában Hitler megindította a Szovjetunió elleni hadjáratot, Mussolini, bár erre semmilyen előzetes megállapodás nem kötelezte, haderőit a keleti frontra is elküldte. Elhatározását ugyan – mint mindannyiszor – habozás előzte meg. Olykor még örömének is hangot adott, hogy ezúttal Németország olyan ellenfél ellen fog harcolni, amely nem adja meg magát könnyen. Még abban is reménykedett, hogy ezúttal Hitler nimbuszát megtépázzák, ami helyre billentheti alárendelt szerepét diktátortársával szemben.

A kezdeti német sikerek azonban annyira lenyűgözték, hogy végül is semmiképpen nem akart kimaradni a várható gyors győzelem gyümölcseiből. Részletekkel nem foglalkozott: medi-

terrán éghajlathoz szokott dél-olaszországi hadosztályokat küldött a szovjet frontra, alpesi hadosztályokat az orosz síkságra, valamennyi hadosztály katonáit nyári felszereléssel, mert meggyőződése szerint a háború hat hét alatt úgyis véget ér... A kiküldött csapatkontingensek létszáma folyamatos feltöltésük után csaknem megegyezett az afrikai hadszíntéren harcoló olasz csapatokéval. Az 1941-es év végére Mussolininak még egy országot sikerült Olaszország hadviselő ellenfeleinek sorába iktatnia. Amikor Japán 1941 decemberében rátámadt az Egyesült Államokra, a Németországgal érvényben lévő megállapodás értelmében hadat üzent az Egyesült Államoknak is.

A pillanat konjunktúrájára épített stratégiával így Mussolininek sikerült elérnie, hogy másfél év leforgása alatt hadba került a világ három legerősebb hatalmával és azok koalíciójával. Az olasz hadsereg csapatai öt fronton harcoltak, a szovjet–német fronton, Észak-Afrikában, Görögországban, Jugoszláviában és a Földközi-tengeren, ezenfelül megszálló feladatot láttak el Franciaországban, Jugoszláviában, Görögországban és számos jón-tengeri görög szigeten.

Az olasz katonai jelenlét dimenziói még egy Olaszországnál jóval erősebb hatalom katonai erejét is meghaladták volna. A német sikerek azonban egyelőre nemcsak mindent feledtettek, de egyre grandiózusabb perspektívákkal kecsegtettek. A tengelyhatalmak 1942 nyarára eljutottak sikereik tetőpontjára: a keleti fronton a németek – 1941 végén Moszkva alatt elszenvedett vereségük és visszavonulásuk után – 1942 elején újabb nagy offenzívát indítottak Sztálingrád és a Kaukázus felé. Úgy tűnt: a Szovjetunió az 1942-es német előnyomulás eredményeképpen veszélyesebb hónapokat élt át, mint a háború megindulásának vészterhes napjaiban. A japán hadsereg fél év leforgása alatt meghódította az egész csendes-óceáni térséget, megszállta a brit, holland és amerikai gyarmatokat, mélyen benyomult Kínába, elfoglalta az indokínai francia gyarmatokat és a brit birodalom kontinentális országait, s a „birodalom gyöngyszeme", India felé közeledett. Észak-Afrikában a német–olasz egységek – szívós angol ellenállásba csak helyenként ütközve átlépték a líbiai–egyiptomi határt és győzelmesen hömpölyögtek Egyiptom második legnagyobb városa, Alexandria felé. Mussolini ekkor láto-

gatást tett a líbiai fronton, s a győzelmi mámor annyira hatalmába kerítette, hogy idejének nagy részét az alexandriai bevonulás előkészítésének szentelte, s már lovát is kiválasztotta, amelyen fogadni akarta a csapatok díszszemléjét.

Józan olasz tábornokok, akik az olasz hadsereg végső esélyeit latolgatták – mégis előre látták a katasztrófát és rámutattak: a német győzelmi babérok lehullása és a német hadsereg hanyatlása elkerülhetetlenül magával rántja az olasz hadsereget is, amely nem rendelkezik olyan vitalitással, hogy a támadó ellenfélnek szívósan ellenálljon. Jóslatuk sokkal előbb és sokkal gyorsabban valóra vált, mintsem a realista tábornokok sejthették volna.

Az összeomlás szélén (1942–1943)

1942. október 23-án az angolok megsemmisítő támadást indítva El-'Alameinnél, két hét alatt felmorzsolták és kiszorították Egyiptomból a német–olasz haderőket. A csata befejezésének napján, 1942. november 8-án Marokkóban angol–amerikai csapatok szálltak partra és gyors ütemben haladtak Kelet felé, hogy egyesüljenek Montgomery győztes csapataival. A német–olasz hadsereg harapófogóba került. Bár ennek szélső pontjait több mint négyezer kilométer választotta el, a német–olasz hadseregnek sürgősen hátrálnia kellett a csapatok evakuálására legkedvezőbb lehetőséget nyújtó Tunisz felé, amely legközelebb feküdt Olaszországhoz. E hátrálás idején a keleti fronton az olasz hadsereget még nagyobb katasztrófa érte. 1942. november 19-én a szovjet hadsereg ellentámadást indított, amely a VI. német hadsereg bekerítésével, majd Sztálingrád bevételével végződött. A bekerítő hadműveletek során támadás érte a Donnál csak helyi harcokat folytató „Oroszországi Olasz Hadsereget" is.

A szovjet offenzíva fő csapása a román–olasz frontszakasz találkozási pontjára irányult. A támadás nyomán az olasz hadsereg összeomlott. Halottakban, sebesültekben, eltűntekben és megfagyottakban akkora veszteséget szenvedett, amely az olasz hadviselés történetében feljegyzett valamennyi áldozat számát felülmúlta. A „doni Caporettó"-val az olasz hadsereg teljesen megsemmisült, maradékait többé sohasem tudták továbbharcoló

egységekbe összegyűjteni. A fasiszta Olaszország Szovjetunió elleni háborúja véget ért. A frontok száma mégsem csökkent: az angol–amerikai partraszállásra adott válaszképpen a németek megszállták Franciaország egy részét, az olasz haderő pedig Korzikát.

A katasztrofális vereségek időpontjára Olaszország gazdasága a teljes kimerülés és összeomlás szélére jutott. A végső katonai kudarchoz vezető háborús szereplés nemcsak azt igazolta, hogy Mussolini és fasizmusának gigantomán hódító törekvései semmiképp sem álltak arányban az ország nagyon is szerény anyagi lehetőségeivel, hanem jóval többet: azt, hogy a tengely oldalán viselt háború az ország gazdasági érdekeivel és tradícióival a legkiáltóbb ellentétben állott. Ha a hadba lépéstől elsősorban nyersanyagforrások megszerzését remélték, úgy rögtön a háború első esztendejében kitűnt, hogy Olaszország nyersanyagellátása nem a tengely oldalán, hanem az ellenkező táborban lett volna biztosított, minthogy a szövetségesek oldalán Olaszország meg tudta volna őrizni hagyományos gazdasági kapcsolatait is.

A Szuezi-csatorna és a Gibraltári-szoros elzárása Anglia részéről Olaszországot eleve a Földközi-tenger foglyává tette, kapcsolatait az európai szárazföldre korlátozta, s a nyersanyagbeszerzés csaknem lehetetlenné vált. Azok a földközi-tengeri országok, amelyekkel Olaszország a háború előtt élénk kereskedelmi forgalmat bonyolított le, vagy hadműveleti területté váltak (Egyiptom, Görögország), vagy Anglia osztatlan fennhatósága és ellenőrzése alatt álltak (például a Közel-Kelet országai). Az egyetlen földközi-tengeri ország, amellyel Olaszország fenntarthatta, sőt növelhette kereskedelmét, Spanyolország volt, de tengeri összeköttetése Anglia gyorsan helyreállított tengeri fölénye következtében ezzel az országgal is hamarosan megszakadt. Mivel a kereskedelmi hajóparkot az afrikai hadsereg ellátása egyébként is teljesen lekötötte, a földközi-tengeri olasz kereskedelmi hajózás már a háború első esztendejében teljesen megszűnt, két év múltán pedig maga a kereskedelmi flotta is jórészt megsemmisült.

A nyersanyagkérdés megoldása az európai kontinensről nem kis nehézségbe ütközött. Németország mind a megszállt, mind a csatlós országok egész nyersanyagkincsét és termelését kisajá-

tította, s Olaszország még azoktól a beszerzési lehetőségektől is jórészt elesett, amelyek a csatlós országokkal kötött gazdasági szerződések révén a háború előtt biztosítottaknak látszottak. Bár a balkáni hadjárat eredményeképpen Olaszország nyersanyagkincsekben gazdag területeket szállt meg Jugoszláviában és Görögországban, a partizánháború következtében rendszeres kiaknázásuktól elesett. A Szovjetunió elleni háborúval Olaszország elvesztette egyik legfontosabb olaj forrását, ugyanakkor a szovjet front helyzete és alakulása eleve keresztülhúzta azokat a várakozásokat, hogy Olaszország a szovjet nyersanyagkincsből részesedjék.

Végül a legnagyobb gazdasági csapás talán mégis akkor érte Olaszországot, amikor saját gyarmatát, Líbiát hadműveleti területté változtatta. A líbiai hatalmas olajkincs első jeleit olasz kutatók már 1940-ben feltárták, de a tényleges kitermelést az észak-afrikai harcok megakadályozták, s ezzel Olaszország elesett a világ egyik legnagyobb olajtartalékától, amely pedig a szó legszorosabb értelmében a nyersanyagforrások meghódítására küldött katonák csizmái alatt feküdt.

Az akut nyersanyaghiány következtében Olaszország az összes hadviselő felek közül az egyetlen volt, amelynek nem sikerült termelését a háború folyamán a hadiszükségletek arányában felfokoznia. A harci események szinte közvetlenül tükröződtek a termelés mutatóiban: egyes iparágak teljesítménye a hadba lépést követően erősen lecsökkent, más ágazatokban, ahol nagy erőfeszítések árán az első háborús években még szerény emelkedés mutatkozott, 1942 vége hozta meg az általános visszaesést, az 1943-as év tavaszán pedig az egész olasz ipar termelése mélyre zuhant. A hadsereg éppúgy hiányokat szenvedett, mint a polgári lakosság, amelynek ellátását a csökkenő gabonaimport következtében nem tudták megoldani. 1942-ben a napi kenyérfejadagot 15 dekára csökkentették, és a krónikus élelmiszerhiány már 1942 márciusában Olaszország több városában szórványos tüntetésekhez vezetett. A sokéves szünet után ismét utcára lépő tömegek megjelenése valójában többet jelentett az egyszerű éhséglázadásoknál, s egy mélyebb értelmű politikai erjedés kifejezései voltak: az emberekben megérlelődött a meggyőződés, hogy a katasztrófák és kudarcok oka a fasizmus esztelen háborúja és

Fiaival fasiszta öltözékben. Balra Brunó, jobbra Vittorio

maga Mussolini, aki e tragikus kalandba az országot belehajszolta. A duce azonban hű maradt korábbi önmagához, s a csődért az olasz népre hárította a felelősséget.

A háborús kudarcok végső okát az olasz nép hódításképtelenségében, katonai szolgálatra való alkalmatlanságában vélte felfedezni. Saját mulasztásairól, kalandorpolitikájáról, katonai képzetlenségéről és irreális döntéseiről természetesen egyetlen alkalommal sem szólt, de annál nagyobb hévvel ostorozta az olaszok hibáit.

Ciano még a háború első időszakában feljegyezte, hogy Mussolini „Olaszország titkos sebei" címmel nagy hatású beszédet akart tartani, amelyben szembesíteni akarta a nemzetet saját gyengeségeivel. Ezt elsősorban a születések számának csökkenésében, az alkoholizmusra való hajlamban és az olaszok szívélyes modorában kívánta megjelölni. Őrült és eszelős tervekkel állt elő, amelyek az olasz faj megnemesítését célozták volna. Elhatározta többek között: kiirtatja az Appenninek erdőségeit, hogy Olaszország éghajlatát zordabbá tegye, s ezáltal „az olasz fajt" feljavítsa. Az olasz nemzet elleni kirohanásai az olasz középosztályokra mért támadásokkal párosultak. Mussolini az „olaszok puhaságának" okát a középosztály elpuhultságában látta. „Amint a háború befejeződik, el fogom kezdeni támadásomat a gyáva és utálatos középosztály ellen. El kell pusztítanunk fizikailag és talán csak húsz százalékot kímélünk meg, habár ez is sok" – mondta, majd hozzáfűzte: „Nekimegyek és Szent Domonkoshoz hasonlóan így szólok majd: Isten válassza ki a magáét." A görögországi vereség után újabb megoldásokat keresett. A fasizmus háborús kalandját, amelyet az olasz nép sohasem akart és sohasem támogatott, a haza ügyévé próbálta emelni. „Az olasz nép szívéhez kell szólnunk – mondta –, meg kell értetnünk velük, hogy ami ebben a játszmában kockán forog, az nem a fasizmus, hanem hazánk, örök hazánk, mindnyájunk hazája, az pedig emberek, idők és pártérdekek felett áll." A líbiai katasztrófa idején ismét sajátságos osztálydemagógiájának tüzét lobogtatta. Állandóan egy „harmadik hullámról" beszélt, amely „a legrettenetesebb lesz valamennyi között, amely fel fog borítani intézményeket és embereket". 1941. január 7-én a kormány ülésén elfogadott – az olasz tömegekhez intézett – felhívásában

külön kiemelte, hogy proletárokhoz és fasisztákhoz intézi szavait, majd hozzáfűzte, ha a középosztály továbbra is gátolja cselekedeteiben, a győzelem után „az útjába akadályokat gördítő polgári osztálynak a romagnai régi szocialistával lesz dolga..."

„Az embereknek tudniuk kell, hogy az élet komoly dolog és hogy a háború a legkomolyabb dolog az életben" – mondta, s mindent elkövetett, hogy erre az olaszok tömegeit ráébressze. Súlyos bombatámadások történtek Nápoly ellen. A duce így szólt: „Örülök, hogy Nápoly ilyen súlyos éjszakákat él át. A faj meg fog edződni, a háború a nápolyiakat északi fajjá fogja átalakítani." És személyesen elrendelte: valahányszor Nápolyban légiriadó van, Rómában is szólaltassák meg a szirénákat, sőt a légelhárítás akkor is lőjön, ha nincs ellenséges repülőgép a térségben, hogy az izgalmat ezzel is fokozzák. A súlyos élelemhiány felett könnyedén átsiklott: „Senki ne higgye, hogy az adagolás megszűnik a háború után. Addig marad érvényben, amíg jónak látom... és ebben örömem telik, mert végül a szenvedés nyomait látjuk majd az olasz nép arcán, ami majd értékes lesz nekünk a békeasztalnál." Meghatározta az ideális katonai parancsnok típusát is. Ő azt a tábornokot kedveli, aki így szól katonáihoz: „Azt hallottam, mindegyikőtök nagyon ragaszkodik családjához. Ez nagyon jól van így otthon, de nem itt. De itt akármit is követtek el, még mindig nem lesztek elég jó tolvajok, gyilkosok és rablók."

Az olasz lakosság többsége kezdettől fogva ellenszenvvel fogadta a háborút. Bár a fasizmus ezúttal nem kényszerült rá, hogy a hadba lépést – miként az első világháború idején – az antimilitarizmus erőinek terrorista megsemmisítésével erőszakolja ki, a lakosság tömegeit nem tudta magával ragadni. E háborúban nem lehetett már a Risorgimento befejezéséről beszélni, ami az első világháborúban még széles tömegeket sorakoztathatott fel a háború támogatására. Az idegen területek meghódításában pedig az olasz nép nem látott olyan motívumot, amelyet nemzeti céljaival azonosíthatott volna.

Olaszország ily módon a tengely egyetlen olyan országa volt, amelynek széles tömegei érzéketlenek maradtak Mussolini háborús érveivel szemben, sőt legkorábban felismerték, hogy a hódító háború a nemzet értékeinek értelmetlen feláldozásához

vezet s így kiáltó ellentétben áll az ország igazi nemzeti érdekeivel. Kétkedés övezte a német szövetséget, s még a fasizmussal rokonszenvezők soraiban is erősen hatott a kétely, vajon nem a német szövetséges elsöprő előretörése lesz majd az a tényező, amely Olaszországot nemzeti létében leginkább fenyegeti. Mindez kihatott az olasz katona harctéri magatartására, s elegendő módon magyarázza, hogy a hazájuktól távoleső frontokra hajszolt százezrek miért nem követték vakon a fasizmus esztelen kalandját. Az olasz katona harctéri pszichózisa csupán szinonimája volt a hátország hangulatának, melyet a legcsekélyebb módon sem hatott át a hódítás szelleme.

Nagyon nehéz nyomon követni az olasz nép háborúellenes beállítottságának forrásait és megnyilvánulásának állomásait. Bizonyára közrejátszott benne a fasizmus permanens belső csatái nyomán fellépő fáradtság éppúgy, mint az etióp kalandot és a spanyol polgárháborút kísérő keserű tapasztalatok, a faji törvényeket követő megrendülés, az egyház állásfoglalása, amely ugyan nem emelte fel tiltakozó szavát a háború ellen, de nem is támogatta, végül az antimilitarista tradíció, amelyet a fasizmus terrorizmusát túlélő kommunista, szocialista, köztársasági, katolikus, liberális, és anarchista generációk átörökítettek az új nemzedékek tudatába. A háborúval szemben tanúsított ellenszenv és közöny 1942-re már határozott elutasítássá érlelődött, s általánossá vált a meggyőződés: a háború nem Olaszország, hanem csupán a fasizmus háborúja, amelytől azonban Olaszország csak abban az esetben szabadulhat meg, ha egyszersmind a fasizmustól is megszabadítja magát. Mindez egyértelmű lett azzal, hogy az olasz társadalom egészében bekövetkezett a fasizmussal való tömeges szembefordulás folyamata, ami a belső politikai frontok átalakulásában is tükröződött.

1941–1942 folyamán az egykor emigrációba kényszerült, vagy felszámolt pártok újjáalakultak, s miközben a fasizmus politikai frontja a rohamos bomlás jeleit mutatta, az antifasizmus politikai erői mindjobban összekovácsolódva léptek színre. A két munkáspárt, amely első ízben még 1934-ben akcióegység-egyezményt kötött, majd a spanyol polgárháború idején, 1937-ben újra megerősítette együttműködését, a második világháború idején is fenntartotta kapcsolatait. Ideológiai ellentéteik ugyan to-

vábbra is fennmaradtak, mégis mindkét párt egyetértett abban, hogy a fasizmust csakis a két párt összefogása útján lehet legyőzni. Egyelőre külföldön – a polgári, kispolgári, értelmiségi rétegeket felölelő antifasiszta népfrontpolitikának is eredményei mutatkoztak. 1941-ben a Franciaországban működő olasz emigráció három legtevékenyebb csoportja, a kommunisták, szocialisták és a köztársasági gielisták, a mártírhalált halt Roselli fivérek harcos antifasiszta szövetsége 1941 szeptemberében Toulouseban megalakíttoták az ellenállási mozgalom akcióbizottságát.

A bizottságot létrehozó egyezmény kinyilvánította az olasz népfront politikai programját. Az antifasiszta, demokratikus megújhodásért és a fasiszta háborúval való szakításért síkraszálló program legfőbb követelései – a hitleri Németországgal kötött szerződések érvénytelenítése, különbéke Angliával és a Szovjetunióval, az olasz csapatok visszahívása valamennyi frontról, a német csapatok kivonása Olaszországból, a fasiszta rendszer megdöntése, a demokratikus szabadságjogok – az olasz társadalom antifasiszta tömegeinek törekvéseit fejezték ki. 1942 szeptemberében már Olaszország területén – Milánóban – is létrejött az első antifasiszta csoport, majd október–november folyamán Torinóban és Észak-Olaszország más városaiban is hasonló csoportok alakultak.

A fasizmus háborús katasztrófái, a keresztény humanizmust megcsúfoló embertelenség láttán a katolikus tömegek is végérvényesen szembefordultak a fasizmussal, s egyre inkább tudatosan igényelték a fasizmust felváltó új, demokratikus, emberségesebb társadalom felépítését.

Ez a törekvés vezetett Olaszországban a katolikus mozgalom újjáéledéséhez. 1942-ben a Néppárt egyik ismert vezető egyéniségének, De Gasperinek római lakásán megalakult az Olasz Kereszténydemokrata Párt. A Vatikán, amely 1925-ben a Néppárt feláldozásával a fasizmusnak engedte át a katolikus milliók politikai-világi vezetését, támogatta a párt megalakítását. Ezzel az egyház nemcsak a fasizmussal való szakítását reprezentálta, de kifejezésre juttatta azt is, hogy nem marad közömbös a katolikus tömegek politikai törekvéseivel szemben, és lépést tart az antifasiszta megújhodást igénylő tendenciákkal. Ugyanakkor a katolikus világi politikai párt engedélyezésében közrejátszottak

a Vatikán konzervatív politikai szempontjai is, amennyiben a Kereszténydemokrata Párt létrehozásával az ellenállási mozgalom legdinamikusabb politikai áramlatait: a kommunista és szocialista mozgalmat kívánta ellensúlyozni, hogy ezzel az antifasiszta megújhodást a katolicizmus hagyományos hegemóniájának kereteibe illessze. Mindez visszatükröződött a Kereszténydemokrata Párt 1942-ben, a megalakulás idején kidolgozott és hivatalosan csak a fasiszta rendszer bukása után, 1943 júliusában közzétett programjában is.

A demokratikus és keresztény Olaszországot hirdető programban éppúgy helyt kaptak az antifasiszta átalakulást igénylő és az ellenállási mozgalmak leghaladóbb törekvéseivel megegyező követelések, mint a Néppárt 1919-es programjának a második világháború időszakának körülményeihez igazított reformjavaslatai végül az egyház hagyományos szociális tanait felújító és a katolikus hegemóniát biztosítani kívánó programpontok.

Bár hivatalos megalakulása csak jóval későbbre datálható, 1942 folyamán újjáéledt a nagytőkéhez legközelebb álló Liberális Párt is, amely egykor a legnagyobb segítséget adta a fasizmusnak, s később teljesen feloldódott a fasizmusban. Újjáalakulása ezúttal jelentős – főként észak-olaszországi – tőkés csoportok új orientációjáról tanúskodott. Mind a kereszténydemokrata, mind a liberális párt képviselői csatlakoztak az antifasiszta pártok 1942 október–novemberében Észak-Olaszországban létrejött szervezeteihez, s ezzel kiteljesedett az antifasiszta pártszövetség, az olasz népfront.

A harctereken elszenvedett vereségsorozat és az ország háború- és fasisztaellenes hangulata a legfelső fasiszta vezetés körében is éreztette hatását. 1942 végén és 1943 elején Grandi, Bottai, Ciano, Federzoni nyílt és titkos megbeszéléseket folytattak Mussolini esetleges utódlásáról. (A leginkább számbajöhető jelölt, Mussolini fasiszta ellenzékének márcsak fasiszta múltjánál fogva is legnevesebb alakja, Italo Balbo, az egykori quadrumvir már nem volt közöttük. Mussolini igen korán felismerte, hogy Balbo riválisa lehet, ezért – hogy távol tudja Rómától – még 1933-ban Líbia főkormányzójává nevezte ki. Mint quadrumvir azonban tagja volt a Nagytanácsnak, ahol nemegyszer bírálta Mussolini bel- és külpolitikáját, mindenekelőtt az antiszemita

törvényhozás és a németekkel kötött szoros szövetség ügyében. Mussolini gyakran vetette szemére fiatalabb riválisának köztársasági múltját. Kevéssel az észak-afrikai háború megindulása után Balbo repülőgépét 1940. június 28-án Tobruk felett az olasz légelhárítás lelőtte. Halálát a légelhárítás sajnálatos tévedésével magyarázták, de sokan a duce kezét vélték felismerni az incidensben.)

A fasiszta ellenzék terveinek Mussolini egészségi állapota is kedvezett. A háborús vereségek megviselték idegeit, korábbi gyomorbántalmai kiújultak és krónikussá váltak. Az előző évben családi tragédia is érte: 1941. augusztus 7-én Bruno fia, aki szintén pilótának készült, egy gyakorlat során kényszerleszállást hajtott végre, s életét vesztette. Betegsége miatt 1942 végén Mussolini hosszú hetekre távol volt Rómától: Riccionében pihent és kezeltette magát. Clara Petacci ápolta a ducét. Az ellenzék úgy vélte: a duce fizikailag is a végét járja. Utódlási kampányuk összekapcsolódott egy palotaforradalom előkészítésével, amely azt célozta, hogy Mussolini leváltásával más irányt adjanak az eseményeknek: a háborúból való kilépés előmozdítására tárgyalóképessé tegyék Olaszországot a szövetségesek előtt, ugyanakkor bizonyos belső változtatások, mindenekelőtt a fasizmus „alkotmányosabbá" tétele révén megmentsék a rendszert a végső összeomlástól. Kísérletüket bizonyos külső és belső körülmények is ösztönözték. Angol részről Churchill komolyan foglalkozott azzal a tervvel, hogy előmozdítsa egy Grandi vezetése alatt álló kormány megalakulását Olaszországban, az országon belül pedig a királyi udvar körül egyre erősebbé vált az uralkodóhoz vonzódó monarchista tábornokok csoportja, amely szintén Mussolini leváltásában kereste a kiutat. Mind a fasiszta ellenzék, mind a monarchista tábornokok véleménye megegyezett abban, hogy ismét érvényt kell szerezni az Olasz Királyság alkotmányának, amely osztatlanul a királyt ismerte el az állam és a hadsereg egyedüli fejének, a végrehajtó hatalmat pedig valamelyik nagy tekintélyű monarchista tábornokra, Thaon di Revelre, Cavigliára, vagy Badoglióra kívánta rábízni. Maga a király 1942 végétől kezdve megteremtette saját – Mussolini főparancsnokságától független – katonai központját: bizalmasaitól rendszeres helyzetjelentéseket kért és kapott a katonai hely-

zetről, szorosabban az udvar köré vonta a tisztikar monarchista érzelmű elemeit, köztük néhány tettrekész antifasiszta tábornokot. Elfogadta a fasiszta párt ellenzékének közeledését, s legaktívabb vezetőivel – Grandival és Cianóval – részben közvetlenül, részben közvetítők útján hallgatólagos együttműködést alakított ki. Ugyancsak közvetítők útján konzultált az antifasiszta mozgalom konzervatív képviselőivel, a kereszténydemokratákkal és elsősorban Ivanoe Bonomival, a fasizmus hatalomra jutása előtti korszak egyik miniszterelnökével, aki nemcsak kapcsolatban állt a népfronttal – főként annak római csúcsszervével, de valójában az antifasizmus legfőbb római képviselőjének számított. Bonomi több más antifasisztával együtt akkor egyházi menedéket élvezett a San Giovanni in Laterano palotában, s illegálisan több alkalommal a királyi palotát is felkereste. Ezen túl azonban a király messzemenően megőrizte a látszatot, hogy minden a szokványos keretek között halad, s a Mussolini számára biztosított heti két királyi audiencián a diktátor minden előterjesztését ellenjegyezte.

Az érlelődő válságot 1942 és 1943 fordulóján egymásnak ellentmondó intézkedések jelezték. Mussolini 1942 őszén – a keleti fronton és Afrikában elszenvedett katasztrofális vereség nyomán – új stratégiai elveket kívánt Hitlerrel elfogadtatni. Álláspontja szerint különbékét kell kötni a Szovjetunióval, vagy ha ez nem lehetséges, a Szovjetunióban folyó harci tevékenységet a minimálisra kell szorítani, és minden erőt a Földközi-tenger térségében kell összevonni, hogy az angolszászok megsemmisítésével ott csikarják ki a végső győzelmet. Új stratégiájával nyilvánvalóan saját háborújának belátható végső katasztrófáját akarta elkerülni. A Hitlerrel való találkozóra azonban – betegségére hivatkozva – nem volt hajlandó elutazni, így javaslatának előterjesztését Ciano vállalta magára, annak ellenére, hogy ellentétes álláspontot képviselt.

A Hitler–Ciano találkozó természetesen nem hozott eredményt: Hitler hallani sem akart a Szovjetunió elleni háború befejezéséről. Míg a különbéke-kísérletek sikertelenek maradtak, az olasz hadsereg vezetésében a kiugrásnak kedvező változások történtek. 1943 januárjában maga Mussolini tett javaslatot a vezérkar átszervezésére, hogy a vereségekért bűnbakot állítson.

A németbarát Cavallero tábornokot menesztették, s az új vezérkari főnök, Vittorio Ambrosio tábornok, egy őszintén hazafias meggyőződésű tiszt lett, aki a háborúval (és a fasizmussal) szakítani kívánó tábornokok köréhez tartozott.

A fasiszta ellenzék 1942-es utódlási kampánya azonban nem realizálódott. Mussolini még valamelyest kezében tudta tartani a fasiszta gépezetet. Miután a titkosrendőrségen és a németeken keresztül hamarosan tudomást szerzett az utódlási kampányról, gyors ellenakcióval felszámolta a fasiszta ellenzék nagyon is bizonytalan kísérletét. 1943 tavaszán, februártól áprilisig egymásután három őrségváltást hajtott végre, amelyek során majdnem valamennyi egykori hívét leváltotta. Az eltávolítottak között szerepelt saját veje, Ciano gróf is, akit 1943. február 4-én elbocsátott a külügyminiszteri székből és a külügyminiszteri tárcát magának tartva fenn, helyettesének Bastianinit nevezte ki. Cianót a Szentszék mellé akkreditálták, amit a volt külügyminiszter maga kért a ducétól, mivel úgy gondolta, hogy ott személyét nem fenyegeti apósának várható bosszúja, ugyanakkor figyelemmel kísérheti Mussolini lépéseit és megőrizheti befolyását az eseményekre. Az őrségváltás második turnusában, márciusban Mussolini eltávolította Grandit és Bottait, a Marcia su Roma egykori vezéreit, végül áprilisban lecserélte a fasiszta párt titkárát. Carlo Scorzát nevezte ki utódjának.

A kétségbeesett és kapkodó személycseréknek azonban volt egy nagyon gyenge pontja. Mussolini vagy nem akarta, vagy nem tudta már végigvinni ellenfeleinek teljes politikai likvidálását, s azok továbbra is helyet foglaltak a rezsim csúcsszervében, a fasiszta Nagytanácsban. Az utolsó őrségváltás így csak elodázta a döntés óráját, amelyet azonban az egyre gyorsabban pergő események mind belpolitikai, mind külpolitikai síkon az összes küzdő felek számára egyre sürgetőbbé tették.

1943. március 5-én a torinói FIAT – Mirafiori gyárában nagy sztrájk tört ki, amely hamarosan átterjedt Torino és Észak-Olaszország más gyáraira. A sztrájk, amelyben mintegy 100 ezer munkás vett részt, méreteinél fogva a legnagyobb munkásmegmozdulás volt a totális fasiszta rezsim bevezetése óta, s egyben az első, amelyet közvetlenül kommunisták vezettek az antifasiszta népfront elvei alapján. De figyelemre méltó új elemet jelentett

az is, hogy a kezdetben gazdasági követelések jegyében megindúló, majd a fasizmus és a háború elleni demonstrációvá szélesedő sztrájkkal a gyárak adminisztratív dolgozói, sőt tulajdonosai is rokonszenveztek, egyes helyeken pedig szervezésében is részt vettek. Politikai jelentőségét növelte, hogy a fasiszta kormány kénytelen volt meghátrálni, s teljesítette a munkások béremelési követeléseit.

1943. május 7-én Bizerta és Tunisz elestével és a német–olasz csapatok megsemmisítésével véget ért az afrikai háború. Olaszország elvesztette utolsó gyarmatát, Líbiát. Az olaszok tömegeit e tragédia nem sújtotta le. Az irónia hangja sem maradt el: sokan azt mondták, valójában nem történt semmi, csupán a ducénak sikerült egy régi célját megvalósítania. 1911-ben ő volt a vezére az „El Líbiából" mozgalomnak. Most, hogy ő maga vette kézbe a dolgok irányítását, 32 év múltán betartotta szavát. A duce viszont hatalmas beszédben vonta meg a vereség mérlegét. Beszédében magabiztosan kiáltotta: „Visszatérünk Afrikába", ha pedig az angolszászok megtámadják Olaszországot, az olaszok sziklaszilárd elszántsággal fogják védeni a hazát, s az angolszászokat a tengerbe szorítják.

1943. június 1-jén egy angol hajóraj – az olaszországi partraszállás előkészítéseként – megtámadta Pantelleria szigetét, amely Szicília és Tunisz között félúton fekszik. Helyőrsége harc nélkül megadta magát.

1943. július 25.: alkotmányos államcsíny

1943. július 10-én az angol–amerikai csapatok partra szálltak Szicíliában. A szövetségesek sikere általános megdöbbenést keltett. Még 1937-ben az olasz vezérkar Szicília ugyanazon partszakaszánál, ahol a szövetségesek partra léptek, nagy hadgyakorlatot rendezett, amelyen megállapították: a partraszállás lehetetlen, mert a gyalogosegységek támadásának első hullámát a parti erődítményrendszer felfogja, az esetleges áttörést pedig a sziget déli síkságain könnyen mozgó páncéloserők felmorzsolják. A gyalogos és ejtőernyős egységeken kívül nehézfegyverek és páncélosok bevetésével az ellenfél részéről nem számoltak. Az

olasz hadvezetés változatlanul az 1937-es következtetéseket vallotta, s erre épített Mussolini is, amikor kevéssel a szövetséges inváziót előtt magabiztosan kijelentette: az angolszászokat pár nap alatt a tengerbe szórják, ha Szicília földjére lépnek. A partraszállás sikere és a szövetségesek gyors előnyomulása így valóságos sokkot okozott, de talán a katonai kudarcnál is nagyobb hatást váltott ki a fasiszta vezetésben, hogy Szicília népe nem ellenségként, hanem felszabadítóként fogadta az angol–amerikai hadsereg katonáit.

A szicíliai partraszállás pillanatában a későbbi események egyik főszereplője sem tartózkodott Rómában. A király éppen megérkezett San Rossore-i nyári rezidenciájába, Mussolini pedig a Bracciano-tóhoz utazott, hogy megszemlélje a német SS által felfegyverzett és kiképzett M-hadosztályt, amelyet a duce biztonságának védelmére állítottak fel Galbiati tábornok parancsnoksága alatt. Grandi, a Fasciók és Korporációk Kamarájának elnöke, Bolognában időzött, s július 20-áig semmilyen hívásra nem volt hajlandó onnan visszatérni. Ciano, akire a németek legnagyobb figyelmüket összpontosították, mivel őt tartották egy Mussolini elleni aktív fellépés valószínű vezérének, livornói családi birtokán önkéntes száműzetésben élt, s csak Mussolini erélyes hívására, július 17-én tért vissza állomáshelyére. A király és Mussolini az események első hírére visszautaztak a fővárosba, ahová a duce már a későbbiekre nézve nagy jelentőséggel bíró első vereségét is magával hozta. A személyes védelmét szolgáló M-hadosztály szemléje után ugyanis Ambrosio vezérkari főnök, aki a hadosztályt éppen rendeltetése miatt Rómától minél távolabbra akarta helyezni, javasolta, hogy a jól felfegyverzett egységet azonnal irányítsák Messinába, a szicíliai frontra. A javaslat ellen mind Mussolini, mind Galbiati tiltakozott, de Ambrosio kitartott amellett, hogy a hadsereg egységei feletti rendelkezés a vezérkari főnököt illeti. Végül Mussolini meghátrált, s a következő napokban az M-hadosztályt Ambrosio hatáskörébe utalta.

A személyes védelmétől ily módon megfosztott Mussolini Rómába visszatérve megkísérelte, hogy mozgásba hozza a párt gépezetét, de a párt legfelső vezetésének soraiban is csakhamar tapasztalnia kellett a közöny, a passzivitás, sőt a szembenállás

jeleit. Július 13-án Scorza kezdeményezésére a párt vezető apparátusa értekezletet tartott Rómában. Tervei szerint a gyűlésnek üzenetet kellett volna küldenie a ducéhoz, amelyben a párt „gránitszilárd bizalmáról" biztosította volna vezérét. Scorza meghívót küldött a párt vezető gerarcháinak is. Túlnyomó többségük azonban távol maradt a gyűléstől. Grandi visszautasította a meghívást és Bottait kérte fel, hogy képviselje őt Rómában. Scorza ekkor felkérte Bottait, utazzék Bolognába és kísérelje meg rávenni Grandit véleménye megváltoztatására, mert nélküle a szónokok sora nagyon gyér lenne. Bottai azonban ironikus szavak kíséretében utasította el a kérést: „Szükséges, hogy megvilágosítsd számomra, mit mondjak Grandinak, melyek a szempontok, amiket be kell venni a beszédekbe. Néhány nappal ezelőtt Mussolini azt mondotta, hogy az ellenség sohasem fog olasz földre lépni. A népnek jó memóriája van. Milyen instrukcióitok vannak, amelyek magyarázzák a helyzet tragikus fordulatát. És végeredményben: milyen a helyzet? Hogy legalább mi ismerjük azt igazi valóságában, akiknek magyaráznunk kell." A gyűlés határozat nélkül feloszlott, de Scorza, aki közben kikérte Mussolini véleményét, közölte, hogy a szónokok listáját még a hét folyamán el kell készíteni, s az ügyben újabb megbeszélés következik. 16-án délelőttre hivatalába rendelte a vezető gerarchákat, és ismertette velük Mussolini intencióit, amelyek a válságos órákban „a legnagyobb egységre" szólították fel a párt vezetőit, de a felhívás már nem talált visszhangra.

A vezetők többsége kész tervekkel érkezett az ülésre, s ezek egy pontban találkoztak: össze kell hívni a Nagytanácsot a helyzet megvitatására. Mussolini eltávolítása nem szerepelt a célkitűzések között. A helyzet megoldását Mussolinivel egyetértésben kívánták megtalálni. Bottai két lehetséges alternatívát vázolt fel, de mindkettőben számításba vette Mussolini közreműködését. Az egyik lehetőséget abban látta, hogy Mussolini nevezzen ki katonai kormányzatot, a hadvezetést engedje át a fővezérkarnak, hívja össze a Nagytanácsot, végül érje el a németeknél – amit csak ő érhet el –, hogy ne zaklassák az országot, és járuljanak hozzá a háborúból való kilépéshez. A másik lehetőség az, hogy e feladatokat – Mussolini beleegyezésével – átengedjék a királynak. Délután az értekezlet Mussolini hivatalában folytató-

dott, ahol éles hangú szóváltás közepette a gerarchák panaszt emeltek amiatt, hogy Mussolini 1939 óta nem hívta össze a Nagytanácsot, tagjait kihagyja a kormány döntéseinek meghozatalából és semmiről sem tájékoztatja. Valamennyi felszólaló hevesen követelte a Nagytanács mielőbbi összehívását. Érdekes módon azonban a javaslatot elsőnek a féktelen németbarátságáról hírhedt Farinacci terjesztette elő, ami később olyan felfogásnak is tápot adott, hogy a németek, akik pontosan informálva voltak a párt legfelsőbb köreiben érlelődő lázadásról, valójában maguk is szorgalmazták a Nagytanács ülését, hogy ezzel alkalmat biztosítsanak Mussolini számára az egybegyűlt ellenzék megsemmisítésére. Számos későbbi mozzanat ezt részben alátámasztja, részben cáfolja, s noha Grandi – aki ténylegesen sohasem járt közbe a Nagytanács összehívásáért – emlékirataiban egyenesen Hitlernek tulajdonítja a végső ösztönzést, valószínűbb, hogy a különböző érdekcsoportok törekvéseinek egybeesése egyengette az elhangzott javaslat sorsát. A közös fellépés láttán Mussolini meghátrált és ígéretet tett, hogy a Nagytanácsot még július második felében összehívja.

Nem maradt titokban Mussolini előtt az a kísérlet sem, amelyet Bastianini külügyi államtitkár kezdeményezett a háborúból való kilépés és a szövetségesekkel elérendő különbéke érdekében. Bastianini a Vatikán segítségével kívánta felvenni az érintkezést a szövetségesekkel, ezért választása Luigi Fummi római bankárra esett, aki mind a Morgan-bankházzal, mind a Vatikán javait kezelő adminisztrációval kapcsolatban állt. A tervek szerint Fumminak vatikáni útlevéllel Lisszabonba kellett utaznia, s ott kérnie az angol vízumot, azzal az indoklással, hogy Londonban a Vatikán pénzügyeit fogja intézni. Valójában Bastianini személyes üzenetét vitte magával Anthony Eden külügyminiszter számára. Fummi július 17-én vagy 18-án el is utazott a portugál fővárosba, ahol dolgavégezetlenül július 25-én még mindig az angol vízumra várakozott. Elutazásával körülbelül egy időben Hitler főhadiszállása riasztó híreket kapott az olasz helyzetről, a Mussolinira nehezedő nyomásról, a kormány és a Nagytanács tagjainak mozgolódásáról és a kapitulációs tervekről. Ennek hatására megszületett Hitler döntése; sürgős találkozót javasolt Mussolininek, sőt a megbeszélésekre hajlandó volt szemé-

lyesen is Olaszországba utazni. Hitler üzenete július 18-án reggel érkezett meg Mussolinihoz, s Bastianini ekkor tárta fel a duce előtt diplomáciai kezdeményezését, hogy jóváhagyását elnyerje, Mussolini szó nélkül hagyta a jelentést. Nyilvánvalóan már a Hitlerrel való találkozóra összpontosította minden figyelmét.

A királyi udvar e napokban lázas tanácskozások színhelye lett. Maga a király már visszaérkezése után eldöntötte, hogy megszabadul Mussolinitól, s választása véglegesen Badoglióra esett. A tábornagy titokban meg is kezdte megbeszéléseit egy „árnyékkormány" összeállítására. A tárgyalásokba bevonta a királynak is megfelelő, az antifasiszta körök szóvivőjének tekintett Bonomit is. Július 14-én egyetértésre jutottak a király elé terjesztendő tervezetben, amelyben Mussolini leváltását, s egy reprezentatív politikusokból és katonákból álló kabinet kinevezését, a Fasciók és Korporációk Kamarájának feloszlatását, s a fasiszta Szenátus felfüggesztését indítványozták. Körvonalazták a kinevezendő kormány feladatait is. Mindketten egyetértettek abban, hogy annak egyidejűleg két célkitűzést: a fasizmus felszámolását és a németekkel való szövetség fellazítását kell megvalósítania. Bonomi miniszterelnök-helyettesként vett volna részt Badoglio kormányában. Az előzetes királyi intenció azonban nem adott felhatalmazást ilyen messzemenő koncepció kidolgozására. „Fokozatosan kell haladni – mondta a király a tárgyalások előtt –, Mussolinit le kell váltani, de nem szükséges frontot nyitni az egész fasizmussal szemben." Az előterjesztést ezért nem fogadta el, s kizárólag polgári funkcionáriusokból álló hivatalnokkormány megalakításához járult hozzá.

Hitler és Mussolini július 19-i feltrei találkozóján elveszett az utolsó remény, hogy a németeket meggyőzhetik: járuljanak hozzá Olaszország kilépéséhez. Bár Ambrosio vezérkari főnök szerette volna rávenni Mussolinit, győzze meg Hitlert Olaszország harcképtelenségéről, valójában alig nyílt számára lehetőség, hogy a kérdést Mussolinival részleteiben megbeszélje. A sebtében összehívott konferenciára Mussolini saját különgépén már július 18-án délután elutazott, hogy egy éjszakát riccionei nyaralójában töltsön, Ambrosio és Bastianini pedig vonaton indultak a találkozó színhelyére. Az egymástól elkülönülő olasz delegáció ily módon felkészületlenül vett részt a konferencián, s a kilépés

felvetésére sor sem került. A konferencia Hitler közel háromórás monológjának meghallgatásában merült ki, amelyet dél körül csak pillanatokra szakított meg egy gyorshír: „E percekben Róma az ellenség súlyos bombatámadása alatt áll." Hitler hosszan szólt a küszöbön álló német támadások megindításáról, a szovjet hadsereg „végleges felmorzsolásáról", a tengeralattjáró-háború fokozásáról, a rövidesen bevetésre kerülő új fegyverekről, amelyek el fogják dönteni a háború sorsát.

Az olasz belső helyzet nem került szóba, ha csak akkor nem, amikor a két diktátor a konferencia végeztével Feltréből Trevisóba utazva – első ízben a tárgyalások során – négyszemközt beszélhetett egymással a vonaton. E rövid út során Mussolini megpróbálta elfogadtatni Hitlerrel, hogy Olaszország hathatós német segítség nélkül nem tudja tovább folytatni a háborút, ugyanezt Ambrosio – talán Mussolini hozzájárulásával – a német vezérkar képviselőivel igyekezett megértetni. A találkozó valamennyi résztvevője ellentétes benyomásokkal távozott a konferenciáról: a német katonai vezetés úgy látta, hogy Mussolini teljes egészében hatása alá került munkatársai defetista hangulatának, Hitler viszont abban a hitben indult vissza a főhadiszállásra, hogy meggyőzte társát a német erők töretlenségéről, és megerősítette benne a bizalmat a végső győzelemben.

Amikor Mussolini visszaérkezett a fővárosba, teljesen felbolydult helyzetet talált. Róma lakossága a szövetségesek július 19-i légitámadásának hatása alatt állt. A szövetségesek bombáikat elsősorban a sűrűn lakott munkásnegyedek felett oldották ki. A romba döntött San Lorenzo negyed munkásai tüntetésekkel feleltek a pusztításra, de felháborodásuk legkevésbé sem a végrehajtók, hanem az előidézők ellen irányult. Amikor a király a légitámadás után meglátogatta a bombázások színhelyét, az otthonuktól megfosztott emberek köréből kiáltások hangzottak, hogy küldjön új embert, aki megszabadítja őket a fasiszta kalandtól. A királyra mély benyomást gyakorolt a tömegek követelése. Egybehangzó vélemények szerint ekkor határozta el végérvényesen, hogy Mussolinit 6–7 napon belül leváltja, s új kormányt nevez ki. XII. Pius szintén megjelent a bombázás sújtotta negyedekben, áldását adva az áldozatok koporsóira. Mussolini visszaérkezésekor csupán egy rövid közleményt jelentetett meg,

amelyben magyarázatot adott, hogy a királyhoz és a pápához hasonlóan miért nem tudott együtt lenni a néppel a katasztrófa idején. Scorza szerint azonban rögtön visszatértekor közölte azt is, hogy a Nagytanácsot azonnal összehívja. Végső elhatározását mégis két nap szorongó várakozása követte, s csak július 21-én ment ki az értesítés, hogy „A duce a Nagytanácsot július 24-e, szombat, 17 órára összehívta".

A feltrei megbeszélés után sem a király, sem Mussolini nem kért soronkívüli találkozót, így a feltrei tanácskozásról való beszámoló a szokásos audiencia idejére, július 22-én csütörtök délelőttre maradt. A találkozóról ellentétes beszámolók tudósítanak. A király szárnysegédének tanúsága szerint III. Viktor Emánuel így tájékoztatta őt: „Megkíséreltem, hogy megértessem a ducéval, hogy most már csak az ő, ellenséges propaganda által célba vett és a közvélemény által gyűlölettel körülvett személye az egyetlen akadály, amely a belső kibontakozást fenyegeti, és akadályokat gördít katonai helyzetünk világos eldöntése elé. Nem értett, vagy nem akart megérteni semmit. Mintha csak a falnak beszéltem volna." Mussolini későbbi visszaemlékezései szerint viszont a király egyenesen történelmi jelentőségű szívélyességgel fordult hozzá: „Zord idők járnak most önre; de bizonyára tudja, hogy ön barátra lel bennem. És ha... mindenkinek el kell hagynia önt, én leszek az utolsó, aki megteszi azt. Tudom, hogy mennyire szüksége van Itáliának és a dinasztiának önökre."

A Nagytanács ülésének hivatalos összehívása felgyorsította a fasiszta ellenzék előkészületeit. Miután valamennyien visszatértek Rómába, hol nyíltan, hol titokban a megbeszélések sorozatát folytatták le a Nagytanácson követendő irányvonalról, s megállapodásaik lényegét Scorzával is közölték. Maga Grandi – aki ekkor valóban a belső ellenzék vezérévé emelkedett – még Bolognában kidolgozta saját határozati javaslatát, amelyet fő vonásaiban a királlyal is közölt. Grandi július 22-én Mussolinivel is találkozott. Az eredetileg húszpercesre tervezett megbeszélés csaknem másfél óráig tartott, ami nyilvánvalóan heves összecsapásra enged következtetni.

Kétségtelen, hogy Mussolini a Grandival folytatott megbeszéléstől függetlenül a fasiszta párt németbarát tagjai, a titkos-

szolgálat vezetője, és nem utolsósorban a párt titkára révén pontosan tájékozott volt a Nagytanácsban készülő akcióról. Amikor az ellenzék július 24-én Grandi, Bottai és Ciano fogalmazásában elkészítette határozati javaslatának végleges szövegét, egy másolatot átadtak Scorzának, aki azt Mussolinihoz továbbította. A dagályos szóvirágokba burkolt javaslat nagyon ködösen fogalmazta meg az ellenzék követeléseit: kimondta, hogy „valamennyi állami tevékenység azonnali új érvényű megállapítása szükséges olyképpen, hogy az állami rendtartásunk és alkotmányunk törvényeiben megállapított feladatokat és kötelezettségeket a koronára, a Nagytanácsra, a kormányra, a parlamentre és a korporációkra ruházzák". Végül felszólította a kormányfőt, kérje fel a királyt, hogy „a szárazföldi, tengeri és légierők feletti tényleges parancsnoksággal vállalja magára a királyság alkotmányának 5. cikkelye értelmében a döntésekre vonatkozó azon legfőbb kezdeményezést, melyet intézményeink őreá bíznak..."

Kérdés, hogy Mussolini, aki folyamatosan értesült a Nagytanács ülésének előkészületeiről, miért egyezett bele az értekezlet összehívásába, és miért nem tett hathatós ellenintézkedéseket megakadályozására. Magatartására többféle magyarázat született. Egyik nézet szerint Mussolinit valóban megviselte egészségi állapota, amely a háborús vereségek miatt tovább romlott. Mint életében annyiszor, letargiába süllyedt és szabad folyást akart adni az eseményeknek. Leginkább azt kívánta, hogy viszonylag békés körülmények között távozhassék a hatalomból, vagy legalábbis annak egy részéből, megszabadulva ezzel cselekedeteinek felelősségétől és következményeitől. Más vélemény szerint nem látta az őt fenyegető veszély súlyosságát és bízott abban, hogy személyes fellépésével meg tudja törni az ellenzék akaratát. E reményében segítették őt a Nagytanácsra vonatkozó törvények előírásai is, amelyek kimondták, hogy a Nagytanács javaslatot tehet a kormányfő kijelölésére, de nem indítványozhatja leváltását, csupán alkotmányjogi kérdésekben nyújthat be javaslatot a királynak, de ezt is csak a kormányfő előterjesztése útján. Mint látható, az ellenzék betartotta ezen előírásokat, nem indítványozta Mussolini leváltását, őt kérte fel az alkotmányjogi

módosítás előterjesztésére, vagyis mindenben alkotmányosan járt el. Ezért Mussolini bízhatott benne, hogy nem esik majd sérelem a Nagytanács hagyományos rendtartásán sem, amelyet ő maga fogalmazott meg 1924-ben: „Rendeleteimet nem megszavazzák, hanem elfogadják és szó nélkül követik. A Nagytanács nem parlamentecske, és soha semmiféle szavazást nem folytat le." Végül nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a véleményt sem, amely szerint Mussolini erőszakkal akarta megakadályozni az ellenzék akcióját – erre Farinacci és mások is ösztönözték – de tapasztalnia kellett, hogy apparátusa már nem a régi, s a milícia, a titkosrendőrség és főként a fasiszta pártgépezet már nem engedelmeskedett vakon parancsainak.

A Nagytanács ülésére szokatlan külsőségek között került sor. Valahányszor a rezsim története során összeült a fasizmus legfelső vezérkara, az ülést mindig nagy pompával és a rendszer előírta rituálé leggondosabb betartásával rendezték meg. A Palazzo Veneziát elborították a fasizmus jelvényeivel és zászlóival, az épület körül felsorakoztak a milícia egységei, belül pedig Mussolini személyes testőrségének tagjai, a „duce karabélyosai" álltak sorfalat. Ezúttal hiányoztak a hatalom és az egység jelképei. De Cesare, Mussolini magántitkára, főnöke utasítására még 24-én délelőtt megtelefonálta Galbiati tábornoknak, a milícia parancsnokának, hogy a karabélyosokat nem kell felvonultatni. Az ülés kezdetekor az épületben csupán a milícia egy különleges osztaga tartózkodott, az épületen kívül pedig mindössze négy őrszem sétált fel és alá, hogy a biztonságra felügyeljen.

Az értekezlet résztvevői csaknem teljes inkognitóban érkeztek meg. A gépkocsiknak egyenesen az épület udvarára kellett behajtaniuk és ott várakoztak, nehogy a lakosság felfigyeljen az épület körül veszteglő kocsisorra. Éppen ezért a palota térre néző ablakait is gondosan elfüggönyözték, nehogy bárkinek is feltűnjék, hogy az épületben valami történik.

A túlzott óvatosság meddő fáradozásnak bizonyult, mert Róma lakosai a Palazzo Veneziát aznap egyébként is vajmi kevés figyelemre méltatták. Szombat lévén, a rómaiak a nyári hőség elől szokásukhoz híven a tengerpartra mentek, továbbá a július 19-i bombázás riasztó élménye is sok embert a főváros ideiglenes elhagyására késztetett. Így a Nagytanács – Mussolini szándékai-

nak megfelelően – teljesen titokban, úgyszólván illegális körülmények között ülhetett össze.

Az ülés titkossága azonban éppen a tanács azon tagjainak nem volt ínyére, akik – ugyancsak titokban – Mussolini megbuktatásán munkálkodtak, s jóllehet az érlelődő államcsínynek kedvezni látszottak a Mussolini által szervezett körülmények, az inkognitó legtöbbjükben azt a gyanút ébresztette, hogy Mussolini az előzmények ismeretében erőszakos leszámolásra készül, és a kongó termek csupán színfalat képeznek egy véres, minden addigit felülmúló grandiózus „őrségváltáshoz", amelynek végrehajtóit esetleg jó előre elrejtették az épületben. E gyanakvás és félelem által kényszerítve, néhányan, mint Grandi és Federzoni, az ellenzék két legfőbb hangadója és vezetője az ülés előtt meggyóntak, az értekezletre pedig többen fegyvert vittek magukkal. Maga Grandi két kézigránátot rejtett táskájába, és az egyiket rögtön az ülés megkezdése után az asztal alatt De Vecchinek nyújtotta át.

A tanács tagjai – fekete fasiszta uniformisban – már a kitűzött idő előtt egybegyűltek, és kisebb csoportokban várakoztak a teremben. Az egyik csoportban Grandi aláírásokat gyűjtött határozati javaslatához.

Ezalatt Mussolini a Villa Torloniából elindult az ülés színhelyére. Elindulásakor donna Rachele, aki részben saját, részben a duce akaratából mindig távol tartotta magát a politikától, ezúttal frappáns kinyilatkoztatással engedte útra férjét: „Elmulasztottad letartóztatni valamennyiüket, mielőtt az egész megkezdődne."

Pontosan öt órakor jelentették a duce érkezését. Amikor belépett a Pappagallo-terembe, a Nagytanács üléseinek megszokott színhelyére, Scorza elkiáltotta a protokollszabályzatban előírt „Saluto al duce" üdvözlést, a tanács tagjai pedig fasiszta tisztelgéssel vigyázzban állva várták, amíg a fasiszta milícia főparancsnoki egyenruháját viselő Mussolini határozott léptekkel áthaladt a termen és elfoglalta helyét az elnöki asztalnál. Az ülés megkezdése után Mussolini tüstént beszélni kezdett. Ellentmondást nem tűrően bejelentette: a Nagytanácsot nem azért hívta össze, hogy megvitassa az Olaszországban kialakult általános helyzetet, hanem azért, hogy információt adjon a szicíliai helyzetről, és

ennek alapján katonai jellegű határozatot hozzanak. Rögtön hozzáfogott a katonai helyzet elemzéséhez, és miközben boncolgatni kezdte az események történetét, minden igyekezete arra irányult, hogy megállapítsa a sorozatos kudarcok okozóit és felelőseit a hadsereg vezetésében. Noha a főparancsnokság élén ő maga állt, saját személyét kivéve mindenkit felelőssé tett az eseményekért, és jóllehet 1939-ben mindent elkövetett, hogy a királytól maga vegye át a hadsereg főparancsnokságát, most a Nagytanács tagjainak legnagyobb meglepetésére kijelentette, hogy azt csak Badoglio kezdeményezésére vette át. Utána a hadvezetőség tévedéseit és hibáit sorolta fel: El-'Alameint, Rommel baklövéseit Észak-Afrikában, Tripolitánia idő előtti evakuálását, Pantelleria szégyenletes feladását, végül Szicíliát, ahol a csapatok katonáit – mondta – egyetlen cél vezérli, az, hogy mielőbb eljussanak saját házaikba, a lakosság pedig felszabadítóként fogadja a szövetségeseket. Végül kijelentette, hogy a háború nem az ő személyes ügye, hanem az egész párté és Anglia egyébként nem a fasizmus, hanem Olaszország ellen visel háborút. Befejezésül bejelentette, hogy a foganatosítandó intézkedésekre határozati javaslatában fog visszatérni.

Mussolini után elsőnek De Bono, az egykori quadrumvir beszélt, aki védelmébe vette az olasz hadsereget, és minden felelősséget Mussolinira hárított, mivel – mint mondta – a katonai vezetőket a duce választotta ki. Utána Farinacci következett, aki ismét a hadsereget támadta, árulónak nevezve annak vezetőit. Majd Bottai emelkedett szólásra, kifejtve, hogy választani kell a háború és a béke alternatívája között, és ő az utóbbi mellett van, mivel Mussolini expozéja szerinte arra mutat, hogy Olaszország védelme csődöt mondott.

Az ellenzék vezéralakja, Grandi következett. Beszámolt a Mussolinival 22-én lefolytatott beszélgetéséről, majd felolvasta a határozati javaslat szövegét, amely a jelenlévők többsége előtt addig ismeretlen volt, és hozzáfűzte, hogy a Nagytanácsnak vissza kell adnia minden hatalmat a királyság alkotmányos szervei számára. Kijelentette, hogy egyedül Mussolini felelős a katonai katasztrófáért. „Mussolini elárulta az olasz népet azon a napon, amelyen Olaszország paktálni kezdett a németekkel. Ez az ember sodort mindenkit Hitler uszályába, ő hagyta el az

Angliával való becsületes és őszinte együttműködés útját, és egy olyan háborúba kevert bennünket, amely ellentmond az olasz nép becsületének, érdekeinek és érzéseinek." A totális squadrizmus egykori vezére egy órán keresztül fejtegette programját, amelyben síkraszállt a totalitárius rezsim eltörlése, az alkotmányossághoz való visszatérés, a parlament és a korona valamennyi jogának és előjogának visszaadása mellett. „A fasizmus igazi ellensége a diktatúra – mondta. A fasizmus meghalt azon a napon, amikor az akciócsoportok zászlóira írt »Szabadság és haza« jelszavait, a »Hinni, engedelmeskedni, harcolni« jelszavakkal cserélték fel." Mussolini gúnyosan visszaszólt: „Ma éjjel láthatjuk azt is, hogy a forradalom véget ért", azonban Grandi nem engedte szóhoz jutni és beszédét éles szavakkal fejezte be: „Maga azt hiszi, hogy még élvezi az olasz nép tiszteletét? Elvesztette azon a napon, amelyen Itáliát Németország kezére adta. Maga katonának képzeli magát. Hadd mondjam meg, hogy Itália akkor indult a romlás felé, amikor maga felvette a marsalli sávokat. Már több százezren vannak azok az anyák, akik elmondhatják: Mussolini megölte a fiamat."

Ciano óvakodott a Mussolini elleni személyes támadásoktól, s külpolitikai expozét tartva felelevenítette a Németországgal kötött szövetség történetét azzal a végkövetkeztetéssel, hogy Németország nem vádolhatja a fasizmust hitszegéssel, mert ha valakivel szemben árulás történt, az csak Olaszország volt. Cianóval szemben Farinacci azt javasolta, hogy bízzák Németországra a legfelső katonai vezetést. A vita közepette Mussolini javaslatot tett, hogy az ülés folytatását halasszák a következő napra, ami ellen Grandi erőteljesen tiltakozott: „Katonáink halnak meg – mondta – míg mi beszélünk: még ma éjjel határoznunk kell, itt kell maradnunk szavazni." Ekkor félórás szünetet rendeltek el, és miközben Mussolini Scorzával dolgozószobájába zárkózott, Grandi aláírásokat gyűjtött határozati javaslatához. Mindenki aggódott, hogy Mussolini igénybe veszi a milícia közbelépését, de nem történt semmi.

Az újrakezdéskor ismét Mussolini beszélt, magabiztos hangon, mivel úgy gondolta, hogy határozott fellépésével elejét veszi az összeesküvésnek: „Engedtem magukat szabadon beszélni ma éjszaka, félbeszakíthattam, letartóztathattam volna mind-

nyájukat. – Majd hirtelen szentimentalizmusba átcsapva folytatta. – Hatvanéves vagyok, végül is nevezhetném ezt a húsz évet életem legcsodálatosabb kalandjának, megtehetném azt, hogy a körülmények között véget vessek a kalandnak, de én nem megyek el. A király és a nép velem van." Nekiszegezte a kérdést a Nagytanács tagjainak: „Mi lesz azokkal holnap, akik ma éjjel szembeszálltak velem?" Senki nem válaszolt, és úgy látszott, hogy Mussolininek sikerült megfordítania a hangulatot. Ebben a pillanatban Scorza Mussolini mellé állt és előterjesztett egy határozati javaslatot, amelyet a szünetben Mussolinivel fogalmazott meg. A javaslat részben elismerte az ellenzék követeléseinek jogosságát. „A fasiszta Nagytanácsnak meggyőződése – hangzott az indítvány –, hogy új módszerekkel és eszközökkel kell szembeszállni a háborús események teremtette új helyzettel. Ennélfogva sürgősnek nyilvánítja a kormányban, a Legfelsőbb Parancsnokságban és az ország belső életében eszközlendő azon reformok és változtatások szükségességét, amelyek a kormányzat alkotmányos szerveinek működése mellett győzelemre vihetik az olasz nép egységes erőfeszítését." Farinacci fenntartotta saját előbbi javaslatát, majd Ciano kompromisszumos javaslatot terjesztett elő, amelyet a tanács által választandó bizottságnak kellett volna megszövegeznie. Grandi azonban követelte, hogy az ő javaslatát fogadják el.

Végre 25-én hajnali fél háromkor szavazásra került sor Grandi határozati javaslata felett. A szavazatok összeszámlálásánál 19 igen, 7 nem és 1 tartózkodás volt az eredmény (Mussolini nem, Farinacci pedig saját javaslatára szavazott).

Mussolini felállt és a Nagytanács szemébe vágta: „Válságba döntötték a rendszert! Az ülés véget ért." A rituále szabályai szerint Scorza elkiáltotta: „Saluto al Duce!", de Mussolini megtörten legyintett: „Ne! Hagyják!" Amikor távoztak a Palazzo Veneziából, a győzteseket senki sem állította meg.

Az ülés befejeztével Grandi a Palazzo Montecitórióban lévő hivatalába vonult vissza, ahol Zamboni márki kíséretében perceken belül megjelent nála Acquarone herceg. Grandi tájékoztatást adott a Nagytanács üléséről, és átadta az elfogadott határozat egyik aláírásokkal ellátott példányát. Indítványozta, hogy a szavazás után Mussolinit le kell váltani, s utódának egy olyan

tábornokot javasolt, aki nem kompromittálta magát túlságosan a fasizmussal. Erre Caviglia marsallt tartotta alkalmasnak, de a két tábornok mindezt már időszerűtlennek tartotta, megjegyezve, hogy a király Badogliót nevezi ki kormányfővé. Ezután Grandi az azonnali fegyverszünet megkötését sürgette és felajánlotta, hajlandó Madridba utazni, hogy ennek előmozdítására felkeresse Hoarét, az egykori külügyminisztert, akivel mint londoni követ jó személyes kapcsolatot sikerült kialakítania. A letartóztatástól tartva rövidesen átmentek Zamboni márki Via Giulia-i lakására, amelynek az utcára és a Tevere partra is nyílt bejárata és kora reggelig együtt maradtak. Az óvatosság nem volt hiábavaló. Mussolini és azok, akik nem szavazták meg Grandi határozati javaslatát, hajnalig a duce hivatalában tárgyalták az eseményeket. Mussolini Grandit kerestette, akit sehol sem találtak, majd közölte, hogy másnap soronkívüli találkozót kér a királytól és a fasiszta Graziani tábornokot fogja kineveztetni főparancsnoknak. A tábornok néhány nappal előbb már meg is érkezett Rómába és készen állt, hogy Mussolini elképzelései szerint Ambrosiótól átvegye a vezérkari főnöki tisztet.

Világos lett mikor a társaság szétoszlott, de Mussolini még kötelességének érezte, hogy – mielőtt hazaindul – feltárcsázza Clarettát és tájékoztassa a történtekről. A rendőrség telefonlehallgató szolgálata által szóról szóra feljegyzett és később közzétett beszélgetés a biztos bukás felé haladó és a sorsnak magát megadni készülő vezér apátiájáról tanúskodott, s csupán a nagy szavak engedték sejtetni, hogy ezúttal is szerepet játszott: a mindennel leszámoló, szenvedő főhős szerepét. „Mikor végeztél? – kérdezte Claretta. – Nemrég – felelte Benito. – Hogy ment? – Hogy ment volna? – Megrémítesz! – A rémület most nem mond semmit: elérkeztünk a végkifejléshez... a történelem legnagyobb fordulatához... – De mi van, Benitóm! Nem értelek... – Kis szünet után Mussolini válaszolt: A csillag elsötétült. – Ne gyötörj, magyarázd meg... – könyörgött Claretta. – Mindennek vége – válaszolt a duce. – Te is igyekezz oltalmat találni. – A telefonból kiérződött, hogy Claretta sírdogál: És te? – Ne gondolj most rám, cselekedj gyorsan. – De ha nem tudni semmit! – Néhány óra múlva megtudod! – Lesz valami ötleted... –

Sajnos nem – akkor?... – Tedd, amit mondtam, különben roszszabb lesz."

Mussolininek – ellentétben azzal, amit Clarettának mondott – igenis volt „ötlete", de legalábbis bizakodása, hogy kimenti magát a válságos helyzetből, s ha már a csatát a Nagytanácsban elvesztette, ezúttal a királlyal való találkozótól várta helyzetének megoldását. A vész pillanataiban azonban mindenesetre terhesnek érezte Clarettát, s talán még arra is gondolt, hogy a súlyos helyzet ürügyén megszabadul szerelmétől.

Hazatérve a Villa Torloniába, Rachele fogadta, aki mindaddig virrasztott, mert „egy asszony érzékenységével és éles ösztönével" megérezte, hogy valami súlyos dolog van készülőben. Mielőtt nyugovóra tért, Mussolini felhívta a vezérkart, hogy megkérdezze: történt-e bombázás valamelyik olasz város ellen. Miután nemmel feleltek lepihent, nagyon keveset aludt, de reggel 7 órakor már fogadta kezelőorvosát, akinek azonban nem engedte meg, hogy a szokásos kezelést elvégezze. Reggel 8 órakor már ismét a Palazzo Veneziában volt, hogy – utolsó alkalommal – elvégezze teendőit, mindenekelőtt azt, hogy kieszközölje a királytól a soron kívüli audienciát.

Jogilag már nem volt kormányfő, mert a király a délelőtt folyamán megbízta Badogliót a kormány vezetésével. Mussolini minderről semmit sem tudván, intézkedett, tárgyalt, terveket szőtt a kormány átalakítására és a hadsereg legfelső vezetésében végrehajtandó személycserékre, javaslatokat kért új miniszterek kinevezésére. Elsőnek Galbiati tábornokot, a milícia parancsnokát fogadta, aki javasolta: tartóztassák le Grandit. Mussolini azonban elhárította a javaslatot: „Néhány óra múlva a királyhoz megyek – mondta – és meglátom mire megyek vele." Fogadta Japán olaszországi követét, végül titkára segítségével 12 óra 15 perckor kihallgatást kért a királytól. A válasz rövidesen megérkezett: a király 17 órakor magánvillájában, a Villa Savoiában fogadja.

Mielőtt hazaindult volna, csörgött a telefon: ezúttal ismét Clara Petacci jelentkezett, aki mindenképpen találkozni akart a ducéval, hogy a királlyal való találkozásról lebeszélje. Mussolini határozott elutasítással válaszolt. Ezután Galbiati tábornok kíséretében rövid szemlét tett Róma bombakárosult negyedeiben,

de, miután látnia kellett, hogy látogatása nem váltott ki lelkesedést – hazatért a Villa Torloniába.

Mussolini kérése, hogy a király már 25-én délután fogadja, új és bonyolult helyzetet teremtett. III. Viktor Emánuel a délelőtt folyamán már kinevezte Badogliót kormányfővé, de Mussolini felmentését nem hozta összefüggésbe letartóztatásával, pontosabban: nem rendelkezett a letartóztatásról, de azt nem is ellenezte. Ezúttal is szokásos „okos" stílusát alkalmazva a döntést másokra hagyta. Tudta, hogy közvetlen környezetében hosszabb idő óta dolgoztak egy államcsínytervezeten, amely egyaránt tartalmazta Mussolini és a fasiszta párt vezetőinek, a Nagytanács tagjainak, a fasiszta biztonsági erők parancsnokainak letartóztatását, valamint a fasiszta párt feloszlatását, amelyet a főváros fő stratégiai pontjainak a hadsereg, illetve a carabinieri alakulatok által történő egyidejű megszállása mellett hajtottak volna végre. E tervek kidolgozásában csupán néhányan vettek részt. Acquarone herceg, Ambrosio, a fővezérkar főnöke és helyettese, Castellano tábornok, valamint Chierici tábornok, a rendőrség főnöke, Azzolino Hazon tábornok, a Carabinieri Hadsereg főparancsnoka, végül Senise tábornok, a rendőrség nyugalmazott parancsnoka, aki pályafutását még a fasiszta hatalomátvétel előtti belügyminisztériumban kezdte, s a belügyminiszter megbízásából a fasiszta támadások és terrorcselekmények elleni harcot irányította. Így nagy tapasztalatot szerzett az államcsínyek elhárításában és szervezésében, ezért a tervezet kidolgozását is reá bízták. Nem lehet pontosan tudni, hogy július 26-ára, Mussolini előzetesen kitűzött leváltásának napjára az államcsíny előkészületei mennyiben érték el az akcióképesség szintjét. Előre nem látott események azonban már ezt megelőzően is közbejöttek. Hazon tábornok, akire a legfőbb teendők hárultak, a július 19-i bombázás során életét vesztette. Utódául július 22-én a rangidős Angelo Cerica tábornokot nevezték ki. Alighogy megkapta kinevezési okmányát, Castellano – Ambrosio nevében – azzal a kérdéssel fordult hozzá, hogy fenntartja-e a vezérkar főnöke előtt néhány nappal korábban tett nyilatkozatát, miszerint kész bármilyen parancsnak engedelmeskedni. Amikor Cerica megerősítette eltökéltségét, Castellano beavatta a Mussolini letartóztatására szőtt tervekbe.

Az új parancsnok július 24-én megkezdte kötelező bemutatkozó látogatásait, megjelent a királynál és Mussolininél is. Július 25-én hirtelen értesítést kapott, hogy jelenjék meg a Vidoni-palotában, a hadsereg főparancsnokságán. Itt Ambrosio vezérkari főnök várta, s mindjárt közölte vele: Mussolini rövidesen a királyhoz megy, hogy referáljon a Nagytanácson történt szavazásról, de a király nem adja meg számára a bizalmat, mert már elhatározta, hogy Badogliót nevezi ki kormányfővé. Néhány perc múlva megjelent Ambrosio irodájában Acquarone herceg is, aki Cericához fordult és sürgette, hogy azonnal tegyék meg a szükséges intézkedéseket a római rádióállomások, a telefonközpontok, a belügy- és hadügyminisztérium és a város minden neuralgikus pontjának elfoglalására. Ekkor 12 óra 25 perc volt, vasárnap. Az idő sürgetett. A carabinierik közül sokan vagy misére, vagy eltávozásra mehettek. A tábornoknak alig pár óra állt rendelkezésére, hogy a vállalt feladatot teljesítse. Mindenekelőtt felfüggesztette az eltávozásokat és elrendelte, hogy 16 óra 30 percre minden egység sorakozzék fel laktanyája udvarán főparancsnoki szemlére. Miután Paolo Vigneri és Raffaele Aversa kapitányok személyében két megbízható tisztet kiválasztott Mussolini letartóztatására, Giuseppe Marzano rendőrbiztost és Frignani ezredest is beavatta a tervekbe. Utóbbi kidolgozta a végrehajtás pontos menetrendjét, majd Aversa kapitány kíséretében egy carabinieri laktanyába ment, és 50 embert kért azzal az indoklással, hogy a főváros körül leereszkedett néhány ellenséges ejtőernyőst kell elfognia, közben pedig Marzano rendőrbiztos gondoskodott a csoportot szállító teherautókról. Az ötvenfőnyi csoport mellett kiválasztottak három atlétatermetű őrmestert is, hogy Mussolini ellenállása esetén a fegyverek használatát elkerüljék, valamint három civil detektívet, akik – ha mégis fegyvert kellene használni – jól értettek a legújabb Breda-géppisztolyok kezeléséhez. Az 50 carabinieri elfoglalta helyét a lefedett tehergépkocsikban, a kapitányok, őrmesterek és detektívek egy mentőkocsiba szálltak. A gépkocsivezetők egyike sem ismerte az útirányt és az úticélt. Egy gépkocsit kellett követniük, amelyben Giuseppe Morazzini, a királyi ház mellé rendelt rendőrfőnök foglalt helyet. Mindenki azt várta, hogy nyílt mezőre érkeznek, ehelyett a gépkocsik a király villájának bejáratán ka-

nyarodtak be, ahol a kertben az 50 carabinierit a palota oldalán felsorakoztatták. A meglepetést Vigneri százados oldotta fel, rövid beszámolót tartott és tájékoztatta a különítményt a küldetés céljáról.

A különítmény felvonulásának idején a király a palota kertjében sétált szárnysegédével. Már eldöntötte, hogy megvonja a hatalmat Mussolinitől, tudomásul vette letartóztatását is, de hevesen ellenezte, hogy ezt a királyi rezidencián belül hajtsák végre. Elena királyné is ellenezte a tervet, megjegyezvén, hogy mindez ellentétes a vendéglátás ősi törvényeivel, s mindenképpen idegen egy uralkodótól. A király habozásának végül is Acquarone herceg vetett véget, aki Cerica tábornok nevében nyomatékosan kérte: járuljon hozzá, hogy a letartóztatást helyben hajtsák végre, nincs idő más megoldásra. Viktor Emánuel nem tehetett mást, mint hogy engedjen az államcsíny kitervelőinek és elfogadja döntésüket. Szárnysegédével mindenesetre közölte: „Arra kényszerítettek, adjam beleegyezésemet ahhoz, hogy Mussolinit éppen a házam előtt tartóztassák le. Mivel nem tudom, miként fog a duce reagálni, kérem önt, maradjon a tárgyaló szalon ajtaja mellett és szükség esetén lépjen közbe..."

A Villa Torloniában ezalatt Mussolini az audienciára készülődött. Miután elfogyasztotta sovány ebédjét, rövid időre lefeküdött, majd háromnegyed ötkor, a megjelölt időpont előtt negyed órával – sebtében összegyűjtve néhány iratot, valamint a Polgári Törvénykönyvet, amely a Nagytanács hatásköréről szóló törvényt is tartalmazta – elindult. Donna Rachele aggódott, s úgy tűnik, ezúttal jobban felismerte a helyzetet. „Ne menj a királyhoz – mondta –, ne bízz benne, a király az király, s ha úgy tetszik neki, belevet a tengerbe! Nem fogsz visszatérni!" De Mussolini elhárította az aggodalmakat: „A király a legjobb barátom, talán az egyedüli ebben a pillanatban. Három nappal ezelőtt mondta nekem: Ha mindenki rátör is önre, én megvédelmezem..." Fél óra sem hiányzott letartóztatásáig.

Mussolini lényegében már magánemberként jelent meg pontosan délután 5 órakor a királynál, jóllehet még bizakodott, hogy a király legfeljebb csak a főparancsnoki megbízást fogja visszavonni. Talán ezt fejezte ki a két tárgyaló fél öltözete is: míg Mussolini ezúttal civil ruhát öltött, az uralkodó a hadsereg

Donna Rachele a Villa Torloniában zöldségtermelés közben, kevéssel férje letartóztatása előtt (1943)

marsalljának uniformisában fogadta. A találkozón Mussolini tájékoztatta a királyt a feltrei megbeszélésekről és a katonapolitikai helyzetről, valamint a szicíliai partraszállásról, majd érintette a Nagytanács ülését és kifejtette terveit a fasizmust fenyegető belső és külső ellenségek visszaverésére. A király ekkor félbeszakította, kijelentve, hogy „nincs értelme a jövőre nézve terveket készíteni, minthogy a háború immár elveszettnek tekinthető. A nép nem látja be a háború értelmét és a hadsereg nem akar többé harcolni. Kiváltképpen a hegyivadászok nem akarnak többé önért harcolni" – mondta a király gúnyosan és felállt. „Most már minden hiába – fűzte hozzá –, most a koronára van bízva a nemzet jövője. Döntéseimet már meghoztam. Badoglio tábornagy az új kormányfő és már ténylegesen hivatalba lépett. Helyes lesz, ha rendelkezésére bocsátja magát." A király lezárta a beszélgetést, s ezzel a kihallgatás, amely mindössze húsz percig tartott, véget ért. „Nagyon sajnálom, nagyon sajnálom – hajtogatta a király – de más megoldás nem volt lehetséges." „Akkor mindennek vége? És velem mi lesz? És a családommal?" – kérdezte Mussolini elcsukló hangon. Jóllehet nem tudta pontosan, hogy a fordulat szervezői milyen további sorsot szántak Mussolininek, a király drámai szavakkal engedte ismeretlen útjára a bukott diktátort: „A fejemmel felelek az ön személyes biztonságáért."

Távozóban a királyi rezidenciából, Mussolini hiába kereste gépkocsiját. Csak egy mentőautót látott maga előtt. Vigneri kapitány felszólította, hogy szálljon az autóba. Mussolini tiltakozására kijelentette, parancsa van, hogy személyét a nép esetleges felháborodásával szemben megvédje, és szándékában áll a parancsot teljesíteni. A kényszernek engedelmeskedve Mussolini beszállt az autóba, amely szélsebesen egy közeli carabinieri laktanyába szállította. A hely azonban túl közel volt a lezajlott események színhelyéhez éppúgy, mint a városközponthoz, ezért, hogy Mussolinit még inkább eltüntessék, hamarosan átszállították a város túlsó pontján fekvő carabinieri újoncok kaszárnyájába, amely megfelelőbb rejtekhelynek bizonyult. Mussolinit a laktanya parancsnokának irodájában helyezték el, szigorú őrséget állítva a hevenyészett fogda ajtajához és a folyosókra. Itt – ha eddig nem is – végre ráeszmélt, hogy letartóztatták: azaz

nemcsak kormányfői funkciója alól mentették fel, de ducei mivoltában is megszűnt létezni.

S nem is sejtette, hogy a sors azon az estén még egy másik „tragédiát" is tartogatott számára. „Azokban az órákban – írja Gianfranco Bianchi – Benito Mussolini nemcsak mint kormányfő, de mint férj is elbukott: Rachele cselédlányától megtudta »az ő emberének Claretta Petaccival való hosszú és mindennapos kapcsolatát.«" Benito, az én emberem című könyvében, amelyet minden valószínűség szerint nem ő írt, Rachele így számol be a pillanatról, amikor tartós megcsalattatásáról értesült: „Azon az estén Irma, miközben... megkísérelte, hogy erőt öntsön belém, anélkül, hogy akarta volna, felfedte előttem férjemnek Claretta Petaccival való viszonyát. Meg volt győződve, hogy a kapcsolatról, amely már jó ideje tartott, tudtam, és egy bizonyos pillanatban megmondta annak az asszonynak a nevét. Nem tudom hogyan találtam erőt, hogy ne omoljak össze az újabb fájdalom súlya alatt."

Tudósítások szerint úgy tűnt, hogy Mussolini belenyugvással fogadta letartóztatását. Ismervén betegségét, még aznap este bebocsátottak hozzá egy katonaorvost, hogy ellássa gyógyszerekkel és elvégezze a kívánt kezelést. Santillo orvos őrnagy későbbi leírása szerint Mussolini „sápadtan és elcsigázottan állt, szinte halotti tekintettel, amely olykor merevvé és alélttá vált a szemhéj tágulása miatt." Széttárta kabátját és kezét a gyomrára helyezve panaszolta: „Itt fáj nekem az, ami emészt engem." De aznap este elhárított minden orvosi segítséget, s gyógyszert sem fogadott el. Nyilván attól tartott, hogy megmérgezik. Este tíz óra felé a parancsnoki szoba díványán megkezdte fogságának első éjszakáját. Hálóöltözéke a letartóztatásakor viselt ruhája, takarója a felsőkabátja volt. Valóban siralmas állapot lehetett egy ember számára, aki egykor élet és halál ura volt.

Késő este Róma felett csend honolt, az utcák elhagyatottak voltak. Csupán néhány vendéglőben és presszóban tárgyalták az eseményeket, amikor 22 óra 45 perckor a római rádió megszakította adását és a bemondó hivatalos közleményt olvasott fel: „A király és császár őfelsége elfogadta őnagyméltóságának, Benito Mussolini lovagnak kormányfői és államminiszteri hivatalára nézve benyújtott lemondását, és kormányfővé, miniszterel-

nökké és államminiszterré őnagyméltóságát, Pietro Badoglio lovagot, Olaszország tábornagyát nevezte ki." A közlemény után két kiáltványt olvastak fel: egyikben közölték, hogy a király átvette a fegyveres erők főparancsnokságát, megtilt minden kihágást és a rendszer tisztségviselői elleni vádaskodást, a másikban pedig Badoglio bejelentését adták hírül, miszerint átvette az ország teljhatalmú katonai kormányzását, s az ország szövetségesei oldalán tovább folytatja a háborút. Ez utóbbi két kiáltványra azonban a pillanat mámorában senki sem figyelt. Róma népe – jóllehet a kiáltványok nem tudósítottak Mussolini letartóztatásáról – elárasztotta az utcákat, és a hajnalba nyúló hatalmas örömtüntetéssel ünnepelte a diktátor és a fasizmus bukását. Nem egy helyen elhangzott a kiáltás és feliratok kerültek a falakra: „Halál Mussolinire! Éljen a király, éljen a hadsereg!" Mussolini letartóztatása – úgy tűnik – az adott pillanatban valóban felért egy védőőrizet értékével.

A lepihent Mussolinit éjjel 1 órakor magas rangú tábornok ébresztette nyugtalan álmából: az új kormányfő, Badoglio marsall levelét kézbesítette a címzettnek. „Benito Mussolini lovag úrnak! Alulírott, Kormányfő, kötelességemnek tartom tudatni Őexcellenciáddal, hogy mindaz, ami Önnel kapcsolatban foganatosíttatott, kizárólag az Ön személyes érdekeit szolgálta, tekintettel arra, hogy több oldalról pontos jelzések érkeztek egy Ön elleni komoly összeesküvésről. Sajnálkozván e felett, kötelességem tudatni Önnel; készen áll a parancs kiadása az Ön kellő gondossággal történő átszállítására, arra a helyre, amelyet meg kíván jelölni."

Mussolini azonnal válaszolt: „1. Köszönetet kívánok mondani Badogliónak, Olaszország marsalljának a figyelmességért, amelyet személyem irányában tanúsított. 2. Az egyetlen hely, amelyllyel rendelkezhetem, Rocca delle Caminate, ahová bármely pillanatban kész vagyok átmenni. 3. Biztosítani kívánom Badoglio marsallt, hogy... részemről nemcsak nem kívánok számára nehézséget okozni, de minden lehetséges támogatást meg fogok adni. 4. Elégedett vagyok az elfogadott határozattal, miszerint a háború tovább folyik a szövetségesekkel, miként azt a becsület és a haza érdekei ebben a pillanatban megkövetelik; és hőn óhajtom, hogy siker koronázza a legsúlyosabb feladatot, amelyre

Őfelsége a király parancsára és nevében vállalkozott, akinek huszonegy év folyamán hűséges alattvalója voltam és az is maradok. Éljen a király!"

Július 26-án délelőtt Santillo őrnagy ismét vizitelt a fogolynál. Mussolini részletesen előadta betegségének történetét és tüneteit. Nyilván Badoglio levelének hatására most már „nyugodtan beszélt" – jegyezte fel az őrnagy – „mintha a lezajlott események nem gyakoroltak volna rá emocionális hatást." Gondolatai azonban csapongtak s szavai tükrözték, hogy nem tudta eldönteni, melyik szerepet válassza: a sorsában megnyugvó hős, vagy a rendíthetetlen jellem önigazolt figuráját, esetleg a végső letargiába süllyedt ember minden reményt feladó, szánalomra méltó alakítását. „Ezen az éjszakán néhány órát aludtam – mondta – de nem érzem magam kevésbé fáradtnak, mint tegnap. Nem akarok bevenni semmit, ami engem a továbbiakban érdekel, az nem a fizikai, hanem az erkölcsi személyiségem. Az embernek nem kell túlságosan törődnie fizikumával, nem akarom a gyakorlatba átültetni azt a bizonyos filozófiát, amelyet primitivizmusnak neveznek. 1929 februárjában, a megbékélés (az egyházzal való megbékélés – K. A.) után a király Őfelsége hercegi, vagy grófi címet akart nekem adományozni, visszautasítottam, mondván, hogy meg akarok maradni egy kovács fiának. Szervezetem nem működik: nem olvasok, de úgy gondolom, hogy nem használván el kalóriát, nincs szükségem, hogy élelmet fogyasszak." Mivel sikerült megértetnem vele, hogy a szervezet ugyanazt fogyasztja ha pihenőben van is, így szólt hozzám: „jobban tudja nálam, akkor kérek egy tojást, friss gyümölcsöt és kenyeret." Majd hevesen érdeklődni kezdett: „A város csendes? Nem történt semmi? – Minden csendes és nyugodt" – felelte az orvos.

Bizonyos értelemben a főváros valóban nyugodt volt. Július 26-a – miközben a hadsereg megszállta a főváros „neuralgikus pontjait", és kordont vont a Palazzo Venezia és a kormányépületek köré – önfeledt nemzeti ünneppé változott: Róma lakosainak előző éjjel megindult demonstrációi aznap tovább folytatódtak, a tömegek ujjongása valóságos győzelmi mámorba csapott át. A fővárosban tüntetőkkel zsúfolt tehergépkocsik cirkáltak, olyan transzparensekkel, amelyeknek feliratai a fasizmus bukását adták hírül. A nép megrohanta a fasiszta pártszékházakat, minde-

nütt eltávolították a fasiszta rezsim emblémáit és feliratait, megváltoztatták az utcaelnevezéseket, legtöbb helyen a fasizmus áldozatainak nevét vésve a táblákra. Megindult a fasiszták üldözése is, de sehol nem történt lincselés, és nem történt támadás a Villa Torlonia ellen sem. Július 26-ának egyetlen áldozata volt: Morgagni szenátor, Mussolini régi barátja, azon kevesek egyike, akik komolyan vették a ducéhoz való hűséget. Agyonlőtte magát.

A vezér nélkül maradt fasiszták óvakodtak attól, hogy az önfeláldozás hasonló útjára lépjenek. Ciano sírt: „Micsoda csapás! Bilincsbe fognak verni minket is." De bátorítást kapott, hogy – mint Olaszország Szentszék mellé akkreditált követe – területenkívüliséget élvez, ha a követségen meghúzódik, amit Ciano nem tartott elég biztonságosnak, ezért – mint Grandi és Bottai is – rejtekhelyre vonult. Nem akadt egyetlen ember a volt fasiszta vezetők közül, aki komoly lépéseket tett volna akár a duce kiszabadítására, akár a rendszer megmentésére. Azok a szerény próbálkozások pedig, amelyeket Galbiati, a fasiszta milícia parancsnoka, Scorza, a párt titkára, valamint az M-hadosztály parancsnoksága kísérelt meg, hogy mozgásba hozzák a „gépezetet", csupán arról tanúskodtak, hogy még a duce leghűbb környezete is igyekezett minél gyorsabban alávetni magát a király és a hadsereg akaratának. Ebben közrejátszott a Badoglio-kormányzat ügyessége is: sok fasisztával sikerült ugyanis elhitetni, hogy valójában nem történt lényeges változás a rendszerben, s ezzel biztosította, hogy egyes fasiszták partnereivé váljanak az új helyzet stabilizálásában.

A fasiszta vezérek nagy része – főként azok, akik július 24–25. éjszakáján Mussolini mellett szavaztak, mint Farinacci és Pavolini, valamint a duce legidősebb fia, Vittorio – Németország felé vette útját és bemenekült a német követségre, hogy a szükséges engedélyt beszerezze. A hírhedt Dollman SS ezredes ezúttal találó szavakkal jegyezte meg: a német követség július 26-án valóságos utazási ügynökséggé változott. A német egyenruhát öltő Farinaccit és Pavolinit repülőgépen még aznap Németországba vitték, s ugyanazon a napon egy másik repülőn Németországba menekítették Giovanni Preziosit, az „olasz Rosenberget".

Közben megindult az ellenirányú mozgás is: még július 26-án

hajnalban német katonai gépkocsioszlopok léptek át a Brenner-hágón. Két német SSP-hadosztály haladt Olaszország belseje felé, hogy a már ott tartózkodó 5 hadosztályhoz csatlakozzék.

E súlyos pillanatban a Badoglio-kormány megdöbbentő parancsot továbbított valamennyi katonai és carabinieri alakulathoz. A parancs tájékoztatta a csapatokat a nyilvános tüntetések betiltásáról és elrendelte, hogy a hadsereg alakulatai szuronyt szegezve szálljanak szembe a tüntetőkkel, és kerülve a levegőbe lövést, mint előzetes figyelmeztetést, lőjenek a „közrendet veszélyeztető" elemekre, úgy, mintha ellenséges hadsereggel állnának szemben. A rendelkezés, amelyet akár a duce is kiadhatott volna, súlyos incidensekre vezetett. Amikor a vidék felsorakozott, hogy Róma útját kövesse, a csapatok tüzet nyitottak. Az addig békés tüntetések vérfürdővé változtak.

A fogságban lévő Mussolini ezalatt rendületlenül várta, hogy kéréséhez és a kormány ígéretéhez híven Rocca delle Caminatéba helyezzék át. A Badoglio-kormány – jóllehet biztonsági okokból habozott teljesíteni Mussolini Romagnába való áthelyezését – jelezte Forli prefektusának, hogy szándékában áll Mussolinit Romagnába internálni. A prefektus azonban közölte: nem tudja a közrendet garantálni, ha Mussolinit Romagnába hozzák, ezért a kormány első ülésén az ex-diktátor őrizetére más helyet jelölt ki, a Nápolyhoz közel fekvő Ponza szigetét, ahol még az 1920-as évek végén Mussolini rendeletére internálótábort létesítettek a száműzött antifasiszták számára. Így a Ponza-szigeti internálótábort az a „kitüntetés" érte, hogy utolsó „vendégeként" magát a tábor megalapítóját fogadhatta.

Mussolini minderről semmit sem tudván, fogságának harmadnapjára teljesen megnyugodott. Július 27-én délelőtt a laktanyaparancsnok és Santillo őrnagy ismét meglátogatta. Mussolini hevesen érdeklődött, „csendes-e a város" és „történt-e valami". Állapotáról kedvezően nyilatkozott. Mielőtt az orvos eltávozott, Mussolini kijelentette, hogy kissé éhes, és ezúttal egyetértett azzal is, hogy ágyat vessenek számára. Az elkövetkező éjszakát azonban már nem tölthette itt. Kevéssel lefekvése előtt értesítették, hogy rövidesen indulnia kell.

Az útról részben maga tudósított későbbi visszaemlékezésében. Mussolini kémlelte az utat, de nem ismerte ki magát a városban, s hiába várta, hogy megpillantsa a Rómát északi irányban Romagnával összekötő utat. Ehelyett rövidesen felismerte, hogy az albanói hegyek tövében levő ciampinói repülőtér mellett haladnak el, a Via Appián, amely pontosan az ellenkező irányba, Délre vezet.

A gépkocsi, amelyet két, csendőrökkel zsúfolt teherautó követett, a híres bortermő vidék egyik városának, Velletrinek a közelében német gépkocsioszloppal találta magát szemben. Mussolini később megtudta, hogy a német osztag parancsnoka gyanúsnak találta az olasz karaván̈t, s már-már arra gondolt, hogy az olasz különítményt feltartóztatja. Később ismeretessé vált, a német hírszerzés számára valóban ettől a német alakulattól érkezett az első jelzés, amely Mussolini hollétének megállapítására támpontot nyújtott.

Az olasz karaván július 27-én éjfélkor Gaetába érkezett, amely Róma és Nápoly között félúton fekszik. A tengerbe nyúló szirteken épült ősi vár bástyái menedékhelynek és börtönnek egyaránt megfeleltek. Itt raboskodott egykor Giuseppe Mazzini, az olasz egység „apostola", a köztársasági mozgalom atyja. Mussolini úgy vélte, hogy megérkeztek új állomáshelyére, s látva a történelmi falakat, tüstént megtalálta a formát, amellyel érkezését az olasz történelem nagy sodrához illeszthette. Arra kérte kísérőit, részesüljön abban a tisztességben, hogy ugyanabban a cellában helyezzék el, amelyben Mazzini töltötte rabságát. Nincs semmi nyoma, hogy a kísérő parancsnok, akinek egyébként sem volt érzéke a történelem ilyen finomságai iránt, akárcsak a legcsekélyebb mértékig gondolt volna arra, hogy Mussolini óhaját respektálja. A parancs mást írt elő számára. A gépkocsi végül is a gaetai kikötőben állt meg, ahol egy kis hajó vette fedélzetére az érkező csoportot.

A hajó éjjel két órakor futott ki a tengerre, hogy utasait – legalábbis a prominens vendég számára – ismeretlen irányba hajózza. Hajnaltájt Ventotene szigetének térségében haladtak el. Itt is volt egy internálótábor, amelyet szintén Mussolini alapí-

tott a fasizmus által elítélt politikai ellenfelei számára, s Mussolini úgy hitte, hogy útjuk itt véget ér. Kétségek gyötörték azonban: vajon a szigetet nem szállták-e meg közben a szövetségesek, akik az 1942. őszi észak-afrikai partraszállás és különösen az 1943. júliusi Szicília elleni invázió óta a Földközi-tenger abszolút urai voltak. Vajon a tengeri út végső célja nem azt a célt szolgálja-e, hogy kiszolgáltassák őt a szövetségeseknek? Semmilyen adat nincs, amely a Badoglio-kormány ilyen szándékát megerősítené, miként nincs támpont az ellenkezőjére sem. Így mindmáig tisztázatlan, vajon milyen meggondolások vezették a kormányt, hogy a fasizmus fogságba vetett diktátorát olyan hadműveleti térségben utaztassák, ahol bármelyik pillanatban a szövetségesek, vagy a németek kezébe kerülhetett volna.

A hajó nem kötött ki Ventotenén, mert a szigeten német légvédelmi osztagok tartózkodtak, hanem sok tengeri mérföldet leróva, 1943. július 28-án déli egy órakor Ponza szigetén vetett horgonyt. Mussolini a hajó parancsnokától, Maugeri admirálistól röviddel az érkezés előtt értesült az út végcéljáról. Maugeri elmondása szerint Mussolinit látszólag lesújtotta a hír, s valósággal jajveszékelni kezdett: „Mik ezek a haszontalan zaklatások? A múlt vasárnap óta teljesen el vagyok szigetelve, nem adtak hírt a családomról, itt vagyok egyetlen garas nélkül, azzal az egy ruhával, ami rajtam van... Most a szigetek körül hurcolnak, Ponzára visznek, ahol ott van Zaniboni, aki az életemre tört, de én megkegyelmeztem neki. Mit jelentsen mindez?... Végül is 21 évig dolgoztam Itáliáért, 21 évig! Nekem is van családom, egy fiút áldoztam a hazának. Végtére is Badoglio 18 évig dolgozott velem..."

Érkezése pillanatában valóban számos antifasiszta deportált élt még a szigeten. A Badoglio-kormány nem siette el, hogy szabadon bocsássa a fasizmus elítéltjeit. Ott volt Zaniboni, az 1925-ös Mussolini elleni merényletkísérlet fővádlottja, akit még azelőtt letartóztattak, hogy fegyverét célzásra emelhette volna. Ott volt Pietro Nenni, a szocialista párt vezetője, akivel valaha – szocialista korában – Mussolini együtt töltötte börtönbüntetését, s akit a spanyol polgárháború után Franciaországba menekülve a második világháború idején a Vichy-hatóságok átadtak az olasz szerveknek, s Mussolini rögtön internálta.

Az érkezésről és a ponzai tartózkodás napjairól részben maga Mussolini, részben Marini alhadnagy, a száműzöttek őrzésére kirendelt alakulat egyik tisztje tudósít. Mindketten megszépítették, s ugyanakkor zordabb megvilágításba helyezték a történteket, mint amilyenek azok a valóságban voltak. Mussolini arról írt, hogy tartott az érkezéstől, mert a kikötőben a helyi lakosság népes csoportja jelent meg, így bukása óta első ízben kellett találkoznia a néppel, s nem tudhatta, gyűlölettel, vagy szeretettel fogják-e fogadni. Csakhamar észrevette azonban, hogy a nép érzülete semmit sem változott irányában, egy carabinieri altiszt sírva fakadt, amikor meglátta őt, az asszonyok pedig a föld legfrissebb termékeivel, gyümölccsel és zöldséggel kínálták. Sehol sem találkozott – írta – a legkisebb ellenséges gesztussal sem. Őrzői viszont kegyetlenek voltak, s még kutyákat is elővezettek, hogy nyomára bukkanjanak, ha szökni kísérel. A kísérők gondoskodtak arról, hogy az esetleges rokonszenv ne keresztezze a parancs teljesítését, és Mussolini őrzésével a Rómából és a félszigetről odarendelt carabinieri-alegységeket bíztak meg. Morini alhadnagy nem is tesz említést a szigetre érkezés lelkes pillanatairól. Bár ő maga fasiszta köszöntéssel tisztelgett a duce előtt szolgálatba lépésekor, feljegyzéseiben arról tudósít, hogy Mussolinit a külvilág teljes kizárásával vezették kijelölt szálláshelyére, s ott jól és alaposan megszervezték őrzését. Mindkettőjüknek hinnünk kell azonban az intermezzo végének leírásában: Mussolinit a tengerpart mentén fekvő „házacskában", valójában kisebb palotában helyezték el. Megszervezték az őrséget, s mivel déli egy óra volt, amikor minden olasz számára elérkezik az ebéd ideje, parancsnokok, tábornokok, tisztek és altisztek sorban eltávoztak, hogy ebédjüket elfogyasszák. Mussolinire, akinek valóban egy garasa sem volt, a legcsekélyebb mértékben sem fordítottak gondot. Végül az egyik csendőr felesége megszánta és soványka ebédet készített számára.

Siralmas állapot, zord beköszöntője születésnapjának: másnap, július 29-én töltötte be hatvanadik életévét.

10 napot töltött Mussolini Ponza szigetén. Saját beszámolója szerint úgy bántak vele, mint a közönséges foglyokkal általában: szigorú őrizet alá vetették és megtiltották, hogy bárki beszéljen vele. Nem gondoskodtak ellátásáról, egyszer sem gyújtottak

tüzet, hogy meleg ételt készítsenek számára. A valóság azonban más képet mutatott.

A fogoly anyagi helyzete – miután családja 10 ezer lírát küldött, s ezt ki is kézbesítették számára – lényegében megoldódott. Ez jelentős összeg volt akkoriban, bőségesen elegendő, hogy egy őrizetes ellássa magát. Mussolini azonban betegsége miatt nem fogyasztott főtt ételt, így nem is igényelte, hogy ilyet készítsenek számára. Kiszolgálásáról is gondoskodtak: két személyt rendeltek mellé (természetesen a biztonsági szolgálat tagjai köréből), akik közül egyiknek a konyhai teendőket, másiknak a pincér és inas funkcióit kellett ellátnia. Ezenfelül két-három naponként borbélyt engedtek hozzá, hogy Mussolini külsejét rendben tartsa.

Való igaz: a fogollyal senki sem beszélgethetett, kivéve a közvetlen őrség parancsnokait, valamint a sziget plébánosát. Ők azonban nemcsak beszélgetéseket folytattak a fogollyal, de mint Mussolini írja – kártyáztak is vele. A sziget plébánosa pedig születésnapján Ricciotti Jézus élete című könyvével ajándékozta meg. Mussolini nyugodtan viselte sorsát a szigeten, nem vádaskodott sem Badoglio, sem a király, sem a július 25-i fordulat főszereplői ellen. Nem gondolt megbüntetésükre, s egyes jelek szerint elhitte, hogy veszélyes összeesküvés volt folyamatban ellene és őrizete továbbra is ezért szükséges. Nem gondolt restaurációra sem. „Ha egy ember megbukik a rendszerével, az összeomlás végérvényes. Különösen, ha ez az ember elmúlt hatvanéves" – mondta. Olykor azonban mégis kétségek gyötörték további sorsa felől. Gyakran kémlelte a tengerpartot, s várta, mikor jelenik meg „Őfelsége hajója", hogy fedélzetére vegye és az angolok fogságába vigye.

Panaszosan jegyezte fel, hogy születésnapján a külvilág részéről semmilyen üdvözletet nem kapott, kivéve Göring tábornagy köszöntő táviratát, amelyet továbbítottak számára. Göring táviratában figyelemreméltó volt egy mondat, amelyet a pillanat bizonytalanságában talán Mussolini sem fogott fel. „...Az ön életműve maradandó lesz népeink történetében, akik továbbra is kéz a kézben haladnak ugyanazon sors felé."

Mussolini nyilvánvalóan nem tudhatta, hogy amikor a táviratot olvasta, a német gépezet, beleértve Hitler főhadiszállását, a

katonai és diplomáciai vezetést, már teljes mozgásban volt, hogy végrehajtsa azokat az előre elkészített terveket, amelyeket Olaszország háborúból való kiválása esetére jó előre megfogalmaztak. E tervek 4 fő célkitűzést tartalmaztak: 1. mindenáron megakadályozni Olaszország kilépését a háborúból; 2. a már Olaszországban tartózkodó és a szövetségesek ellen harcoló német csapatok feltöltését abban az esetben, ha a kilépés megtörténne és a szövetségesek az olasz félszigetre lépnének, ami 3. magában foglalja Olaszország német katonai megszállását, 4. a háború továbbfolytatását biztosító fasiszta rezsim restaurációját, aminek egyszersmind fel kell ölelnie Mussolini, a restaurált fasiszta állam egyetlen lehetséges vezetőjének kiszabadítását.

A terv végrehajtásának „ütemezése" természetesen sok tényezőtől függött, nem utolsósorban a Badoglio-kormány magatartásától, jóllehet az mindjárt a fordulat után biztosította Németországot, hogy a háborút tovább folytatja. De Mussolini sorsáról hallgatásba burkolózott. Amikor Mackensen római német követnek július 26-án reggel sikerült találkoznia Badoglióval, Mussoliniről mindössze annyit tudott jelenteni, hogy a ducénak semmi nyoma, s Badoglio esküdött rá, hogy nem tud róla semmit, mert a király mindent személyesen intézett. Az olasz kormány titoktartása felingerelte Hitlert: amikor az olaszok javasolták, hogy tartsanak „legmagasabb szintű" találkozót III. Viktor Emánuel és Hitler között, Mussolini eltávolítására való hivatkozással Hitler kategorikusan visszautasította a javaslatot. Ez rémületet is keltett a királyi udvarban, mivel az elutasítás azt a benyomást keltette, hogy a németek katonai ellenlépésekre készülnek – ami nem is volt alaptalan. Éppen ezért a király már rendelkezett is: mindent készítsenek elő Rómából való esetleges elutazására.

A német követ ezalatt folytatta a puhatolózást. Miután Badoglio megtagadta, hogy informálja Mussolini hollétéről, utasítást kapott feletteseitől, hogy közvetlenül a királyhoz forduljon. Viktor Emánuel július 29-én fogadta, s Mackensen érdeklődésére egy Rómában keltezett táviratot olvasott fel, amelyben az állt: A duce jól van és elégedett. De miért nem beszélt a duce a führerrel lemondási szándékáról? – érdeklődött a követ. Ez a duce akkori lelkiállapotától függhetett – felelte a király, és hozzá-

fűzte: egy szíven talált ember benyomását keltette bennem, aki szembetalálja magát azzal a számára felfoghatatlan ténnyel, hogy a leghűségesebbek elárulták. Abban a pillanatban a duce ugyanabban a helyzetben volt, amilyenben a führer lenne, ha Göring marsall és Goebbels doktor elhagyná. A ducét saját pártja döntötte meg, s ezt a magatartást – folytatódik a követi jelentés – a király gyalázatosnak ítélte. Végül a követ engedélyt kért a királytól, hogy átadhassa Mussolini számára Hitler születésnapi jókívánságait és ajándékát, de a király megkerülte a kérdést, s csak annyit mondott, hogy konzultálnia kell Badoglióval. Az olaszországi német erők főparancsnokának, Kesselring tábornagynak sem sikerült hírszerző szolgálatán keresztül valamit is megtudni Mussolini hollétéről, ezért vezérkarában az a meggyőződés vált uralkodóvá: Mussolinit valószínűleg a király valamelyik rezidenciáján tartják fogva.

Nem kecsegtetett sikerrel a németek azon elképzelése sem, hogy július 25-ére a fasizmus – általuk támogatott – általános és elsöprő erejű visszavágásával válaszoljanak. A fasizmus gépezete nemcsak megbénult, de egyenesen összeomlott, s Hitler számára nem maradt más lehetőség, minthogy a Németországba „evakuált" prominens fasisztákra, Farinaccira, Pavolinira, Preziosira támaszkodva hajtassa végre a fasizmus ellenoffenzíváját. Megérkezésük után Hitler éppen ezért tüstént fogadta őket, de csakhamar nyilvánvalóvá vált számára: a jelentéktelen figurák bármilyen fordulat lefolyását eleve diszkreditálják. Emiatt a németek megkísérelték, hogy a már jelenlévők helyett prominensebb személyt szerezzenek, akit a fasizmus élére állíthatnak. Megkeresték Scorzát és meghívták Németországba, de a fasiszta párt volt titkára az ajánlatot elhárította. Így a németek számára az adott pillanatban nem kínálkozott más mozgástér, minthogy megszilárdítsák kapcsolataikat a Badoglio-kormánnyal, amelyről nem lehetett pontosan tudni, merre fog haladni. Mindenesetre a katonai felvonulás tervein tovább dolgoztak, s ami e készülődés közepette talán a legfontosabb intézkedésnek számíthatott: július 26-án Hitler titkos feladattal bízta meg Otto Skorzeny SS alezredest, a Biztonsági Szolgálat különleges akciók osztályvezetőjét. A megbízatás, amelyről csupán az olaszországi német erők legfőbb parancsnokai kaptak tájékoztatást, Mussolini felkutatá-

sát és kiszabadítását írta elő. Minden részeredményről és a kutatás állásáról személyesen Hitlernek kellett jelenteni.

A rajtaütésszerű német ellencsapás elmaradása talán közrejátszott abban, hogy augusztus elején a király és a kormány – engedve az antifasiszta pártok és a tömegek követelésének – belpolitikai téren valamelyest nagyobb bátorságot tanúsítson a fasiszta rezsim felszámolását célzó intézkedéseiben, pontosabban: szentesítse azt, ami a valóságban már végbement. Egy héttel az államcsíny után, 1943. augusztus 2-án a király törvényerejű rendeletet bocsátott ki, amelyben betiltotta a nemzeti fasiszta pártot, eltörölte a fasizmus állami méltóságainak elnevezését, a fasiszta időszámítást* és a fasizmus minden állami és jogi intézményét. A nemzet legégetőbb problémájának, a háborúból való kilépésének a megoldása azonban még halasztást szenvedett.

A háborúból való kilépés és a fegyverszünet megkötése terén a Badoglio-kormány részben a németektől való félelem, részben a rosszul értelmezett szövetségi hűség, részben az antifasiszta mozgalomtól való visszariadás következtében nem merte vállalni, hogy gyökeresen szakítson a németekkel, s a kilépést – éppúgy mint később Horthy „kiugrási irodája" – német hozzájárulással kívánta végrehajtani. Tudnia kellett azonban, hogy egy ilyen hozzájárulás megszerzése egyenlő a lehetetlennel, hiszen nem alaptalanul tartottak attól, hogy a németek az olasz kilépést minden erővel meg akarják akadályozni.

A német hozzájárulással történő kiugrási kísérlet ily módon azon a pályán haladt, amelynek útját előre ki lehetett jelölni. 1943. július 31-én Ambrosio vezérkari főnök és Kesselring tá-

* A totális fasizmus győzelmét külsőségekben is kifejezésre juttatták. 1926. december 30-án a fasizmus emblémáját, „a liktori fascest" – miközben a királyra való tekintettel a savoiai dinasztia címerét nem tilthatták be a zászlókon – az új állam hivatalos jelvényévé tették. December 31-én pedig „örökre szóló" intézkedést hoztak: visszamenőleges hatállyal bevezették a „fasiszta kalendáriumot". Ezentúl a keresztény naptár szerinti év mellett római számmal fel kellett tüntetni a fasiszta korszak soron következő éveit is. A következő évet már így kellett jelölni: 1927-V., azaz 1927-ben, a fasizmus V. évében. (A hónapok, napok neveit betűvel írták ki.)

bornagy, az olaszországi német haderők főparancsnokának tárgyalása nem hozott eredményt. Pár nap múlva a Badoglio-kormány külügyminisztere, Guariglia Tarvisióban Ribbentroppal ült tárgyalóasztalhoz, hogy kieszközölje Németország hozzájárulását Olaszország fegyverletételéhez. Az augusztus 6-án lezajló megbeszélések nem hoztak új elemet a két fél viszonyában. Az olaszok bejelentették, hogy hathatós német segítség nélkül nem tudják tovább folytatni a háborút, a német külügyminiszter azonban közölte: Németország kész további csapatokat és fegyverzetet adni Olaszországnak a háború folytatásához. Németország tehát nagylelkűen felajánlotta segítségét a számára bizonytalan Badoglio-kormányzatnak, amit előzőleg szövetségesétől, Mussolinitől Feltrében megtagadott.

A német hozzájárulás megszerzését szolgáló kísérletek mellett a Badoglio-kormány felvette a kapcsolatot a szövetségesekkel is. Megdöbbenéssel vette azonban tudomásul: a szövetségesek az antifasiszta koalíció hatalmainak egyeztetett álláspontja szerint nem Olaszország kiugrásáról, hanem feltétel nélküli kapitulációjáról kívánnak tárgyalni. A tárgyalások csak akkor gyorsultak fel, miután a szövetséges haderők augusztus 14-én újabb nagy erejű légitámadást intéztek Róma és más olasz városok ellen, a szicíliai fronton pedig eljutottak a sziget felszabadításának befejező műveleteihez. 1943. augusztus 16-án elfoglalták Messinát, 18-án pedig – megtörve a sziget utolsó ellenállási pontját – bevették Cataniát.

Ezek után a Badoglio-kormány a megadással tovább nem késlekedhetett: 1943. szeptember 3-án aláírta a feltétel nélküli kapitulációt, amelyet szeptember 8-án hozott nyilvánosságra. Szeptember 9-én a szövetséges haderők nagyarányú partraszállást hajtottak végre Salernónál, és megkezdték az olasz félsziget felszabadítását.

Az olasz nemzet számára sorsdöntő napokban, Mussolini változatlan elszigeteltségben töltötte napjait Ponza szigetén, s nem sejthette, hogy az ott töltött, számára monoton órákban és napokban valójában már egy krimifilmbe is beillő kaland főszereplője lett, amely tudta nélkül és a háta mögött zajlott le a kiszabadítására elindult német különítmény és az elrejtésével megbízott olasz biztonsági és hírszerző szolgálatok között.

Skorzeny és különítménye rögtön a megbízás átvétele után Frascatiba, a német főhadiszállásra érkezett. A beavatottak szűk köre biztosíthatta ugyan a vállalkozás titkosságát, egyúttal azonban gátolta – vagy legalábbis elnyújthatta annak sikerét. Az első jelzés attól a német katonai alakulattól származott, amellyel a Mussolinit szállító olasz csoport Velletri körzetében találkozott, dę ennek csupán az olasz szállítóoszlop furcsaságai: a lefüggönyözött gépkocsit követő két, csendőrökkel megrakott teherautó ragadta meg a figyelmét. Nem sokkal ezután Gaetából két jelentés érkezett Hitler főhadiszállására. Az egyik megerősítette a már említett oszlop Gaetába érkezését, a másik azonban már ennél konkrétabb volt: a gaetai német haditengerészeti bázis rádióállomásának egyik altisztje jelentette: látta Mussolinit egy hajó fedélzetén. Az altisztet személyes jelentéstételre a führerhez rendelték, aki ezúttal már arról számolt be Hitlernek, hogy egy olasz tiszttől kapott értesülés szerint Mussolinit Ventotene szigetére vitték.

Mindez valószínűleg az olasz biztonsági szolgálat figyelemelterelő manővere volt. Ugyanis Ponza szigetén – ahol azokban a napokban Mussolinit valójában őrizték, szintén állomásozott egy német légifelderítő-osztag. Ennek parancsnokát Student tábornok, a római körzet ejtőernyősalakulatainak főparancsnoka, Ventotene szigetének térségébe irányította azzal a feladattal: állapítsa meg, hogy a ducét valóban Ventotenén tartják-e őrizetben. Az elterelő manővert kihasználva, 1943. augusztus 6-án határozták el, hogy Mussolinit Ponzáról Maddaléna szigetére viszik át. A szigetecske Szardínia északkeleti részétől csupán néhány tengeri mérföldre fekszik.

Mussolinit augusztus 7-én kora hajnalban ébresztették. Az átszállítással ismét a haditengerészetet bízták meg, s Mussolinit ezúttal egy torpedóromboló fedélzetére vitték. A hajó parancsnoka ugyanaz a Maugeri admirális volt, aki Mussolinit Gaetából Ponzára kísérte. Mussolini érdeklődésére, hogy hová viszik, Maugeri nem titkolta el a végcél pontos megjelölését, megjegyezve: Ponza szigetén Mussolinit német rajtaütés és összeesküvés fenyegette. Mussolini a hírt hallván felkiáltott: „Ez lenne a legnagyobb megaláztatás, amely engem érhetne. És úgy gondolják, hogy én elmennék Németországba és megkísérelném foly-

tatni a kormányzást a németek támogatásával? Óh, ez nem lehetséges."

Csaknem egész napot vett igénybe a Ponzától Maddalénáig tartó tengeri út. Amikor a ponzai német légifelderítő-állomás parancsnoka teljesítette feladatát – megállapítván, hogy Mussolini nincs Ventotene szigetén – és visszaérkezett állomáshelyére, Mussolinit már Ponza szigetéről is elvitték.

Az őt szállító hajó augusztus 7-én kora este Maddalénára érkezett. Mussolinit egy angol tulajdonban lévő villában helyezték el, melyet néhány méter választott el a tengerparttól. A fogságot változatlan nyugalommal viselte, sőt mintha elégedett is lett volna, hogy megszabadult a külvilágtól. Nemsokára eljuttatták hozzá Hitler ajándékát: Nietzsche összes műveinek 24 kötetes, díszkötésű sorozatát. Mussolini belevetette magát kedvelt ifjúkori filozófusának olvasásába, s látszólag nem foglalkozott a világ sorával. Maddalénai tartózkodása három hétig tartott, de meditációit váratlan fordulat szakította félbe. 1943. augusztus 18-án, amikor a villa balkonján kémlelte az eget, német repülőgép húzott át a sziget felett, s olyan közel repült el rezidenciája előtt, hogy Mussolini tisztán láthatta a pilóta arcát. A gép fedélzetén Skorzeny és emberei tartózkodtak.

A duce utáni nyomozás ugyanis lankadatlan erővel folytatódott, de nincs pontos adat arra, hogyan jutott a németek kezébe olyan információ, amely sejtette, hogy Mussolinit Maddalénán őrzik.

Az első biztosnak látszó támpontot valószínűleg egy levél szolgáltatta, amelyet Herbert Kapplernek, a római Gestapo főnökének sikerült megszereznie. A levelet Edda Ciano írta apjának. Nem tudni azonban, hogy a levél hogyan, kinek és hová, vagy egyáltalán meg volt-e címezve, Mussolini lánya ismerte-e pontosan apja tartózkodási helyét, s ha igen, milyen csatornákon keresztül jutott ehhez az értesüléshez. Legvalószínűbb, hogy a német rendőrség a levél tartalmának elemzése, esetleg a visszajuttatott levél útjának nyomon követése révén következtetett Maddalénára. Skorzeny és különítménye mindenesetre elindult, hogy szemügyre vegye a szigetet, s arról légi fényképeket készítsen a kiszabadítóakció végrehajtása esetére. A Mussolini által is látott repülőgép dolga végeztével visszaindult támaszpontjára,

de közben motorhiba miatt belezuhant a tengerbe. (Egyes adatok szerint egy angol vadászgép lelőtte.) Skorzenyt és a gép legénységét az olasz hadiflotta egyik egysége vette fedélzetére. Az SS-különítmény parancsnoka súlyos sérüléseket szenvedett, de továbbra is folytatta a nyomozást. Miközben ő maga aknakereső hajóval körbejárta és fényképezte a szigetet, egy olaszul kiválóan beszélő ügynököt küldött Maddalénára. Az ügynök sikeresen végrehajtotta a megbízást: nemcsak igazolta, hogy Mussolini ott van a szigeten, de viszonylag közelről saját szemével is láthatta, amint a villa ablakában könyökölt. Az eredményes akciót követően a németek kombinált tengeri és ejtőernyőshadművelet tervét dolgozták ki Mussolini kiszabadítására, azonban ennek végrehajtására már nem kerülhetett sor, mivel Mussolininek ismét nyoma veszett. Augusztus 26-án egy vöröskeresztes jelzésű hidroplánba ültették. A gép a Rómától északra fekvő Bracciano-tó vizén szállt le. Innen szintén vöröskeresztes gépkocsi röpítette utasát a kontinens belsejébe, a Gran Sasso hegyén épült Campo Imperatore (Császári Tábor) hotelbe.

Mind az útvonal, mind az új tartózkodási hely további kétségeket ébreszt a Badoglio-kormány céljai felől. Ha a szövetséges flotta uralma alatt álló tengeren történő hosszú utaztatások mármár azt a gondolatot sugallták, hogy a ducét át akarják adni a szövetségeseknek, vagy legalábbis nem volnának ellene, hogy a szövetségesek fogságba ejtsék, a német csapatoktól hemzsegő kontinensen – különösen Róma közvetlen térségébe – való szállítása ezzel ellentétes szándékra enged következtetni: mintha a németeket kívánták volna ösztönözni Mussolini kiszabadítására. Az új hely az Appenninek hegyláncának s egyben Olaszországnak is legmagasabb hegye. A szállócska alig néhány száz méterre fekszik a Gran Sasso d'Itáliától, amely nevében viseli, hogy a csúcs Itália teteje. A szálloda szinte megközelíthetetlen: a hegy lábától ugyan kötélpálya vezet a Campo Imperatoréhoz, de ennek üzemzavara és kiesése esetén a szállodát csakis körülbelül 50 kilométeres, sziklás hegyek között, nagy magasságokban kanyargó szerpentinúton lehet elérni. A hegység tövében fekvő legnagyobb várost, L'Aquilát ugyan ma már modern autósztráda köti össze Rómával, történetünk pillanatában azonban a szűk Via Tiburtina, amely a szóban forgó területnek akkor egyetlen útvo-

Kiszabadítása után (1943. szeptember 12.)

nala volt, igencsak nehézzé tette a hegységbe való feljutást. A csúcs a hóhatár felett van. Így – kivéve a legforróbb nyári napokat – késő tavasszal és kora ősszel is megesik, hogy az útvonalat hótorlaszok zárják el. Mindebből logikusan adódik a következtetés, Mussolinit sikerült ugyan a külvilágtól elzárt, nehezen megközelíthető pontra helyezni, de kétségtelen az is, hogy ez a pont nemcsak az esetleges támadók, de az őrzők feladatát is megnehezítette.

Az a huzavona, amelyet Badoglio kormánya a háborúból való kilépéssel kapcsolatban tanúsított, lehetővé tette a németeknek, hogy végrehajtsák Olaszország katonai megszállásának jó előre elkészített katonai tervét. A németek – számos helyen megütközve az olasz hadsereg egységeivel és a lakosság ellenálló csapataival – megszállták Észak- és Közép-Olaszországot; a király és

Badoglio kormánya pedig – anélkül, hogy államfői, illetve miniszterelnöki funkciójukat gyakorolva bármilyen utasítást hagyott volna az államapparátus és a hadsereg számára – szeptember 9-én Dél-Olaszországba, Brindisibe menekült. A magára hagyott fővárosban az antifasiszta ellenzéki pártok bizottsága, amely közben Nemzeti Felszabadító Bizottsággá alakult, felhívást intézett az olasz néphez, hogy szálljon szembe a megszálló német haderőkkel. A főváros azonban elkerülte az ostromot: 1943. szeptember 10-én – nem utolsósorban XII. Pius ismételt sürgetésének engedve – a német főparancsnokság beleegyezett, hogy Rómát – mint a katolicizmus fővárosát – „nyílt várossá" nyilvánítsák. A német oszlopok ezután dél felé törtek, hogy a szövetségesek Nápoly felé irányuló északi előrenyomulását megakadályozzák, s egyben megerősítsék a várost már előbb megszálló német csapatok helyzetét.

Miután az olasz fasizmus gyors és feltartóztathatatlan összeomlása következtében 1943 júliusában megbuktak azok a német kísérletek, amelyek a fasizmus rajtaütésszerű ellen-államcsínyének megszervezésével akartak válaszolni Mussolini letartóztatására, ezúttal „a führer szilárdan eltökélte, hogy tabula rasát csinál Olaszországban" – írta Goebbels –, s a megszállással egyidejűleg elrendelte az Észak-Olaszországban restaurálandó olasz fasiszta állam felállítását. A kelet-poroszországi főhadiszálláson, Hitler különvonatán már szeptember 8–9. éjjelén üzembe helyeztek egy rádióadót, amely bármely pillanatban továbbíthatta a müncheni rádióállomás számára a fasizmus új kormányának megalakulásáról szóló híradást. Másnap a müncheni rádióban fel is hangzott „az ideiglenes fasiszta kormány" proklamációja, amely elítélte a király és Badoglio árulását, és bejelentette, hogy megbünteti az árulókat, akik a vereség igazi felelősei. A proklamáció sem az államformára, sem a célkitűzésekre, sem a belső átalakulásra nem nyújtott programot, mivel azt a német politikai és katonai vezetés dinamikus intézkedései, amelyeket a megszállt olasz terület berendezésére foganatosítottak, egészében megakadályozta.

A német invázióval egyidejűleg újra megnyíltak a fasiszta párthelyiségek – egyes helyeken még a német csapatok bevonulása és az ideiglenes fasiszta kormány proklamációja előtt – s

számos helyen – felélesztve az egykori squadrizmus tradícióit – feketeinges, pisztollyal és vasalt bottal felfegyverzett bandák járták be teherautókkal a vidéket, hogy „segítséget nyújtsanak a bajtársaknak a székhelyek újraelfoglalására". Egészében azonban nem mondhatjuk, hogy a fasiszta Itália az első hívó szóra ismét talpra állt, s Bolognán és Padován kívül a fasizmus újjáéledése csupán Venetóban és Triesztben volt erőteljesebb, ahol a német háttér nagyobb bátorságot adott a fasisztáknak.

Az olasz terület megszállása lényegében már megtörtént, amikor 1943. szeptember 13-án a német főhadiszállás egy közleménye hírül adta, hogy Mussolinit Otto Skorzeny SS alezredes és különleges csoportja szeptember 12-én kiszabadította fogságából. Ez az esemény, amely annak idején – és később is – csodálatot váltott ki a romantikus kalandok iránt fogékony emberekben – főként a fasizmus ügyével még rokonszenvezők körében – egyszeriben veszít drámai, heroikus jellegéből, mihelyt a kiszabadítás valóságos jegyeit kiemelik a tévútra vezető mozzanatok sorából. Ha a kétszer ismétlődő tengeri út, majd a szárazföldön nem kevés veszélyekkel járó átszáguldás kapcsán feltett kérdéseket újra felidézzük, el kell fogadnunk Giorgio Bocca válaszát: „A valóságban a kiszabadítást már a menekülő udvar elhatározta: a király és Badoglio kikerülte a Mussolini-probléma megoldását, mosták a kezüket, talán azért, mert bűntárs kezek voltak, a németekre, a történelemre hagyva a hálátlan feladatot, hogy egy politikailag már befejezett egyéni életet meghosszabbítsanak."

A Gran Sassóra való átszállítás még ennek ellenkezőjére engedett következtetni, mivel az olasz biztonsági szolgálat ügyesen álcázta az akciót. Amikor a vöröskeresztes gép felszállt a szigetről, La Speziában, a Ligur-tenger nagy kikötővárosában a hadsereg erős kordont vont a kikötő köré. E nagy készültség feltétlenül valamilyen rendkívüli „szállítmány" érkezését volt hivatott érzékeltetni. A figyelemelterelő művelet sikerre vezetett, s több napon át maga Hitler is helyt adott a feltételezésnek, hogy Mussolinit La Speziában tették partra. Rövidesen azonban jelzés érkezett Braccianóból, hogy Mussolinit látták egy vöröskeresztes hidroplán fedélzetén.

Nincs pontos támpont arra, miként sikerült a németeknek

megállapítani Mussolini új tartózkodási helyét. A legnagyobb valószínűség szerint ismét Kapplernek, a római Gestapo főnökének sikerült lehallgatnia egy telefonbeszélgetést, amely az olasz belügyminisztérium és Gueli felügyelő, a Mussolinit Gran Sassón őrző carabinieri egység parancsnoka között zajlott le még a fegyverszünet bejelentését megelőző napokban. E támpont alapján Skorzeny különítménye ismét légi felderítést hajtott végre, s ismeretekre tett szert a vállalkozás térségéről.

Ha a kapituláció részleteiről és a kiszabadítására tett német lépésekről nem is, az események lényeges menetéről a fogoly Mussolini is értesült, mivel először engedték meg neki, hogy rádiót hallgathasson, s valószínűleg néhány carabinieri tiszt is tájékoztatta a történtekről. Mussolinit egyre erősebb aggodalom kerítette hatalmába. Szorongása és félelme, amelyet változatlanul az a feltételezés motivált, hogy esetleg átadják a szövetségeseknek, egészen az öngyilkossági kísérletig fokozódott. A kísérlet komolysága azonban semmiben nem múlta felül ifjúkorának számos hasonló esetét, amikor is kitűnt: sem az elhatározás, sem a végrehajtás nem utalt valóságos öngyilkossági szándékra. Újabb kísérletéről Alberto Faiola carabinieri hadnagy az alábbi jelentést adta: „A fogoly azokban a napokban eléggé nyugodt maradt, 12-én éjszaka (1943. szeptember 11-ről 12-re virradó éjszaka – K. A.) azonban jelentkeztek nála az első háborgások... Három óra felé alulírottat felébresztette Grivetto carabinieri, aki kissé izgatottan átadta Mussolini céduláját és tájékoztatta, hogy az egy borotvapengével felvágta bal pulzusát. A cédulán Mussolini azt írta: képtelen megbékélni a gondolattal, hogy átadják az ellenség kezébe, egy pisztolyt kért, hogy véget vessen életének. Miután a jelentő riadóztatott, rögtön Mussolini hálószobájába futott, s ott találta őt teljesen felöltözve. Igen dühödten, idegesen járkált a szobában és hadonászott. Bal keze, a pulzus táján felületesen volt megkarcolva, de csupán a hüvelykujj oldalán. Néhány vércsepp szivárgott belőle... világos volt, hogy mindez komédia... Grivetto carabinieri, e jelentést tevő parancsára, jódtinktúrát hozott, amellyel a karcolásokat kezelte."

Nincs jele, hogy a délre menekült Badoglio-kormánynak szándékában lett volna átadni Mussolinit a szövetségeseknek, miként arra sincs, hogy a szövetségesek bármit is tettek volna, hogy

Mussolinit fogságba ejtsék. A német kiszabadítási kísérlet sikerét így valamennyi körülmény egyengette, beleértve az időközben kialakult hadműveleti helyzetet is. A Gran Sasso a hadiesemények alakulása folytán lényegében már a német hadműveleti terület mögött feküdt, vagy legalábbis olyan sajátos senki földjén, amelyet a dél felé nyomuló német csapatoknak rövidesen – és szükségképpen – birtokba kellett venniük. A Salernónál partra tett szövetséges csapatok harcállásai a Gran Sassótól igen messze feküdtek. A német akciót emiatt legfeljebb a szövetséges légierő támadása keresztezhette. Amikor egy Rómához közeli repülőtéren, útjára indították az ejtőernyősökkel megrakott német vontató- és vitorlázógépeket, a repülőteret valóban angol légitámadás érte. Néhány gép megsemmisült, egyes gépek pedig a bombatölcsérek mélyedéseiben akadtak el. A különítmény nagy része azonban folytathatta útját a Gran Sasso felé.

A kommandóosztag tagjai között azonban nem csak németek tartózkodtak. Senki sem tudta ugyanis, hogy milyen parancsot kapott a Mussolinit őrző osztag parancsnoksága arra az esetre, ha Mussolini szökést kísérel meg, vagy ha megpróbálják kiszabadítani. A német különítmény azzal is számolt, hogy kiszabadítása esetén Mussolinit agyonlövik őrzői, így a vállalkozás kulcskérdése egy olyan olasz katonai személyiség felkutatása és fogságba ejtése lett, aki adott esetben visszavonhatta ezt a parancsot, amellett ismertnek kellett lennie a Mussolinit őrző osztag csendőrei előtt, hogy parancsmódosítása hitelesnek tűnjék. A németeknek ezt a személyt az utolsó pillanatban sikerült megtalálniuk. Közvetlenül a kommandó indulása előtt elrabolták Soleti carabinieri tábornokot, a Mussolini őrzésére kirendelt őrszolgálat belügyminisztériumi felelősét, aki 1943. szeptember 8-án erősítést küldött a Gran Sassóra, s a kiküldött osztagot személyesen is megszemlélte. Az elrabolt tábornok ugyan eleinte vonakodott részt venni a németek kiszabadítási akciójában, de a németek végül is kényszerítették, hogy közvetlenül Skorzeny mellé szálljon be a vezérgépbe. A tőle megkövetelt feladatot ezután maradéktalanul teljesítette. A német különítmény így a siker reményében indulhatott el a meglepetésszerű akció végrehajtására. Kétséges azonban, hogy ténylegesen meglepetésként hatott-e az akció?

A németek ugyanis nemcsak légideszant-támadást terveztek a duce kiszabadítására, hanem szárazföldön is közelítettek a Gran Sasso felé. Bizonyos, hogy Gueli felügyelő, a Mussolinit őrző carabinieri egység parancsnoka – ha egyéb jelekből nem is – szeptember 12-én délelőtt pontos értesítést kapott L'Aquilából, hogy a városba német katonákkal megrakott tehergépkocsioszlop érkezett, s parancsnokai a Gran Sassóra vezető út felől érdeklődtek. Gueli felügyelő ennek ellenére eltekintett attól, hogy a Gran Sassóra vezető kötélpálya alsó, induló állomásának védelmét megszervezze. Az időközben odaérkező német oszlop a kötélpályaállomást akadálytalanul elfoglalta.

1943. szeptember 12-ének déli órái az őrzők számára feszült várakozással teltek, amikor L'Aquila rendőrfőnöke 13 óra 30 perckor telefonon értesítette Gueli felügyelőt egy Rómából keltezett rádiótávirat tartalmáról. A táviratot a Badoglio-kormány belügyminisztere, Senise tábornok írta alá, s az lakonikus rövidségű parancsot tartalmazott: „Gueli felügyelő tanúsítson maximális körültekintést." Ezzel lényegében a címzettre ruházta a döntést. Gueli felügyelő nyilván még e parancsot mérlegelte, amikor 14 órakor hirtelen leszálltak Skorzeny repülői. A parancsnoki gépből először Soleti tábornok bukkant elő, akit a carabinierik a Badoglio-kormány küldöttjének hihettek, s parancsára az olasz őrség nem nyitott tüzet. Mussolini éppen a szálloda harmadik emeleti balkonján tartózkodott, amikor Skorzeny emberei megérkeztek és birtokba vették a szállodát. Későbbi írása szerint: sohasem vesztette el reményét, hogy a führer nem fogja cserben hagyni. Ha így volt, érzelmeit ügyesen leplezte, mert minden eddigi véleménynyilvánítása ennek ellenkezőjéről, egy bukása miatt letargiába süllyedt, de egyúttal megnyugodott emberről tanúskodott, aki talán még elégedett is volt, hogy személyes sorsa nem fordult rosszabbra. Úgy tűnik, mintha lelkiállapotát még szabadulásakor is ez a motívum befolyásolta volna. Számos visszaemlékezés tanúsága szerint ugyanis a kiszabadított duce semmi jelét nem mutatta, hogy a restaurálandó fasizmus élére kívánna állni. Bár a Badoglio-kormány fegyverszüneti bejelentéséről rádióból értesült, tájékozatlan volt a helyzet részleteiről. Kiszabadítójától azt kérte, hogy gépkocsin vigye szülőföldjére, Rocca delle Caminátéba. De Skorzeny parancsa

mást diktált. Hitler már elhatározta találkozójukat, így Skorzeny a ducét – Soleti tábornokkal és Gueli felügyelővel együtt – egy felderítőgép kabinjába ültette, hogy a német különítmény kiindulási pontjául szolgáló repülőtérre szállítsa. Itt már egy Heinkel várt, hogy a megfáradt utast azonnal Bécsbe repítse.

A „salói menetelés" (1943–1944)

1943. szeptember 12-én alig valamivel éjfél előtt érkezett a Mussolinit szállító gép Bécs repülőterére. Mussolini részben az utazás, részben a kiszabadulás előtti nap éjszakáján rendezett öngyilkossági jelenet miatt túlságosan fáradt volt ahhoz, hogy bármilyen kapcsolatba kívánt volna lépni a világgal. Leírások tanúsága szerint átöltözés nélkül lefeküdt és azonnal mély álomba merült. Rövidesen azonban Hitler telefonja riasztotta, de beszélgetésük Mussolini részéről nem tükrözte a szabadulásából ismét csatába induló hős harci elszántságát. Goebbels szerint: Mussolini „tájékoztatta a führert, hogy fáradt és beteg, így mindenekelőtt hosszú alvást kíván. Hétfőn meg kívánja látogatni családját Münchenben. Csakhamar meglátjuk, hogy képes-e még egy széles skálán kifejtendő politikai aktivitásra. A führer fog gondoskodni erről."

13-án délelőtt Mussolini tájékozódni próbált a helyzetről. Fő informátora az a Soleti tábornok volt, aki ugyan akarva-akaratlan a kiszabadítók csoportjához tartozott, de az akció részleteiről aligha tudhatott többet a ducénál. Mindenesetre ő is megerősítette, hogy az olasz őrség a Badoglio-kormány belügyminiszterének parancsára mellőzte az ellenállást. Miután különféle feljegyzéseket kért a római eseményekről, 13-án déltájban elindult Münchenbe, ahol kisebb-nagyobb megpróbáltatások után már odaérkezése előtt az egész Mussolini család összegyűlt.

Donna Mussolinivel, vagyis Rachele asszonnyal 1943. július 25-én találkoztunk utoljára, amikor kettős csapás érte: egyrészt hiába várta haza a ducét, másrészt ekkor tudta meg férje bensőséges viszonyát Clara Petaccival. Ilyen jellegű csapás nem először érte életében, de ezt az utolsót sohasem tudta többé megbocsátani. Aggódott két legfiatalabb gyermekéért, a 16 éves Roma-

nóért és a 14 éves Annamáriáért, akik az események idején Ricciónéban nyaraltak. Két hét elteltével azonban a Badoglio-kormány egy magas rangú tisztet küldött hozzá Saverio Polito személyében, s annak kíséretében Rachelét Rocca delle Caminátéba költöztették, ahová a gyerekek is rövidesen megérkeztek. Szeptember 12-én, amikor a németek megszállták Romagnát, s a duce kiszabadítása is csak percek kérdése volt, német tisztek keresték fel. Közölték, hogy Mussolini felesége a führer védelmét élvezi és ezért kérik, hogy azonnal induljon Németországba. A megjelölt hely Bécs volt, de az időjárás miatt a Mussolini családot szállító repülőgép Münchenben ért földet.

Ciano grófra és feleségére, Edda Mussolinira nehezebb napok vártak. A németek július 25-e összeesküvői közül a volt külügyminiszter iránt viseltettek a legnagyobb gyűlölettel. Ebben valószínűleg nagy szerepe volt Ciano felszólalásának, amelyben ugyan egyetlen szóval sem bírálta Mussolini bel- és hadügyi politikáját, viszont Olaszország összeomlásának okát elsősorban a németekkel kötött szövetségben és a németek sorozatos hitszegésében jelölte meg. Ezenfelül tudomásuk volt a külügyminiszter titkos naplójáról, melyben a háború előtti napoktól egészen a külügyminiszter 1943 februárjában történt leváltásáig szinte napról napra rögzítette az eseményeket, s amelyről sokan tudni vélték, hogy számos adalékot tartalmaz a németek – különösen Ribbentrop külügyminiszter – kétszínű és olaszellenes magatartásáról.

Ciano július 25. után összeroppant. Valószínűleg ő sem számított arra, hogy Mussolini leszavazása végül is a fasiszta rezsim bukásához vezet, s ez elbizonytalanította. Lehet, hogy kompenzálni kívánta előző magatartását, ezért 1943 augusztusában ellenkező irányba fordult: kapcsolatot létesített olyan fasisztákkal, akik német támogatással szervezkedni kezdtek és államcsínyt akartak előkészíteni a Badoglio-kormány ellen. Nem lehet tudni, mennyire haladt előre az összeesküvés és mennyiben nagyította fel annak veszélyét a Badoglio-kormány, hogy megszabaduljon néhány régi fasiszta vezetőtől. 1943. augusztus 23-án mindenesetre letartóztattak néhány volt vezető nagyságot, köztük Staracét, Bottait, Teruzzit, Galbiatit, a milícia volt parancsnokát, Cavallero és Soddu németbarát tábornokokat. Hasonló sors érte

volna Ettore Mutit, a fasiszta párt egykori titkárát, de menekülés közben a letartóztatására indult különítmény agyonlőtte. E napokban a Badoglio-kormány már Ciano letartóztatását is fontolóra vette, s nagyon kevés választott el attól, hogy após és vej újra találkozzék – ezúttal nem a Palazzo Veneziában, hanem Ponza szigetén. Ciano azonban már döntött, hogy Portugáliába vagy Spanyolországba szökik. Mivel lakóházát a Badoglio-kormány rendőrei szoros felügyelet alatt tartották, nem gondolhatott arra, hogy – mint gyakorlott pilóta – repülőgépet szerezzen, s azt maga vezesse az Ibériai-félsziget fasiszta államainak egyikébe. Ezért végzetes lépésre határozta el magát: arra számítva, hogy a németek a Badoglio-kormány üldözöttjének tekintik, tőlük kért segítséget a Spanyolországba vagy Portugáliába való távozáshoz. A megbeszéléseket felesége közvetítette, s Hitler személyes döntése nyomán rövidesen megkapta a választ: engedélyezik a távozást, de csakis Németországon keresztül. Ciano elfogadta a döntést. 1943. augusztus 27-én egész családjával bemenekült a német követségre, ahonnan titokban a repülőtérre vitték őket. Itt startra kész katonai repülőgép várakozott, hogy utasait Münchenbe szállítsa.

Érkezésének napján Mussolini csak gyerekeivel és feleségével találkozott, akivel késő éjszakába nyúló beszélgetést folytattak az elmúlt hónapok eseményeiről. Nem valószínű, hogy az együttlét során Rachele asszony szóba merte volna hozni a duce előtt megcsalattatását, miként az sem, hogy Mussolini mentegetőzött volna a történtekért. Gondolatait nagyobb horderejű kérdések kötötték le, hiszen újabb „történelmi döntések" előtt állt. Néhány órás müncheni tartózkodása során a Ciano családdal nem találkozott, csupán Eddát fogadta rövid időre. Szeptember 14-én délelőtt elindult Hitler főhadiszállására a tervezett megbeszélésre.

Mintegy két óráig tartott az első találkozó, amelyen a két szövetséges „az emberek és a bajtársak közti hűség példáját" nyújtó, szívélyes és baráti ölelésekkel kísért légkörben megkezdte a német–olasz kapcsolatok valamennyi aspektusának áttekintését. Az eszmecsere végeztével a bunker konferenciatermében Mussolini fogadta a főhadiszálláson tartózkodó olasz fasisztákat. Amikor Pavolini „fasiszta stílusban" jelentette, hogy „az ideig-

lenes nemzeti kormány várja természetes vezetőjének megerősítését", Mussolini rögtön félbeszakította: „A maguk tette dicséretre méltó. Szükséges azonban bajtársak, különösen politikai, katonai és szociális téren a zéróról kezdeni... Szociális téren... végérvényesen és döntően a néphez kell fordulnunk. Ma be lehet fejezni azt a programot, amelybe én számos, köztük sok maguk által is ismert okból, belebuktam. ... Ebben a pillanatban nem határozhatok, túl sok elem hiányzik ahhoz, hogy ítéletet alkossak. Holnap meglátjuk, tehetek-e valamit magukért bajtársak." Késő éjjelbe nyúlt a duce és az „ideiglenes kormány" vezetői közötti tanácskozás, amelyről később azt mondták, hogy „ezeken a megbeszéléseken rakták le az új állam alapjait". Nem kétséges: ezek az alapok csupán a másnapi Hitler–Mussolini megbeszélésen nyerhették el szilárdságuk többé-kevésbé tartós pilléreit.

A Hitler–Mussolini találkozóról szóló irodalom bőségesen elemzi az indítékokat, amelyek Hitlert arra vezették, hogy a németek által megszállt területen feltámassza Mussolini bukott rendszerét, ahelyett, hogy elfogadta volna katonai tanácsadói, főként Keitel és Rommel álláspontját, amely a megszállt olasz területek egészének német katonai közigazgatás alá helyezését részesítette előnyben. Írnak arról, hogy Hitler őszinte barátságot táplált Mussolini iránt, mi több, Mussolini volt az egyetlen, aki iránt Hitler egyáltalán ilyen érzelmekkel viseltetett. De a személyes motívumoknál sokkal inkább estek latba az adott helyzet diktálta objektív körülmények. „Egy új fasiszta kormány létrehozásában bizonyára érvényre jutott egy személyes és egyúttal presztízsjellegű elem" – írja Enzo Collotti – hiszen Mussoliniben Hitler még mindig a fasizmus egyik prófétáját látta, és szüksége volt arra is, „hogy megőrizze a tengely továbbélésének ábrándját egy olyan pillanatban, amikor a háború balsikerei azzal fenyegettek, hogy Olaszország példája olyan centrifugális mozgalmat szabadít el, amelybe belesodródnak Németország összes kisebb csatlósai." Ebben az értelemben Mussolini személye mint a német–olasz szövetség, a fasizmus és a háború közti elkötelezettség jelképe, szimbolikus funkciót töltött be Hitler terveiben. A Hitler–Mussolini találkozóról nincs pontos feljegyzés, ezért annak lefolyására csak indirekt adatok utalnak. A végkövetkeztetések azonban nagyon ellentmondóak.

A Salói Köztársaság vezére (1944)

Az egyik verzió szerint az első udvariaskodások után a megbeszélések igen keménnyé változtak, s Hitler – szokásos módján – nemcsak lerohanta a ducét, de érveléseiben első helyen álltak a fenyegetés és zsarolás jegyei. Állítólag maga is komolyan számolt Mussolini visszavonulási terveivel, ezért mindent bevetett, hogy társát szándékától eltérítse. Még azt is Mussolini szemébe vágta, hogy július 25-én úgy viselkedett, mintha maga is akarta volna a németekkel való szakítást, de ha most nem vállalja a fasizmus talpra állítását és a háború folytatását, úgy vannak más fasiszták, akik e feladatot helyette elvégzik. Olaszország a fasizmus nélkül Németország ellensége – mondta –, s a német hadsereg nem fog fukarkodni, hogy Olaszországra éppúgy lesújtson, mint más ellenséges országokkal szemben tette. Ettől csak a duce mentheti meg Olaszországot. Követelte a július 25-i árulók megbüntetését, de a duce nem volt hajlandó áruló létezéséről tudni. Ez Hitlert felingerelte, már csak azért is, mert úgy vélte, hogy Mussolini puhányságának oka Edda Ciano befolyásának következménye. Ezért a megbeszéléseken hevesen kikelt Ciano gróf személye ellen. E verzió végkövetkeztetése szerint Mussolini a fenyegetések és a zsarolás hatására végül is kénytelen volt elvállalni egy olyan szerepet, amelyet előzőleg maga sem akart.

A megbeszélések lefolyásának másik változata szerint Hitler a fenyegetések helyett inkább a meggyőző rábeszélés és a rugalmas tárgyalási mód eszközéhez folyamodott. Néhány kérdésben nem feszítette túl a húrt, néhány ponton pedig nemcsak szabad kezet adott a ducénak, de egyenesen „tanítványi alázattal" tért ki a vita kiélezése elől. E verzió is hangsúlyozza, hogy a felek véleménye nem egy ponton eltért. Hitler az új fasiszta állam megteremtésének fundamentumát a július 25-i és szeptember 8-i árulók megbüntetésében látta, de Mussolini semmi jelét nem mutatta, hogy e téren felkészült volna a kezdő lépés megtételére. Fontosabbnak tartotta, hogy az olasz fasizmus feltámasztásával egyidejűleg újjászervezzék, illetve létrehozzák a fasizmus új hadseregét, de Hitler utalt a német tapasztalatokra, rámutatva, hogy az csupán második lépés lehet, mert a hadseregnek az új fasizmusból kell majd megszületnie. E leírás szerint is Hitler igyekezett meggyőzni partnerét, hogy legalábbis Grandit tekintse a fasizmus és az ő személyes árulójának, de Mussolini hallani sem

akart árulókról. Hitler nem tartotta szükségesnek, hogy továbbra is kitartson véleménye mellett, mert belátta: Mussolini számára lehetetlen büntető eljárást indítani az árulók ellen, hacsak nem akarja elítéltetni saját vejét is. Ezért csak annyit mondott: „Megértem duce az ön családi érzelmeit."

A fenyegetésekkel ellentétben Hitler inkább arra helyezte a súlyt, hogy meggyőzze társát Németország hatalmas erőtartalékairól, s ezek közt is elsősorban a már készülő és rövidesen bevezetésre kerülő „német csodafegyverekről" beszélt, hangsúlyozva, hogy ez mindenképpen meg fogja fordítani a háború menetét. Addig is, amíg a fordulat bekövetkezik, hajlandó fontolóra venni a duce javaslatát, hogy kössön a Szovjetunióval különbékét, és minden erejét Olaszország fő ellenségének, az angolszász hatalmaknak legyőzésére fordítsa. Bárhogyan lesz is – jelentette ki – „Meg kell nyernünk a háborút és Olaszországot visszahelyezzük jogaiba."

Végül a duce belpolitikai elképzeléseire vonatkozóan Hitler jóváhagyta Mussolini ütemtervét, amely szerint – írta Goebbels – „a duce mindenekelőtt arra törekszik, hogy újjáépítse a fasiszta pártot. Azután ennek segítségével megkezdi az állam újjáépítését, amelyet a legalsóbb közigazgatási fokon indít el... végül egy alkotmányozó gyűlés összehívását javasolja. Célja az lenne, hogy megfosztja méltóságától a Savoiai-házat. A duce még egy kissé tétovázik ennél a lépésnél, mert tudatában van az erős kapcsolatoknak, amelyek az olaszokat a királyi házhoz fűzik és tudja, hogy ezeket a kapcsolatokat nem lehet törvénykezéssel szétszakítani. Másrészről intézkedései igen sokban függnek majd a katonai fejleményektől".

Ebből a két verzióból lehet megvonni a tárgyalás végső mérlegét. Valamennyi értékelés hangsúlyozza, hogy a „július 25." óta történt események ellenére Hitler és Mussolini viszonyában nem következett be alapvető változás. Felmérhetetlen különbség volt azonban köztük a háttér tekintetében: Hitler tekintélyét alaposan megtépázták ugyan a keleti fronton, továbbá az Észak-Afrikában és Szicíliában elszenvedett vereségek, de még mindig jelentékeny erőt képviselő haderő élén állott. Mussolini ezzel szemben az adott pillanatban csak önmagát és húszéves fasiszta múltját képviselte, aki a tárgyalásokon semmiféle hatalommal és

jogkörrel nem rendelkező magánemberként jelent meg. A különbség bizonyára árnyékot vetett a tárgyalásokra, amelyeket Hitler nyilvánvalóan felhasznált, hogy Mussolini felett számos kérdésben kritikát gyakoroljon. De ugyancsak a mérhetetlen erőkülönbség magyarázhatja: nem valószínű, hogy a tárgyalás hangneme egyvégtében fenyegető lett volna, hiszen ő is tudta – ami Mussolini előtt is világos volt – a duce számára az adott helyzetben csak az ő személye jelent támpontot. Éppen ezért biztos volt benne, hogy a duce vállalja a feladatot, s ezért taktikusabb megoldást jelentett, ha fenyegetések helyett „történelmi szerepének" tudatára sarkallja őt, felébresztve benne a végső győzelembe vetett bizalmat. S nem igaz, hogy Mussolini vonakodott volna elvállalni a felkínált feladatot, hiszen már előző nap ígéretet tett a főhadiszálláson levő fasisztáknak: Hitlernél a fasiszta restauráció módozatairól kíván tájékozódni. Néhány kérdésben valóban habozott, néhány ponton pedig csakugyan Hitlerével ellentétes koncepciót alakított ki. Előbbire nézve azonban igazuk van azoknak az elemzéseknek, amelyek szerint Mussolini tétovázása abszolút tájékozatlanságból fakadt. Az a rövid tájékoztató, amelyet Bécsben Soleti tábornoktól, Münchenben feleségétől, a főhadiszálláson az odasereglett fasisztáktól kapott, semmiképpen nem volt elegendő, hogy alaposan áttekintse és átlássa a helyzetet. Végül ami az ellentétes koncepciókat illeti, Hitler a maga részéről a lényegre helyezte a fő súlyt, arra, hogy Mussolini mindenképpen vállalja el a németekkel szövetséges fasizmus restaurációjának vezéri szerepét. Minden más kérdés felett átsiklott, s azon határok között, amelyeket Németország szempontjából szükségesnek ítélt, szabad utat engedett Mussolininek, annál is inkább, mivel kezében volt minden biztosíték, amely garantálhatta, hogy az összes probléma a német kívánságoknak megfelelően oldódjon meg.

Már a tárgyalások befejezése után közzétett közlemények is erre utaltak. Szeptember 15-én este a római német követség sajtóirodája útján Mussolini gyors egymásutánban hét napiparancsnak nevezett határozatot bocsátott ki. Bejelentette, hogy ismét átvette a fasizmus legfőbb vezetését; Alessandro Pavolinit kinevezte a fasiszta párt titkárának, amely ezentúl a Köztársasági Fasiszta Párt nevet fogja viselni; elrendelte, hogy a Badoglio-

kormány által felmentett valamennyi hatóság azonnal foglalja el hivatalát; a párt összes intézményének azonnali visszaállítását; a fasiszta milícia és valamennyi különleges alakulat újbóli megszervezését; Renato Ricci altábornagyot (az 1920-as évek egyik leghírhedtebb squadristáját) kinevezte a milícia parancsnokának; végül a hadsereg tisztjeit felmentette a királynak tett esküjük alól.

1943. szeptemer 17-én elbúcsúzott Hitlertől és Münchenbe utazott, ahol 18-án este a rádióban elmondta kiszabadulása utáni első beszédét. Ismertette letartóztatásának, fogságának, majd kiszabadulásának történetét: „Mind békeidőben, mind háborús időkben megtörtént már, hogy egy minisztert elbocsátanak, vagy egy katonai parancsnok kegyvesztett lesz. De egyedüli eset a történelemben, hogy egy embert, aki húsz éven át abszolút lojalitással, még egyszer mondom: abszolút lojalitással szolgálta királyát, letartóztassanak a király magánrezidenciájának küszöbén, és kényszerítsék, hogy beszálljon egy vöröskeresztes mentőkocsiba, azzal az ürüggyel, hogy meg akarják menteni egy összeesküvéstől, majd szédületes sebességgel egyik carabinieri kaszárnyából a másikba vigyék." Elmondta, hogy csak a szigetekre való hajózás közepette ismerte fel, hogy valójában fogoly... De fogságában mindvégig éltette a tudat, hogy a führer sohasem fogja őt cserbenhagyni. Olaszország válságának okait ecsetelve, a Savoiai-házra hárított minden felelősséget, majd kifejtette elképzeléseit a fasizmus létrehozandó új államáról. „Az állam, amelyet megteremteni szándékozunk nemzeti és szociális lesz a szó legteljesebb értelmében, vagyis fasiszta lesz az eredeti értelmében."

Egy hetet töltött Mussolini a dél-németországi Hirschburg kastélyában. Vendéglátóinak „figyelmessége" egy összekötőtisztet és egy SS-testőrt biztosított számára, rajtuk kívül a külvilággal való kapcsolatot mindössze az a tábori telefon biztosította, amelynek egyik közvetlen vonala Hitler főhadiszállásával, másik pedig a római német követséggel volt összekapcsolva. Pavolini, a köztársasági párt újdonsült titkára azon serénykedett, hogy a teljhatalmú német megbízottal a végleges kormánylistát végre összeállítsa.

Ennek megtörténte után Mussolini szeptember 22-én bejelen-

tette az új kormány megalakulását, majd engedve a németek sürgetésének, elhatározta, hogy a „fasizmus legfőbb vezetését" immár olasz területen gyakorolja. A hely megválasztását nem kis gondok övezték. Eredeti elgondolását, miszerint a fasizmus természetszerű fővárosa Róma, a németek – miután szeptember 12-én elismerték Róma nyílt város státusát – nem fogadták el. Így több variáció után (Belluno, Merano, Bolzano) végül is magánkastélyát, a Romagnában fekvő Rocca delle Caminátét választotta – ahová szeptember 23-án útrakelt.

Amikor a minisztertanács 1943. szeptember 27-én Rocca delle Caminátéban megtartotta első, alakuló ülését, a meghitt reneszánsz erődkastély lovagtermében a fasiszta terrorizmus és elnyomóapparátus leghírhedtebb alakjai, többek között Buffarini-Guidi, az OVRA volt főnöke, Himmler bizalmasa, mint belügyminiszter, Tringali-Casanova, a Különleges Törvényszék volt elnöke, mint igazságügyminiszter és Graziani tábornagy, az Etiópia elleni háború gyászos hadvezére, mint hadügyminiszter gyűltek egybe. Mussolini megkísérelte, hogy – esetleg kormányfőként – megnyerje Arpinatit is, a 20-as évek leghírhedtebb squadristáját, aki később kegyvesztett lett. Arpinati visszaüzent: ő nem köztársasági meggyőződésű, a németeket pedig utálja.

A minisztertanács első ülésén számos határozatot hoztak a németekkel való szoros együttműködés kialakításáról. A németek azonban hamarosan véget vetettek a romagnai intermezzónak, s az új fasiszta kormány székhelyét a Garda-tó térségében jelölték ki. Ha e kormány – az abszolutizált központosítás régi fasiszta tradíciójával szemben a demokratizált fasizmus decentralizációs koncepcióját akarta érvényre juttatni – szándékát a németek jóvoltából maximálisan megvalósíthatta. A minisztériumok ugyanis Észak-Olaszország városkáiban egymástól távol, elszórtan működtek. Minisztériumokká és hivatalokká váltak a milánói gazdagok luxusvillái és a szállodák, amelyeknek éttermei tanácskozótermekké léptek elő. Egy régi királyi különvonat, amelynek vagonjai hosszú évek óta a salói állomáson vesztegeltek, szintén egy minisztériumnak adott otthont. Mussolini újsütetű állama szintén erről a városkáról kapta közkeletű elnevezését, mint „Salói Köztársaság".

Mussolini hivatali rezidenciáját és szálláshelyét Gargnanóban

rendezték be. Titkárságát fia, Vittorio irányította. Nem messze Gargnanótól egy másik városkába, Gardonába megérkezett a Petacci család is, természetesen Clarettával. Vele utoljára július 25-én este találkoztunk, amikor a duce menekülésre biztatta. Anyja, Margherita Petacci, lányánál jobban átlátta a helyzetet, hirtelen összecsomagolta a családi ékszereket és az értékpapírokat – utóbbiak között okos megfontolással Mussolini és Claretta egész magánlevelezését – és elindította a családot Észak felé. Itt azonban Clara Petaccit a Badoglio-kormány a fegyverszünetet megelőző napokban letartóztatta. Néhány napot fogságban töltött, majd a németek csaknem ugyanabban a pillanatban szabadították ki, amikor a duce első szavai a müncheni rádióban felhangzottak. Claretta örömkönnyeket hullatott és a boldogságtól összeesett. Ügyével Hitler személyesen foglalkozott. Úgy döntött: Clarettának a duce közelében kell lennie, mert nem hagyhat cserben egy nőt, aki hűségét azzal is bizonyította, hogy még börtönt is szenvedett érte. Már-már elismerésre méltónak tűnhetne Hitler magatartása, ha nem tudnánk: Claretta Petaccinak jó kapcsolatai voltak a német hírszerzés és elhárítás köreivel. Személye biztosítéknak látszott arra, hogy a duce ne kövessen el valamilyen meggondolatlanságot, ugyanakkor hangulatáról, terveiről a német biztonsági szolgálat azonnal tudomást szerezhetett. Mindezt az is igazolja, hogy a Petacci család átköltöztetését az újdonsült belügyminiszter, a fasiszta rezsim legnagyobb intrikusa és a németek bizalmasa, Buffarini-Guidi intézte.

Ily módon a Garda-tó környékén mindenki összejött, akinek a fasizmus második győzelmében – vagy ahogy a Marcia su Roma analógiájaként mondották – a Marcia su Salóban valamilyen szerep jutott.

A Mussolini szálláshelyéül kijelölt Feltrinelli-villát 30 tagú SS-különítmény őrizte. Tagjait – Otto Kisnat főhadnagy parancsnoksága alatt – abból a különleges SS-zászlóaljból válogatták össze, amely „SS Falk" néven Hitler személyes testőrségének feladatait látta el. A németek gondosan ügyeltek arra, hogy a Feltrinelli-villa lakói ne legyenek túlságosan szoros kapcsolatban a külvilággal. Magának Mussolininek is csupán egyetlen telefon állt rendelkezésére, amely egy német telefonközponton át működött. A német biztonsági szolgálat ügyeletes tisztjétől

függött, hogy mikor kapcsol, vagy mikor szakít meg egy beszélgetést. Megfelelően gondoskodtak arról is, hogy a villa belső életének minden egyes mozzanatáról a legfrissebb információval rendelkezzenek. Otto Kisnat és egy Dickerhoff nevű főhadnagy, akit azzal bíztak meg, hogy a Mussolini gyerekeket szórakoztassa, gyakorlatilag benn laktak a villában. Úgyszintén ott lakott doktor Zachariae százados, Hitler személyes orvosának egyik asszisztense, akit Hitler az olasz orvosok felváltására és a duce egészségi állapotának rendszeres felügyeletére küldött Gargnanóba. Végül egy masszőr, Horn főhadnagy, akinek mindennap fel kellett frissítenie a ducét.

A német követség vezetőin kívül a duce és a német főhadiszállás, valamint vezérkar közti kontaktus biztosítására Mussolini mellé Jandl ezredes személyében különmegbízottat akkreditáltak. Őt a duce mindennap déli 12 órakor fogadta, pontosabban felsőbb utasításra minden nap megjelent a ducénál és a beszélgetésről azonnal jelentést küldött a főhadiszállásnak.

E jól megszervezett kapcsolattartási rendszer mellett a németek fontos családi segítséget is kaptak – ezúttal Rachele Mussolini személyében, aki új szerepkörben mutatkozott be. Elsősorban „padrónaként" irányította a népes családot. Ott volt a 16 éves Romano, aki egész nap csak zongorázott, Annamaria, aki – mint késősziilött – állandóan betegeskedett, bizonyos időszakokban az unokák, Edda Mussolini és Ciano három gyermeke, az 1942-ben repülőszerencsétlenség következtében elhunyt Bruno özvegye és leánya, az özvegy bátyja, egy unokaöccse, Vito Mussolini, a duce öccsének, Arnaldónak a fia, valamint a legidősebb fiú, Vittorio és családja, beleértve sógorát is. A népes családot kisegítőszemélyzet és barátok sokasága egészítette ki.

Az új szerep, amelyet donna Mussolini a család igazgatása mellett betöltött, merőben különbözött addigi felfogásától és életvitelétől. Régen nem foglalkozott politikával, s házastársi szerepkörét arra az egyszerű elvre építette fel, hogy „egy asszonynak pusztán azért kell szeretnie és szolgálnia férjét, mert a felesége lehet". Most átértékelte korábbi meggyőződését. Ő is túlhaladta ötvenedik életévét, s nem tudta elviselni a megaláztatást, amelyet július 25-én elszenvedett. Mikor megtudta, hogy Petacci asszony is a Garda-tóhoz érkezett, úgy döntött, hogy –

az asszonyok ősi romagnai törvényei szerint – kezébe veszi a dolgok irányítását. Mussolinit szigorú megfigyelés alá helyezte, ellenőrizte minden lépését. Eközben – mint Jandl ezredes jelentette a főhadiszállásnak – egyre behatóbban kezdett politikával foglalkozni. Politikai orientációja mindenben a németeknek kedvezett. Gyűlölte a királyt és „július 25." árulóit, akik – szerinte – férjét romlásba döntötték, s mind Itália, mind férjének újbóli feltámadását a német győzelemtől várta. Buffarini-Guidivel való baráti viszonyát megerősítette, s gyakran órák hosszat tárgyaltak a teendők felől. A német cenzúrát azonban ő sem kerülte el. Csak miután meggyőződtek abszolút lojalitása felől, oldották fel az ellenőrzést, elrendelve, hogy „Rachele Mussolini levelezését nem szükséges feltétlenül cenzúrának alávetni".

A gardonei Villa Fiordaliso, ahol Clara és a Petacci család lakott, szintén nem kerülte el a németek figyelmét. Itt teljesített szolgálatot Franz Spoegler SS főhadnagy, a német biztonsági szolgálat tisztje, aki szoros kontaktust tartott fenn Clarettával és megbízta, hogy készíttessen fotokópiát Mussolini leveleiről és juttassa el azokat a német szervekhez. Ily módon a németek ezen a vonalon is elsődleges információkhoz juthattak. A villa gyakori látogatója volt Buffarini-Guidi is, aki így bizalmasává vált mind a szeretőnek, mind a megcsalt asszonynak. Kénye-kedve szerint hozta-vitte az összegyűjtött híreket.

Az összkép láttán az a vélemény alakulhat ki, hogy Mussolini valójában a németek foglya, közönséges bábfigura volt, aki nem rendelkezett szabad mozgással és azzal a lehetőséggel, hogy akaratát érvényre juttassa. Egyes megnyilatkozásaiban maga Mussolini is ezt a feltételezést táplálta. Egy ízben kijelentette: „1917-ben, egy olyan összeomlás után, amilyen Caporetto volt, egyszerű újságíróként talpra állítottam a nemzetet. Ha ma rendelkeznék a szabadsággal, hogy ugyanolyan gyorsasággal cselekedjek..." (De nem fűzte hozzá, hogy mit tenne akkor?) Máskor ilyen nyilatkozatot tett: Gargnano az ő Szent Ilonája, és miként a szigeten Napóleont követői még császárnak tartották, így még ő is duce, ám attól tart, hogy csakis a szó protokolláris és ceremoniális értelmében, de a hatalmat nem tartja már kezében.

1943 novemberének első napjaiban, Vittorio fiát különleges megbízatással Berlinbe küldte, aki valószínűleg az ő sugalmazá-

sára súlyos szavakat intézett Ribbentrophoz, kijelentvén, hogy „a német hatóságok Olaszországban foganatosított sok intézkedése az olasz népben azt az impressziót váltja ki, hogy a duce nem más, mint a német kormány egy végrehajtó megbízottja".

Nem szükséges hosszasan időzni afelett, hogy Mussolini ténylegesen a németek foglya volt-e vagy sem. A személye körül foganatosított intézkedések éppúgy szolgálták ellenőrzését, mint védelmét, mert a gyűlöletet, amely vele szemben az olasz népben fellángolt, nyilvánvalóan a németek is ismerték, s védelmére még a fasiszta köztársasági gárdát sem tartották megbízhatónak. Végül is a kérdésre perdöntő módon csakis Mussolini azon tettei, rendeletei, intézkedései adhatnak választ, amelyeket akár önszántából, akár mások kezdeményezésére ő maga foganatosított a salói-rezsim fennállása idején.

Jandl ezredes jelentése szerint Mussolini ismét kemény és konzekvens munkatempót folytatott. Minden nap reggel 8 óra 45 perckor hivatalában volt, délután 2-3 óráig látogatókat fogadott s jelentéseket hallgatott meg, majd félóra szünetet tartott, ebédelt, s rövid időre lepihent. Délután egészen este 9-ig újra folytatta a munkát. Gyakran éjszaka is dolgozott, kevéssel éjfél előtt feküdt le, és 4 órakor már újra talpon volt, hogy 5 óráig ismét dolgozzék, majd rövid időre újra lepihent. Gyakran papírt és ceruzát tett ágya mellé, hogy gondolatait hajnali 4 és 5 között lejegyezze. Gyakran nem is tért haza hivatalából, mert erre az időre legalább kivonhatta magát Rachele ellenőrzése alól. A kikapcsolódásra egyébként is szüksége volt, mert a szoros munkatempó mellett időt szakított arra is, hogy közben Clara Petaccit felkeresse. Az őrség diszkréten szabadon hagyta a szolgálati bejárót, s a duce „titokban" átautózott Gardonéba.

Mi volt az a fontos munka, amelyre figyelmét és energiáját fordította? Általában elmerült az újságolvasásban, feldolgozta a napi sajtó összes termékét, jegyzetelt, kivonatokat készített és közben maga is visszatért ifjúságának – sőt egész pályafutásának – egyik legkedveltebb mesterségéhez, az újságíráshoz. Számos cikket írt a milánói Corriere della Serába, s bennük a háború folytatására és a németekkel való szövetség ápolására szólított fel. E tevékenységével Hitler elégedett volt, mert – mint mondta – a duce legnagyobb erényének mindig is kiváló propagandista-

és programadó képességét tartotta, s erre most is a legnagyobb szüksége van Itáliának és Németországnak. A program ezúttal sem hiányzott: e napokban Mussolini kidolgozta a Salói Köztársaság elvi, ideológiai, bel- és külpolitikai, valamint szociális politikájának alaptételeit. Végső kialakítása Veronában a Köztársasági Fasiszta Párt első gyűlésén történt meg, 1943. november 14-én.

A gyűlésen Mussolini nem vett részt. Állítólag azért, mert tudta, hogy a fasizmus megtépázott gárdájában sokféle irányzat érvényesült, s jelenlétével nem akarta befolyásolni az irányzatok szabad vitáját. Inkább visszavonult, hogy – szokása szerint – majd a döntnök szerepében jelenjék meg újra. De üzenetet intézett a résztvevőkhöz, amelyben megadta az összejövetel alaphangját és a határozatok irányát. „Bűnbanda taszította szeptember 8-án a hazát rendetlenségbe és káoszba. Minden veszendőbe, romlásba és csődbe ment. De most ütött az óra, hogy mindent újrakezdjünk. ...Fegyvertelen országból a lehető leggyorsabban harcos országgá kell változni. A párt tagjainak példát kell mutatni... Újra fegyverbe állítva a népet, meg kell védelmezni a mi szociális, vagyis a szó eredeti forradalmi értelmében vett fasiszta köztársaságunkat." A levél felolvasása után a terem visszhangzott a duce, duce kiáltásoktól.

A referátumot Pavolini, a párt új titkára tartotta. Beszédét nem szükséges részletezni, mert alig szólt másról, mint „július 25." árulóiról. Követelte az azonnali megtorlást, s biztosította a küldötteket, hogy rövidesen ismét létrehozzák a Különleges Törvényszéket, elsősorban a partizánakciók megtorlására. Heves vádakkal fordult egyes nagyiparosok ellen, mert támogatják a partizánokat, akiket – egyszerűen csak „Lenin csapatainak" nevezett. „Harcra fel tehát – kiáltotta – a squadrizmus életünk tavasza volt, s aki egyszer squadrista volt, örökre az marad."

Az észak-itáliai városokból összesereglett szekcióvezetők, régi squadrista rohamosztagosok ha lehet még túl is szárnyalták Pavolini gyűlölködő hangvételét. Bosszú fűtötte felszólalások hangzottak el – szidalmazva az árulókat és követelve legsúlyosabb megbüntetésüket. De a felszólalók már nem maradtak meg az általánosságoknál, nevükön nevezték az árulókat, s elsősorban Cianót kiáltották ki a legfőbb árulónak. Nem volt nehéz felis-

merni, hogy mindez kissé a ducénak is szólt. Egy felszólaló őt magát is célba vette. „Marcia su Gardone" – kiáltotta, szabadítsuk meg Mussolinit Clara Petaccitól, akit egyesek a fasiszta korrupció megtestesítőjének tartottak. Sok felszólaló támadta a monarchiát, sőt magát az egyházat – mondván, hogy az egyház valójában hadsereg, amely szorítása alatt tartja Itáliát, s ez annál veszélyesebb, mivel az egyház most „Lenin csapatait" támogatja. Néhány felszólaló lelkesedett az eredeti fasiszta programhoz való visszatérés hallatán, s egyenesen a kapitalizmus azonnali eltörlését és a magántulajdon megszüntetését sürgette.

Rövidesen alkalom nyílt, hogy a gyűlés vérrel pecsételje meg a fasizmus újjászületését. Egyszercsak megszakították a vitát, s Pavolini jelentette a hírt: Ferrarában lelőtték Igino Ghisellinit, a fasiszta párt titkárát. Nem tudni, hogy az eset bármelyik oldalról is az alkalomhoz időzített lett volna, mindenesetre Pavolini kiadta a jelszót: „Mindenki Ferrarába!, Azonnal meg kell bosszulni!"... A termet a húsz évvel azelőtti büntetőexpedíciók légköre lengte át, s a küldöttek azonnal csatlakoztak az indítványhoz. Padovából és Veronából büntetőosztagot küldtek Ferrarába, ahol részben a börtönökből, részben a lakosság ismeretének alapján 17 antifasisztát összefogtak és lemészároltak. Holttestüket a város főterén felakasztották, s mellékük őrséget állítottak, amely felszólítás nélkül tüzet nyitott mindenkire, aki az áldozatok felé közeledett.

Ezután a kongresszus folytatta munkáját. Pavolini felolvasta a kongresszus 18 pontban összefoglalt határozati javaslatát, amelyet „veronai kiáltványnak" neveztek el, s a fasiszta köztársaság „törvénytáblájának" tekintettek. A „veronai kiáltvány", amelyet egészében Mussolini fogalmazott meg, egy megreformált, demokratikus, köztársasági, sőt szociális jellegű újfasiszta állam ígéretével kívánta elfogadtatni a feltámasztott fasizmust, hozzáfűzve, hogy a program nem más, mint visszatérés a fasizmus eredeti 1919-es, 1920-as programjához.

A veronai kiáltvány, a hozzáfűzött kiegészítő rendelkezésekkel együtt természetesen papíron maradt: a Salói Köztársaságnak ideje, de szándéka sem volt, hogy végrehajtásukkal komolyan foglalkozzék. Hiányoztak a technikai feltételek is, minthogy nem

létezett semmilyen alkotmányos apparátus, amely a kitervelt mechanizmust útjára indíthatta volna.

Gyakorlati szempontból ez a hatalom és főváros nélküli állam kollaboráns rezsimként keletkezett, élt és működött. Az Olasz Szociális Köztársaság felett – írja Collotti – mégsem lehet azzal az egyszerű megjegyzéssel átsiklani, hogy a salói állam a német fegyverek árnyékában született, s fenntartásában a német megszállás volt a lényeges eszköz. Fontosabb, hogy „az eredethez való visszatérés... e körülmények között... a fasizmus elkerülhetetlen radikalizálását jelentette, nem annyira ideológiai proklamációiban, mint csúcsfiguráinak gyakorlati magatartásában. Ez bizonyos értelemben a Pavolinik, Farinaccik és Preziósik boszszúja volt, akik a fasizmusnak a nemzetiszocializmus terrorista erőszakjához egyre közelebb álló szélsőséges arculatot adtak. A köztársasági fasizmus igazi nácitási folyamata ugyanazon pillanatban ment végbe, amikor a nácik már közömbösek vagy egyenesen ellenségesek maradtak az RSI megújító javaslataival szemben. Az RSI igazi lényege a szélsőséges erőszakban fejeződött ki."

A fasizmus igazi kezdetét nem a zavaros ideológiai nézetekkel bíró kis körök létrejötte, hanem a terrorista különítmények, a squadrismo nagy offenzívájának megindulása jelentette. Az RSI gyakorlata mind formájában, mind jellegében ezt a tradíciót támasztotta fel, az 1920–22-es évek véres megtorló hadjáratait élesztette újjá. Az RSI-nek valójában nem sikerült felállítani a köztársaság hadseregét, s az olasz hadsereg roncsaiból és a kényszersorozásokból verbuvált haderő, amelynek számát ugyan egy 1944 szeptemberéből származó német kimutatás erős túlzással 780 ezer főre becsülte, nem játszott komoly szerepet a szövetségesekkel szembeni hadműveletekben. De – miként az egykori „ras"-ok, Balbo, Farinacci, Arpinati, Ricci, Perrone-Compagni, Giunta, Starace, Calza-Bini tették 1920–21 fordulóján – az RSI vezetői is létrehozták priváthadseregeiket: Ricci a Köztársasági Nemzeti Gárdát, Pavolini a „Fekete Brigádokat", Buffarini az „Ettore Muti Autonóm Mozgó Légiót", Junio Valerio Borghese herceg a 4 ezer rohamosztagost számláló X. MAS-t. (Decima Flottiglia Motoscafi Antisommergibili: Tizedik Tengeralattjáróvadász-flotta). E rohamcsoportok véres megtorlóhadjáratokat

vezettek a sztrájkolók, ellenállók, partizáncsoportok ellen s a megszállókkal való azonosulásukkal előidézték, hogy az a nagy népi háború, amely az olasz Ellenállásban valósult meg, nemzeti felszabadító jellege mellett egyszersmind a fasizmus elleni grandiózus és heroikus polgárháborúvá változzék. Ebben a háborúban az egyik oldalt akkor is Mussolini neve fémjelezte, ha esetleg nem is mindent ő kezdeményezett, de végül is mindennel azonosult. Méltán vált a másik oldal: a nemzeti felszabadulásért küzdő antifasiszta Itália elsőszámú és leggyűlöltebb ellenfelévé.

A veronai leszámolás (1943–1944)

A veronai fasiszta gyűlés befejezésének pillanatában, amikor a résztvevők közfelkiáltással követelték a július 25-i árulók példás megbüntetését, a Nagytanács Mussolini ellen szavazó tagjai közül öten, De Bono, a Marcia su Roma quadrumvirje, Marinelli, a Fasiszta Párt adminisztratív titkára, Gottardi, az Ipari Dolgozók Szövetségének elnöke, Pareschi mezőgazdasági miniszter, Cianetti, a korporációk minisztere és Ciano volt külügyminiszter, majd Olaszország szentszéki nagykövete már a veronai Scalzi erőd foglyai voltak. Közülük négyet különböző időpontokban tartóztattak le Rómában, s valamennyiőjüket Veronába szállították. Ciano sorsa másként alakult, s minthogy a duce veje volt, a legnagyobb figyelem – a németeké is – rá irányult. A többiekkel nemigen törődtek, de Cianóval kapcsolatban fenntartották, hogy ő volt a július 25-i akció fő szervezője, aki kapcsolatban állt a királlyal és a tábornokokkal is, s ezenfelül – valahol – még rendelkezett a naplóval is, amelyet meg akartak szerezni. Nem felejtették el németellenes megnyilvánulásait sem. A volt külügyminiszter társainál kalandosabb úton jutott el Veronába.

Ciano Münchenbe érkezésekor nem találkozott apósával. A ducét csak felesége, majd a lánya kereste fel, amikor az egy napot családja meglátogatására fordított. Állítólag Mussolini szerette Eddát, s jobban a bizalmába fogadta, mint Rachelét, aki viszont éppen ezért szívből gyűlölte lányát, de nála is jobban a duce mellett nagy karriert befutott fiatal grófot. Éppen ezért nem nézte jó szemmel, hogy Eddának sikerült áthangolnia apját

Ciano irányában. Mussolini nem tett arról említést, hogy haragudna vejére, vagy bosszút akarna állni rajta. Ez az álláspontja még Hitlerrel való megbeszélésén sem változott meg alapvetően. Mindenesetre Goebbels naplójában Edda rábeszélésének tulajdonította a duce békülékenységét, s Hitler sem feszítette túl a húrt Ciano ügyében, ami megnyugtatta Mussolinit. Azzal a benyomással távozott a főhadiszállásról, hogy nem érezte a németek gyűlöletét vejével szemben.

Mikor visszatért Münchenbe – Ciano későbbi vallomása szerint – három alkalommal is találkozott Cianóval, többek között egy nagy közös családi vacsorán. E találkozások során kibékültek: „A Nagytanács kérdéséről is beszéltem vele – mondta Ciano –, s úgy nyilatkozott, nincs kifogása az általam elmondott beszéd tartalmával és annak irányvonalával szemben, s el van tökélve, beszélni fog még a németekkel, hogy megvilágítsa helyzetemet." Egy másik beszélgetés alkalmával kijelentette vejének: biztosította a führert, hogy „fejével garantálja Ciano gróf magatartásának korrektségét". Megbocsátása egészen odáig ment, hogy Münchenben még azt is latolgatta, az új fasiszta állam külügyminiszteri posztját Cianóra bízza, s erről – állítólag – beszélt a németekkel is.

Ám mikor Mussolini visszatért Észak-Olaszországba, első nyilvános beszédében, majd a kormány ülésén is erőteljes szavak hangzottak el az árulók eltávolításáról, s ezeket rendeletek is követték: az október 13-i első kormányülés már határozatot hozott a Különleges Törvényszék felállításáról.

Ciano ezalatt München melletti szálláshelyén tartózkodott háziőrizetben, de viszonylag szabadon. Felesége, aki nála szabadabb mozgással rendelkezett, erőfeszítéseket tett, hogy kieszközölje a német hatóságok hozzájárulását Spanyolországba távozásukhoz. A válasz, miszerint legfeljebb Magyarországra utazhatnak, már gyanút ébresztett, ezért kihallgatást kért Hitlertől, aki hajlandó volt őt fogadni. Az audiencia során Edda Ciano – Goebbels feljegyzése szerint – végzetes hibát követett el. Ciano menekülése alkalmával hatmillió lírát vitt magával családi vagyonából, s Edda Ciano arra kérte Hitlert, járuljon hozzá az összeg spanyol pesetára való átváltásához, az értékkülönbözetet pedig felajánlotta Hitlernek, ha engedélyt ad távozásukra. Ez a

tette „utálatot váltott ki" a führerben, s addigi magatartása gyökeresen megváltozott. Egyes feljegyzések szerint Hitler nem akart kezdeményező lépést tenni Ciano megbüntetése ügyében, azt elsősorban Ribbentrop szorgalmazta, aki feltétlenül bosszút akart állni a napló személyére egyáltalán nem hízelgő kitételeiért. E vélekedésnek azonban nem kell hitelt adni. Hitler véleménye csupán annyiban tért el környezetének álláspontjától, hogy ő – kezdettől fogva helyeselve a gróf megbüntetését – azt az olasz hatóságokra és mindenekelőtt a ducéra akarta ruházni.

A sikertelen lépés után Edda Ciano hazatért Olaszországba, s miután az elmúlt események miatt az idegösszeroppanás határán állt, egy Párma melletti szanatóriumba vonult gyógykezelésre. A szanatóriumot a német biztonsági szolgálat megfigyelés alatt tartotta. A volt külügyminiszter – egyre inkább fogolynak, mint vendégnek érezve magát – követni akarta feleségét. Külügyminisztériumának egykori kabinetfőnökét, Filippo Anfuso berlini követet kérte meg, járjon közbe Mussolininél az engedély ügyében. Volt munkatársa és barátja azonban jobban látta a helyzetet: úgy ítélte meg, hogy a gróf – aki nem ismerte a fasiszták bosszúvágyát – egyelőre „nagyobb biztonságban" van Németországban. Telefonon jelentkezett Mussolininél s ajánlotta: ne járuljon hozzá a hazatéréshez. A duce képtelen volt dönteni, de a németek nem hagytak időt a habozásra, ők már határoztak a hazaszállítás felől. Október 17-én a német titkosszolgálat egy tisztje közölte Cianóval: tekintettel arra, hogy Olaszországban megalakult a Különleges Törvényszék, amely ítélkezni fog azok felett, akik július 25-én Mussolini ellen szavaztak, Olaszországba viszik és átadják az olasz rendőrségnek. Október 19-én egy repülőgép érkezett Verona repülőterére. Erős SS-őrség és egy Beetz nevű asszony kíséretében Ciano grófot hozta. Azonnal letartóztatták és őt is a Scalzi erőd börtönébe vitték. Meglátva a cellája előtt álló két SS-őrt, súlyos káromkodással nyugtázta ottlétüket. Közben Anfuso folytatta kísérletét, hogy Mussolinit rábírja: ne járuljon hozzá Ciano hazatéréséhez. Újra felhívta a ducét, ám meglepő választ hallott: „Már megtörtént. Ciano gróf már visszatért Olaszországba."

Az események felgyorsultak, s mindez érzékeltette, hogy Mussolini álláspontja is időközben valamely okból megválto-

zott. Egyesek szerint ebben igen nagy szerepe volt Rachele asszonynak, aki sohasem kedvelte vejét. Ellenszenve nem változott az évek múltával sem. Az egykori felszolgálólányt még az is irritálta, hogy veje sohasem szólította őt mamának, hanem csak drága asszonyomnak. Amikor kitudódott, hogy Cianónak milyen szerepe volt a Nagytanács előkészítésében, majd a szavazásban, valamennyi előzetes fenntartását igazolva látta, s elsőnek tanácsolta a kíméletlen bosszúállást vele szemben. A duce iránti mérhetetlen csodálatának fényében egyszerűen nem tudta elképzelni, miként vehette a bátorságot ez a duce árnyékában felkapaszkodott ember ahhoz, hogy szembeforduljon apósával. Amikor Mussolini és Ciano Münchenben Rachele jelenlétében találkoztak, egy pillanatot felhasznált, hogy kifejezésre juttassa vejével szembeni gyűlöletét. Ciano megkísérelte, hogy anyósát tisztelettelteljesen köszöntse, de Rachele asszony fagyosan közbevágott: „Azt hiszi, hogy a duce egy bútor, amit a körülményekhez képest tetszés szerint ide-oda lehet tologatni?"

Lehetséges, hogy az asszonyi ösztönzés is közrejátszott Mussolini pálfordulásában, magatartásának igazi motívuma mégsem ebben rejlett. Emlékezett Hitler szavaira, amelyek felszólították az árulók megbüntetésére, tudta, hogy az újjáélesztett fasizmus szélsőséges körei is a bosszúállást sürgették. Ezek együttes hatására döntött végül úgy: meg kell mutatni az új fasiszta állam erejét, s ha ez nem megy zökkenő nélkül az állam új hadseregének megszervezése, valamint a beígért társadalmi reformok síkján, egyetlen színtér marad: az árulók legszigorúbb felelősségre vonása, amit addigi nyilatkozataiban maga is kilátásba helyezett. Látta, hogy a sorból nem maradhat ki veje sem, mert – mondta – „nem megbüntetni Cianót, annyit jelentene, hogy nem lehet megbüntetni senkit".

Mint már annyiszor életében, az erősebbnek vélt erők oldalára állt. Bizonyos nehézségek mégis támadtak. A Különleges Törvényszék felállítása után pár nappal szívinfarktus következtében meghalt Tringali-Casanova igazságügy-miniszter, az egykori fasiszta Különleges Törvényszék hírhedt vérbírája, aki maga is követelte az árulók megbüntetését. Utóda, Piero Pisenti igazságügy-miniszter azonban azok közé tartozott, akik nem akarták a pert, mert azt jogi szempontból nem látták megalapozottnak;

hiányoztak a dokumentumok, amelyek egy előzetes összeesküvés tényét igazolták volna. Pisenti szóvá is tette Mussolini előtt a perrel szembeni kételyeit, de a diktátor már döntött és a magabiztosság újra hatalmába kerítette. „Maga a perben csak a jogi oldalt látja – rivallt rá. – Nekem azonban politikai jelentőségének szemszögéből kell megítélnem azt. Az állam érdekeinek minden más, ellentétes felfogás fölé kell emelkednie." S hogy ehhez segédkezzék – egyébként nagyon szegényes – magánirattárából dokumentumot adott át az igazságügy-miniszternek tanulmányozás céljából. Kilenc nappal a veronai fasiszta pártgyűlés után – 1943. november 24-én – Mussolini a minisztertanács nevében dekrétumot bocsátott ki, amelyben jóváhagyta a rendkívüli Különleges Törvényszék Pavolini által javasolt összetételét. Mint Rahn követ előzetesen jelentette Ribbentropnak: „A különleges bíróság tagjai, akiket Pavolini fog javasolni és a minisztertanács fog kinevezni... a régi gárda kipróbált és fanatikus fasisztái... és Pavolini szerint a legtökéletesebb garanciát nyújtják arra, hogy különösen Ciano esetében, halálos ítéletet fognak kihirdetni."

December elsején a Különleges Törvényszék ügyészei felállították hivatalukat a Scalzi erődben és megkezdték a vádlottak kihallgatását, amitől – minthogy a pert jogi szempontból megfelelően alátámasztó perirat nem volt – döntő adalékokat vártak a vád bizonyítására. Elsőnek Cianót kívánták kihallgatni, de kísérletük nem várt epizóddal kezdődött: az SS-őrség nem engedte meg, hogy az olasz hatóságok érintkezésbe lépjenek a vádlottal, s csak Beetz asszony erélyes közbelépésére engedték meg a Különleges Törvényszék közvádlóinak a „jogi aktus" lefolytatását. Rövidesen megérkezett Hitler utasítása is, amelyet Ribbentrop továbbított a német követnek. „Az ön személyes tájékoztatására közlöm: a führer leszögezte, hogy a Ciano elleni per kizárólag a duce illetékességébe tartozik, és részünkről nem kell nyomást gyakorolni az ítélet érdekében." Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy Hitler mást akart volna, mint a halálos ítéletet, de ő – beleértve a duce végső elhatározását is – már tisztában volt a végeredménnyel. A német hatóságok végigkövették a per minden egyes mozzanatát és arról részletes beszámolókat küldtek a főhadiszállásnak. Egy német „félhivatalos"

személy, a már említett Beetz asszony szoros kapcsolatban maradt a gróffal.

Csak a háború után derült ki, hogy valójában ki volt ez a Ciano ügyében sokat szereplő asszony. Eredetileg Hildegard Burkhardtnak hívták, 22 éves volt, szőke, termetes, vidám és jó társalgó. Jól beszélt olaszul és rajongott Olaszországért. Iskoláinak végeztével, vagy még azalatt Himmler Birodalmi Biztonsági Főhivatalának szolgálatába lépett, s fiatal kora ellenére őrnagyi rangot ért el. 1943 júliusában Alice von Wedel néven Rómába helyezték az SS olaszországi titkosszolgálatához, ahol a főnök titkárnője lett. Itt ismerkedett meg a német titkosszolgálat vezető embereivel és sok olasz politikussal, talán Cianóval is. Közben férjhez ment egy Beetz nevű repülőőrnagyhoz, egyidejűleg keresztnevét is megváltoztatta Felicitasra. Amikor a német titkosszolgálat Cianót és családját Németországba „mentette", Felicitas Beetz asszonyt a család mellé „akkreditálták", mint tolmácsot. Feladata valójában az volt, hogy szerezze meg Ciano naplóját és minden magániratát, amely a német titkosszolgálatot érdekelhette. Ott-tartózkodása során elnyerte a grófnő, Edda Ciano bizalmát és rokonszenvét is. Cianóval még ennél is meghittebb kapcsolatba került. Visszaemlékezése szerint „Kapcsolataink igen hamar szívélyessé, sőt bensőségessé váltak... úgyhogy szinte kényszerítve éreztem magam arra, hogy bátorságot adjak neki és kiemeljem abból a kimerült állapotból, amelybe belezuhant." A későbbiek azt sejtetik, hogy a kémnő beleszeretett Cianóba, aki elfogadta közeledését. Mint a római „fekete arisztokrácia" tagjai általában, ő is igazi szoknyavadász volt, s akkori állapotában aligha találhatott volna jobb megnyugvást, mint hogy elfogadja azt, amit Beetz asszony számára nyújthatott. A hosszú őszi napok szürkék és unalmasak voltak, Beetz asszony azonban, akinek szabad bejárása volt a cellába is, némi derűt hozhatott a fogságba. Két és fél hónapos ottléte során a fiatalasszony gyakran látogatta meg őt, s nem egy alkalommal több órán keresztül tárgyaltak, miközben a két SS-őr gondosan őrködött, hogy senki se zavarja őket. A fiatalasszony feltárta, hogy feladata a napló megszerzése, de egyre kevesebb szó esett a naplóról, annál több a szerelemről. Beetz asszony vigasztalást nyújtott a grófnak, ő pedig átadta magát a vigasztalódásnak. Egyesek tudni vélik,

hogy e kapcsolat sohasem lépte túl azt a mértéket, amelyet platonikus vonzalomnak szoktak nevezni. Bárhogy is történt, a cella szerelmi idilljét beárnyékolta a gróf biztos sorsának előérzete, amelyet maga így fogalmazott meg: „Néhány napon belül – írta december 23-án – a mindenhez statisztáló törvényszék közhírré fog tenni egy Mussolini által elrendelt ítéletet, amelyet azoknak a prostituált és jelentéktelen csoportoknak a befolyására hozott, akik néhány éve mérgezik az olasz politikai életet és az országot romlásba vezették."

Sejtései beizgazolódtak: Mussolini végképp félredobott minden emberi és családi érzelmet. Éppen azokban a napokban jelentette ki titkárának: „Immár semmi sem állíthatja meg az események folyását. A válság már feloldódott bennem... Számomra Ciano jó ideje halott. Aki megszavazta Grandi határozati javaslatát, szükségszerűen el lesz ítélve." A család véleménye megoszlott: fia, Vittorio és a fiatalabb gyerekek, bár szintén nem kedvelték Cianót, ellenszenvüket nem akarták a bosszúállásban érvényesíteni. Lánya, Edda Ciano azonban mindent elkövetett, hogy kivonja férjét az előrelátható ítélettel végződő perből. Felkereste anyját, hogy segítséget kérjen tőle. Anyja és lánya hevesen összecsaptak, de Rachele hallani sem akart arról, hogy közbelépjen veje érdekében. „Semmilyen könyörület, semmilyen kímélet nem volt donna Rachele szívében a régóta gyűlölt Galeazzóval szemben... nyilvánvalóan elhatározta, hogy lesújtatja a bárdot az újdonsült Brutus fejére" – írta a korszak eseményeinek egyik legkorábbi krónikása. Mussolini nem vett részt a családi vitában, de álláspontja már nem különbözött Racheléétől, s a német követ december 30-án jelenthette: a duce úgy döntött, hogy „mint család- és államfő, érdektelenné nyilvánítja magát Ciano sorsában és a per előkészítését teljes egészében Pavolinira bízta". A duce döntését Pavolini azonnal a bíróság tudomására hozta, a németekkel pedig közölte: a háromnapos per, amely január 8-án kezdődik, nemcsak halálos ítélettel, de azonnali végrehajtással fog befejeződni.

Ugyanezen napokban Beetz asszony kísérletet tett, hogy szerelmét megmentse, és feladatát – a napló megszerzését – teljesítse. December 28-án, főnökéhez, Harster tábornokhoz javaslattal fordult. Eszerint Ciano sorsa már megpecsételődött, halála ese-

tén viszont ismeretlen kezekben maradnak a naplók, amelyek kompromittálhatják a birodalmat. Ha viszont a grófot elengedik, vagy szemet hunynak egy szöktetési kísérlet felett, amelynek részleteit Beetz asszony fel is vázolta, a naplókat átadják a németeknek. A kiszabadításnak egy csetepaté keretében kellett volna végbemennie, amelyet két, olasz fasisztának öltött SS hajtott volna végre, azzal támadva rá az igazi SS-őrségre, hogy Ciano sorsa kizárólag az olasz fasiszták ügye. A kiszabadított grófot ezután a Verona–Brescia közúttól 10 kilométerre megjelölt pontra vitték volna, ahol feleségének 1944. január 7-én este 9 órakor kellett várakoznia a külföldi tartózkodáshoz szükséges pénzzel, és természetesen a naplókkal. Ezután a német biztonsági szolgálat repülőgépet biztosít, amely a legközelebbi tengelyországba, Magyarországra viszi a grófot és feleségét, hogy onnan tovább repüljenek Törökországba. Beetz asszony főnöke kockázatosnak találta a tervet, de megígérte: felterjeszti azt Himmlerhez és Kaltenbrunnerhez, amennyiben az alkuval Ciano is egyetért. Miután igenlő választ kapott Cianótól, eleget is tett ígéretének. A jóváhagyás is megérkezett, „rendben van, Ciano élete a naplók ellenében."

1944. január 3-án Beetz asszony Ciano két levelét kézbesítette a grófnénak. Egyikben férje értesítette, hogy hamarosan szabadul, másikban kérte, hogy készítse elő a megállapodásban rögzített cserét. Beetz asszony közölte: Eddának másnap a Gestapo autóján Rómába kell mennie, hogy magához vegye és elhozza az iratokat. Ha ez sikerül, január 7-én este 9 órakor a már említett ponton találkozni fog kiszabadult férjével, akivel akadálytalanul immár Svájcba távozhat.

A grófné a teljes idegösszeroppanás határán nem vállalta az utat, de bizalmasát, Pucci márkit megkérte: teljesítse helyette a feladatot. „Pucci elvállalta a megbízást – írja Jacques de Launay – s azt tökéletesen végrehajtotta: január 7-én este 7 órakor megérkezett a grófné betegágyához. A feljegyzésekkel együtt gépkocsival indultak Veronába, hogy pontosan ott legyenek a találkozón. A Párma és Verona közötti távolság vagy száz kilométer, de 8 óra tájt egy defekt megállította az autósokat. Edda autóstoppal folytatta az utat Bresciáig, onnan néhány kilométert gyalog tett meg, majd egy kerékpáros csomagtartóján ment tovább. Este

10 órakor érkezett a találkozó kitűzött helyére, de ott nem talált senkit." Nem tudta – és nem is tudhatta –, hogy előző napon, január 6-án Hitler személyesen telefonált Harster tábornoknak és kategorikus parancsban megtiltott minden szöktetési kísérletet. Beetz asszony szerint a szigorú döntést nem annyira Ribbentrop erőszakolta ki – akit kompromittálhattak volna a napló részletei –, hanem inkább Himmler pálfordulása, aki az utolsó pillanatban megijedt és Hitlerre hagyta a végső döntést. A csalatkozott grófné – Pucci márki kíséretében a svájci határ felé indult. Távoztában három levelet adott át a márkinak.

Miután minden előkészület megtörtént, amely garantálhatta az előre meghozott ítéletet és a szöktetési terv is kudarcba fulladt, 1944. január 8-án reggel megkezdődött a per. A helyszín a Castelvecchio legnagyobb terme, vagyis ugyanaz a terem, ahol nemrégen az újjáalakult fasiszta párt első gyűlését tartották. Kiválasztása szimbolikus jelentőségű: a két esemény közötti szoros összefüggést, a fasizmus újjáéledését és az árulók megbüntetésének szerves kapcsolatát kellett érzékeltetnie.

A per idejére az erődöt szoros katonai ellenőrzés alá helyezték. A környék utcáit lezárták, s a kastély közvetlen körzetébe csakis a vádlottak halálbüntetését követelő fasiszta csoportokat engedték be. A per közönségét csaknem kizárólag fiatal veronai fasisztákból és néhány kipróbált rohamosztagosból állították össze. A németek hivatalosan nem képviseltették magukat a tárgyaláson. A közönség soraiban mindössze egy SS-tiszt, két civil ügynök és a mindenható Beetz asszony foglalt helyet.

Vádbeszéd nem hangzott el, hanem rögtön a vádlottakat szólították a bíróság elé. Az első tárgyalási nap kihallgatásukkal telt el. De Bono, Pareschi, Gottardi és Ciano egybehangzóan állította, hogy Grandi határozati javaslatára adott „igen" szavazatuk nem irányult a duce ellen, akinek pozíciója mindnyájuk előtt „vitán felül állott". Marinelli kijelentette: ő távol ült a szónokoktól, nem hallotta, hogy Grandi mit terjesztett elő, így nem is tudta, hogy valójában mire szavazott. Cianetti arra emlékeztetett, hogy bár ő is „igen"-nel szavazott, éjjel levelet írt a ducénak, amelyben szavazatát visszavonta.

A vádlottak kihallgatása után néhány tanút vonultattak fel azok közül, akik jelen voltak a Nagytanács szóban forgó ülésén,

de Grandi javaslata ellen szavaztak. Közülük kettőnek, Scorzának és Galbiatinak igen nagy esélye volt, hogy a perben ne csak tanúként, hanem vádlottként vegyen részt, mert a rendszer július 25-i összeomlásában nagyobb felelősség terhelte őket mint a perbe fogottakat. Előbbit azért, mert július 25-én nem mozgósította a fasiszta pártszervezeteket, utóbbi pedig a milíciát, s mindketten behódoltak Badogliónak. Ezenfelül a volt titkár visszautasította a német meghívást, a milícia parancsnoka pedig nem vállalt funkciót a salói hatóságok mellett, s ezért a padovai börtönbe zárták. Innen hozták tanúságtételre, de a perbe nem vonták be.

A személyes tanúvallomások után néhány írásos nyilatkozatot olvastak fel, köztük a bosszúállók két vezéralakjának, Farinaccinak és Buffarini-Guidinek a levelét, de végül is az aznapi ülésen sem a vádlottak, sem a tanúk részéről nem hangzott el semmi, ami hitelt érdemlően dokumentálta volna egy kitervelt összeesküvés létezését. Ennek „bizonyítására" másnap került sor, amikor a főügyész drámai hangon felolvasta Cavallero tábornok, volt vezérkari főnök vallomását. Ez a vallomás azonban nem a veronai per, hanem a Badoglio-kormány Katonai Hírszerző Szolgálatának parancsnoka, Carboni tábornok számára készült, még 1943. augusztus 27-én, a római Forte Bocceában, ahol a németbarátságáról hírhedt tábornokot letartóztatása után a Badoglio-kormány fogságban tartotta. A tanúvallomás nem kevesebbet állított, mint azt, hogy ő (Cavallero) és más tábornokok bizonyos fasiszta vezető körökkel (többek között Farinaccival is) 1942 őszétől az 1943. július 25-i eseményekig bezárólag arra törekedtek, hogy Mussolinitól vonják meg a hadsereg főparancsnokságát és ruházzák azt a királyra, vagyis feltárta egy tényleges és folyamatos katonai összeesküvés létezését. A veronai per vádlottjainak neve – egyetlen egyszer Cianót kivéve – azonban nem szerepelt a szövegben. Egy komoly bíróság vagy megidézte volna a tanút, vagy kiegészítő bizonyítékok felkutatását rendelte volna el... vagy nem fogadja el a vallomás hitelességét. Cavallerót azonban már nem lehetett megidézni. Őt ugyan a németek szeptember 8-a után kiszabadították és a német főparancsnokságra, Frascatiba vitték azzal a szándékkal, hogy rá ruházzák az újonnan felállítandó olasz hadsereg főparancsnokságát, Cavalle-

ro azonban vonakodott elvállalni a megbízást, s rejtélyes körülmények között „öngyilkos" lett. A feljegyzést a bíróság perdöntő bizonyítéknak tekintette, jóllehet a vádlottakról semmit sem mondott.

A várható ítélet nem lehetett kétséges: Cianót, De Bonót, Gottardit, Pareschit és Marinellit, valamint valamennyi távollevő vádlottat, aki 1943. július 25. éjszakáján Grandi javaslatára szavazott, halálra, Cianettit, akinek mentőkörülményként betudták, hogy másnap visszavonta szavazatát, harmincévi börtönre ítélték.

Az agg De Bono és a csaknem teljesen süket Marinelli nem jól, vagy egyáltalán nem hallották az ítéletet. De Bono Cianóhoz fordult, aki Cianettire mutatott: „Egyedül ő menekült meg, számunkra befejeződött." – mondta. Marinelli ugyancsak hozzá fordult: „És rólam mit határoztak?" – „Halált, mint ránk." – felelte. A Matteotti-gyilkosság egykori bűnrészese összeesett.

Az elítélteket két órán keresztül szigorú katonai őrség mellett a tárgyalóteremben tartották. E gondosság ezúttal ténylegesen az elítéltek védelmét is szolgálta: az ítélet elhangzásakor ugyanis a bosszúra éhes fasiszták kórusban követelték, hogy az ítéletet ott és azonnal hajtsák végre. Volt, aki pisztolyt ragadott és lőni akart, hogy ő maga hajtsa végre az ítéletet, volt aki az elítéltek helyszínen történő agyonverését követelte. A lincselés elmaradt, s a hangulat némileg lecsillapodott, mert bejelentették: a bíróság garantálja, hogy a négy halálraítéltet másnap hajnalban kivégzik. A lincselésre kész fasiszta bandák lassanként szétoszlottak. Ekkor – délután négy órakor – Mussolininek címezve valamennyien kegyelmi kérvényt írtak alá. Ciano nem kívánt kegyelemért folyamodni. A kérvényt végül is védőügyvédje ösztönzésére írta alá, aki azzal érvelt: ne rontsa társai esélyét a kegyelemre azzal, hogy kivonja magát a közös folyamodványból. A foglyokat ezután szigorú őrizet mellett visszavezették egy közös cellába, és a börtönt is erős védelem alá helyezték.

Mussolini titkársága az egész per folyamán telefon-összeköttetésben állt a veronai prefektúrával. Az ítéletről Dolfin, a titkárság vezetője tájékoztatta, s vele maradt több mint egy órán keresztül. Mussolini nyugodt maradt s – mint életében annyiszor – most is megtalálta a helyzethez illő formulát. „A dilemma,

amelyet a Nagytanács elé vittem, világos volt – mondta. – Grandi határozati javaslatának megszavazása a rendszer válságának előidézését és az én utódlásom kérdését jelentette: más szavakkal a szakadékba zuhanást. Grandi, Bottai, Federzoni, Albini és mások mindezt tudták és ennek tudatában idézték elő a katasztrófát... Ciano nem ismerte ezeket a célokat és csak a legvégső ponton játszotta a mérkőzést velük." Még hozzáfűzte: Marinelli, Gottardi és talán De Bono nem voltak tudatában, hogy mit tesznek. Különben – tette hozzá gúnyosan – „Marinelli nem fog saját lábain a kivégzőosztag elé érkezni, bizonyára vinni kell majd." Nem válaszolt Marinelli kétségbeesett ajánlataira sem, amikor az egy régi halál fejében most saját életét kérte cserébe; felajánlotta, hogy magára vállalja Matteotti megölésének egyedüli felelősségét, beleértve a kitervelést és a végrehajtást is, amennyiben Mussolini megkegyelmez életének. Ezt könnyűszerrel megtehette, mert tudta, hogy Matteotti megölésének idején Olaszországban még nem volt halálbüntetés, a vádlottakat pedig – annak idején – hazafias cselekedetre való hivatkozással rövidesen szabadon engedték. De Mussolini nem akarta felújítani a Matteotti-ügyet.

Azon az estén a duce szemére nem jött álom. Virrasztott és fel-alá sétált a szobában. Rachele is vele volt, de rajta nem látszott, hogy lesújtotta volna a tragédia. Különösen izgatott lett, miután Wolff tábornok egyik segédtisztje kikézbesítette lánya, Edda Ciano levelét. A grófné három levelet írt: egyet Wolff tábornoknak, egyet Hitlernek, egyet pedig apjának, s azokat Pucci márkira bízta, hogy adja át Beetz asszonynak. Utóbbi a szolgálati utat betartva Harsterhez, a német biztonsági szolgálat parancsnokához kézbesítette. Innen kerültek először Wolffhoz, majd a másik két címzetthez. Mindhárom levél azonos tartalmú: Edda Ciano közölte, hogy amennyiben férje a levél kézbesítésétől számított három napon belül a berni pályaudvar előtt lesz reggel 5 és délután négy között, úgy visszavonulnak a közéletből és többé nem hallatnak magukról, a naplót pedig aznap átadják Beetz asszonynak. Ha e feltételeket nem teljesítik, fel fogja használni mind a naplót, mind az összes dokumentumot, amellyel rendelkezik, s mindazt, amiről tudomása van. A három levélből csupán Mussolinihez írt sorait idézzük: „Du-

ce! A mai napig vártam, hogy az emberiesség és barátság érzéseinek minimumát nyújtsad felém. Most már késő. Ha Galeazzo azon feltételek szerint, amelyeket a németekkel közöltem, három napon belül nincs Svájcban, mindazt amit tudok, kézzelfogható bizonyítékokkal, könyörtelenül fel fogok használni. Ha viszont békében és (a betegségtől az autóbalesetig terjedő) biztonságban hagynak, nem fogtok többé hallani rólunk. – Edda Ciano."

Rachele töprengő férje mellett ült, de egyetlenegy segítő szót sem szólt hozzá, hogy mit tegyen. Pedig a döntés az ő kezében volt. Mussolini számára „elég lett volna egy telefon, hogy kiadjon egy parancsot. Szeretném látni – írta később Harster tábornok – kinek lett volna mersze hívei között, aki ne teljesítette volna azt?" Hajnali öt órakor végül felvette a kagylót, de az elítéltek ügyében nem adott parancsot, hanem Wolff tábornokot ébresztette, hogy tanácsot kérjen tőle. Elpanaszolta: lánya levelének kézhezvétele óta teljesen határozatlan, a tábornok azonban értésére adta, hogy a führer parancsa szerint az egész Ciano-ügyet olasz belső kérdésnek kell tekinteni, ezért, mint az olaszországi SS-csapatok főparancsnoka, nem adhat tanácsot. Mussolini azonban erősködött: mit tenne a tábornok az ő helyében. Az ön helyében hajthatatlan lennék – felelte a tábornok. Mit gondol a führer... és egy elmaradt végrehajtás árthatna-e személyének a führer előtt? A válasz egyértelmű volt: az ítélet végrehajtásának elmaradása súlyosan esne latba a führer vélekedésében. Mussolini megköszönte az intenciókat és közölte, hogy – miután tanulmányozzza a megoldási módozatokat – újra jelentkezni fog.

Nem tanulmányozott semmit, nem hívta fel újra Wolffot, nem adott parancsot semmire, nem lépett közbe, s nem válaszolt lánya levelére sem. Egyes vélemények szerint attól tartott, hogy az elítélteknek – vagy legalábbis saját vejének – adandó megkegyelmezés érdekében tett esetleges közbelépését a németek rajta fogják megbosszulni. Szabad folyást adott tehát az eseményeknek, amelyeknek irányítását ily módon a bosszúállás vezető figurájának, Pavolininek a kezébe tette le.

A párt titkára rögtön az ítélet után serénykedni kezdett, hogy az ítélet végrehajtásáról gondoskodjék. Mivel a Különleges Törvényszék számára a háborús büntető törvények voltak irányadók, mindenekelőtt egy felső katonai parancsnokot kellett ke-

resnie, akinek hatáskörébe tartozhatott a kegyelmi kérvény elbírálása, ami Pavolini szerint nem lehetett más, mint elutasítás.

A Veronába éjjel 2 órára összehívott parancsnokok egyike sem vállalta azonban a feladatot, mindegyik arra hivatkozott, hogy nem illetékes az ügyben, mert náluk magasabb parancsnokok is vannak. Végül késő éjjel Italo Vianinit, a Köztársasági Gárda területi felügyelőjét riasztották álmából. Meggyőződéses fasiszta volt, de amikor megtudta a feladatot, ő is vonakodott teljesíteni. Hajnalig tartott a meggyőzése, de minden kísérletet visszautasított. Ekkor valakinek mentő ötlete támadt: hívják fel Renato Ricci altábornagyot, a Köztársasági Gárda parancsnokát, aki felettese volt Vianininek, s így utasíthatta a kegyelmi kérvény elvetésére. Többszöri telefonhívás után reggel háromnegyed hatkor megérkezett a milícia főparancsnokának félreérthetetlen parancsa. Vianinit azonban ez sem nyugtatta meg. Renato Ricci reggel nyolc órakor ismét jelentkezett: „Ide figyelj, Vianini! Megnyugtatásodra közlöm, beszéltem Gardonéval, mindnyájan egyetértenek... meg kell tenned." De nem jelezte, hogy kivel beszélt, Vianini ezért további biztosítékokat kért. Ekkor a jelenlevők nyilatkozatot írtak alá, amelyben kijelentették, hogy jelenlétükben Renato Ricci utasította Vianini konzult, hogy a veronai perben elítéltek kegyelmi folyamodványát vizsgálja meg és azt utasítsa vissza. Vianini ekkor már írásos igazolással rendelkezett, tovább nem vonakodhatott. Tollat ragadott és aláírta a határozatot, amely legépelve már ott feküdt előtte. A határozat arról szólt, hogy a kegyelmi kérvényben felsorolt érvek nem méltányolhatók, ezért a kivégzést 1944. január 11-én nyolc órakor végre kell hajtani. Senkit sem zavart, hogy az aláírás pillanatában már fél kilencet mutatott az óra.

Az elítéltek az éjszakát közös cellában töltötték. Mielőtt odavitték őket, Ciano az utolsó pillanatban öngyilkosságot akart elkövetni, de a méreg, amelyet korábban Beetz asszonytól kapott, hatástalannak bizonyult. A börtön káplánja, don Chiot atya be akart menni a cellába, hogy a foglyok kérésére elvégezze az élettől búcsúzókat megillető vallási szertartásokat, de az SS-őrség közbelépett. Attól tartottak, hogy az atya ezúttal hatásos mérget hoz a foglyoknak. Beetz asszony azonban, aki még itt is jelen lehetett, utasítást adott, hogy a papot engedjék be a cellába.

A foglyokat már reggel öt órakor kivezették a börtön udvarára, mert a korábbi döntés értelmében ekkor kellett volna végrehajtani az ítéletet. A „fellebbviteli határozat" azonban még javában „készült". A négyórai várakozást a foglyok a börtön udvarán töltötték. Marinelli teljesen összeroppant, Gottardi és Pareschi De Bono körül járt fel és alá, Ciano nem állt közéjük, kissé távolabb az őrség parancsnokával társalgott. A hosszú várakozás reményeket ébresztett, hogy a kegyelmi kérvénynek talán foganatja lesz, amikor kilenc órakor megérkezett a „fellebbviteli bíróság" és közölte a határozatot: a kegyelmi kérvényt elutasították. Az elítélteket megbilincselték és a menet – élén don Chiot atyával – szigorú őrség mellett elindult a vesztőhelyre.

Marinelli mind idegileg, mind fizikailag elvesztve önuralmát, üvöltött: „Ez gyilkosság!" A többiek nyugodtak maradtak. Ciano odafordult az atyához: „Mindnyájan hibákat követtünk el és mindnyájunkat ugyanazon szél seper el. Mondja meg a családomnak, senki iránt sem érzek haragot, amikor meghalok." A vesztőhelyen – két sort alkotva – már készenlétben állt a kivégzőosztag. Tagjait a Köztársasági Gárdából önkéntes jelentkezés alapján állították össze. A németek megfigyelőként csupán az SS egy tisztjét rendelték ki. Ennek jelentéséből ismerjük a részleteket.

A fasiszta kivégzési mód szerint a megbilincselt elítélteket az osztag előtt 15 méterre elhelyezett kerti székekre ültették, háttal a különítménynek, kezüket hozzákötve a szék legfelső bordájához. Nehézséget ismét Marinelli okozott: őt csupán a segédkezőnek sikerült a székre ültetni, utána is aggódva, hogy odakötözése ellenére meg tud-e maradni helyén. A többiek nyugodtak maradtak, Ciano többször hátratekintett. Don Chiot atya feladta az utolsó kenetet, majd – eltávolodván az elítéltektől – az osztag parancsnoka kiadta a tűzparancsot. Egyesek felkiáltottak: „Éljen Olaszország! és ...Éljen a duce!" A sortűz után egy szék állva maradt. Újra kellett tüzelni, majd mindnek megadták a kegyelemlövést. A rádió bemondta a hírt, és utána a Giovinezzát, a fasiszta himnuszt sugározta.

A kivégzés hírét titkára közölte Mussolinivel, aki most is nagy történelmi kinyilatkoztatásra ragadtatta magát. „Az olaszok minden esetben vagy vérengzőknek, vagy bolondoknak szeretik

Ciano gróf kivégzése előtt (1944. január)

feltüntetni magukat" – mondta, de nem fűzte hozzá, hogy jelen esetben önmagát melyik változathoz sorolja.

A legfőbb német hatóságok vezetői találkoztak vele a kivégzés napján. Wolff tábornok szerint beszélgetésük nagyon baráti volt, lányának hollétéről azonban semmit sem tudott, véleménye szerint nem hagyta el az országot, hanem valahol spanyol barátainál tartózkodik. Rahn követ szerint a duce a kivégzés napján teljesen nyugodt, magabiztos és komoly volt. Megerősítette szándékát, hogy eljárást indít a bűnös nagyiparosok, tábornokok és fasiszta párttagok ellen. Fizetniük kell magatartásukért, ahogy a felelős politikusok is megfizettek... Ezt jelentette Berlinnek, de nem

sokkal később úgy nyilatkozott: találkozásuk alatt a duce nagyon levert volt Ciano kivégzése miatt, és azt mondta, ha előzőleg tudott volna a kegyelmi kérvényről, hozzájárult volna... Két nap múlva levelet intézett Carolina Cianóhoz, veje anyjához. „Drága Carolina! – írta. – Te túlságosan intelligens asszony vagy, hogy ne értenéd meg, miként alakultak a dolgok. Ebben az oly fájdalmas időpontban nagyon-nagyon megértelek Téged. Légy nyugodt a gyerekek felől. A mamájukkal vannak és én nem fogom őket elhagyni sohasem. Szomorú vagyok és nagyon egyedül érzem magam. Értesíteni foglak, ha el kell innen mennem, a Te Benitód." Éppen egy hónapja nem látta unokáit, akiket egy pap segítségével még december 12-én Svájcba mentettek át. Lánya, leveleinek elküldése után, a per előtti napon, január 7-én szintén a semleges országba indult, ahová bebocsátást nyert, és 9-én átlépte a határt – jóllehet a német határszolgálat az egész svájci határszakaszt szorosan ellenőrizte, s ott tartózkodó egységeit riadókészültségbe helyezte.

Egy későbbi levél is tanúskodik Mussolini magatartásáról. Ezt Serrano Suñer spanyol külügyminiszternek küldte válaszképpen arra, hogy az kétségbe vonta Ciano bűnösségét. „Sokszor gondoltam arra, hogy magát Ciano gróf sorsa különösen elszomorította és megértem azt. Ami Veronában lezajlott, mozgalmas életemnek legdrámaibb fejezete volt: az érzelem és az államérdek keményen ütköztek lelkemben." Máskor úgy nyilatkozott, hogy az egész pert a németek akarták, s őt kényszerítették, hogy hozzájárulását adja. A német szándék persze kétségtelen volt, de egyetlen más szavának sem szabad hinni. Valójában őt is elfogta a bosszúállás szelleme. Tamaro, egyébként a fasisztákat és magát Mussolinit is erősen mentegető terjedelmes munkájában idézi egy nyilatkozatát, amelyet a salói kormány egyik minisztere előtt tett: „Most, hogy megkezdtük a fejek görgetését, tovább fogunk menni, egészen az alapokig." És Tamburini rendőrfőnöknek átadott egy listát, amely kétszáz volt vezető fasiszta nevét tartalmazta, akiket – szerinte – le kell tartóztatni és bíróság elé állítani.

Az öt volt vezető fasiszta nem örvendett népszerűségnek az egyszerű olaszok körében. Az elítéltek közül csak Gottardit és Pareschit nem terhelte olyan bűn, amelyet egy későbbi felelősségre vonás súlyosan marasztalt volna el, De Bono, Marinelli és

Ciano azonban súlyos vádakkal terhelten állt volna egy antifasiszta bíróság elé. Kivégzésük mégis megfordította a közhangulatot. Mussolini egyik munkatársa meg is mondta a ducénak: a közvélemény vértanúknak tekinti az elítélteket, a ducét pedig hóhérnak.

Valójában nem voltak mártírok, csak áldozatok. Áldozatai egy olyan rendszernek, amelynek megteremtésében maguk is élenjártak, de bukásának agóniája őket is elsodorta. Perük nem volt más, mint történelmi alibi, amelynek azt kellett igazolnia, hogy a fasizmus bukása nem a korhadt rendszer öntörvényű logikus eredője, hanem belső árulás, vagyis véletlen mozzanat, sötét erők bűnös összeesküvésének következménye. És intő jel, amit az olasz nép megértett: ha ezt lehetett tenni bűnösnek ítélt fasiszta vezérekkel, mindenekelőtt a duce vejével, akkor Olaszországban már semmi sem vethet gátat annak, hogy bárkire, bárhol lesújtson a féktelen terror.

Végzetes esztendő – végzetes hónapok (1944–1945)

Két héttel a veronai per után újabb olaszországi arcvonal nyílt: 1944. január 22-én a szövetségesek Rómától 60 kilométerre délre partra szálltak és keskeny hídfőállást létesítettek. A harcok ugyan több hónapja szüneteltek, egy újabb arcvonal Róma közelében mégis éreztette, hogy Olaszország fővárosa nemsokára a szövetségesek birtokába kerül.

Mussolininek nem állt módjában, hogy Róma sorsába bármilyen módon is beavatkozzék. A frontokon a német parancsnokság diktált. Ezért – hogy hivatali idejét lekösse és megvalósítsa „a szociális állam felépítését" a Salói Köztársaságban – kidolgozta és kibocsátotta az észak-olasz nagyipari üzemek államosításáról és vezetéséről szóló rendeletét. Az 1944. február 12-én megjelent rendelet részletesen szabályozta az állami vállalatok, részvénytársaságok és magánvállalatok igazgatási rendjét.

Míg a szocializálás eszméje ily módon a fantazmagóriák birodalmába jutott, egy másik területen Mussolini Salói Köztársasá-

ga nagyon is széles dimenzióban fejthette ki gyakorlati tevékenységét, amit a németek is támogattak. 1944 az antifasiszta ellenállás fellángolásának éve volt. Mind a közvetlen hadműveleti térségben, mind a hátországban egyre szervezettebb formát öltöttek a Hazafias Akciócsoportok (Gruppi d'Azione Patriotica – GAP) partizánakciói. A csoportok, amelyeknek tagjait gappistáknak nevezték, rajtaütéseket szerveztek a megszállók és a kollaboránsok laktanyái, felvonuló egységei, utánpótlást szállító járművei, katonai oszlopai, vasúti szállítmányai, lőszerraktárai és egyéb katonai objektumai ellen. Soraikat antifasiszta munkások, parasztok, a katonai szolgálatot megtagadó fiatalok, a fasiszta hadsereggel szakító tisztek és hazafias carabinierik töltötték fel. Vezetésüket az első világháborúban és a spanyol polgárháborúban harci tapasztalatokat szerzett parancsnokok látták el. Az első csoportokat kommunisták szervezték, de lassanként követték őket szocialista, köztársasági, anarchista és katolikus egységek is. A harc első szakaszában valamennyi párt külön ellenállási csoportot szervezett: a kommunisták a „Garibaldi Brigádban" küzdöttek. Később számos tőkés és katolikus pap is csatlakozott az ellenálláshoz.

A hadműveleti térségben a partizánok elleni harcot a német megtorlóalakulatok folytatták, a hátországban ezt a Salói Köztársaság csapatainak engedték át. Feladatukat Mussolini így határozta meg: „A banditizmus elleni szervezetnek a Szociális Köztársaság Vendée elleni menetelésévé kell változnia, folyamatosan szét kell terjednie az összes tartományokban, és radikálisan meg kell tisztítania azokat." Az intenció értelmében – de anélkül is – a köztársasági terrorista légiók „büntető és tisztogató hadjáratokat " indítottak az egyes tartományokban, kevés sikerrel, de annál nagyobb kegyetlenséggel. Az elfogott partizánokra, az akciók „felbujtóira", felelőseire, részeseire és a gyanúsítottakra azonnali kivégzés várt. Kesselring tábornagy parancsba adta, hogy a kivégzést a nyilvánosság előtt, a városok főterén kell végrehajtani. A köztársasági alakulatok ezt maguk is így gyakorolták, sőt kiegészítették azzal, hogy a kivégzetteket napokon át közszemlére tették ki, fegyveres őrséget állítva mellékük. A kegyetlen megtorlás fokozta az ellenállás hevességét s ebből nem hiányoztak az egyéni terrorakciók sem. 1943 november végétől

28 vezető „gerarchával", azaz magasabb rangú vezetővel végeztek a gappisták golyói.

A partizánakciók és a fasiszta megtorlások között mérhetetlen különbség mutatkozott. A partizánok sohasem terjesztették ki bosszújukat a fasiszták családtagjaira, rokonságára, ismerőseire, sohasem hajtottak végre cselekményeket ártatlan emberek ellen, míg a fasiszták – és elsősorban a németek – számára ez magától értetődő volt. Egész falvak, községek lakossága esett áldozatául a fasiszták bosszújának, köztük ártatlan nők, gyermekek és tehetetlen aggastyánok.

1944. március végén Mussolini találkozót javasolt Hitlernek, hogy megvonják a Salói Köztársaság addigi tevékenységének mérlegét, és további erőfeszítéseket kérjen Németországtól az olaszországi háború fokozására. Ugyanakkor szándékában állt megvitatni Hitlerrel az Alpok és az Adriai-tenger partján fekvő olasz tartományok sorsát, amelyeket az 1943-as megszállás után német közigazgatás alá helyeztek, s egészében úgy kezeltek, mint a Reich leendő részeit. A Salói Köztársaság „szuverenitása" e területekre nem terjedt ki. Mussolini nagyobb olasz részesedést kívánt elérni e tartományok igazgatásában, s olyan döntéseket várt Hitlertől, amelyek hangsúlyozzák a salói állam önállóságát, hogy ezzel is megcáfolja az olaszok többségében elterjedt véleményt, miszerint e háború már csak a németek, de semmi esetre sem az olaszok háborúja.

A Mussolini–Hitler találkozó 1944. április 22-én zajlott le Klessheimben, ugyanabban a szalonban, ahol pár héttel azelőtt Horthy ült szemben Hitlerrel. Jóllehet Mussolini egyik célját sem tudta elérni, a konferencia mégis kiemelkedő jelentőségű volt a két diktátor találkozóinak történetében. Először fordult elő, hogy Hitler – valószínűleg Morell doktor nyugtató tablettáinak hatására – a megbeszélések első délelőttjén, ha kissé elrévedezve is, de meghallgatta Mussolini beszámolóját és mindvégig csendben maradt. A további három megbeszélésen azonban ismét a régi volt: kifejtette, hogy Németország totális háborút folytat, s ez igénybe veszi minden erejét. A Salói Köztársaság „függetlenedési" kérelmei nem kerültek szóba.

1944 nyarán az olaszországi front elmozdult. A szövetségesek két hónapi ostrom után, május 17-én bevették Monte Cassinót,

s ezzel megnyílt az út Róma felé. A főváros elkerülte az ostromot, mert a „nyílt város" státusát mindkét fél elismerte. Június 4-én a szövetségesek bevonultak a városba.

Róma felszabadulása jelentős állomás volt mind a déli, mind az északi országrészek politikai életében. 1944 tavaszán, az antifasiszta pártok első gyűlésén, amelyen megalakították a Nemzeti Felszabadító Bizottságot, élesen támadták a királyt, akit méltán tartottak felelősnek az elmúlt korszak fasiszta bűneiért, és követelték a köztársaság kikiáltását. 1944 márciusában azonban 17 évi emigráció után hazaérkezett Palmiro Togliatti, az Olasz Kommunista Párt vezetője és a párt első konferenciáján új programot terjesztett elő. Eszerint az ország adott politikai helyzetében az államforma kérdése másodrendű, a legfontosabb a megszállt országrész felszabadítása, a németek kiűzése, a kollaboráns fasiszta rezsim felszámolása, amelyet csakis az antifasiszta pártok nemzeti összefogása biztosíthat. Javaslata, amelyet az olasz ellenállás történetében ma is „a nagy fordulat" néven tartanak számon, kompromisszumra vezetett.

A király, akinek lemondását a szövetséges hatóságok is sürgették, bejelentette, hogy Róma felszabadítása után lemond a trónról, s azt fiának, Umberto hercegnek adja át. Mivel a herceg 1942–1943-ban kapcsolatban állt a Mussolinit megbuktató fasiszta ellenzékkel és az ellenállás konzervatív köreivel, személye elfogadható volt az antifasiszta pártok számára. Ezzel az államforma kérdése nyugvópontra jutott. A kormány összetételében végrehajtott változás történelmi értéke azonban messze meghaladta a kompromisszumot. Badoglio tábornagy ugyan továbbra is kormányfő maradt, de a kormányt a hat antifasiszta párt képviselőiből állították össze. Az adminisztratív-katonai kormányzatot felváltotta Olaszország Nemzeti Kormánya. Róma felszabadulása után a király teljesítette ígéretét, lemondott, és Umbertóra, mint régensre ruházta az államfői hatalmat. A régens azonban nem rendelkezett az uralkodó alkotmányban biztosított jogaival, feladata csupán a kormány beiktatására korlátozódott. Erre régensi megbízatásának napján került sor első ízben: a kormány élén Badogliót a Nemzeti Felszabadító Bizottság elnöke, Ivanoe Bonomi váltotta fel.

A nemzeti ügy sikerei a megszállt Északon is éreztették hatá-

sukat: az Észak-Olaszországi Nemzeti Felszabadító Bizottság az északi területek kormányává nyilvánította magát, s ettől kezdve – habár illegálisan – Mussolini kollaboráns kormányzatával szemben mint ellenkormány működött, mégpedig Milánóban, amelyet Mussolininek nem sikerült fővárosává tennie. A nemzeti egység erősödése katonai téren is megnyilvánult. Az egyes pártok zászlaja alatt harcoló fegyveres ellenállási alakulatokat egységes partizánhadseregbe tömörítették, amely a „Szabadság Önkénteseinek Hadteste" nevet viselte. Katonai parancsnokai Luigi Longo (kommunista) és Ferruccio Parri (akciópárti) lettek. A nemzeti jelleg hangsúlyozása érdekében főparancsnokává az akkor pártonkívüli Raffaele Cadorna tábornokot választották meg, akit egy ejtőernyős deszantakcióval juttattak el az északi ellenállás parancsnokságára.

A főváros felszabadulása után két nappal a szövetséges csapatok partra szálltak Normandiában, és megnyitották Európában a második frontot. Hitler birodalma és Mussolini kollaboráns állama az antifasiszta koalíció hatalmas harapófogójába került. Az új helyzet újabb Hitler–Mussolini találkozót sürgetett.

Július 15-én Mussolini – Vittorio fia és Graziani marsall kíséretében – elhagyta Gargnanót és különvonattal Németországba utazott, hogy találkozzék Hitlerrel. A vonat a nyílt pályán nemegyszer megállásra kényszerült, s az utasoknak menedéket kellett keresniük a szövetséges légierő géppuskatüze elől. Az út lehangoló volt: a szétrombolt, agyonbombázott városok látványa nem a közeli győzelem esélyét tükrözte.

A különvonat július 20-án fél kettőkor érkezett a kelet-poroszországi főhadiszállás kis állomására, de ott egy holtvágányra állították, ahol több mint egy órát kellett várakoznia, amíg Hitler – Ribbentrop, Keitel és Bormann kíséretében – megérkezett fogadására. A hosszú várakozás okát hamarosan megtudták. Hitler halottfehér volt, jobb keze felkötve. Üdvözölve a vendéget, rögtön közölte vele a hírt:

– „Duce, éppen most vetettek rám egy pokolgépet." Július 20-a volt, a Hitler elleni merénylet napja. Stauffenberg ezredes pokolgépe 12 óra 40 perckor robbant a főhadiszállás tanácstermében, alig két órával a duce érkezése előtt. Az eredmény ismeretes: Hitler csak könnyebben sérült meg. Vendégét azonnal a

merénylet színhelyére vezette, ahol a lógó gerendák és a leszakadt mennyezet deszkái között indult meg a két diktátor közötti utolsó tanácskozás. Mussolini azonnal megtalálta a helyzethez illő formulát, amely Hitlertől sem volt idegen. Többször követtek el már ellene merényletet, közülük nem egyet – miként a duce is tette – valószínűleg maga inspirált, hogy előre kitervelt menekülését „a führer isten által elrendelt sérthetetlenségének" bizonyítékaként tárja a német nép elé. Ezúttal nem manipulált merényletről volt szó, de Hitler mindenesetre megmenekült, s a duce sietett kijelenteni: „Megmenekülése az isteni gondviselés különleges példája volt."

A felbolydult főhadiszállás nem tett lehetővé elmélyült tanácskozásokat. Időnként az olasz delegációt magára hagyták. A német delegáció tagjai – miközben a háborús vereség okait kutatták és egymást sértegették – gyakran cserélődtek. Hitler – ha egyáltalán jelen volt – még mindig remegett és Morell doktor tablettáit szedte. Nem sok ideje jutott az olaszokkal való tárgyalásokra, s ami végül is egy találkozón elhangzott, nem lehetett más, mint Hitler kinyilatkoztatása a végső győzelemről, amelyet a rövidesen bevetendő újabb csodafegyverek fognak biztosítani.

Néhány kérdésben az olaszokkal szemben engedékenynek bizonyult: hozzájárult, hogy a Mussolini által előzőleg megszemlélt olasz hadosztályok hazatérhessenek, beleegyezett, hogy a Németországban hadifogolytáborban levő olaszokból újabb hadosztályokat állítsanak fel, s azokat is az olasz hadszíntéren alkalmazzák. A villámlátogatás ezzel véget ért. Hitler este hét óra felé kikísérte vendégét az állomásra, ahol a következő szavakkal búcsúzott el a ducétől: „Tudom, hogy számíthatok önre, és kérem, higgyen nekem, amikor azt mondom, úgy tekintem önt, mint legjobb és talán egyetlen barátomat." De feljegyezték azt is, hogy a német követnek, aki Mussolinivel tért vissza, közben azt tanácsolta, hogy a ducéval szemben „legyen okos".

Nem lehet tudni e tanács indítékát, egyesek szerint már Mussoliniben sem bízott, mások szerint tartott tőle, hogy Mussolini ellen is merényletet követnek majd el, mások szerint nem látta kielégítőnek Mussolini és a német katonai hatóságok viszonyát, és félt annak további romlásától. Legvalószínűbb azonban, hogy felismerte: a merénylet bizonyos értelemben feltétlenül diszkre-

ditálta őt Mussolinivel szemben, hiszen őellene is a tábornokok szőttek összeesküvést. Valószínűleg mindkettőjükben élt még az emlék, amikor Hitler hevesen bírálta a ducét, amiért nem tanúsított kellő erélyt tábornokaival szemben. E bírálat most visszájára fordult, s attól tartott, hogy a duce e presztízsveszteséget most ki fogja használni vele szemben. Ha aggodalma kissé túlzott is volt, a német telefonlehallgató szolgálat egy feljegyzése azért elárulta Mussolini pillanatnyi érzelmeit, amelyek a fentieket látszottak igazolni. Amikor visszaérkezett Gargnanóba, elsőnek Clara Petaccit hívta. Nem kis elégedettséggel közölte vele: „Lám a führernek is vannak árulói..."

Hazatérése után a tengely nemzetközi és katonai helyzete gyökeresen megváltozott, sőt a valóságban már nem is létezett, hiszen 1944 végére a tengely, amely Németországon kívül csupán Magyarország és Szlovákia egy részére, az olasz partizánhadsereg által megbénított salói rezsimre és a minden irányból szorongatott usztasa horvát bábállamra korlátozódott – roncsaira esett szét.

Mussolininek végzetes esztendőt kellett volna elkönyvelnie. Ehelyett bizakodásának adott hangot. December 16-án a milánói Teatro Liricóban fasiszta nagygyűlést rendeztek, az utolsót a fasizmus történetében, s a vezérszónok ezúttal maga Mussolini volt. Ismét ostorozta az árulókat, de ezúttal már nemcsak az olaszokról, a királyról, a szabadkőművesekkel szövetkezett tábornokokról és az ellenséggel cimboráló plutokratákról beszélt, hanem a román, a finn, bolgár, sőt magyar árulókról is. Az alkotmányozó gyűlés és a felépítendő fasiszta szociális állam ügyéről is szólt. Beszédében a végső győzelembe vetett töretlen hitét hangsúlyozta. „A fasiszta eszmét nem lehet legyőzni" – kiáltotta, és a régi Mussolinira emlékeztető szavakkal hívta fel az egybegyűlt fasisztákat: rendíthetetlenül kövessék őt a biztos győzelemhez vezető úton. Végül valamennyi olaszhoz szózatot intézett: „pártállás nélkül" tömörüljenek az Olasz Szociális Köztársaság köré.

Mindmáig talány, hogy a politikai, katonai, egészségi, családi problémáktól megviselt duce miként volt képes a teljes csőd szélén ismét optimista, lelkesítő szavakat intézni híveihez. Csupán szokásos demagógiáját újította-e fel, vagy valamilyen objek-

tív körülmény magyarázta optimizmusát? Két mozzanat mindenesetre az utóbbira enged következtetni. Ugyanazon a napon, amikor beszédét elmondta, a német hadsereg nagy támadást indított a nyugat-európai fronton, a belgiumi Ardennekben, az utolsót Hitler háborújának történetében. A támadás nem kisebb célt tűzött ki, mint hogy áttörve az angol–amerikai arcvonalat, megismételje az 1940-es hadjáratot, Párizs felé törjön és megsemmisítse az 1944-es angol–amerikai előnyomulás addigi eredményeit. A német támadás részleges sikerhez vezetett, s Eisenhower csapatai súlyos helyzetbe kerültek.

Az olaszországi hadszíntéren is reménykeltő események történtek. Az ardenneki támadással egy időben a németek az olaszországi fronton is offenzívát indítottak, amely részleges sikereket ért el. Nagyobb sikerrel kecsegtethetett azonban Mussolini számára a szövetséges főparancsnokság és az olaszországi ellenállás parancsnoksága közti konfliktus. Az ellentét forrása a szövetséges haderő főparancsnokának, Alexander tábornoknak egy 1944 végén kiadott parancsában rejlett. E parancs betiltotta az olaszországi partizánhadműveleteket, s 1944–1945 telére a partizánakciók felfüggesztését írta elő. Ez reményt keltett Mussoliniben, hogy legalább egyik ellenfelétől megszabadul, s mindjárt megragadta a kezdeményezést. Amikor a Teatro Liricóban „pártok feletti" nemzeti megbékélésről, nemzeti egységről és a szociális köztársaság mellett való felsorakozásról szónokolt, valójában kísérletet tett, hogy az ellenállás körében támadt átmeneti zavart kihasználja és szétzilálja sorait.

Reményei csakhamar szertefoszlottak. A belgiumi német támadás a szövetségesek kérésére megindított nagy szovjet támadás mentesítő hatására összeomlott, s a fasiszta Németország elkerülhetetlenül tartott a vég felé. Olaszországban az ellenállás és a szövetséges főparancsnokság között egyezmény született, amelyben megállapodtak hadműveleteik összehangolásában, továbbá, hogy a szövetségesek minden eszközzel segítik az ellenállást, az utóbbiak viszont igazodnak a szövetséges csapatok hadműveleti elgondolásaihoz. Az ellenállás és a szövetséges főparancsnokság közötti megállapodás biztosítására összekötő tisztet rendeltek ki az ellenállás vezérkara mellé.

Az események egyre gyorsuló tempóban haladtak a végkifej-

lethez. Mussolini utolsó teendőit latolgatta, hogy a biztos vereséget valamiképp elkerülje. Személyi titkára azt javasolta: gyorsítsa meg a szociális állam építését, hogy maga mögé állítsa a munkások tömegeit. Mussolini elfogadta a javaslatot, s úgy döntött, államosítja Észak-Olaszország legnagyobb ipari üzemeit, a FIAT-ot, a Montecatinit és a nagy acélipari üzemeket. A munkások azonban nem működtek közre „a fasiszta szocializmus" megvalósításában. Amikor a FIAT munkásait szavazásra hívták a szocializált üzemek bizottságainak megválasztására, 29 229 munkásból és alkalmazottból csupán 274 személy szavazott igennel.

Menekvésének másik lehetőségét Mussolini is a szövetséges koalíció felbomlásában látta. Reményeit Roosevelt amerikai elnök 1945. április 13-án bekövetkezett halála is táplálta. Az elnök halála azonban nem vezetett a szövetséges koalíció felbomlásához. Bár a Szovjetunió és nyugati szövetségesei között nyilvánvalóan mély ideológiai és stratégiai ellentétek voltak, sem Hitler, sem Mussolini nem ismerte fel, hogy a történelemnek abban a pillanatában a fő ellenséget a nyugati demokráciák is a nácizmusban és a fasizmusban látták. Mussolini számára nem maradt más lehetőség mint hogy a megadás, vagy a végső ellenállás lehetőségét latolgassa.

A teljes összeomlás napjai rohamosan közeledtek. Mussolini április 16-án Gargnanóban összehívta a minisztertanácsot és bejelentette: átteszi székhelyét Milánóba, amelyet az olaszok „nagy Sztálingrádjává" kíván változtatni, majd hozzáfűzte: „Végtére is, a fasizmusnak valahol hősiesen kell elbuknia." Indulása előtt elbúcsúzott Rachelétől és húgától, Edvigétől is, akinek azt tanácsolta: menjen szintén Milánóba, és ha a végnapokban veszély fenyegeti, kérjen védelmet Churchilltől. Az ő számára már minden elveszett, nincs kiút. „Egy idő óta készen állok, hogy belépjek a nagy csend birodalmába" – mondta.

Milánóban a prefektúra palotájában rendezte be kormányfői rezidenciáját. Végre elérte célját: mind ő, mind salói fasiszta köztársasága végre igazi metropolist mondhatott fővárosának. Egy hétig tartózkodott a duce az új „fővárosban", de „milánói menetelése" inkább hasonlított a menekülés kétségbeesett kísérletére, mint a fasizmus utolsó, heroikus ellenállására.

A végső győzelemre buzdítja csapatait Milánóban, 1944. december 18-án

A körülmények a menekülést egyébként is egyre sürgetőbbé tették. Április 15. óta érvényben volt az Észak-olaszországi Nemzeti Felszabadítási Bizottság (CLNAI) „általános felkelésre" felhívó kiáltványa. Közép- és Észak-Olaszország legnagyobb városaiban elemi erővel tört ki a népfelkelés a német hódítók és fasiszta támogatóikkal szemben. Április 21-én a partizánok felszabadították Bolognát, s a közben odaérkező szövetséges csapatok már a németektől és fasisztáktól megtisztított városba vonulhattak be. Torino, az egységes Olaszország szülővárosa és az olasz munkásmozgalom fellegvára az antifasiszta felkelés erődjévé változott: a legnagyobb üzemeket megszállták a munkások, a város birtokbavétele napok, sőt órák kérdése volt. Milánóban, a fasiszta köztársaság új „fővárosában" Mussolini odaérkezése napjától a vasutasok általános sztrájkot tartottak, jelezve, hogy a „főváros" elleni roham a küszöbön áll. A környéket, éppúgy, mint egész Lombardiát, Piemontét és Venetót már a partizánok tartották birtokukban. Ráadásul a fasiszta „fővárosban" székelt az Észak-olaszországi Nemzeti Felszabadító Bizottság és a Szabadság Önkéntesei Hadteste Főparancsnoksága, amely a felszabadító harcokat irányította.

Az angolszász szövetséges csapatok eközben átlépték a Pó-folyót, a szovjet Vörös Hadsereg pedig minden német ellenállást leküzdve Berlin felé tört s bezárta a gyűrűt a birodalmi főváros körül.

A milánói kormánypalotában lázas tanácskozások folytak. Egyesek erősködtek, hogy Milánót tegyék bevehetetlen bástyává, ahol heroikus ellenállással még megfordíthatják a háború menetét, de mindenesetre „tisztességes feltételeket" csikarhatnak ki a szövetségesektől. Mások Mussolini egy korábbi tervét részesítették volna előnyben: vonuljanak vissza Valtellinába, az Alpok bércei által nyújtott erődbe, s ott fejtsenek ki ellenállást. Valtellina közel esik az olasz–osztrák határhoz, így a német hadsereggel is találkozhatnának. Mussolini mindkét tervet latolgatta, legalábbis látszólag, mert gondolatai valójában egy lehetséges menekülés esélyei körül forogtak.

Április 20-án Mussolini utoljára találkozott a német követtel, aki azt tanácsolta: csatlakozzék a Dél-Németországba, azaz Ausztriába visszavonuló német hadsereg csoportjaihoz.

Esztelen és kivihetetlen ötletek is felvetődtek Mussolini menekülésére. Felmerült, hogy a duce menjen Argentínába, vagy éppen Polinéziába. Clara Petacci azt javasolta: színleljenek autószerencsétlenséget, jelentsék be a duce sajnálatos halálát, s inkognitóban távozzék ismeretlen helyre. De nem fedte fel, hogy hová, sem azt, hogy a ducénak milyen külső elváltozásra lenne szüksége ahhoz, hogy jellegzetes figuráját a világ bármely pontján ne ismerjék fel azonnal.

Látszólag reálisabbnak tűntek a Svájcba, vagy Spanyolországba menekülés esélyei. Az Olasz Szociális Köztársaság külügyminisztériuma – diplomáciai csatornákon keresztül – a svájci hatóságokhoz fordult, vajon hajlandó-e a svájci kormány befogadni a szociális köztársaság politikai menekültjeit és családtagjaikat, ha azokat életveszély fenyegeti. A svájci diplomácia ügyesen kitért a kérdés elől. Közölte, hogy a családtagok minden bizonnyal bebocsátást fognak nyerni, ha életük veszélyben van, az esetleges politikai menekültek listáját azonban előre össze kell állítani és előzetesen, kollektíven kell kérni a menedékjogot. A svájci kormány ezzel időt nyert, a lista összeállítása esetén pedig könnyű lett volna kiszűrnie, kiket nem szándékozott beengedni.

A Spanyolországba menekülésre – amelyet a duce környezetében legtöbben javasoltak – konkrét előkészületek is történtek. Ruggero Bonomi légügyi államtitkár-helyettes előkészített egy egyszerű és megvalósítható tervet. Egy Bresciához közeli repülőtéren jól kiképzett legénységgel egy S-79-es Savoia–Marchetti típusú gép állt készenlétben, hogy a ducét Spanyolországba repítse. A repülőgép április 22-én fel is szállt, majd sértetlenül landolt Barcelonában. De a gép fedélzetén csak Francesco Petacci és felesége, Claretta szülei, valamint húga és annak vőlegénye tartózkodott. A duce visszautasította a részvételt, mert „nem akarta cserbenhagyni híveit, akik az utolsó pillanatban arra készültek, hogy egy utolsó nagy küzdelemben életüket áldozzák érte". Valószínűbb azonban, hogy nem bízott a gép sikeres földet érésében, mivel a szövetséges légierő által ellenőrzött térségen kellett átrepülnie. S ami legalább ennyire valószínű: még az utolsó órákban is azt hitte, hogy befolyásolni tudja a dolgok immár megváltoztathatatlan menetét. Ötletei széles ská-

lán mozogtak. Egyszer arra gondolt: ünnepélyes misét rendeztet a milánói dómban minden elesettért, beleértve a fasisztákat és az ellenállás áldozatait is, majd beszédet mond, amelyben megbékélésre és egyetértésre hívja fel az olaszokat.

Április 22-én fogadta Carlo Silvestri egykori szocialistát, egyikét azoknak, akik a vészterhes napokban a szocialistákhoz való visszatérésben keresték a „kibontakozást". Mussolini lediktálta a szocialista párthoz küldött javaslatát, amely minden bizonnyal egész pályafutása alatt követett demagógiájának koronája. A javaslat irrealitását legfeljebb arcátlansága múlta felül: „Minthogy a hatalom utódlásának kérdése – hangzott az üzenet – az angol–amerikai invázió következtében nyílttá vált, Mussolininek az a kívánsága, hogy a szociális köztársaságot a köztársaságiaknak és nem a monarchistáknak, a szocializálást és minden mást a szocialistáknak és nem a burzsoáknak adja át... A maga személyét kikapcsolja, de ellenszolgáltatásként a fasiszták bántatlan elvonulását kéri, sem legális, sem illegális kilengésekre nem kerülhet sor." Azt remélte, a javaslatot elfogadja az Akciópárt is, amelyben a szocialista irányzatok voltak többségben. A Kommunista Pártra azonban nem terjesztette ki javaslatát. Nincs nyoma, hogy a levéllel bárki is érdemben foglalkozott, vagy akárcsak át is vette volna. Silvestri közvetítő kísérlete csupán egy mozaik volt a hasonló puhatolózások hosszú sorában.

A legfontosabb kezdeményezéseket maga Mussolini indította el, elsősorban a Szentszéken, és a milánói érsekségen keresztül. A milánói érsek, Ildefonso Schuster bíboros, aki korábban igen nagy jóakarattal viseltetett a fasiszta rendszer iránt, már figyelmeztette Mussolinit, hogy kímélje meg az országot a további vérontástól. Mussolini sokáig figyelmen kívül hagyta az érsek tanácsát, de a végveszély rohamos közeledtével, már március 13-án Vittorio fiával levelet küldött hozzá. Ebben részletes javaslatot tett a köztársasági fasiszta kormány és a szövetséges parancsnokság közti megegyezésre. A bíboros a svájci nuncius útján továbbította a javaslatot a szövetségesekhez, de azok egy teljes hónapon át válasz nélkül hagyták. Április 11-én azonban megérkezett a válasz: a szövetségesek nem kívánnak tárgyalni Mussolinivel. Feltétel nélküli megadását követelik. A bíboros nem tájékoztatta Mussolinit a válaszról. Miként a németek sem

világosították fel a ducét azokról a megbeszélésekről, amelyeket ők folytattak Svájcban az angol–amerikai parancsnokság képviselőivel az olaszországi német haderők fegyverletételéről.

„Április 24-re – írja F. V. Deakin angol professzor ... teljesen készen állt a szín egy történelmi jelentőségű kapitulációra, amelyet a német csapatok (fűzzük hozzá, hogy Schuster bíboros közvetítésével – K. A.) a CLNAI képviselői előtt hajtottak volna végre, nyilvánvalóan azoknak a megbeszéléseknek a folyományaként, amelyeket előzőleg a szövetségesek Svájcban folytattak a német hadsereg képviselőivel. De ebbe a kapitulációba nem tartozott bele Mussolini kormányának és az Olasz Szociális Köztársaság fegyveres erőinek kapitulációja, sőt a németek mindent elkövettek, hogy kizárják ezt a részvételt." Mussolini érezte megcsalattatását és kapkodásában is mindent elkövetett, hogy az események sodrában maradjon, hátha talál még menekvést. Egyszerre több vasat tartott a tűzben. Elhatározta, hogy ő maga is a CLNAI vezetőihöz fordul. Nem lehet pontosan kibogozni kezdeményezése fonalát: vajon ő maga tette meg az első lépést, vagy egy önként vállalkozó közvetítő, aki az ő nevében cselekedett? Mindenesetre ilyen vállalkozó ismét jelentkezett, mégpedig az a milánói nagyiparos, Gian Riccardo Cella, aki annak idején Mussolini egykori lapjának, az Il Popolo d'Italiának épületét és berendezéseit megvásárolta. Cella felkereste a CLNAI legfőbb vezetőségének kereszténydemokrata tagját, Marazzát, és saját nevében javaslatot tett Mussolini és a CLNAI vezetősége közti személyes találkozóra.

Április 25-e nagy jelentőségű nap az olasz történelemben: az általános antifasiszta felkelés napja. Milánóban a partizánok – a fasiszták ellenállását leküzdve – több helyen utcai harcokba bocsátkozva a város központja felé közeledtek.

Április 25-én reggel 8 óra 30 perckor a CLNAI vezetősége utolsó illegális értekezletre ült össze, amelyen elhatározták, hogy a CLNAI „az olasz kormány megbízásából" és „az olasz nép nevében" átveszi a teljes polgári és katonai hatalmat, s rendkívüli állapotot hirdet. A kiadott dekrétum haditörvényszékek felállításáról is intézkedett. A haditörvényszék elnöke minden tartományban a Szabadság Önkéntesei Hadtestének tartományi vagy

megyei parancsnoka. Szabotázst, zendülést vagy rombolást halállal büntettek. A fasiszta hadsereg, a légierő és a haditengerészet tagjainak, akiket a dekrétum felment katonai esküjük alól, azonnal el kell hagyniuk szolgálati helyüket anélkül, hogy fegyvert, muníciót, vagy bármi más katonai eszközt vinnének magukkal. Felelősségüket átmeneti internálás keretében kívánták megállapítani. Az ellenszegülőket lázadóknak tekintik, akik halállal büntetendők és a helyszínen kivégzendők. A dekrétum kimondta, hogy akiket fegyverrel a kézben fognak el, halálbüntetéssel sújtják. A rendkívüli állapot idején a fasiszta bűntettek feletti igazságszolgáltatás a rögtönítélő bíróságok hatáskörébe tartozik.

Dekrétumot bocsátottak ki az igazságügyi eljárásról is, amely a fasiszta vezetők számára halálbüntetést, a kevésbé súlyos esetek elkövetőire pedig életfogytiglani kényszermunkát írt elő. Végül egy további rendelkezéssel eltörölték Mussolini valamennyi „szocializálási" törvényét...

Az ülésen minden valószínűség szerint – bár erre az adatok ellentmondók – megvitatták a Mussolinivel folytatandó tárgyalások kérdését, amelyet előző nap Cella nagyiparos közvetített, de az ülésen a Kereszténydemokrata Párt képviselője már úgy terjesztette elő, mint Mussolini személyes ajánlatát. A határozat nem ismeretes, kétségtelen viszont, hogy a fenti dekrétumok alapján a CLNAI már döntött Mussolini sorsáról. A fasizmus első számú felelőse a döntések értelmében nem várhatott mást, mint halálbüntetést.

A közvetítő Cella április 25-én tíz óra harminc perckor találkozott Mussolinivel és rábírta, hogy legyen jelen az érsekségen a délutáni tárgyaláson. Megvitte a hírt az érseknek is, aki közölte a palotába érkező Marazzával, hogy Mussolini rövidesen megjelenik. Ekkor sürgősen összehívták a CLNAI vezetőségét, amely 15 óra 30 perckor megkezdett értekezletén felhatalmazta a CLNAI vezetőjét, Cadorna tábornokot és két vezetőségi tagját, a kereszténydemokrata Marazzát és az akciópárti Lombardit, hogy – mintegy a német kapituláció aláírásának utolsó függvényeként – a feltétel nélküli megadásról tárgyaljon Mussolinivel.

A CLNAI ülésének időpontjában a bíboros által küldött gépkocsin Mussolini és kísérete már megjelent az érseki palotában.

Milánó számos városrészében robbantak a bombák és kattogtak a gépfegyverek.

A fasiszta delegáció tagjai a kardinális dolgozószobájának előterében várakoztak. A ducével Schuster bíboros több mint egy órán keresztül – amíg meg nem érkeztek a CLNAI képviselői –, négyszemközt beszélgetett. Erről csak a kardinális későbbi emlékirata tudósít. „Azzal kezdtem, hogy biztosítottam őt, nagyra értékelem személyes áldozatvállalását, amikor a kapitulációval megkezd egy börtönnel vagy száműzetéssel kiengesztelő életet, de megmenti Itália maradékát a végső pusztulásától. Biztosítottam, hogy a becsületes emberek el fogják ismerni utolsó gesztusának értékét. Illúziókat nem akartam benne kelteni. Mivel emlékeztettem Napóleon bukására, Mussolini megjegyezte, hogy immár számára is csak az maradt, hogy száznapos második birodalma kilehelje lelkét. Számára nem maradt más, mint hogy Napóleonhoz hasonlóan békességben nézzen szembe sorsával... Nagyon levertnek láttam, ezért kértem, fogadjon el egy kis erősítőt. Szívesen elfogadott egy pohárka rosoliót piskótával."

Rátérve a pillanatnyi helyzet eseményeire, Mussolini kijelentette, hogy programja két szakaszra oszlik. Az első időszakban – azaz másnap – a hadsereget és a köztársasági milíciát fel fogja oszlatni: ő maga pedig egy háromezres feketeinges csapattal visszavonul Valtellinába. „Tehát önnek az a szándéka, hogy a hegyekben folytatja a háborút? – kérdezte a bíboros. – Még egy kicsit, aztán megadom magam – felelte a duce. – A kardinális ironikusan jegyezte meg: A háromezres létszám közelebb lesz a 300-hoz. – Mussolini elmosolyodott: Talán valamivel többen lesznek, de nem sokkal. Nem táplálok illúziókat."

Eközben az előtérben várakozó fasiszta delegátusok don Bicchierai atyával, a kardinális titkárával beszélgettek, s megtudták, hogy nemsokára megérkeznek a német hadsereg képviselői is, akik már két hónapja folytatnak tárgyalásokat az olaszországi német hadsereg megadásáról.

Jelentették a CLNAI küldöttségének érkezését. Beszélgetésük befejeztével a bíboros megjegyezte: „a történelem emlékezni fog, hogy a duce, azért, hogy megmentse Észak-Olaszországot, Szent Ilona útjára lépett. – A történelem? – válaszolt Mussolini. – Ön a történelemről beszél nekem? Én csak az antik történelem-

ben hiszek, vagyis abban, amelyet elfogultság nélkül írtak meg oly sok év után."

Az érsek dolgozószobájában a két küldöttség egymással szemben helyezkedett el egy hosszú ovális asztal mellett. Mussolini és az érsek a tárgyalóasztal végén levő kanapén foglalt helyet. Az érsek ezzel a megkülönböztetett hellyel emelte ki a ducét a tárgyaló személyek közül, pedig ez inkább a győztes ellenállás főparancsnokát, Cadornát illette volna meg. Kiemelte Mussolini személyét azzal is, hogy őt kérte fel az ülés megnyitására.

Mussolini kérdéssel fordult a CLNAI küldöttjeihez, mi a javaslatuk az ő teendőire nézve? Marazza kereszténydemokrata küldött röviden válaszolt: két órán belül feltétel nélküli megadás. Mussolini tiltakozott: úgy hitte, azért kellett találkozniuk, hogy megbeszéljék a feltételeket, neki rendeznie kell híveinek, családtagjainak és a fasiszta milíciának a sorsát. Úgy tűnik, voltak pillanatok, amikor kilátás nyílt valamilyen megegyezésre. A CLNAI képviselői leszögezték, hogy amennyiben a fasiszta haderők valamely észak-olasz térségben csoportosulnának, le kell tenniük a fegyvert. Mussolini ezt késznek látszott elfogadni, de követelte: a fogságba esett fasiszta katonákkal és a milícia tagjaival bánjanak úgy mint hadifoglyokkal a genfi konvenció szabályai szerint. A CLNAI képviselői ezt méltányolták, hiszen a reggeli értekezlet úgy határozott, hogy a feloszlatási rendeletnek eleget tevő fasiszták – tevékenységük és szerepük kivizsgálásáig – táborokba kerülnek. Ekkor valaki a fasiszta delegátusok közül utalt Bicchieri atyától előbb szerzett értesülésére, miszerint a németek megadása már folyamatban van.

A kardinális megerősítette a megjegyzést. Egyes megítélések szerint ez a hír arra késztette Mussolinit, hogy a megbeszéléseknek azonnal véget vessen. Először elképedt, majd dührohamot kapott és felugrott: „A németek elárultak engem, úgy kezelnek minket, mint a háziállatokat." Fenyegetőzni kezdett, hogy a rádióban azonnal nyilvánosságra hozza a németek árulását, de nem tette hozzá, hogy hol és milyen rádióban. A kardinális nyugtatni próbálta és türelmére apellált: hirtelen elhatározásából fakadó döntésével ne idézzen elő újabb komplikációt. Végül Mussolini kijelentette: azonnal visszatér a prefektúrára és egy órán belül választ ad. Tudnunk kell azonban, hogy életének

talán utolsó dührohama is csak színészi alakításnak minősülhet. Előző napon valójában már tudott a németek és a szövetségesek tárgyalásairól. Felháborodása legfeljebb abból táplálkozhatott, hogy őt a németek kihagyták e megbeszélésekből. Az igazi ok valójában az, hogy a feltétel nélküli megadást még most sem volt képes elfogadni.

A prefektúrán általános volt a pánik és zűrzavar. Mussolini hivatali szobájába zárkózott és néhány rendeletet írt alá. Felmentette a fasiszta hadsereg tisztjeit és katonáit esküjük alól. A felmentési dekrétum azonban sohasem jutott el a csapatokhoz, mert azok ténylegesen már nem léteztek. Néhány, csoportba verődött fanatikuson kívül, akik úgy tűnik, komolyan vették a végső ellenállást, a fasiszta hadsereg – beleértve a milíciát és a Salói Köztársaság büntető alakulatait is – szétszéledt. Maradványait a partizánok semmisítették meg a hegyekben.

Hivatali szobájában Mussolini összegyűjtötte irattárának a jövőre nézve fontosnak tartott dokumentumait, majd este fél 7-kor, mivel félő volt, hogy a partizánok lezárják Milánó összes kivezető útjait, elrendelte a legfőbb vezetők azonnali indulását Comóba. A Salói Köztársaság „szuverenitásának" képviseletét rábízta Montagna tábornokra, a rendőrség főnökére, és Pisenti igazságügy-miniszterre. Viharos jelenetek előzték meg az indulást: sokan szinte fejüket vesztve kiáltoztak Mussolini felé: „Ne menj el, ne menj el, ne induljatok! – Bassi prefektus, akinek teendőire nézve Mussolini nem rendelkezett, kétségbeesetten rohant hozzá. – Egyedül én maradok itt? – kérdezte. – Nem – válaszolta a duce – itt marad magával Pisenti igazságügy-miniszter is." Valerio Borghese ezredes, a hírhedt X MAS terrorhadosztály parancsnoka maradásra akarta bírni a csoportot, biztatva az indulókat, hogy egységével megvédi a prefektúrát és megtisztítja Milánót, de a duce hajthatatlan maradt. Most már végkép eltökélte, hogy Milánót mégsem változtatja véres összecsapások színhelyévé... Este 8 óra körül a fasiszta vezérek mintegy 10 autóból álló konvoja, amelyhez az SS-őrség és a köztársasági gárda két szakaszának tehergépkocsija is csatlakozott, kigördült a prefektúra palotájának kapuján.

Rövidesen másik két gépkocsi is elindult, az egyikben Pavolini, a párt titkára Valtellina felé vette útját, hogy felderítse és

Menekülés közben (1945. április)

összegyűjtse az utolsó ellenállókat, akik meg akarnak halni a ducéért. A másik gépkocsi spanyol rendszámot viselt: benne Marcello Petacci ült családjával, valamint húga, Claretta, aki, miután Mussolini Milánóba tette át székhelyét, szintén elhagyta Gardonét, mert elhatározta: életre-halálra követi a ducét.

A konvoj távozásának időpontjában a CLNAI képviselői még mindig az érsekségen várták Mussolini jelentkezését. Úgy tűnik, hitelt adtak ígéretének, hogy egy órán belül visszatér és folytathatják a megadásról folyó tárgyalásokat. Végül elfogyott a türelmük és felhívták a prefektúrát, hogy tudakozódjanak Mussolini

felől. A Salói Köztársaság ottmaradt képviselői válaszoltak: a továbbiakban nincs mód tárgyalásokra, mert Mussolini már eltávozott Como felé. Majd – befejezvén a salói rezsim érdekében tett utolsó küldetésüket – maguk is elhagyták a prefektúrát és elrejtőztek. A partizánok 26-án hajnalban incidens nélkül elfoglalták a prefektúrát. Milánóban végső diadalához ért az olasz antifasiszta felkelés. Reggel a milánói rádió már a felszabadulás híreit sugározta.

„Az olasz nép nevében" (1945)

Máig sem tisztázott: miért Comót választotta Mussolini útja első célpontjaként? Egyesek ennek családi okokat tulajdonítanak. Amikor Mussolini Milánóba tette át székhelyét, feleségét és kisebb gyereket is utána hozták. De április 23-án egy fasiszta vezetőt megbízott, hogy kísérje el családját Monzáig, majd 24-én tovább utaztatta őket Cernobbióba, amely Comótól kissé északra öt kilométerre van. Állítólag családjához indult.

A város fekvése talán reálisabb magyarázatot kínál. Como az olasz–svájci határ kiszögellésében terül el, a svájci határ átlépése itt – látszólag – a legkönnyebbnek tűnt. Végső gondolatai tehát mégiscsak a svájci átlépés lehetősége körül forogtak, úgy, ahogy azt Buffarini többször javasolta: a határ egy kevésbé ismert pontján, kikerülve a svájci őrséget, vagy a velük való találkozás esetén azokat rábeszélve, átjutni a határon. E tervnek is volt egy gyenge pontja. Nevezetesen az, hogy immár nemcsak a svájci őrséggel kellett számolni, hanem az olasz pénzügyőrség alakulataival, amely teljes egészében csatlakozott az ellenálláshoz, és csupán a CLNAI vezérkarától fogadott el parancsokat. Ezenfelül a hegyeket és az egész környéket a partizánok ellenőrizték.

Mussolini gépkocsioszlopa este 9-kor minden incidens nélkül megérkezett Comóba és a város prefektúráján ütött tanyát, amelyet akkor még fegyveres fasiszták őriztek. Itt megismétlődtek a további teendőket latolgató viharos viták. Az alternatíva változatlan volt, vagy megpróbálnak bejutni Svájcba, vagy elindulnak Valtellinába a végső ellenállásra. De kivel? Pavolini ugyanis, akit előzőleg előreküldtek, hogy Valtellinában szedje össze a végső

ellenállásra kész harcosokat, nem jelentkezett. Mussolini megpróbált kapcsolatot teremteni feleségével, aki egy közeli városkában tartózkodott, de kísérlete eredménytelen maradt – miután néhány percre sikerült szabaddá tennie magát az általános zűrzavarban, elővette hagyományos piros és kék ceruzáját, amellyel az újságok cikkeit szokta aláhúzni, és búcsúlevelet írt Rachelének.

A levélnek két változata ismeretes. Az egyik változat: „Drága Rachelém, talán utoljára írok neked. Elérkeztem könyvem utolsó sorához. Térdre borulva kérek tőled bocsánatot, mindazért a fájdalomért, amelyet akaratlanul okoztam neked; de te tudod, hogy az egyetlen asszony voltál, akinek igazán jót akartam. Egy gépkocsioszloppal ...-ba indulok, ahol te, Romano és Annamaria elérhettek engem... ha ez nem lenne lehetséges, jelentkezzetek a svájci határon és kérjetek befogadást... Törekedjetek arra, hogy új életet kezdjetek. Én talán rövidesen találkozni fogok Brunóval és imádkozni fogok érettetek. Rád bízom a gyerekeket, különösen Annamariát, aki tudod, mennyire érzékeny és mennyire szüksége van rád. Ne kövesd a gépkocsioszlopot, mert ez nagyon veszélyes."

A másik változat: „Drága Rachele, íme elérkeztem életem utolsó szakaszához, könyvem utolsó sorához. Mi ketten talán nem fogjuk viszontlátni egymást többé, ezért írom és küldöm neked ezt a levelet. Bocsánatot kérek tőled mindazon fájdalomért, amelyet akaratlanul okoztam neked. De tudod, hogy az egyetlen asszony voltál, akit igazán szerettem. Ebben a magasztos pillanatban esküszöm neked isten és Bruno előtt. Tudod, hogy nekünk Valtellinába kell mennünk. Te a gyerekekkel kíséreld meg elérni a svájci határt. Ott kezdjetek új életet. Hiszem, hogy nem fogják visszautasítani az átlépést, mert én minden körülmények között segítettem őket és ti távol álltok a politikától. Ha ez nem lenne lehetséges, jelentkezzetek a szövetségeseknél, akik talán nagylelkűbbek lesznek az olaszok iránt. Rád bízom Annát és Romanót, különösen Annát, akinek annyira szüksége van rád. Tudod, mennyire szeretem őket. Bruno a mennyben segíteni fog nekünk. Csókollak és ölellek a gyerekekkel együtt. Benitód."

Rachelének sok kölcsönös kísérlet után, végre sikerült telefo-

non elérnie a ducét és ösztönözte, hogy meneküljön. Mussolini nyugodt volt, de nagyon panaszkodott, hogy egyedül van, mindenki elhagyta és elárulta, még a gépkocsivezetője is. „Követem sorsomat, de neked meg kell mentened a gyerekeket. Megismétlem mindazt, amit neked a levélben írtam: bocsáss meg minden fájdalmat, amit okoztam neked. Életed nyugodtabb lesz nélkülem. Mindig szerettelek s te tudod azt." Rachele vigasztalta: „Annyian vannak még, akik készek érted és Itáliáért harcolni." De Mussolini lemondóan felelt: „Nincs többé senki, egyedül vagyok és látom, hogy mindennek vége."

1945. április 26-án éjjel úgy határozott, hogy a csoport a tó partján vezető úton elindul Menaggióba, ahonnan egy nyugatnak tartó alpesi út vezet Porlezza, majd tovább a svájci Lugano felé, de a tó menti úton továbbhaladva még mindig el lehet érni Valtellinát is. A gépkocsioszlop hajnali három órakor ismét útnak indult.

Mivel a szűk úton lassan haladtak s Mussolini egyébként is – abban a reményben, hogy Pavolini beéri őket az összegyűjtött harcosokkal – lassította a menetet, a gépkocsisor csak reggel fél 6-ra érte el a Comótól 50 kilométerre fekvő Menaggiót. Itt megálltak, mert dönteni kellett a nyugatra, Svájc felé vezető út és a Valtellina felé való továbbhaladás között. Buffarini valósággal könyörgött, hogy haladjanak Porlezza felé, mert a Svájcba való átjutás biztos, a béke és a semlegesség fellegvára miért is ne adná meg a menekülés lehetőségét. Mások eltérő véleményen voltak. Közben Marcello Petacci gépkocsija, Clarettával együtt szintén Menaggióba érkezett. Mikor a duce meglátta szeretőjét, éktelen haragra gerjedt: „Távozzék, vigyék innen, az asszonyoknak ezekben a zivataros időkben otthon a helyük." Végül is dönteni kellett a továbbhaladásról, és Mussolini a Porlezza felé vezető utat választotta. Az út felénél, Grandola faluban álltak meg és egy fogadóhoz tértek, amelyet előzőleg a fasiszta helyőrség kaszárnyának használt. A hallban mindenki összegyűlt és a továbbhaladásról vitatkoztak. De a menekülés percei nem múltak el hisztérikus jelenetek nélkül. Ebben elsősorban Claretta jeleskedett. Megindult a menekülő csoport feloszlása. Buffarini erősködött, hogy továbbmegy Svájc felé, el is indult és néhány fasiszta vele tartott. Graziani, a Salói Köztársaság hadügymi-

nisztere bejelentette: felkeresi egy csapategységét, de szintén Svájc felé tartott. Útja „szerencsés" volt, mert a Matteotti brigád egyik különítménye elfogta és – mint háborús főbűnöst – átadta az amerikaiaknak.

Mussolini nem ellenezte a távozásukat, sőt inkább kedvezően fogadta őket. Valóságos szándéka ugyanis az volt, hogy lerázza magáról a kísérő csoportot – legfőképpen a németeket – mert lehetségesnek vélte, hogy egyedül könnyebben átjut a határon. Célját nem sikerült megvalósítania, mert a német kíséretet hozzászegezte Hitler parancsa, a kíséret többi tagja pedig abban bízott, hogy Mussolinival együtt mégiscsak könnyebb szerrel találnak kiutat.

A duce letargiája közben fokozódott, mert megtudta: felesége és gyerekei 26-án reggel Chiassónál (Como felett az olasz–svájci határátkelőnél) megkíséreltek átjutni Svájcba, de az engedélyt a svájciak megtagadták. Rachele ezután a comói püspökre akarta bízni a gyerekeket, de az elhárította a kérést. A kiküldött jelentette, hogy az olasz pénzügyőrség a felszabadító bizottság parancsait hajtja végre, lezárta a Svájc felé vezető utakat, a menekülő fasisztákat pedig – köztük Buffarinit is – letartóztatta. Nem volt más kiút, mint visszatérni Menaggióba és folytatni az utat északkelet, vagyis Valtellina felé. Egy páncélkocsin – úgyszólván egyedül – befutott Pavolini is. A kilátásba helyezett több ezer fegyveres fasiszta helyett 12 feketeingest tudott magával hozni. A többiek útközben szétszéledtek, vagy megadták magukat a partizánoknak. Rövid éjszakázás után a gépkocsioszlop hajnalban visszaindult Menaggióba. Mussolini a páncélautóban utazott Pavolinivel együtt.

Menaggióban a pánik tetőpontjára hágott. A fasiszta milicisták jobbnak látták, ha angolosan távoznak. A városka üzleti forgalma fellendült, bármi áron mindenki civil ruhát akart vásárolni a lakosságtól. Közben Menaggiót motorzúgás zaja töltötte be. Német légvédelmi osztag érkezett, 28 teherautón, gépfegyverekkel és légvédelmi gépágyúkkal jól felszerelve. Mussolini és az ottmaradt fasiszták számára ez látszott az egyetlen lehetőségnek a menekülésre. Az osztag parancsnoka hozzájárult, hogy a német konvojhoz csatlakozzanak. Az oszlop továbbhaladt a tó partján vezető úton, Musso, majd Dongo városka felé.

Mussóban, amely 15 kilométerre északra fekszik Menaggiótól, a menetet egy partizánosztag megállította, miután a parancsnokság reggel értesítést kapott, hogy német osztag vonul Dongo irányába. A Garibaldi brigádhoz tartozó egységek parancsnokai azonban nem várták be, amíg a menet eléri Dongót, hanem attól délre, már Mussóban feltartóztatták a konvojt. Rövid tűzpárbajt vívtak a németekkel, s az összeütközésben egy mussói paraszt – valószínűleg a fasiszta háború utolsó áldozata – életét vesztette. Úgy tűnt, hogy a partizánok erőfölényben vannak. A valóságban az adott ponton negyedannyi erővel rendelkeztek, mint az elvonuló német osztag, de a parancsnokok úgy csoportosították erőiket, hogy a németeket meggyőzzék fölényükről. A német egység parancsnokai kitűzték a fehér zászlót és jelezték, hogy tárgyalni kívánnak. A partizánok odaérkező parancsnoka, partizánnevén Pedro (valódi nevén Pier Luigi Bellini delle Stelle) a német oszlop úticéljáról érdeklődött. A német százados Meranót jelölte meg, majd pedig Dél-Németországot, ahol tovább kívánják folytatni a harcot a szövetségesek ellen, de parancsuk van, hogy olaszok ellen ne harcoljanak. „Nekem viszont parancsom van, hogy minden ellenséges fegyveres oszlopot megállítsak és senkit se engedjek továbbhaladni. – mondta Pedro – ...adják meg magukat és mindenkinek az életét garantálom. – De egyezmény van a mi és a maguk főparancsnoksága között. – Mi... nem támadunk a partizánokra és a partizánoknak szabad utat kell hagyni számunkra. – Nem kaptam semmi ilyen jellegű parancsot" – válaszolta a partizánparancsnok, s felszólította a németeket a megadásra. Pedro emlékirataiban mindehhez hozzáfűzi: ha a németek harcolni akartak volna, úgy a partizánegység nagyon nehéz helyzetbe jut. S talán Mussolini is egérutat nyer. De a németek egy része azt hitte, vége a háborúnak, s ők nem akarták magukat feláldozni a Reich oltárán. A szovjet csapatok aznap megkezdték rohamukat Berlin ellen.

A német századostól természetesen azt is megkérdezte, vannak-e olaszok közöttük „...a magángépkocsikban, csak néhány olasz civil van – felelte a százados – akik kérték, hogy csatlakozhassanak hozzánk... De nem vállaltam semmilyen felelősséget irányukban. Csak az én embereimről tárgyalok. Mit határozott? – Úgy határoztam, nem vállalhatjuk a felelősséget, hogy felette-

seink parancsa nélkül engedélyezzük maguknak a továbbhaladást. Parancsnokságunk néhány kilométerre van innen... Jó lenne, ha valaki maguk közül velem jönne, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsenek."

A német tiszt előbb ellenkezett, majd kérte, hogy megtárgyalhassa a dolgokat alárendeltjeivel. Tíz perc múlva a százados visszatért és közölte egyetértését: egy tisztje kíséretében, saját autóján és saját sofőrjével kész a parancsnokságra menni. Mielőtt elindultak, a partizánparancsnok értesítette az őrhelyeket érkezésükről, s egyben kiküldte helyettesét, hogy menjen Dongóba, gyűjtsön össze minden rendelkezésre álló erőt és hozza Mussóba, az út egy további szakaszán fekvő hidat pedig robbantassa fel. Úgy gondolta, hogy az összevont partizánerőkkel megadásra és fegyverletételre kényszeríti a németeket.

Miután visszatértek a parancsnokságról, Pedro ismét közölte a feltételeket a századossal: a továbbhaladást csak a német szállítóeszközöknek és a német katonáknak engedélyezik, az összes olaszt és a polgári autókat át kell adni. A németeknek Dongóban ismét meg kell állniuk, ahol átvizsgálják és ellenőrzik őket, sőt a német katonáknak is be kell mutatniuk személyazonossági okmányaikat. Ezután Ponte del Passónál kell újra megállniuk és megvárni az újabb rendelkezéseket. A százados megkísérelte meggyőzni Pedrót, vonja vissza az olaszok átadásának feltételét, mert nem hagyhatja sorsukra azokat, akik az utolsó pillanatban az ő védelmét kérték, és nem árulhatja el szövetségeseit a veszély pillanatában. Majd félóra gondolkodási időt kért, hogy ismét tárgyalhasson tisztjeivel. A hozzájárulást megkapta, s miközben hevesen vitatkozott, egy mussói lakos értesítette a partizánparancsnokot, hogy meggyőződése szerint az olasz gépkocsikban a Salói Köztársaság magas rangú fasisztái és miniszterei foglalnak helyet. Egyikük már meg is adta magát, mások pedig megkísérelték, hogy visszaforduljanak Como felé. Valaki Mussolinit vélte felfedezni az egyik gépkocsiban.

12 óra 15 perckor egy rövid szakállú polgári személy csengetett a mussói plébánia kapuján. „Tisztelendő úr, beszélnem kell önnel. Feladom magam, nem akarom, hogy letartóztatásom drámai aspektust öltsön... Az ön házába jövök, hívjon egy partizánt és megadom magam." A plébános beengedte. Bombacci volt, a

Salói Köztársaság jellemző figurája. Amikor átlépte a küszöböt, megjegyezte, hogy az oszlopban Mussolini is ott van. „Együgyűségem áldozata vagyok és látom, hogy most az életembe kerül." Rövidesen egy másik miniszter is megjelent a plébánián, hogy megadja magát. A plébános teljesítette kérésüket.

A százados a félóra elteltével közölte a partizánparancsnokkal, hogy feltételeit elfogadják, de kikötötte: a megegyezést a partizánok közöljék az olasz polgári személyekkel. Pedro eleget tett a kérésnek és szólt a németnek, várjanak az indulással, amíg beszél az olaszokkal. Hosszadalmas vita indult meg a partizánparancsnok és a fasiszták között. Végül a partizánok az összes gépkocsit átvizsgálták, Mussolini azonban sehol sem volt. Amikor a vizsgálat befejeződött, néhány gépkocsi, s elsősorban a páncélozott jármű, megkísérelte, hogy visszafordúljon, de a partizáncsoport géppuskatüze és néhány gránát véget vetett a menekülésnek. A fasiszták mindnyájan a partizánok fogságába estek. Pavolininek sikerült elmenekülnie: bevetette magát a tóba és egy szikla tövében húzódott meg, csak a szája emelkedett ki a vízből. De hamarosan őt is elfogták, majd valamennyi fasisztát Dongóba szállították.

Csaknem ugyanebben a pillanatban a német gépkocsisor már elérte Dongót, ahol fogadtatásukat a partizánok jó előre megszervezték. 1945. április 27-én délután negyed 4-kor Dongo főterén megállították a német oszlopot. A partizánok megkezdték a németek ellenőrzését, amelyet már csak azért is nagy gondossággal hajtottak végre, mivel Pedro jelezte annak eshetőségét, hogy a németek között Mussolini is ott lehet. Javában folyt az ellenőrzés, amikor egy Giuseppe Negri nevű partizán leugrott az egyik teherautóról és Urbano Lazzaro parancsnokot, partizán nevén Billt hívta. „Megvan a részeg disznó. – Nem értem, ki az? – Mussolini." – A parancsnok kételkedett, ezért Negri részletesen elmondta, mit látott az egyik teherautóban. A raktér mélyén egy német alhadnagy feküdt takaróba bugyolálva, fekete szemüveggel és rohamsisakban. A németek elállták az útját, s csak egyre mondogatták: egy részeg bajtárs. Mégis sikerült megközelítenie a németet, meghúzta a takarót és kissé felbillentette a sisakot. Felismerte, hogy „a részeg bajtárs" Mussolini. Esküdött rá, hogy százezer ember közül is felismerné. Mikor elhagyta a

teherautót, még hallotta, hogy a részeg megszólalt: „mi van, mi van, mi történt?" Bill most már hitelt adott a közlésnek, s nem tehetett mást, mint hogy a teherautó utasait még egyszer ellenőrizze. Figyelmeztették, hogy a németek erősen fel vannak fegyverezve, de azok közönyösen szemlélték az újabb átvizsgálást. Közben a partizánok fegyveresei is körülvették a teherautót.

Bill lentről bekiáltott a „részeg alhadnagy"-hoz: – „Kamerád! – majd –, Excellenciás uram! – végül Bill felemelte hangját: Benito Mussolini lovag úr!"

Az alak megmozdult. Bill egy dongói sofőrrel együtt felugrott a teherautóra, s felsegítette az „alhadnagyot". A teherautó mélyén valóban Itália egykor rettegett ura, Mussolini lapult meg. Mikor került a teherautóra, pontosan nem tudni. Valószínűleg akkor, amikor a félórás várakozás során a német és olasz autók között nagy volt a sürgés-forgás.

Bill elvette tőle géppisztolyát és megkérdezte, van-e még nála fegyver. Mussolini kigombolta zubbonyát és az övén függő revolvert átadta a parancsnoknak. Bill később nem emlékezett, mit mondott a nagy pillanatban. Talán azt, írta később, hogy „az olasz nép nevében letartóztatom". Mivel Mussolinit fegyverrel a kézben fogták el, valójában érvényes volt rá a CLNAI április 25-i döntése. Nem tudni, hogy Mussolini ismerte-e ezt a döntést, mindenesetre helyesnek találta sürgősen kijelenteni: „– Nem csinálok semmit, nem tanúsítok ellenállást." Bill megnyugtatta: „Kezeskedem róla, hogy amíg ön személyes felelősségem alatt marad, egy haja szála sem fog meggörbülni."

Lesegítették az autóról és a közben odagyülekező tömeg között elvezették Dongo községházára. – „Biztos vagyok benne: Dongo népe nagylelkű." – mondta. Menet közben a partizánok érdeklődtek, hol van a fia, Vittorio, és hol van Graziani. Mussolini egyikről sem tudott. – „És hogy került ön a német teherautóba, amikor miniszterei a személyautókban voltak? – Nem tudom, ők helyeztek oda engem. Talán az utolsó órákban is elárultak."

A községházán egy terembe vezették, amelynek bútorzata jóformán csak egy hosszú asztalból állt. Mussolini az asztal végére ült. A partizánok érdeklődtek, kíván-e valamit, de csak egy pohár vizet kért. Majd megengedték, hogy levesse német

egyenruháját és magára öltse a fasiszta milícia uniformisát. A terem és a községháza köré a partizánok erős őrséget állítottak, és mivel az épületet a tömeg meg akarta ostromolni, a parancsnokság rendelkezett: a foglyot senki ne zavarja, s a fegyverüket is használják, ha valaki behatolna. A tér lassan elnéptelenedett. A terem ajtaja csak egyszer tárult fel, amikor a Mussóban elfogott fasisztákat bevezették. Meglátva a volt vezért, a fasiszták köszöntötték: „Üdvözlégy duce." A mussói lövöldözésben megsebesült Barracuhoz a partizánok orvost hívtak. Közben átvizsgálták a spanyol rendszámú gépkocsit, amely szintén Dongóba érkezett. A gépkocsi vezetőjének spanyol útlevele Don Juan Munez Castillo névre volt kiállítva. Felismerték, hogy az útlevél hamis. Kihallgatták őket, s kiderült, hogy a gépkocsiban ülő szőke hölgy az állítólagos spanyol konzul felesége, de a göndörhajú barna nőt nem ismerték.

A partizánparancsnokság rögtön Mussolini elfogása után telefonált az Észak-olaszországi Nemzeti Felszabadító Bizottságnak és beszámolt a nagy fogásról, de válaszképpen mindmáig homályos és megmagyarázhatatlan választ kaptak: „A fogollyal bánjanak jól, ne bántsák semmiképpen. Sőt szökési kísérlet esetén se alkalmazzanak erőszakot, inkább engedjék futni." A válasz sokféleképpen értelmezhető: egyfelől tükrözhette a CLNAI vezetésében Mussolini sorsa tekintetében megoszló véleményeket, másfelől benne rejlett egy olyan lehetőség is, hogy Mussolini felett „szökés közben" hajtsák végre a már meghozott ítéletet. A partizánok mindenesetre gyanút fogtak és elhatározták, hogy Mussolinit a többi elfogott fasisztával együtt éjszakára biztosabb helyre viszik. Egy kis hegyi falura, Germasinóra esett a választás, amely Dongótól 6 kilométerre van nyugatra, 600 méter magasságban a hegyek között. Az úton Pedro beszélgetésbe elegyedett foglyával:

– „Ön nagyon vitatott személy volt és lesz. Sok dolgot tett életében, néhány jót, sok más becstelent. Tetteiből sokat kritizálhatnék, sokat megértenék, néhányat meg is bocsáthatnék. De amit sohasem fogok megérteni, amit sohasem fogok megbocsátani, az az, hogy ön megengedte, hogy embertelen és bestiális módon bánjanak el az ön híveinek kezei közé került elvtársainkkal, akiket oly kegyetlenül meggyötörtek és megkínoztak.

– Nem, ez nem, ez nem – kiáltott Mussolini. Ezzel nem vádolhatnak engem. Én engedtem, hogy kínozzanak és kegyetlenkedjenek?... Nem igaz! Sohasem engedtem meg és sohasem akartam, hogy ez megtörténjék! És amikor, sajnos valami tudomásomra jutott, biztosítom magát, én is lesújtott és bánatos lettem.

– Ha valóban ellene volt ezeknek a szégyenletes tetteknek, tekintve a helyet, amelyet betöltött és a hatalommal, amellyel rendelkezett, megakadályozhatta és meg kellett volna akadályoznia azokat.

– A hatalommal, amivel rendelkeztem... Ha tudná... Annyi mindenről kellene tudnia. De újból megismétlem és hinnie kell nekem, hogy a felelősségnek ezt a szomorú terhét nem kell magamra vállalni. És ezt idővel pozitívan tudom bizonyítani."

Mussolinit a germasinói pénzügyőrség laktanyájának padlására zárták. Pedro megkérdezte, van-e valamire szüksége, mielőtt elmegy. Mussolini – megköszönve a partizántiszt szívességét – semmit sem kért. Hirtelen fordulattal mégis arra kérte, adja át üdvözletét annak a hölgynek, akit a spanyol úrral fogtak el, és aki a községháza szalonjában van. Csupán annyit mondjon, hogy ő (Mussolini) jól van, üdvözletét küldi és ne gondoljon rá. Pedro érdeklődött, hogy hívják az asszonyt, a nevét legalább tudnia kell, ha már üdvözletet ad át számára. „Nem fontos a név – mondta a duce – csupán egy jó ismerősöm és nem szeretném bajba sodorni szegénykét. – Márpedig akkor bizonyára nem fogják szabadon engedni, ha még a nevét sem tudják – válaszolta Pedro." S a duce akkor feltárta, hogy a hölgy signora Petacci.

Pedro visszatért a dongói községházára és teljesítette Mussolini kérését. Clara Petacci nem akarta felfedni magát. Csodálkozott, kitől kap itt üdvözletet, amikor senkit sem ismer, de Pedro értésére adta, hogy Mussolinitől hozta az üzenetet s Claretta hiába erősködött, hogy őt sem ismeri, Pedro meggyőzte: kár titkolóznia, mert maga Mussolini már megmondta a nevét.

Pedro hosszú beszélgetésbe elegyedett a signorával és szemmel láthatóan imponált neki, hogy Mussolini szeretőjének változó hangulatát tetszése szerint alakíthatja. Megnyugtatta, hogy Mussolini jól van és amíg ő a parancsnok, addig nem lesz bántódása. De ha felettesei megparancsolják átadását, ő természetesen

engedelmeskedik felettesei parancsának. Ez esetben nem tudja, mi lesz a sorsa. Annyi minden terheli, hogy az ítélet bizonyára halál lesz, de lehet, hogy előbb átadják a szövetségeseknek, vagy maguk az olaszok állítják bíróság elé. Clara Petacci hisztérikusan érdeklődött saját sorsa felől is: „Csak nem akarnak bántalmazni egy szerencsétlen asszonyt, amilyen én vagyok – kérdezte. – A szerencsétlen az túlzás – mondta Pedro – ön túlságosan közel állt Mussolinihez, s fontos dolgokban tanácsokkal is ellátta, nyilván az ön sorsa felett is a felsőbb parancsnokság fog dönteni." Petacci részben megnyugodott, részben tovább aggodalmaskodott, majd megkérte Pedrót, aki – úgy tűnik – a hosszú beszélgetés folyamán mintha maga is hatása alá került volna foglyának, tegye lehetővé, hogy a válságos percekben újra a ducéval együtt lehessen. „Vele együtt akarok meghalni. Életemnek nem lenne többé semmi célja az ő halála után. Hasonlóan szeretnék meghalni, minél gyorsabban és nagy fájdalommal. Ez az egyetlen dolog, amit kérek: Vele együtt meghalni. És ön nem tagadhatja meg ezt." Pedro megígérte, hogy a parancsnokság elé terjeszti a kérést.

Mivel a partizánparancsnokság úgy vélte, hogy Mussolini nincs biztonságos helyen, s a környéken még elszórtan kóborló fasiszták esetleg kísérletet tesznek kiszabadítására, elhatározták Germasinóból való elszállítását. Valaki Brunate városkát javasolta. Rápillantva a térképre, rögtön kitűnik, hogy e javaslat is kétféle célt rejthetett. Brunate Como közvetlen közelében fekszik, már a tó túlsó partján: ideszállítása tehát vagy a CLNAI-nak való átadását, vagy a szövetséges csapatok kezére juttatását célozhatta. Pedro mindenesetre ismét Germasinóba hajtott, s Mussolinit visszavitte Dongóba, ahol – teljesítve Claretta kérését – őt is mellé ültetve szállították el egy nagy magasságban levő kis településre, Giulino di Mezzegrába. Itt egy magas oromra épült egyszerű parasztházban helyezték el mindkettőjüket. A házat a partizánok szigorúan őrizték. Másnap reggelre tervezték, hogy Mussolinit Brunatéba viszik tovább.

Mire Pedro befejezte éjjeli akcióit, valójában reggel lett, április 28-a. Rövidesen jelentették, hogy partizánokkal megrakott teherautók érkeztek Dongóba, a parancsnok Valerio ezredesnek mondja magát és Pedróval, a helyi parancsnokkal kíván beszélni.

Pedro üzent, hogy keresse fel őt parancsnoki helyiségében, de Valerio visszaüzent, Pedro jelenjék meg nála, mert ő a Szabadság Önkéntesei Hadteste Főparancsnokságának megbízottja, tehát jelenleg itt ő a parancsnok.

A találkozó létrejött és Valerio ezredes bemutatta igazolványát, amelyek között ott volt a főparancsnokság felhatalmazása és igazolása, valamint egy angol nyelvű igazolvány, amely szabad mozgást biztosított feladata ellátására az egész zónában. Pedro kénytelen volt elismerni Valerio ezredest felettesének, s így várta annak parancsait. De csodálkozott, amikor Valerio közölte: azért jött, hogy átvegye tőle az elfogott fasisztákat, mindenekelőtt Mussolinit, mert feladata az, hogy végrehajtsa rajtuk a főparancsnokság és a CLNAI vezetőségének ítéletét, vagyis agyonlője őket. Pedro szabadkozott: ítélet nélkül ezt nem teheti meg. Valerio kérdésére, hogy mit szándékozik tenni a foglyokkal, Pedro azt válaszolta, hogy természetesen át akarja adni őket saját, területi főparancsnokságának, vagyis a Garibaldi brigád parancsnokságának. Ezzel nem is követett volna el parancsszegést, hiszen a CLNAI április 25-én kelt rendelete a katonai népbíróságokról az illetékes katonai övezet parancsnokságának hatáskörébe utalta a fasiszták feletti ítélkezés és a végrehajtás jogát. Valerio ezredes azonban megnyugtatta: van ítélet, s a Felszabadító Bizottság és annak övezetparancsnokságok felett álló katonai vezérkara őt bízta meg a kivégzés végrehajtásával, így Pedrónak nincs más teendője, mint engedelmeskedni. A parancsot ő, Valerio ezredes kapta, természetes tehát, hogy a teljes felelősséget is ő viseli.

Az ellenállás katonai főparancsnoksága előzőleg nem tett különleges intézkedéseket Mussolini elfogására. Miután azonban Milánóban győzött a felkelés és a városban konszolidálták az ellenállás hatalmát és biztosították a közrendet, körülbelül ugyanabban az órában, amikor Mussolinit Dongóban foglyul ejtették, április 27-én délután három órakor teljes létszámban összeült az ellenállás katonai vezérkara Cadorna hivatalában. Egy óra múltán hívatták Valerio ezredest és megbízták: minden rendelkezésre álló eszközt igénybe véve szerezzen pontos információkat, milyen útvonalon halad az a gépkocsisor, amely – Mussolinival együtt – április 25-én este hagyta el a prefektúrát.

Ezen az ülésen került napirendre: mi legyen Mussolini sorsa, ha elfogják. A döntés: a helyszínen végezni kell vele, minden külön perbe fogás és teatralitás nélkül. Ez a döntés teljesen jogszerű volt s megegyezett az CLNAI április 25-én kibocsátott törvényeinek szellemével, amely a legfőbb fasiszta bűnösöknek halálbüntetést írt elő, ha pedig fegyverrel a kézben fogják el: helyszínen történő azonnali kivégzést. Nem férhetett kétség, hogy Mussolinire – mint elsőszámú fasiszta és háborús bűnösre – leginkább volt érvényes ez a törvény. Cadorna aláírásával Valerio ezredes megkapta az igazolást, majd felmerült, hogy a szövetséges csapatok összekötőtisztje is adjon számára szabad mozgást biztosító dokumentumot. De az ellenállás vezérkarában a már megadott felhatalmazás ellenére néhányan mégis szívesen látták volna, ha Mussolinit – a fegyverszüneti szerződés előírásainak megfelelően – átadják a szövetségeseknek. E véleményt csak erősítette, hogy 18 órakor távirat érkezett a szövetséges főparancsnokságról, amely Mussolini holléte iránt érdeklődött és kilátásba helyezte, hogy – amennyiben a helyzet lehetővé teszi –, repülőgépet küldenek érte. 21 órakor az újabb távirat már arról tudósított, hogy a Mussolini elszállítására küldendő repülőgép 28-án este 6 órakor érkezik a bresciai repülőtérre.

A távirat vétele után, 23 órakor, összeült az ellenállás teljes politikai és katonai vezérkara. Ezen az ülésen, amelyről mindmáig nincsenek teljesen pontos információk, határozat született, hogy Mussolinit Milánóba kell hozni, de nem élve, hanem holtan, azaz előbb végre kell hajtani a már elrendelt halálos ítéletet. A döntés értelmében Cadorna április 28-án hajnali 3 órakor már értesítette is a szövetséges főparancsnokságot, hogy sajnos a nemzeti bizottságnak nem áll módjában átadni Mussolinit, mert őt egy népbírósági ítélet értelmében ugyanazon a helyen főbe lőtték, ahol a fasiszták az elmúlt évben 15 hazafit kivégeztek. A távirat tartalma nem fedte a valóságot és kifejezetten azt a célt szolgálta, hogy Mussolinit ne adják át a szövetségeseknek. Mussolini még élt, alig néhány órával a távirat feladása előtt helyezték el Giulino di Mezzegrába, s Valerio ezredes már úton volt, hogy feladatát végrehajtsa. Bár nem a távirat megjelölte helyen hajtotta ezt végre, mindenesetre a helyszín említése már utalt

arra a szándékra, hogy Mussolinit és a többi vezető fasisztát szimbolikus helyre akarják vinni.

Valerio ezredes viszontagságos út után, április 28-án reggel megérkezett Comóba és megkezdte küldetése teljesítését. A helyi partizánparancsnokság azonban – bár előzőleg értesítést kapott Valerio érkezéséről – értetlennek bizonyult. Már határoztak a foglyul ejtett fasiszták sorsáról, s úgy döntöttek: a Germasinóban, Dongóban és Giulino di Mezzegrában fogva tartott fasisztákat Comóba hozzák, itt átveszi őket a CLNAI helyi bizottsága, s utána mindnyájukat Milánóba küldik a San Vittore börtönbe. Valerio ezredes kénytelen volt a főparancsnoksághoz fordulni s megkérdezni: vajon megbízatása kiterjed-e bármilyen helyi határozat módosítására, vagy felülbírálatára. A válasz az ezredest teljhatalomról biztosította Mussolini ügyében. Valerio továbbment Dongóba. Miután Pedro elismerte parancsnokának, felfedte előtte a letartóztatottak tartózkodási helyét és átadta azok pontos névsorát. Valerio ekkor – a rendeletnek megfelelően – haditörvényszékké nyilvánította a parancsnokságot, majd átvizsgálta a listát, hogy kiválasszák azokat a legfőbb felelősöket, akikkel szemben jogos a halálos ítélet kiszabása. A jegyzéken 33 név szerepelt, köztük Mussolini is, a 21. helyen, mivel őt valamelyest később fogták el, s ily módon később vették „állományba". Valerio természetesen elsőnek az ő nevét húzta alá, majd további 17 nevet jelölt meg. Máig is homályban van, hogy Clara Petacci szerepelt-e a lajstromban. Valerio ezredes későbbi visszaemlékezése sem tisztázza a tényállást: egyik feljegyzésében arról szólt, hogy Clara Petacci nem szerepelt a listán, máshol pedig, ahol részletesen közli a lajstromot, Petacci asszony nevét is feltünteti a 32. helyen. Pedro később azt írta visszaemlékezésében, hogy Valerio rögtön Mussolini után Clara Petaccit is kijelölte, mint kivégzendőt. Leírása szerint Pedro tiltakozott, s csaknem ugyanazon szavakkal érvelt, mint röviddel azelőtt a signora vele szemben: „Halálra, Petaccit? De miért? Ki akarsz végezni egy asszonyt? Hiszen nincsen semmi bűne! – Mussolini tanácsnoka volt – válaszolt Valerio – és éveken keresztül inspirálta politikáját. Éppen annyira felelős, mint ő. – De micsoda tanácsnok? Csak a szeretője volt. És csupán ezért a tényért elítélni őt. – Nem én ítélem el. Már elítélték. Emlékeztetlek,

hogy parancsot teljesítek és neked nem kell közbeszólni. Tudom, hogy mit teszek és én határozom el, hogy mi a teendő."

Pedro leírása minden valószínűség szerint ferdítés. Valerio Petaccival kapcsolatban nem hivatkozhatott felsőbb határozatra, mert ilyen nem volt. Felhatalmazása ugyan teljes jogkörrel ruházta fel, hogy kiválassza a legfőbb bűnösöket, s így Petaccival szemben is érvényesíthette volna hatáskörét. De a zártkörű tanácskozáson Petacci asszony neve valószínűleg szóba sem került. Pedro végül is maga döntött úgy, hogy teljesíti az asszony kérését, miszerint utolsó óráiban is együtt akar lenni szerelmével. Ő maga vitte őket Giulino di Mezzegrábe, s együttlétük biztosításával részben ő idézte elő kívánságának beteljesülését. Valerio úgy érezte, hogy az átadott lista nem teljes. Követelésére egy másik jegyzéket is átnyújtottak, amelyen további 19 név szerepelt, de kitűnt, hogy azok jelentéktelen személyek. Egyedül az 52. helyen szereplő spanyol diplomata keltett további érdeklődést. A partizánok már előbb felismerték, hogy a spanyol útlevél hamis, de Don Juan Muñez pontos kilétét nem tudták megállapítani.

A későbbi információk ebben az esetben is ellentmondók. Valerio ezredesben felrémlett, vajon nem Mussolini fiával van-e dolga, akinek arcát bizonyos filmszerepeiből felismerni vélte. Ezért az állítólagos spanyol konzulhoz Valerio ezredes, aki történetesen valamelyest beszélte a nyelvet, spanyolul szólt, de meglepetéssel vette tudomásul, hogy a spanyol diplomata nem tud spanyolul, csak franciául. Húsz év óta él Olaszországban – mondta – ez alatt igazán elfelejtette. – Valerio érdeklődött – Hol él az apja és mikor beszélt vele? – Barcelonában és nemrég beszélt vele – felelte a diplomata. – És az apjával franciául szokott szót váltani? – kérdezte Valerio. Türelmét elvesztve rákiáltott a konzulra: Fel a kezekkel gazfickó, jó magasra a karokat, vagy agyonlőlek. Felismertelek. Te Vittorio Mussolini vagy." Pedrónak parancsot adott, vezesse el és végezzék ki. A végrehajtással Billt bízták meg. Bill végre akarta hajtani az utasítást, de az elítélt csak hajtogatta, hogy ő nem Mussolini fia, hanem Don Juan Muñez, az angol Intelligence Service ügynöke, vagyis angol hírszerző. Végül bevallotta Billnek: ő se nem spanyol, se nem konzul, de Vittorio Mussolini sem. Ő Marcello

Petacci. Billt meglepte a közlés. Ő Vittorio Mussolini kivégzésére kapott megbízást, de már előzőleg ennek jogosságában is kételkedett. Miért kell valakit kivégezni csak azért, mert Mussolini fia. És visszavitte a foglyot zárkájába.

Eközben Valerio kiadta a parancsot, hogy az elítélt fasisztákat vigyék Dongóba, ő maga pedig egy Guido Lompredi nevű partizán kíséretében Mussoliniért ment. Bonzanigo és Giulino di Mezzegra között, amely mindössze egy kilométernyi távolságot tett ki, Valerio ezredes a helyet is kiválasztotta, ahol az ítéletet végrehajtani szándékozott. Egy kanyargó hegyi út lankáján gyümölcsös állt, terméskő kerítéssel és két vaskos kőoszlop által tartott vaskapuval bezárva. Az útkanyarulat teljes elszigeteltséget biztosított.

Valerio ezredesnek, aki börtönt és száműzetést is szenvedett – többek között Ponza szigetén – küldetése igazának és jogosságának teljes tudatában haladt a cél felé. Útközben azt mondta kísérőjének: azzal fog beállítani Mussolinihez, hogy kiszabadítására érkezett. Miként hozzáfűzte: ezzel könnyebb lesz útra késztetni a ducét. Valójában a nehéz feladat közepette elfogta őt az irónia szelleme, s a már egyszer végbement kiszabadítás paródiáját kívánta eljátszani a végső bukáshoz érkezett diktátorral. Kíváncsi volt a hatásra is. Meg volt győződve, hogy Mussolini még ekkor is hitelt ad a szabadulás hírének. Számításában nem csalódott.

Amikor betoppant a kis parasztházba, Mussolini az ablak mellett állt és gondolatokba merülve nézte a tó panorámáját. Clara Petacci az ágyban feküdt. A viszontagságos éjszaka után csak délben ébredtek. Valerio felkiáltott:

– Azért jöttem, hogy kiszabadítsalak.

– Valóban? Nagyon kedves. Akkor gyerünk, nincs vesztegetni való időnk. De hová megyünk? Ügyet sem vetve ágyban fekvő szerelmére, elindult az ajtó felé, de Valerio figyelmeztette: talán az asszonyt engedje előbbre.

– Egy birodalmat ajándékozok neked – mondotta Mussolini – és magabiztosan lépdelt előre. Claretta is összekapkodta ruházatát és a duce után sietett.

Valerio mindkettőjüket beültette a gépkocsiba, s lefelé vitte őket Bonzanigo felé. A néhány száz méteres úton pár szót váltott

Közszemlén a Piazzale Loretón (1945. április 30.)

Mussolinivel, s elsősorban minisztereinek és fiának holléte után érdeklődött, hogy ezzel is megpróbáljon fényt deríteni a spanyol konzul kilétére, akiről még nem tudta, hogy már bevallotta: ő Marcello Petacci.

A kiválasztott helyen megállíttatta a gépkocsit és Mussolinit a kapu és a kőkerítés szegletéhez parancsolta, rászólva Clara Petaccira, hogy álljon félre. Majd elmondta az ítélet szövegét:

– A Szabadság Önkéntesei Hadteste Főparancsnokságának rendeletére megbízásom van, hogy igazságot szolgáltassak az olasz népnek. És géppisztolyát tüzelésre emelte, de az – miután előzőleg többször is kipróbálta és mindig kifogástalanul működött – ezúttal csődöt mondott. Ekkor elkérte társa fegyverét. Clara Petacci meghallván az ítéletet, eszelősen futott Mussolini mellé. Valerio – miközben rákiáltott Petaccira, hogy maradjon a helyén – újra tüzet nyitott. Egy golyó eltalálta Petaccit, aki azonnal meghalt. Mussolinit öt golyó érte, de nem végzett vele. Valerio megadta a kegyelemlövést. 1945. április 28-án délután négy óra tíz perckor Itália egykor rettegett ura megszűnt létezni.

Valerio társaira hagyta, hogy a két holttestet szállítsák be Dongóba, majd gépkocsiba ült, hogy visszahajtson a városkába és az összes fasiszta főbűnös felett végrehajtassa az ítéletet.

A Como-tó partján, Dongo főterén 15 vezető fasisztát állítottak a kivégzőosztag elé. Ide hozták Marcello Petaccit is, de a halálra ítéltek tiltakoztak, hogy közéjük állítsák. Rövid egyházi szertartás után a 15 fasiszta is elnyerte büntetését. Marcello Petaccinak azonban sikerült kivonnia magát őrzői kezéből, menekülni igyekezett és beugrott a tóba. Az osztag addig lőtt rá, amíg le nem bukott a vízben.

Valamennyi fasiszta maradványát Milánóba szállították, ahol április 29-én a Piazzale Loreto benzinkútjánál közszemlére helyezték. A helyszín szimbolikus volt: 1944. augusztus 14-én a német megszállók 15 kivégzett partizán holttestét tették a térre, ugyanarra a helyre, elrettentés végett. A tér neve ma: Piazza Giustizia – Igazság tere.

P. Alatri: Le origini del fascismo. Editori Riuniti, Roma, 1956.
P. Alatri: Antifascismo italiano. Editori Riuniti, Roma, 1965.
P. Alatri: Recenti studi sul fasciamo. Studi storici. Anno III. 1962. N. 4.
F. Andreucci–T. Detti: Il movimento operaio italiano. Dizionario biografico. 1853–1943. I. A-Cec. Editori Riuniti, Roma, 1975. II. Cec-J. Editori Riuniti, Roma, 1976. III. K-N. Editori Riuniti, Roma, 1977.
A. Balabanova: Wesen und Werdegang des italienischen Faschismus. Wien–Leipzig, 1931.
R. Battaglia: A második világháború. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1963.
R. Battaglia–Garritano: Breve storia della Resistenza italiana. Giulio Einaudi editore, Torino, 1965.
Pier Luigi Bellini delle Stelle (Pedro)–Urbano Lazzaro (Bill): Dongo. La fine di Mussolini. Mondadori editore. Milano, 1962.
G. Bianchi: 25 luglio. Crollo di un regime. Mursia, Milano, 1964.
G. Bocca: Storia dell'Italia partigiana. Editori Laterza, Bari, 1966.
A. Borghi: Mussolini in camicia. Napoli, 1965.
G. Candeloro: Il movimento cattolico in Italia. Edizioni Rinascita, Roma, 1955.
G. P. Carocci: Storia del fascismo. Garzanti, Milano, 1959.
G. Carocci: Giolitti e l'età giolittiana. Dall'inizio del secolo alla prima guerra mondiale. Piccola Biblioteca Einaudi, Torino, 1961.
F. Chabod: L'Italia contemporanea. 1918–1948. Lezioni alla Sorbonna. Piccola Biblioteca Einaudi, Torino, 1961.
F. Chieco–G. Livio: 1922–1945. Sintesi storica e documenti del fascismo e del antifascismo italiani. Paravia, Torino, 1970.
S. Clough–S. Saladino: A History of modern Italy. Documents, Readings and Commentary. Columbia University Press, New York–London, 1968.
A. Consiglio: Vita di un re. Vittorio Emanuele III. Cappelli editori, Bologna, 1970.

L. Cortesi: Mussolini e il fascismo alla vigilia del crollo. Roma, 1975.
F. Deakin: Storia della repubblica di Salò. Giulio Einaudi editore, Torino, 1963.
R. De Felice: Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo. Giulio Einaudi editore, Torino, 1961.
R. De Felice: Giovanni Preziosi e le origini del fascismo. 1917–1937. Rivista Storica del Socialismo. Anno V. N. 17. sett. 1962.
R. De Felice: Le interpretazioni del fascismo. Editori Laterza, Bari, 1969.
R. De Felice: I. Mussolini il rivoluzionario. 1883–1920. Giulio Einaudi editore, Torino, 1965.
II. Mussolini il fascista. I. La conquista del potere. 1921–1925. Giulio Einaudi editore, Torino, 1966.
II. Mussolini il fascista. II. L'organizzazione dello Stato fascista. 1925–1929. Giulio Einaudi editore, Torino, 1968.
III. Mussolini il duce. Gli anni del consenso. 1929–1939. Giulio Einaudi editore, Torino, 1975.
IV. Mussolini l'alleato. 1939–1945. Giulio Einaudi editore, Torino, 1976.
R. De Felice: Il fascimo e i partiti politici italiani. 1921–1923. Cappelli, Bologna, 1966.
R. De Felice: Il fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici. Editori Laterza, Bari, 1970.
R. De Felice: Antologia sul fascismo. Il giudizio storico. I–II. Editori Laterza, Bari, 1976.
J. de Launay: A fasizmus végnapjai Európában. Európa Könyvkiadó, Bp., 1975.
G. De Rosa: I partiti politici in Italia. Minerva Italica, Bergamo–Firenze–Roma–Bari–Messina, 1972.
Enciclopedia dell'antifascismo e della Resistenza. I. A–C. La Pietra, Milano, 1968. II. D–G. La Pietra, Milano, 1971.
Enciclopedia italiana. XIV. k. Rizzoli, Milano, 1932.
Fascismo e antifascismo. I–II. 1918–1948. Lezioni e testimonianze. Feltrinelli Editore, Milano, 1962.
Fascismo e società italiana. Szerk.: G. Quazza. Giulio Einaudi editore, Torino, 1973.
M. Gallo: Vita di Mussolini. Editori Laterza, Bari, 1967.
F. Gambetti: Inchiesta sul fasciamo. Mastellone Editore, Milano, 1953.
A. Gambino: Storia del PNF. Milano, 1962.
G. Giudice: Benito Mussolini. UTET, Torino, 1969.
A. Gramsci: Scritti politici. I–III. Szerk.: P. Spriano. Editori Riuniti, Roma, 1970.

A. Gramsci: Sul fascismo. Szerk.: E. Santarelli. Editori Riuniti, Roma, 1973.
Il regime fascista. Szerk.: A. Acquarone–M. Vernassa. Società editrice il Mulino, Bologna, 1974.
S. Jacini: Storia del Partito Popolare Italiano. Garzanti, Milano, 1951.
Kis Aladár: Az olasz fasizmus története. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1970.
E. Ludwig: Mussolinis Gespräche mit Emil Ludwig. Berlin–Wien–Leipzig, 1932.
D. Mack Smith: Storia d'Italia dal 1861 al 1958. Editori Laterza, Bari, 1959.
D. Mack Smith: Mussolini. Rizzoli. 1981.
Giacomo. Matteotti contro il fascismo. Ed. Avanti. Milano–Roma, 1954.
I. Montanelli: L'Italia in camicia nera. Rizzoli, Milano, 1977.
Mussolini: A korporációs államról. Valecchi Kiadóvállalat, Firenze, 1940.
Mussolini válogatott beszédei. 1922–1925. Kiadja a Magyar Irodalmi Társaság, Bp., 1927.
Mussolini. Nascita di un dittatore. Szerk.: E. Ghidetti. Valecchi editore. Firenze. 1978.
P. Nenni: Storia del quattro anni. Giulio Einaudi editore, Roma, 1946.
E. Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche. Piper, München, 1963.
E. Nolte: Faschismus von Mussolini zu Hitler. Verlag Kunst Desch, München, 1968.
M. Oakeshott: The social and political Doctrines of contemporary Europe. Cambridge at the University Press, 1939.
Opere di Antonio Gramsci. 5. k. Note sul Macchiavelli e sulla politica e sullo Stato moderno. Giulio Einaudi editore, Torino, 1949.
Opere di Antonio Gramsci. 9. k. L'Ordine Nuovo. 1919–1920. Giulio Einaudi editore, Torino, 1954.
Opere di Antonio Gramsci. 11. k. Socialismo e fascismo. L'Ordine Nuovo 1921–1922. Giulio Einaudi editore, Torino, 1970.
Opere omnia di Benito Mussolini. Szerk.: Edoardo e Duilio Susmel. La Fenice Firenze. I–XXXVI. Firenze, 1951–1963.
Opere di Gaetano Salvemini. VI. s. Scritti sul fascismo. I–II. Feltrinelli Editore, Milano, 1961., 1966.
Ormos Mária–Incze Miklós: Európai fasizmusok. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1976.
Ormos Mária: A Matteotti-ügy. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1973.
Ormos Mária: Mussolini. Politikai életrajz. Kossuth Könyvkiadó, 1987.

R. Paris: Le origini del fascismo. Mursia, Milano, 1970.
L. Pasqualini–M. Seccenti: Due Risorgimenti. Pagine di storia italiana. Cappelli editore, Bologna, é. n.
E. Ragionieri: Storia d'Italia. Dell'Unità a oggi. Giulio Einaudi editore, Torino, 1976.
A. Repaci: Le Marcia su Roma. Mito e realtà. I–II. Genesi, Roma, 1963.
C. Rossi: Trentatre vicende mussoliniane. Ceschina, Milano–Varese, 1958.
C. Rossi: Il delitto Matteotti. Ceschina, Milano, 1965.
N. Salomone: L'età giolittiana. De Silva Editore, Torino, 1949.
L. Salvatorelli–G. Mira: Storia d'Italia nel periodo fascista. Giulio Einaudi editore, Torino, 1952.
E. Santarelli: Storia del movimento e del regime fascista. I–II. Editori Riuniti, Roma, 1967.
E. Santarelli: Socialismo rivoluzionario e „mussolinismo" alla vigilia del primo conflitto europeo. Rivista Storica del Socialismo. Anno V. 1962. N. 13–14.
E. Santarelli: Le origini del fascismo. 1911–1919. Argalia Editore, Urbino, é. n.
Sávoly Mária: Athéni menetelés. Olaszország háborúja Görögország ellen. Kossuth Könyvkiadó. Bp., 1984.
P. Scoppola: Chiesa e Stato nella storia d'Italia. Editori Laterza, Bari, 1967.
A. Tasca: Nascita e avvento del fascismo. L'Italia del 1918 el 1922. I–II. Editori Laterza, Bari, 1965.
A. Tamaro: Due anni di storia. 1943–1945. I–II–III. Tosi editore in Roma, é.n.
Trent'anni di storia italiana. 1915–1945. Szerk.: F. Antonicelli. Giulio Einaudi editore, Torino, 1961.
Trenta anni di vita e lotte del PCI. Quaderni di Rinescita, IV. 2. Roma, 1952.
P. Togliatti: A demokrácia és a szocializmus problémái. Kossuth Könyvkiadó. Bp., 1965.
P. Togliatti: Lezioni sul fascismo. Editori Riuniti, Roma, 1970.
N. Valeri: Giovanni Giolitti. UTET, Torino, 1972.
G. Volpe: A fasiszta mozgalom története. Novissime, Roma, 1940.
R. Zangrandi: Il lungo viaggio attraverso il fascismo. Feltrinelli Editore, Milano, 1963.

Tartalom

Prológus. A feketeinges Itália születésnapja 5

I. rész. *A LÁZADÓ* (1883–1914)

Gyermek- és ifjúkor (1883–1901) 11
Vándorévek (1902–1904) 23
Katonaság – morális csőd – elfeledett forradalom (1905–1907) 34
Megtérés a szocializmushoz (1908–1909) 40
Házassága (1910) 51
A romagnai szocializmus vezére (1910–1912) 55
A Szocialista Párt vezetésében (1912–1914) 65

II. rész. *A FASISZTA MOZGALOM VEZÉRE* (1914–1922)

A dezertőr (1914) 72
A háborús párt szolgálatában (1914–1918) 80
A fasiszta mozgalom megalapítója (1919) 91
A Comandante árnyékában (1919) 106
Háttérben (1920) 117
A nagy fordulat: egy új fasizmus születése (1920–1921) 132
Vezér hadsereg nélkül – hadsereg vezér nélkül (1921) 147
A terrorizmus vezére (1921) 159
A hatalomátvétel stratégája (1922) 170
Marcia su Roma: menetelés Rómába (1922) 180

III. rész. *A KORMÁNYFŐ* (1922–1926)
Az alkotmányos diktátor (1922–1923) 191
A parlament leigázása (1923–1924) 199
Bűnös – bűnrészes – ártatlan? (1924) 210
A totális hatalom felé (1925–1926) 226

IV. rész. *A DUCE* (1926–1940)
A totális hatalom csúcsán (1926–1931) 237
A fasiszta doktrína atyja (1932) 250
Közélet – magánélet (1932–1936) 259
A korporatív állam megalapítója (1930–1934) 271
A hódító (1935–1936) 282
A nácizmus szövetségese (1936–1938) 293
A világháború felé (1938–1939) 302
Kétségek között (1939–1940) 315

V. rész. *KÉT BUKÁS TÖRTÉNETE* (1940–1945)
Hadvezér stratégia nélkül (1940–1942) 327
Az összeomlás szélén (1942–1943) 339
1943. július 25.: alkotmányos államcsíny 351
A száműzetéstől a szabadulásig (1943) 376
A „salói menetelés" (1943–1944) 393
A veronai leszámolás (1943–1944) 410
Végzetes esztendő – végzetes hónapok (1944–1945) . 427
„Az olasz nép nevében" (1945) 446

Irodalomjegyzék 465

ISBN 963 326 938 5

Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó
A kiadásért felel: Németh M. László igazgató
Alföldi Nyomda, 801.66-14-2
Felelős vezető: Benkő István vezérigazgató
Felelős szerkesztő: Bartyik István
Műszaki vezető: Jordán Gusztáv
Műszaki szerkesztő: Hámori Imre
Terjedelem: 29,5 (A/5) ív
45(1430) Zi 1125-f-8990

Mussolini délután 5 órakor – lényegében már magánemberként – jelent meg a királynál, bár még bizakodott, hogy III. Viktor Emánuel legfeljebb csak a főparancsnoki megbízást fogja visszavonni. Talán ezt fejezte ki a két tárgyaló fél öltözete is: míg Mussolini ezúttal civil ruhát öltött, az uralkodó a hadsereg marsalljának uniformisában fogadta. A találkozón Mussolini tájékoztatta a királyt a katonapolitikai helyzetről, valamint a szicíliai partraszállásról, majd érintette a Nagytanács ülését és kifejtette terveit a fasizmust fenyegető belső és külső ellenségek visszaverésére. A király ekkor félbeszakította: – Nincs értelme a jövőre nézve terveket készíteni, minthogy a háború immár elveszettnek tekinthető. A nép nem látja be a háború értelmét és a hadsereg nem akar többé harcolni. Kiváltképpen a hegyivadászok nem akarnak többé önért harcolni – mondotta gúnyosan és felállt. – Most már minden hiába – fűzte hozzá –, most a koronára van bízva a nemzet jövője. Döntéseimet már meghoztam. Badoglio tábornagy az új kormányfő, és már ténylegesen hivatalba is lépett. Helyes lesz, ha rendelkezésére bocsátja magát.

III. Viktor Emánuel lezárta a beszélgetést, s ezzel a kihallgatás, amely mindössze húsz percig tartott, véget ért. – Nagyon sajnálom, nagyon sajnálom – hajtogatta a király –, de nem volt más megoldás. – Akkor mindennek vége? És velem mi lesz? És a családommal? – kérdezte az exdiktátor elcsukló hangon.

Jóllehet nem tudta pontosan, hogy a fordulat szervezői milyen további sorsot szántak Mussolininek, a király drámai szavakkal engedte ismeretlen útjára a bukott diktátort. – A fejemmel felelek az ön személyes biztonságáért.

Távozóban a királyi rezidenciából, Mussolini hiába kereste gépkocsiját. Csak egy mentőautót látott maga előtt. Vigneri kapitány felszólította, hogy szálljon az autóba. Mussolini tiltakozására kijelentette, parancsa van, hogy személyét a nép esetleges felháborodásával szemben megvédje, és szándékában áll a parancsot teljesíteni. A kényszernek engedelmeskedve Mussolini beszállt az autóba, amely szélsebesen egy közeli carabinieri laktanyába szállította.